

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๒

วิภังค์ ภาคที่ ๑

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๑. ชั้นวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย

[๑] ชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น

๒. เวทนาชั้น

๓. สัญญาชั้น

๔. สงขารชั้น

๕. วิญญาณชั้น

รูปชั้น

[๒] ในชั้น ๕ นั้น รูปชั้น เป็นไฉน ?

รูปร่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน
รูปภายในรูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทรมารูปประณีต
รูปไกล รูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่ารูปชั้น.

[๑] ในรูปขั้นนั้น **รูปอดีต** เป็นไฉน ?

รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปอดีต.

รูปอนาคต เป็นไฉน ?

รูปใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปอนาคต.

รูปปัจจุบัน เป็นไฉน ?

รูปใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปปัจจุบัน.

[๔] **รูปภายใน** เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์นั้น ๆ เอง ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปภายใน.

รูปภายนอก เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่ารูปภายนอก.

[๕] รูปหยาบ เป็นไฉน ?

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ นี้เรียกว่า
รูปหยาบ.

รูปละเอียด เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ปริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ กายวิญญูตติ วิจิวิญญูตติ อากาศ-
ธาตุ รูปลหุตา รูปมธุตา รูปกัมมัญญูตา รูปอุจยะ รูปสันตติ รูปชรตา
รูปอนิจจตา กวฬิงการาหาร นี้เรียกว่ารูปละเอียด.

[๖] รูปทรม เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์นั้น ๆ ที่น่าดูหมิ่น น่าเหยียดหยาม น่าเกลียด น่า
ตำหนิ ไม่น่ายกย่อง ทรม รู้กันว่าทรม สมมติกันว่าทรม ไม่น่าปรารถนา
ไม่น่ารัก ไม่น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นี้เรียกว่า
รูปทรม.

รูปประณีต เป็นไฉน ?

รูปใด ของสัตว์นั้น ๆ ที่ไม่น่าดูหมิ่น ไม่น่าเหยียดหยาม ไม่น่าเกลียด
ไม่น่าตำหนิ น่ายกย่อง ประณีต รู้กันว่าประณีต สมมติกันว่าประณีต น่า
ปรารถนา น่ารัก น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นี้
เรียกว่ารูปประณีต.

หรือพึงทราบรูปทรมรูปประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงรูปนั้น ๆ เป็น
ชั้น ๆ ไป.

[๗] รูปไกล เป็นไฉน ?

อิตตินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ในที่ไม่ใกล้ ในที่ไม่ใกล้ชิด ในที่ไกล ในที่ไม่ใช่ใกล้ นี้เรียกว่ารูปไกล.

รูปใกล้ เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ โสภฐัพพายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ในที่ใกล้เคียง ในที่ใกล้ชิด ในที่ไม่ไกล ในที่ใกล้ นี้เรียกว่ารูปใกล้.

หรือพึงทราบรูปไกลรูปใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงรูปนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

เวทนาชั้น

[๘] **เวทนาชั้น เป็นไฉน ?**

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เวทนาอดีต เวทนาอนาคต เวทนา ปัจจุบัน เวทนาภายใน เวทนาภายนอก เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด เวทนาทรมาน เวทนาประณีต เวทนาไกล เวทนาใกล้ ประมวลย่อ เข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าเวทนาชั้น.

[๙] **ในเวทนาชั้นนั้น เวทนาอดีต เป็นไฉน ?**

เวทนาใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความ ดับแล้ว ถึงความสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีตสงเคราะห์ เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาอดีต.

เวทนาอนาคต เป็นไฉน ?

เวทนาใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น

ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาอนาคต.

เวทนาปัจจุบัน เป็นไฉน ?

เวทนาใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดอยู่แล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาปัจจุบัน.

[๑๐] เวทนาภายใน เป็นไฉน ?

เวทนาใด ของสัตว์นั้น ๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาที่ภูฏียึดครอง ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาภายใน.

เวทนาภายนอก เป็นไฉน ?

เวทนาใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาที่ภูฏียึดครอง ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่าเวทนาภายนอก.

[๑๑] เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาเป็นเวทนาหยาบ กุศลเวทนาและอัพยาถเวทนาเป็น เวทนาละเอียด กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อัพยาถเวทนา เป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา เป็นเวทนาละเอียด สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อทุกขมสุขเวทนา เป็นเวทนาละเอียด เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้

เข้าสมบัติเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาหยาบ
เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาละเอียด

หรือพึงทราบเวทนาหยาบเวทนาละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนา
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๒] เวทนาธรรม เวทนาประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาเป็นเวทนาธรรม กุศลเวทนาและอัพยาгодเวทนาเป็น
เวทนาประณีต กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาเป็นเวทนาธรรม อัพยาгодเวทนา
เป็นเวทนาประณีต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาธรรม สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา
เป็นเวทนาประณีต สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาธรรม อทุกขมสุขเวทนา
เป็นเวทนาประณีต เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาธรรม เวทนาของผู้
เข้าสมบัติเป็นเวทนาประณีต เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาธรรม
เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาประณีต

หรือพึงทราบเวทนาธรรมเวทนาประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนา
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๓] เวทนาไกล เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาไกลจากกุศลเวทนาและอัพยาгодเวทนา กุศลเวทนาและ
อัพยาгодเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอกุศลเวทนา กุศลเวทนาเป็นเวทนาไกลจาก
อกุศลเวทนาและอัพยาгодเวทนา อกุศลเวทนาและอัพยาгодเวทนาเป็นเวทนา
ไกลจากกุศลเวทนา อัพยาгодเวทนาเป็นเวทนาไกลจากกุศลเวทนาและอกุศล-
เวทนา กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอัพยาгодเวทนา ทุกข-
เวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สุขเวทนาและอทุกขม
สุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกข-

เวทนาและอทุกขมสุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและทุกขเวทนา สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้เข้าสมบัติ เวทนาของผู้เข้าสมบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ. เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าเวทนาไกล.

เวทนาใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอกุศลเวทนา กุศลเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับกุศลเวทนา อพยากตเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอพยากตเวทนา ทุกขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับทุกขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาใกล้กับอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ เวทนาของผู้เข้าสมบัติเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาของผู้เข้าสมบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าเวทนาใกล้

หรือพึงทราบเวทนาไกลเวทนาใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงเวทนานั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

สัญญาขันธ

[๑๔] **สัญญาขันธ เป็นไฉน ?**

สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ สัญญาอดีต สัญญาอนาคต สัญญาปัจจุบัน สัญญาภายใน สัญญาภายนอก สัญญาหยาบ สัญญา-

ละเอียด สัญญาทราวม สัญญาประณีต สัญญาไกล สัญญาใกล้

ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าสัญญาขั้นธ.

[๑๕] ในสัญญาขั้นธ นั้น สัญญาอดีต เป็นไฉน ?

สัญญาใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความ
ดับแล้ว ถึงความสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีตสงเคราะห์เข้า
กับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุสัมผัสชาตสัญญา โสตสัมผัสชาตสัญญา ฆานสัมผัสชา
ตสัญญา ชิวหาสัมผัสชาตสัญญา กายสัมผัสชาตสัญญา มโนสัมผัสชาตสัญญา
นี้เรียกว่าสัญญาอดีต.

สัญญาอนาคต เป็นไฉน ?

สัญญาใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยัง
ไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยัง
ไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุสัมผัส-
ชาตสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสชาตสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาอนาคต.

สัญญาปัจจุบัน เป็นไฉน ?

สัญญาใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิด
ยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อม
แล้วที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุสัมผัสชาตสัญญา
 ฯลฯ มโนสัมผัสชาตสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาปัจจุบัน.

[๑๖] สัญญาภายใน เป็นไฉน ?

สัญญาใดของสัตว์นั้น ๆ เอง ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน
เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐิยึดครอง ได้แก่ จักขุสัมผัสชา-
ตสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสชาตสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาภายใน.

สัญญาภายนอก เป็นไฉน ?

สัญญาใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาที่ภูมิจัดครอง ได้แก่จักขุ สัมผัสสชาตสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาตสัญญา นี้เรียกว่าสัญญาภายนอก.

[๑๗] สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด เป็นไฉน ?

สัญญาอันเกิดแต่ปฏิขัมผัส (คือสัญญาเกิดแต่ปัจจุทวาร) เป็นสัญญาหยาบ สัญญาอันเกิดแต่อริขณสัมผัส (คือสัญญาเกิดแต่มนทวาร) เป็นสัญญาละเอียด อกุศลสัญญาเป็นสัญญาหยาบ กุศลสัญญาและอัพยาทสัญญาเป็นสัญญาละเอียด กุศลสัญญาและอกุศลสัญญาเป็นสัญญาหยาบ อัพยาทสัญญาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาละเอียด สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาหยาบ สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาละเอียด สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาหยาบ สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาละเอียด

หรือพึงทราบสัญญาหยาบ สัญญาละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงสัญญานั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๑๘] สัญญาทรม สัญญาประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลสัญญาเป็นสัญญาทรม กุศลสัญญาและอัพยาทสัญญาเป็นสัญญาประณีต กุศลสัญญาและอกุศลสัญญาเป็นสัญญาทรม อัพยาทสัญญาเป็นสัญญาประณีต สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา เป็นสัญญาทรม สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาประณีต สัญญาที่สัม-

ปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสัญญาทราหม สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขม
สุขเวทนาเป็นสัญญาประณีต สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาทราหม สัญญา
ของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาประณีต สัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญา
ทราหม สัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาประณีต

หรือพึงทราบสัญญาทราหมสัญญาประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงสัญญานั้น ๆ เป็นชั้นๆ ไป.

[๑๕] สัญญาไกล เป็นไฉน ?

อกุศลสัญญาเป็นสัญญาไกลจากกุศลสัญญาและอัพยาทสัญญา กุศล-
สัญญาและอัพยาทสัญญาเป็นสัญญาไกลจากอกุศลสัญญา กุศลสัญญาเป็นสัญญา
ไกลจากอกุศลสัญญาและอัพยาทสัญญา อกุศลสัญญาและอัพยาทสัญญาเป็น
สัญญาไกลจากกุศลสัญญา อัพยาทสัญญาเป็นสัญญาไกลจากกุศลสัญญาและ
อกุศลสัญญา กุศลสัญญาและอกุศลสัญญาเป็นสัญญาไกลจากอัพยาทสัญญา
สัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
และอทุกขมสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็น
สัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
เป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สัญญา
ที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา เป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัม-
ปยุตด้วยสุขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาไกลจาก
สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา สัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
และทุกขเวทนาเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สัญญา
ของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาไกลจากสัญญาของผู้เข้าสมาบัติ สัญญาของผู้เข้า
สมาบัติ เป็นสัญญาไกลจากสัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สัญญาที่เป็นอารมณ์ของ

อาสวะเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาที่ไม่เป็น
อารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาไกลจากสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า
สัญญาไกล.

สัญญาใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลสัญญาเป็นสัญญาใกล้กับอกุศลสัญญา กุศลสัญญาเป็นสัญญาใกล้
กับกุศลสัญญา อพยกตสัญญาเป็นสัญญาใกล้กับอภัยกตสัญญา สัญญาที่สัมปยุต
ด้วยทุกขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สัญญาที่
สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สัญญาที่
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุข-
เวทนา สัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ
สัญญาของผู้เข้าสมาบัติเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาของผู้เข้าสมาบัติ สัญญาที่เป็น
อารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สัญญาที่
ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสัญญาใกล้กับสัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
นี้เรียกว่าสัญญาใกล้

หรือพึงทราบสัญญาไกลสัญญาใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงสัญญานั้น ๆ
เป็นชั้น ๆ ไป.

สังขารชั้น

[๒๐] **สังขารชั้น เป็นไฉน ?**

สังขารเหล่านี้ คือ สังขารอดีต สังขารอนาคต สังขาร
ปัจจุบัน สังขารภายใน สังขารภายนอก สังขารหยาบ สังขาร
ละเอียด สังขารทรม สังขารประณีต สังขารไกล สังขารใกล้
ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าสังขารชั้น.

[๒๑] ในสังขารชั้นนั้น สังขารอดีต เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปรากฏไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปรากฏไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา โสตสัมผัสสชาเจตนา ฆานสัมผัสสชาเจตนา จิวหาสัมผัสสชาเจตนา กายสัมผัสสชาเจตนา มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารอดีต.

สังขารอนาคต เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่พร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารอนาคต.

สังขารปัจจุบัน เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารปัจจุบัน.

[๒๒] สังขารภายใน เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ ของสัตว์นั้น ๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาทิฏฐียึดครอง ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารภายใน.

สังขารภายนอก เป็นไฉน ?

สังขารเหล่านี้ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตนเฉพาะตน เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาที่ภูฏิชีตครอง ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา นี้เรียกว่าสังขารภายนอก.

[๒๓] สังขารหยาบ สังขารละเอียด เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารหยาบ กุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็นสังขารละเอียด กุศลสังขารและอกุศลสังขารเป็นสังขารหยาบ อัพยาทสังขารเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นสังขารหยาบ สังขารของผู้เข้าสมบัติเป็นสังขารละเอียด สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารหยาบ สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารละเอียด

หรือพึงทราบสังขารหยาบสังขารละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียงสังขารนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๒๔] สังขารทรม สังขารประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารทรม กุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็นสังขารประณีต กุศลสังขารและอกุศลสังขารเป็นสังขารทรม อัพยาทสังขารเป็นสังขารประณีต สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารทรม สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารประณีต สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารทรม สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารประณีต สังขารของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นสังขารทรม สังขารของผู้เข้าสมบัติเป็นสังขารประณีต สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารทรม สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารประณีต

หรือพึงทราบสังขารทรมสังขารประณีต โดยอาศัยเทียบเคียงสังขารนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๒๕] **สังขารไกล** เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารไกลจากกุศลสังขารและอัพยาทสังขาร กุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็นสังขารไกลจากอกุศลสังขาร กุศลสังขารเป็นสังขารไกลจากอกุศลสังขารและอัพยาทสังขาร อกุศลสังขารและอัพยาทสังขารเป็นสังขารไกลจากกุศลสังขาร อัพยาทสังขารเป็นสังขารไกลจากกุศลสังขารและอกุศลสังขาร กุศลสังขารและอกุศลสังขารเป็นสังขารไกลจากอัพยาทสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารไกลจากสังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารไกลจากสังขารของผู้เข้าสมาบัติ สังขารของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารไกลจากสังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารไกลจากสังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารไกลจากสังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าสังขารไกล.

สังขารใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลสังขารเป็นสังขารใกล้กับอกุศลสังขาร กุศลสังขารเป็นสังขารใกล้กับกุศลสังขาร อภัยกตสังขารเป็นสังขารใกล้กับอภัยกตสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารใกล้กับสังขารที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นสังขารใกล้กับสังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารใกล้กับสังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารใกล้กับสังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติ สังขารของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารใกล้กับสังขารของผู้เข้าสมาบัติ สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารใกล้กับสังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารใกล้กับสังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าสังขารใกล้

หรือพึงทราบสังขารไกลสังขารใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงสังขารนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

วิญญูณขั้น

[๒๖] วิญญูณขั้น เป็นไฉน ?

วิญญูณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญูณอดีต วิญญูณอนาคต วิญญูณปัจจุบัน วิญญูณภายใน วิญญูณภายนอก วิญญูณหยาบ วิญญูณละเอียด วิญญูณทรม วิญญูณประณีต วิญญูณไกล วิญญูณใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่าวิญญูณขั้น.

[๒๗] ในวิญญูณขั้นนั้น วิญญูณอดีต เป็นไฉน ?

วิญญูณใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่จกขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ นี้เรียกว่าวิญญูณอดีต.

วิญญานอนาคต เป็นไฉน ?

วิญญานใด ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด
ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น
ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่จักขุวิญญาน
ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่าวิญญานอนาคต.

วิญญานปัจจุบัน เป็นไฉน ?

วิญญานใด เกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิด
ยิ่งแล้ว ปรากฏแล้ว เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ตั้งขึ้นแล้ว ตั้งขึ้น
พร้อมแล้ว ที่เป็นปัจจุบันสงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่จักขุวิญญาน
ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่าวิญญานปัจจุบัน.

[๒๔] วิญญานภายใน เป็นไฉน ?

วิญญานใด ของสัตว์นั้น ๆ เองซึ่งมีในตน เฉพาะตน เกิดในตน
เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยต้นหาทัญญูยึดครอง ได้แก่จักขุวิญญาน
ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่าวิญญานภายใน.

วิญญานภายนอก เป็นไฉน ?

วิญญานใด ของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นนั้น ๆ ซึ่งมีในตน เฉพาะตน
เกิดในตน เฉพาะบุคคล อันกรรมที่สัมปยุตด้วยต้นหาทัญญูยึดครอง ได้แก่
จักขุวิญญาน ฯลฯ มโนวิญญาน นี้เรียกว่าวิญญานภายนอก.

[๒๕] วิญญานหยาบ วิญญานละเอียด เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญานเป็นวิญญานหยาบ กุศลวิญญานและอัพยาทวิญญาน
เป็นวิญญานละเอียด กุศลวิญญานและอกุศลวิญญานเป็นวิญญานหยาบ อัพ-
ยาทวิญญานเป็นวิญญานละเอียด วิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็น

วิญญาณหยาบ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็น
วิญญาณละเอียด วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณ
หยาบ วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณละเอียด วิญญาณ
ของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณของผู้เข้าสมบัติเป็นวิญญาณ
ละเอียด วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณหยาบ วิญญาณที่ไม่
เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณละเอียด

หรือพึงทราบวิญญาณหยาบวิญญาณละเอียด โดยอาศัยเทียบเคียง
วิญญาณนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๓๐] วิญญาณทราม วิญญาณประณีต เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณทราม กุศลวิญญาณและอัพยาทวิญญาณ
เป็นวิญญาณประณีต กุศลวิญญาณและอกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณทราม
อัพยาทวิญญาณเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็น
วิญญาณทราม วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็น
วิญญาณประณีต วิญญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาณ
ทราม วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณประณีต วิญญาณ
ของผู้ไม่เข้าสมบัติเป็นวิญญาณทราม วิญญาณของผู้เข้าสมบัติเป็นวิญญาณ
ประณีต วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณทราม วิญญาณที่ไม่เป็น
อารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาณประณีต

หรือพึงทราบวิญญาณทรามวิญญาณประณีต โดยอาศัยเทียบเคียง
วิญญาณนั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

[๓๑] วิญญาณไกล เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญาณเป็นวิญญาณไกลจากกุศลวิญญาณ และอัพยาทวิญญาณ
กุศลวิญญาณและอัพยาทวิญญาณเป็นวิญญาณไกลจากอกุศลวิญญาณ กุศล

วิญญานเป็นวิญญาน ไกลจากอกุศลวิญญานและอัพยาทวิญญานอกุศลวิญญาน และอัพยาทวิญญานเป็นวิญญาน ไกลจากกุศลวิญญาน อัพยาทวิญญานเป็นวิญญาน ไกลจากกุศลวิญญานและอกุศลวิญญาน กุศลวิญญานและอกุศลวิญญาน เป็นวิญญาน ไกลจากอัพยาทวิญญาน วิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา วิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา เป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา วิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา วิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา วิญญานที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนา วิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา วิญญานของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานของผู้เข้าสมาบัติ วิญญานของผู้เข้าสมาบัติเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานของผู้ไม่เข้าสมาบัติ วิญญานที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิญญานที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นวิญญาน ไกลจากวิญญานที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่าวิญญานไกล.

วิญญานใกล้ เป็นไฉน ?

อกุศลวิญญานเป็นวิญญานใกล้กับอกุศลวิญญาน กุศลวิญญานเป็นวิญญานใกล้กับกุศลวิญญาน อัพยาทวิญญานเป็นวิญญานใกล้กับอัพยาทวิญญาน วิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาเป็นวิญญานใกล้กับวิญญานที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา วิญญานที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาเป็นวิญญานใกล้กับวิญญาน

ที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา วิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นวิญญาณ
ใกล้เคียงกับวิญญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา วิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติ
เป็นวิญญาณใกล้เคียงกับวิญญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติ วิญญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็น
วิญญาณใกล้เคียงกับวิญญาณของผู้เข้าสมาบัติ วิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็น
วิญญาณใกล้เคียงกับวิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ วิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของ
อาสวะเป็นวิญญาณใกล้เคียงกับวิญญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า
วิญญาณใกล้เคียง

หรือพึงทราบวิญญาณไกลวิญญาณใกล้ โดยอาศัยเทียบเคียงวิญญาณ
นั้น ๆ เป็นชั้น ๆ ไป.

สุดคันตภาชนีย์ จบ

สัมมอหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังค์

อารัมภกถา

พระสัมพุทธเจ้าผู้เป็นนาคะ ทรงเห็น
สัจจะทั้ง ๔ จึงทรงประกาศพระธรรมสังคณี
๔ กัณฑ์ (คือ จิตตูปปาตกัณฑ์ รูปกัณฑ์
นิคเขปกัณฑ์ อัตถุทธารกัณฑ์) แล้ว ทรงเป็น
นายกประกอบด้วยธรรมของพระพุทธเจ้า ๑๘
ประการ ทรงเป็นพระบรมศาสดา แสดง
พระวิภังค์อันใด ด้วยอำนาจวิภังค์ ๑๘ ประ-
การ มีชั้นวิภังค์เป็นต้น ในลำดับแห่ง
พระธรรมสังคณีนั่นแหละ บัดนี้ลำดับ
แห่งการสังวรธรรมาพระวิภังค์นั้น ถึงพร้อม
แล้ว เพราะเหตุฉะนั้น ข้าพเจ้าสะตางนัย
อรรถกถาโบราณแล้วจักเรียบเรียงอรรถกถา
พระวิภังค์นั้น ขอท่านสาธุชนทั้งหลายจง
ตั้งใจทำความเคารพพระสัทธรรม ฟังอรรถ-
กถาพระวิภังค์นั้น เทอญ.

๑. ชั้นวิภังคินิเทศ

วรรณาสูตรต้นตภาชนีย์

คำว่า **ชั้น ๕** คือ **รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น**
สังขารชั้น วิญญาณชั้น ดังนี้ นี้ ชื่อสุดตันตภาชนีย์^๑ ในชั้นวิภังค์
อันเป็นวิภังค์ต้นแห่งวิภังค์ปกรณ์. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **๕** เป็นคำ
กำหนดจำนวน ด้วยคำว่า **๕** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า ชั้น
ทั้งหลายมีไม่น้อยกว่านั้น ไม่มากกว่านั้น. คำว่า **ชั้น** เป็นคำแสดงธรรมที่ทรง
กำหนดไว้.

ว่าด้วยชั้นศัพท์

ในพระบาลีชั้นวิภังค์นั้น ศัพท์ว่า **ชั้น** (ขนฺธสทฺโท) นี้ใช้ใน
ฐานะมาก คือ ในฐานะว่า **กอง** (ราสีมฺหิ) ในฐานะว่า **คุณ** (คุณฺ)
ในฐานะโดยเป็นบัญญัติ (ปณฺณตฺตฺยิ) ในความเป็นคำคิดปาก (รฺพฺหฺยิ).

จริงอยู่ ชื่อว่า **ชั้น** โดยฐานะว่า **กอง** เหมือนในประโยคมีคำ
เป็นต้นว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถือเอาประมาณแห่งน้ำในมหา-**
สมุทรว่า มีน้ำเท่านี้อาพหก หรือว่าเท่านี้ร้อยอาพหก หรือว่าเท่านี้
พันอาพหก หรือว่าเท่านี้แสนอาพหก ไม่ใช่ทำได้โดยง่าย โดยที่แท้
ย่อมถึงการนับว่า เป็นมหาอุทกชั้น (กองน้ำใหญ่) อันใคร ๆ พึงนับ
ไม่ได้ พึงประมาณไม่ได้ทีเดียว แม้ฉันใด ดังนี้^๒ เพราะมิใช่น้ำ

๑. คำว่า **สุดตันตภาชนีย์** คือ คำที่จำแนกโดยนัยที่ทรงแสดงในพระสูตร

๒. อภ จตุกฺก เล่ม ๒๑ ๕๑/๗๒ คำว่า **อาพหก** เป็นชื่อกำหนดนับโดยการดวงของ เช่น

๔ กำมือเป็น ๑ ฟายมือ ๒ ฟายมือเป็น ๑ กอบ ๒ กอบเป็น ๑ ทะนาน ๔ ทะนานเป็น

๑ อาพหก

นิดหน่อย คือเป็นน้ำจำนวนมากทีเดียว เขาจึงเรียกว่า อุทกขันธ์ (กองน้ำ) หนึ่ง ฐลิมิใช้มีประมาณเล็กน้อย เขาก็เรียกว่า รัชกขันธ์ (กองฐลิมิ) โคมิประมาณไม่น้อย เขาก็เรียกว่า ควักขันธ์ (กองโค) พลมีประมาณไม่น้อย เขาก็เรียกว่า พลขันธ์ (กองพล) บุญมีประมาณไม่น้อย เขาก็เรียกว่า บุญขันธ์ (กองบุญ) เพราะฐลิมิมากทีเดียว ท่านจึงเรียกว่า รัชกขันธ์ โคมิเป็นต้นมีประมาณมากทีเดียว ท่านจึงเรียกว่า ควักขันธ์ พลมีประมาณมาก และบุญมีประมาณมาก ท่านก็เรียกว่า พลขันธ์ และบุญขันธ์ ดังนี้

อนึ่ง ชื่อว่า **ขันธ์** โดยฐานะว่าคุณ เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า **ศีลขุขุโข** (คุณคือศีล) **สมาธิขุขุโข** (คุณคือสมาธิ) ดังนี้ และชื่อว่า **ขันธ์** โดยฐานะเป็นบัญญัติ เหมือนในชื่อนี้ว่า **พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นท่อนไม้ท่อนใหญ่ (มหนุด์ ทารุกุขุขุ)** ลอยตามกระแสแม่น้ำคงคาไป* ดังนี้ ชื่อว่า **ขันธ์** ในฐานะโดยความเป็น คำติดปาก เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า **จิต มโน มานัส วิญญาณ วิญญาณ-ขันธ์ อันใด**^๒ ดังนี้

ขันธ์นี้นั้น ทรงประสงค์เอาโดยฐานะว่า **กอง** ในอธิการนี้ เพราะชื่อว่า อรรถแห่งขันธ์นี้มีอรรถว่าเป็นก้อน เป็นกลุ่ม เป็นแท่ง เป็นกอง ฉะนั้น พึงทราบว่ขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นกอง ดังนี้ แม้จะกล่าวว่ อรรถแห่งขันธ์นี้มีอรรถเป็นโกฏฐาส (คือเป็นส่วน) ดังนี้ ก็ควร เพราะคนทั้งหลายในโลกนี้เขามาแล้ว เมื่อถูกเจ้าหน้ทวง ก็พูดว่ พวกเราจักให้ ๒ ขันธ์ (๒ ส่วน) ๓ ขันธ์ (๓ ส่วน) ดังนี้ แม้การกล่าวว่ ขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นโกฏฐาส คือเป็นส่วน ดังนี้ก็ควร ด้วยประการฉะนี้ คำว่า **รูปขันธ์**

๑. ตั . สพายตนวกุล เล่ม ๑๘ ๓๒๕/๒๒๖

๒. อภิ. วิ เล่ม ๓๕ ๒๕๔/๑๕๓

ในสุดตันภษณีนี้นี้จึงได้แก่ กองแห่งรูป ส่วนแห่งรูป. คำว่า เวทนาขันธ ก็ได้แก่ กองแห่งเวทนา ส่วนแห่งเวทนา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบ อรรถแห่งขันธมีสัญญาเป็นต้นโดยนัยนี้.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประมวลรูปทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งรูป มีประเภทอย่างนี้ คือ ส่วนแห่งรูป ๒๕^๑ และส่วนแห่งรูป ๘๖^๒ ซึ่งทรงจำแนก ไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง มีรูปที่เกิดแต่อดีต อนาคต และปัจจุบันเป็นต้น โดย พระดำรัสที่ตรัสว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า รูปขันธ ไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

อนึ่ง ทรงประมวลเวทนานั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งเวทนาอันเป็น ไปในภุมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า เวทนาขันธ. และทรงประมวลสัญญานั้นทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งสัญญาอันเป็นไปในภุมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า สัญญาเกิดแต่จักขุ- สัมผัส ฯลฯ สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า สัญญาขันธ. และทรงประมวลสังขารนั้นทั้งหมด ทำให้เป็นกองแห่งเจตนา อันเป็นไปในภุมิ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า เจตนา เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาเกิดแต่มโนสัมผัส ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า สังขารขันธ. และทรงประมวลวิญญานนั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่ง จิตอันเป็นไปในภุมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านี้นั้นนั่นแหละว่า

๑. รูป ๒๕ คือ อายตนะภายในและภายนอก ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕

๒. รูป ๘๖ คือ กรรมชรูป ได้แก่ จักขุทสกะ โสต ฆาน ชิว ภายทสก อิตถิภาวทสก ปุริสภาวทสก รวม ๓๐ และสุทธัญญกรรูป ๘ เกิดแต่ จิต อกุ อาหารรวม ๒๔ สัททรูป ๒ เกิดแต่จิตและอกุ.

จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ
มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ดังนี้ แล้วทรงแสดงว่า ชื่อว่า วิญญาณชั้นห้า

อีกอย่างหนึ่ง ในอริการแห่งชั้นห้า นี้ รูปแม่ทั้งหมดที่เกิดจาก
สมุฏฐานทั้ง ๔ (คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร) ชื่อว่า รูปชั้น เวทนา
ที่เกิดพร้อมกับจิต ๘๘ มีกามาวจรกุศลจิต ๘ เป็นต้น ชื่อว่า เวทนาชั้น
แม่สัญญาที่ชื่อว่า สัญญาชั้น ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ก็ชื่อว่า สังขารชั้น
จิต ๘๘ ชื่อว่า วิญญาณชั้น ฟังทราบการกำหนดธรรมในชั้นห้า แม่
อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

อธิบายรูปชั้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีความประสงค์จะทรงจำแนกแสดงรูปชั้น
เป็นต้นเหล่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า ตตถ กตโม รูปกฺขนุโ ในชั้น
ห้า นั้น รูปชั้น เป็นไฉน ดังนี้

ฟังทราบวินิจฉัยในชั้นวิภังค์นั้น ดังนี้

บทว่า ตตถ แปลว่า ในชั้นห้า เหล่านั้น บทว่า กตโม เป็น
กเถตุกัมยตาปจฺฉา. บทว่า รูปกฺขนุโ (รูปชั้น) เป็นบทแสดงธรรมที่
ทรงปจฺฉา. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกรูปชั้นนั้นในบัดนี้ จึงตรัส
พระดำรัสมีอาทิว่า ยัม กิณฺณจฺจ รุปี (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง). บรรดาบทเหล่านั้น
บทว่า ยัม กิณฺณจฺจ (อย่างใดอย่างหนึ่ง) เป็นบทที่ทรงถือเอาโดยไม่เหลือ. บทว่า
รุปี (รูป) เป็นบทกำหนดธรรมที่เกี่ยวข้อง ด้วยบทว่า ยัม กิณฺณจฺจ รุปี แม่
ทั้งสองอย่างนี้ ย่อมเป็นอันทรงทำการกำหนดเอารูปโดยไม่มีส่วนเหลือ.

ถามว่า ในรูปชั้นนั้น ธรรมที่ชื่อว่า รูป ด้วยอรรถว่าอะไร

ตอบว่า ที่ชื่อว่า รูป ด้วยอรรถว่า ย่อยยับ.

สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรพวกเธอจึงเรียกว่ารูปเล่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับไปแล ฉะนั้นจึงเรียกว่ารูป รูปย่อมย่อยยับเพราะอะไร ? ย่อมย่อยยับเพราะความเย็นบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะความร้อนบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะความหิวบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะความหายบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะสัมผัสเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับไปแล เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **รูป** ดังนี้.

ในพระดำรัสเหล่านั้น คำว่า **ก็** เป็นการณปุจฉา (ถามถึงเหตุ) อธิบายว่า พวกเธอเรียกรูปด้วยเหตุอะไร คือ ชื่อว่า รูปนั้น ด้วยเหตุอะไร. อิติศัพท์ในบทว่า **รูปปติ** นี้เป็นศัพท์ยกเหตุขึ้นแสดง อธิบายว่า เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับ ฉะนั้น จึงชื่อว่า รูป. กับทว่า **รูปปติ** มีอธิบายว่า รูปย่อมกำเริบ อันปัจจัยย่อมกระทบ อันปัจจัยย่อมเบียดเบียน ย่อมแตกสลาย โดยฐานะนี้มีประมาณเท่านี้ รูปเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยอรรถว่า ย่อยยับไป ด้วยประการฉะนี้ แม้จะกล่าวว่ ชื่อว่า รูป ด้วยลักษณะที่ย่อยยับไป ดังนี้ก็ควร เพราะรูปนี้มีการย่อยยับเป็นลักษณะ.

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า **รูปย่อมย่อยยับไปเพราะความเย็นบ้าง** ดังนี้ ว่าด้วยความเย็นก่อน ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏในโลกันตริกนรก. จริงอยู่ นรกหนึ่ง ๆ ในระหว่างทุก ๆ สามจักรวาล มีประมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์ ซึ่งภายใต้ไม่มีแผ่นดิน เบื้องบนไม่มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ไม่มีดวงประทีป ไม่มีแสงสว่างแห่งแก้วมณี มีคิมคเป็นนิตย์ ชื่อว่า **โลกันตริกนรก** อัฒภพของสัตว์ผู้เกิดในโลกันตริกนรกนั้น มีประมาณ ๓ คาจุด สัตว์เหล่านั้น จะมีเล็บทั้งหลายที่ยาวหนาเกาะที่เชิงเขา ห้อยหัวลงดุจค้ำคาว เมื่อใดมันเหยิบตัวไปถึงหัตถบาทของกันและกัน เมื่อนั้น พวกมันก็จะสำคัญว่า พวกเราไปได้

อาหารแล้วต่างก็พากันชวนขวยในสิ่งที่ตนว่าเป็นอาหารนั้น จึงไล่ตามกันไปรอบ ๆ แล้ว พลัดตกลงไปในน้ำที่รองแผ่นดิน เมื่อถูกลมเย็นพัดกระหน่ำอยู่ มันก็จะขาดตกลงในน้ำ เหมือนผลมะขางสุก ฉะนั้น. พอตกลงเท่านั้น มันก็มีหนังเอ็นเนื้อ กระดูก ถูกน้ำกรดเย็นกัดทำลายเป็นชิ้น ๆ เหมือนก้อนแป้งที่เขาใส่ในน้ำมันเคือด ความย่อยยับไปแห่งรูปปรากฏในโลกันตริกนรก ด้วยความเย็นอย่างนี้. ความย่อยยับแห่งรูปนี้ปรากฏ ในประเทศทั้งหลายที่มีความเย็นเกิดแต่หิมะตก แม้มีแคว้น ชื่อว่า มหิสกะเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะสัตว์ทั้งหลายในประเทศนั้น มีร่างกายถูกความเย็นทำลายตัดขาดแล้วยอมถึงแม้ความสิ้นชีวิต ดังนี้.

ว่าด้วยความร้อน ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏแล้ว ในอเวจีมหานรก จริงอยู่ ในอเวจีมหานรกนั้น สัตว์นรกยอมเสวยทุกข์ใหญ่ ในเวลาต้องกรรมกรรมมีการให้ออนลงบนพื้นแผ่นดินโลหะ ที่ร้อนแล้วจงจำด้วยเครื่องจงจำ ๕ อย่างเป็นต้น.

ว่าด้วยความหิว ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏแล้วในปิตติวิสัย (กำเนิดเปรต) และในเวลาเกิดทุกข์ภิกขภัย จริงอยู่ พวกสัตว์ในกำเนิดเปรต ชื่อว่า เอามือถืออามิสอย่างใดอย่างหนึ่งใส่เข้าไปในปากมิได้มีตลอด ๒-๓ พุทธันตรภายในท้องเป็นเหมือนตันไม่มีโพรงที่ไฟติดทั่วแล้ว ในเวลาเกิดทุกข์ภิกขภัย ชื่อว่าสัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่ได้แม้เพียงน้ำข้าวแล้วถึงความตายไป นับประมาณมิได้.

ว่าด้วยความระหาย ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏแล้วในอสุรกายทั้งหลาย มีกาลกัญชिकासูร เป็นต้น จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายในพวกกาลกัญชिकासูรเป็นต้นนั้น ย่อมไม่อาจได้หยาดน้ำเพียงยังหทัยให้ชุ่ม หรือเพียงให้เปียกชื้นสิ้น ๒-๓ พุทธันตร แม้บางพวกที่ไปถึงแม่น้ำด้วยคิดว่า พวกเราจักดื่มน้ำ

ดังนี้ น้ำนั้นก็แห้งถึงความสำเร็จเป็นทรายแห้งแม่น้ำไป แม้นางพวกที่เล่นไปถึงมหาสมุทร มหาสมุทรก็กลายเป็นหินผา สัตว์เหล่านั้นจึงชুবซิดถูกทุกข้อมีกำลังบีบคั้นท่องเที่ยวไป.

ได้ยินว่า กาลกัญชिकासูรตนหนึ่ง ไม่สามารถทนความระหายนะได้จึงลงไปยังแม่น้ำใหญ่ที่ลึกทั้งกว้างหนึ่งโยชน์ ในที่กาลกัญชिकासูรนั้น ลงไปแล้ว น้ำก็แห้งเป็นคว้นพลุ่งขึ้นเหมือนดินบนหินผาอันร้อนจัดฉะนั้น. เมื่ออสุรกายนั้นได้ยินเสียงน้ำจึงวิ่งพล่านไปข้างโน้นข้างนี้อยู่นั้นแหละ ราตรีสว่างแล้ว. ในขณะนั้น พวกภิกษุ ๓ รูป ผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรกำลังเที่ยวภิกขาจาร แต่เจ้าครูเห็นเขาแล้วจึงถามว่า คุณก่อนสัปบุรุษ ท่านเป็นใคร อสุรกายนั้นตอบ ว่ากระผมเป็นเปรต ขอรับ.

พวกภิกษุ : ท่านแสวงหาอะไร ?

อสุรกาย : น้ำดื่ม ขอรับ.

พวกภิกษุ : แม่น้ำนี้เต็มฝั่ง ท่านไม่เห็นหรือ ?

อสุรกาย : ท่านขอรับ มันไม่สำเร็จแก่กระผม.

พวกภิกษุ : ถ้าอย่างนั้น ท่านจงนอนลงตรงหลังแม่น้ำเถิด พวกอาตมาจักเทน้ำลงในปากของท่าน. อสุรนั้นก็นอนหงายบนหาดทราย พวกภิกษุได้ช่วยกันเอาบาตร ๓๐ ใบตักน้ำมาเทลง ๆ ในปากของอสุรนั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นทำอยู่อย่างนี้ เวลาของภิกขาจารก็ใกล้เข้ามาแล้ว พวกภิกษุจึงพูดว่า ถึงเวลาภิกขาจารของพวกอาตมาแล้ว สัปบุรุษ ท่านได้ความพอใจบ้างไหม ? อสุรนั้นตอบว่า ท่านขอรับ ถ้าว่า น้ำมีเพียงฟายมือจากน้ำที่เทลงด้วยบาตร ๓๐ ใบ ของพระคุณเข้าไปในลำคอของกระผมด้วยการทำของคนได้ไซ้ ขอความพ้นจากอติภาพเปรตอย่าได้มีเลย ดังนี้. ความย่อยยับไปแห่งรูปปรากฏแล้วในปิตติวิสัย เพราะความระหายนะ ด้วยประการฉะนี้.

ความที่รูปย่อยยับเพราะสัมผัสเลือบเป็นต้น ปรากฏแล้วใน ประเทศทั้งหลายที่มากด้วยเลือบและยุงเป็นต้น. อนึ่ง ในอธิการนี้ คำว่า เลือบ ได้แก่ แมลงวันหัวเหลือง. คำว่า มกสา ได้แก่ ยุงนั้นแหละ. คำว่า ลม พิงทราบด้วยอำนาจแห่งลมมีลมในท้อง และลมในเบื้องหลังเป็น ต้น.

จริงอยู่ โรคลมเกิดขึ้นในร่างกายแล้วย่อมทำลายมือ เท้า และเบื้อง หลังเป็นต้น ย่อมทำให้เป็นคนบอด ย่อมทำให้เป็นคนง่อย เป็นคนเปลี้ย.

บทว่า **อาตโป** (แดด) ได้แก่ ความร้อนของดวงอาทิตย์ ความที่รูป ย่อยยับไปด้วยความร้อนนั้นปรากฏแล้วในทางกันดาร มีทะเลทรายเป็นต้น. ได้ยินว่า มีหญิงคนหนึ่งล่าหลังพวกเกวียนในเวลารাত্রีในทะเลทราย เมื่อพระ- อาทิตย์โคจรไปถึงกลางวัน ไม่สามารถจะวางเท้าที่ทรายกำลังร้อนได้ จึงยก กระเช้าลงจากศีรษะเหยียบ เมื่อไม่อาจขึ้นบนกระเช้า เพราะความร้อนยิ่งก็วาง ผ้าสาฎกบนกระเช้านั้นแล้วเหยียบ แม้ผ้าสาฎกนั้นร้อนทั่วแล้ว ก็จับลูกน้อยที่ อุ้มมาให้นอนคว่ำเหยียบบนลูกน้อยที่กำลังร้องจ้าอยู่ พร้อมกับลูกน้อยก็ได้ทำ กาละในทีนั้นนั่นเอง เพราะความร้อนให้เราร้อนแล้ว.

คำว่า **สิริสปปา** (สัตว์เลื้อยคลาน) ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายมีตัวยาว อย่างใดอย่างหนึ่งแค้นเลื้อยไป ความที่รูปย่อยยับไปเพราะสัมผัสแห่งสัตว์เหล่านี้ นั้นบัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจในเวลาที่ถูกอสรพิษขบเอาเป็นต้น.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะรวมรูปแม้ทั้งหมดซึ่งมี ๒๕ และ ๘๖ ส่วน ที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยบทว่า **ยัม กิญจิจิ รูปัม** (รูปอย่างใดอย่าง หนึ่ง). เข้าในส่วนแห่งรูปที่เป็นอดีตเป็นต้นมาแสดง จึงตรัสคำว่า **อดีตา- นาคตปจจุปฺปนุณัม** (รูปเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน) ดังนี้ ต่อ จากนั้น ทรงประสงค์จะจัดรูปนั้นนั้นแหละกระทำให้เป็นทุกกะ ๔ ทุกะมีอัมมัตต-

ทุกะเป็นต้นมาแสดง จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อขุตฺตํ วา พหิทฺธา วา** (รูปภายใน หรือรูปภายนอก) ดังนี้ ต่อจากนั้น เมื่อจะทรงประมวลรูปนั้นแม้ทั้งหมดที่ทรงกำหนดไว้ใน ๑๑ ส่วนแสดงรวมเป็นอันเดียวกัน จึงตรัสคำว่า **ตเททฺขุณฺ** (รูปนั้นรวมเป็นอันเดียวกัน) ดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ตเททฺขุณฺ** แยกออกเป็น **ตํ เอกฺขุณฺ**. บทว่า **อภิสนฺณฺหิตฺวา** แปลว่า ประมวลมา. บทว่า **อภิสิ จิปีตฺวา** ได้แก่ ทำการย่อ คำนี้ ตรัสอธิบายไว้ว่า ก็รูปมีประการยังกล่าวแล้วนั้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตเรียกว่ารูปจันทร์ เพราะรวมเป็นกองเดียวกันในภาวะอย่างเดียวกัน กล่าวคือความเป็นรูปที่ย่อยยับไปเป็นลักษณะ ดังนี้. ด้วยคำอธิบายนี้ ย่อมเป็นอันตรัสรูปแม้ทั้งหมดในลักษณะแห่งการย่อยยับไปนี้ว่า ชื่อว่า **รูปจันทร์** เพราะความเข้าถึงความเป็นกอง ดังนี้ เพราะขึ้นชื่อว่า **รูปจันทร์** อื่น นอกจากรูปหามีไม่. ก็รูป ฉันใด ธรรมมีเวทนาเป็นต้น ก็ชื่อว่า เวทนาจันทร์เป็นต้นฉันนั้น เพราะความเข้าถึงความเป็นกองในลักษณะมีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น เพราะขึ้นชื่อว่า เวทนาจันทร์เป็นต้นอื่นนอกจากเวทนาเป็นต้น หามีไม่.

ว่าด้วยรูปเป็นอดีตเป็นต้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงจำแนกรูปที่ทรงจัดเข้าในโอกาสหนึ่ง ๆ ให้เป็นส่วน ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ตตฺถ กตมํ รูปํ อตีตํ** ในรูปจันทร์นั้น รูปอดีต เป็นไฉน ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ตตฺถ** เป็นบทสัดตมวิภัตติในมาติกาตาม ที่ทรงจัดตั้งไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง คำนี้ตรัสอธิบายว่า คำว่า **รูปอดีต** ที่ตรัสไว้ในมาติกาตามที่ทรงตั้งไว้โดยนัยมีอาทิว่า **อดีตานาคตฺปจฺจุปฺปนฺนํ** ดังนี้ รูปนั้นเป็นไฉน. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในปุจฉาทั้งหมดโดยอุบายนี้.

บททั้งหลายมีคำเป็นอาทิว่า **อดีต นิรุชฺช** รูปใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ดังนี้ เป็นคำที่ตรัสไว้ในการพรรณานาบทาขณียอดีตติกะแห่งนิก-
เขปกัณฐ์นั้นแหละ.

คำว่า **จตุตาโร จ มหาภูตา** นี้เป็นคำแสดงสภาวะของรูปที่ตรัส
ว่า **อดีต** ดังนี้. อนึ่ง ในอธิการนี้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว ฉนฺได คำที่
กล่าวไว้ในที่ทุกแห่งก็พึงทราบฉนนัน. ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรง
แสดงมหาภูตรูป และรูปอาศัยมหาภูตรูปกระทำรูปนี้ให้เป็นรูปอดีตบ้าง กระทำ
รูปนี้ให้เป็นรูปอนาคตบ้าง ฯลฯ กระทำให้เป็นรูปไกลและใกล้บ้าง เพราะขึ้น
ชื่อว่ารูปอื่น นอกจากมหาภูตรูปและรูปที่อาศัยมหาภูตรูปแล้วหาไม่มี.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อดีต เสน อ คหิต** (รูปที่สงเคราะห์เข้าโดยส่วน
อดีต) ได้แก่ รูปที่สงเคราะห์โดยส่วนอดีตนั้นแหละ ทำการนับได้ มีอยู่. **ถาม**
ว่า รูปอะไร ? ตอบว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ พึงทราบ
อรรถในที่ทั้งปวงอย่างนี้. แม้บทอธิบายรูปที่เป็นอนาคต และปัจจุบันก็มีเนื้อ
ความตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล.

ว่าด้วยรูป ๒ อย่าง

ก็รูปนี้ ที่ชื่อว่า เป็น **อดีต อนาคต ปัจจุบัน** มี ๒ อย่าง คือ

รูปโดยปริยายแห่งพระสูตร ๑

รูปโดยนิเทศพระอภิธรรม ๑.

ว่าโดยปริยายแห่งพระสูตร ทรงกำหนดรูปที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน
นั้นไว้ด้วยภพ จริงอยู่ รูปที่เกิดในภพอดีตจำเดิมแต่ปฏิสนธิ (ในภพปัจจุบัน)
หรือรูปที่เกิดแล้วในภพถัดไป หรือรูปที่เกิดแล้วในภพที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป
ก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่า **รูปอดีต** ทั้งนั้น. รูปที่จะเกิดในภพอนาคตจำเดิมแต่

จุติแล้ว หรือรูปที่จะเกิดในภพถัดไป หรือรูปที่จะเกิดในที่สุด แห่งภพแสน โภกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่า รูปอนาคต ทั้งนั้น. รูปที่กำลังเป็นไประหว่าง จุติปฏิสนธิ (ตั้งแต่เกิดถึงตายในภพปัจจุบัน) ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน**.

ส่วนในนิเทศแห่งพระอภิธรรม ทรงกำหนดรูปด้วยขณะ ด้วยว่าขณะ แห่งรูปมี ๓ อย่าง คือ อุปาทาขณะ (ขณะเกิด) ฐิตិขณะ (ขณะตั้งอยู่) ภังค ขณะ (ขณะดับ) รูปที่ถึงขณะทั้ง ๓ เหล่านี้แล้วดับไป หรือรูปที่ดับในขณะ ใดสัก ๑ หรือรูปดับในขณะที่สุดแห่งแสน โภกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมด ชื่อว่า **รูปอดีต** นั้นแหละ รูปที่ยังไม่ถึงขณะทั้ง ๓ หรือยังไม่ถึงลักษณะแห่งจิตดวงหนึ่ง หรือ ยังไม่ถึงขณะในที่สุดแห่งแสน โภกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมด ชื่อว่า **รูปอนาคต** นั้นแหละ แต่รูปที่ถึงขณะทั้ง ๓ เหล่านี้แล้ว ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน**.

ในปริยายแห่งพระสูตร และในนิเทศแห่งพระอภิธรรมนั้น แม้รูป นี้ จะเป็นการจำแนกตามพระสูตร (สุดตันตภาชนีย์) ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ พึงทราบว่า **รูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน สำเร็จแล้ว โดย นิเทศแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น** ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง เพราะว่า รูปนี้ชื่อว่า รูปอดีต โดยส่วนทั้ง ๔ ด้วยอำนาจ อัทธา ๑ สันตติ ๑ สมัย ๑ ขณะ ๑ เป็นรูปอนาคตและเป็นรูปปัจจุบันก็โดย ส่วน ทั้ง ๔ เหมือนกัน.

ว่าด้วยอำนาจอัทธาก่อน รูปในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิในภพหนึ่งของ บุคคลหนึ่ง ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปในบั้นปลายแต่จุติ ชื่อว่า **รูปอนาคต** รูปในระหว่างทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน**. ว่าด้วยอำนาจสันตติ รูป ที่มีอยู่เดียวกัน มีส่วนเสมอกันเป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารอย่างเดียวกันเป็น สมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจเกิดสืบต่อมาแต่เบื้องต้น ชื่อว่า **รูป-**

ปัจจุบัน. รูปที่มีอตุและอาหารไม่เสมอกับสมภูฐานซึ่งเกิดก่อนแต่รูปปัจจุบันนั้น ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่มีอตุและอาหารไม่เสมอกันเป็นสมภูฐานเกิดหลังปัจจุบันชื่อว่า **รูปอนาคต** จิตตขรูป (คือรูปเกิดแต่จิต) มีวิถีเดียวกัน มีชวณะเดียวกันและสมบัติเดียวกัน ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน** จิตตขรูปที่เกิดก่อนรูปปัจจุบันนั้น ชื่อว่า **รูปอดีต** จิตตขรูปที่เกิดหลังรูปปัจจุบัน ชื่อว่า **รูปอนาคต.** รูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐานไม่มีประเภทอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ แต่พึงทราบประเภทรูปอดีตเป็นต้นของรูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐานนั้นด้วยอำนาจเป็นรูปอุปถัมภ์อตุขรูป อาหารขรูป จิตตขรูปเหล่านั้นนั้นแหละ. ว่าด้วยอำนาจสมัย รูปที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจการสืบต่อในสมัยทั้งหลายมีครุ ยาม เวลาเช้า เวลาเย็น กลางคืน และกลางวันเป็นต้นแต่ละอย่าง สมัยนั้น ๆ ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน.** รูปที่เกิดก่อนแต่สมัยนั้น ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่เกิดหลังสมัยนั้น ชื่อว่า **รูปอนาคต.** ว่าด้วยอำนาจขณะ รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ มีอุปาทาขณะ เป็นต้น ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน.** รูปที่เกิดก่อนขณะทั้ง ๓ นั้นชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่เกิดหลังขณะทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า **รูปอนาคต.**

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีกิจแห่งเหตุและปัจจัยผ่านไปแล้ว ชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่มีกิจแห่งเหตุสำเร็จแล้วแต่กิจแห่งปัจจัยที่ยังไม่สำเร็จ ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน** รูปที่มีกิจทั้ง ๒ ยังไม่มาถึง ชื่อว่า **รูปอนาคต.** อีกอย่างหนึ่ง รูปที่เป็นไปในขณะกิจของตน ชื่อว่า **รูปปัจจุบัน** รูปที่เป็นไปก่อนกิจของตนนั้นชื่อว่า **รูปอดีต** รูปที่จะเป็นไปในภายหลังกิจของตนนั้น ชื่อว่า **รูปอนาคต.** ก็นิเทศแห่งรูปที่เป็นอดีตคิณะนี้ กล่าวด้วยขณะเป็นต้นเป็นกถาไม่อ้อมค้อม (โดยตรง) ที่เหลือยังมีปริยายอ้อมค้อม ในกถาทั้ง ๒ เหล่านี้ นิปรียายกถา (กถาไม่อ้อมค้อม) ทรงประสงค์เอาในสุดตันตภาชนิยนี้. แม้นิเทศแห่งบท

รูปหมวดอัมมัตตทุกะมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งอัมมัตตคิเระในหนหลังนั้นแหละ. รูปหยาบเป็นต้นมีเนื้อความที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในการพรรณนารูปกัณฑ์นั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศแห่งรูปหีนทุกะ (ข้อที่ ๖)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งรูปหีนทุกะ ต่อไป

บทว่า **เตลั เตลั สตุตานิ** (ของสัตว์นั้นๆ) นี้เป็นนัญญูวิภัตติเป็นไปในสัตว์มาก เพราะเมื่อตรัสอยู่ว่า **ของสัตว์แม่อื่น ของสัตว์แม่อื่น** ดังนี้ ตรัสอยู่ตลอดวันก็ดี ตลอดแสนกัปก็ดี ก็ย่อมตรัสด้วยพระดำรัส (ว่าของสัตว์นั้นๆ) มีประมาณเท่านี้เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงกำหนดเอาสัตว์โดยไม่เหลือด้วยบททั้ง ๒ เท่านั้น จึงตรัสว่า **เตลั เตลั สตุตานิ** ดังนี้. ก็ด้วยบทมีประมาณเท่านี้ย่อมสำเร็จการแสดงถึงสัตว์อื่น ๆ แม้ทั้งหมด.

บทว่า **อญญาต** (ที่น่าคูหมั่น) คือ ที่เขาสบประมาท. บทว่า **อวมญญาต** (น่าเหยียดหยาม) คือ รูปที่เขาเหยียดหยัน ซึ่งใครๆ รู้แล้วก็ไม่ประกาศว่ารูปบ้าง. บทว่า **หิพิต** (น่าเกลียด) คือ รูปที่เขาขว้าง ที่เขาทิ้งด้วยอรรถว่าไม่ควรถือเอา อาจารย์บางพวกกล่าวว่า รูปที่น่าเกลียด ดังนี้ก็มี. บทว่า **ปริภูต** (น่าตำหนิ) คือ รูปที่เขากำหนดด้วยคำพูดว่า ประโยชน์อะไรด้วยรูปนี้เล่า ดังนี้. บทว่า **อจิตติกต** ° (ไม่น่ายกย่อง) คือ รูปที่ไม่น่าเคารพ. บทว่า **หีน** (ทราม) คือ รูปที่ลามก. บทว่า **หีนมต** (รู้กันว่าทราม) คือ รูปที่เขารู้กันว่าแล้ว ได้แก่ รูปที่เขากระทำให้ลามกรู้กัน. บทว่า **หีนสมมต** (สมมติกันว่าทราม) คือ รูปที่เขาสมมติกันในโลกว่า **ชั่วช้า** หรือรูปที่คน ๑ บาลีเป็น **อจิตติกต**

เลวทรามรู้จักกันดี เหมือนคนที่สัตว์มีคุณเป็นอาหารรู้จักกันดี. บทว่า **อนิภูจ** (ไม่น่าปรารถนา) คือรูปที่ไม่น่ารัก หรือรูปที่เขาไม่แสวงหาเพื่อต้องการจะได้ ถ้าใคร ๆ จะพึงแสวงหารูปนั้น ก็พึงแสวงหาเถิด แต่ว่า รูปที่ไม่น่าปรารถนา นี้แหละเป็นชื่อของอารมณ์นั้น. บทว่า **อกนุต** (ไม่น่ารัก) คือรูปที่ไม่น่าปรารถนา หรือหาสิริมิได้. บทว่า **อมนาปี** (ไม่น่าชอบใจ) คือรูปที่ไม่ชุ่มชื่นใจจริงอยู่ รูปเช่นนั้นย่อมไม่ชุ่มชื่นใจ อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า **มน** **อปฺปายติ** **วฑฺฒเตตี** **มนาปี** **น** **มนาปี** **อมนาปี** แปลว่า รูปใด ย่อมยังใจให้เอิบอาบ คือให้ใจเจริญ เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงชื่อว่า **มนาปะ** (ยังใจให้เอิบอาบ) รูปที่ไม่ยังใจให้เอิบอาบ ชื่อว่า **อมนาปะ**.

อีกอย่างหนึ่ง **รูป** ชื่อว่า ไม่น่าปรารถนา เพราะเว้นจากสมบัติ รูปที่ไม่น่าปรารถนานั้นมีอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐานโดยส่วนเดียว ในบรรดารูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ที่ชื่อว่า **อกนุต** (รูปที่ไม่น่ารัก) เพราะไม่มีเหตุแห่งความสุข. ที่ชื่อว่า **อมนาปี** (รูปที่ไม่น่าชอบใจ) เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์.

บทว่า **รูปา** **สพฺพา** (รูปเสียง) เป็นต้นนี้เป็นคำแสดงสภาวะของรูปธรรมนั้น จริงอยู่ พระองค์ทรงจำแนกตามคุณ ๕ ที่ไม่น่าปรารถนาด้วยสามารถแห่งรูปที่เกิดจากอกุศลกรรมไว้ในบทนี้ เพราะว่า รูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ชื่อว่า ไม่น่าปรารถนาหาไม่ รูปทั้งหมดที่เกิดแต่กุศลกรรมเป็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาทั้งนั้น.

นิเทศแห่งบทรูปประณีต พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว แต่ในบทนี้ พระองค์ทรงจำแนกตามคุณ ๕ ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจแห่งรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม. เพราะรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ชื่อว่า เป็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาย่อมไม่มี รูปทั้งหมดน่าปรารถนาทั้งนั้น. ก็ในรูปเกิดแต่กรรม

ฉันใด แม้นในรูปทั้งหลายที่มีอุคเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมมีความเป็นรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกเฉพาะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไว้ในทุกะนี้ ด้วยประการฉะนี้.

นี่เป็นกถามีอรรถเสมอกันของอาจารย์ทั้งหลายก่อน.

ส่วนอาจารย์วิคิตฺตทวาทีกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่า อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่พระองค์ทรงจำแนกไว้เฉพาะส่วนเดียวไม่มี พระองค์ทรงตรัสธรรมนั้นไว้ด้วยอำนาจความชอบใจของสัตว์นั้น ๆ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า **ดูก่อนมหาบพิตรที่สุดแห่งความพอใจแล** อาตมากล่าวว่าเป็นยอดในเบญจกามคุณ **ดูก่อนมหาบพิตร รูปเหล่านี้เป็นที่พอใจของบุคคลบางคน รูปเหล่านี้** ไม่เป็นที่พอใจของคนบางคน เขาดีใจ มีความดำริบริบูรณ์ด้วยรูปเหล่านี้ รูปอื่นจากนั้นจะยิ่งกว่า หรือประณีตกว่า เขาก็ไม่ปรารถนา รูปเหล่านี้เป็นอย่างยิ่งสำหรับเขา รูปเหล่านี้เป็นยอดเยี่ยมสำหรับเขา **ดูก่อนมหาบพิตรเสียงเหล่านี้...กลิ่นเหล่านี้...**

รสเหล่านี้...โผฏฐัพพะเหล่านี้ เป็นที่พอใจของคนบางคน โผฏฐัพพะเหล่านี้เป็นที่พอใจของคนบางคน ไม่เป็นที่พอใจของคนบางคน* ดังนี้เป็นต้น. ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ เพราะบุคคลคนหนึ่งย่อมชอบใจ ย่อมยินดียิ่ง ซึ่งรูปเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ เขาข่มยังความโลภให้เกิดขึ้นในรูปเป็นต้นเหล่านั้น บุคคลคนหนึ่งข่มโกรธ ข่มขัดเคือง ข่มยังโทสะ ให้เกิดขึ้นในรูปเป็นต้นเหล่านั้น รูปเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมน่าปรารถนา ย่อมรักใคร่ ย่อมชอบใจแก่คนบางคน แต่ไม่เป็นที่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจแก่คนบางคน อนึ่ง บางคนข่มยึดถือด้วยความเคารพว่า รูปเหล่านั้น

* ตี . สกาวคค. เล่ม ๑๕ ๓๖๑/๑๑๗ (เนื้อความในอรรถหายไ้ไปมาก)

นำปรารถนา นำใคร นำชอบใจ แต่อีกคนหนึ่งถือเอารูปเหล่านั้นนั้น แหละโดย ไม่เคารพ ด้วยคิดว่ารูปเหล่านั้นไม่นำปรารถนา ไม่นำใคร ไม่นำชอบใจ ดังนี้ ฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า รูปที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่ทรงจำแนกเฉพาะโดย เฉพาะจึงไม่มี. จริงอยู่ แม้ได้เดือนทั้งหลายก็ย่อมเป็นสิ่งนำปรารถนา นำใคร นำพอใจของพวกบุคคลผู้อยู่ปัจฉิมประเทศ แต่ว่าเป็นสิ่งน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ของพวกที่อยู่ในมัชฌิมประเทศ อนึ่ง เนื้อของนกยูงเป็นต้น ย่อมเป็นสิ่งนำ ปรารถนาของบุคคลผู้อยู่ในมัชฌิมประเทศเหล่านั้น แต่เป็นที่เกลียดชังของ บุคคลนอกนี้ ดังนี้.

พึงถามท่านอาจารย์วิตถวาทีนั้นว่า ก็ท่านกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่า รูปที่ เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้เฉพาะอย่าง ไม่มีดังนี้หรือ อาจารย์วิตถวาทีนั้นก็จะพูดว่า ใช่แล้วกระผมกล่าวว่าไม่มี ดังนี้. แล้วถามปัญหาเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละอีก ๓ ครั้ง แล้วควรถามว่า ธรรมคา พระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ ดังนี้. อาจารย์วิตถวาทีเมื่อ ทราบก็จะบอกว่า เป็นอิฏฐารมณ์. ก็ถ้าอาจารย์วิตถวาทีนั้นไม่พึงตอบ อาจารย์สกวาทีก็น่าจะบอกว่าเป็นอิฏฐารมณ์อย่างเดียวก่อน พึง กล่าวต่อไปว่า ก็ท่านปรารถนาความข้อนี้นี้ว่า บุคคลคนหนึ่ง เมื่อมีใคร ๆ กล่าวถึงคุณของพระนิพพานอยู่ ก็โกรธแล้วถามว่า ท่านกล่าวชมพระนิพพาน ในนิพพานนั้นมีข้าว น้ำ มีระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องลูบไล้ มีที่นอน เครื่องนุ่งห่ม มีกามคุณ ๕ สำเร็จพร้อมแล้วหรือ เมื่อเขากล่าวว่าไม่มี ก็จะพึง กล่าวว่าย่าเลยด้วยนิพพานของท่าน เมื่อบุคคลนั้นกล่าวสรรเสริญนิพพาน อยู่ต่อไป ก็โกรธเอามืออุดหูทั้ง ๒ เลีย ดังนี้ มิใช่หรือ? ก็ด้วยอำนาจความ ข้อนี้นี้ นิพพานในวาทะของท่านจะชื่อว่า เป็นอนิฏฐารมณ์ก็ตามที่ ถึงอย่างนั้น

ใคร ๆ ก็ไม่พึงถือเอานิพพานนั้นว่าเป็นอนิฏฐารมณ์อย่างนั้น เพราะบุคคลนี้ ย่อมกล่าวด้วยความสำคัญอันวิปริตว่า ก็อารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นที่น่าปรารถนา แก่คนบางคน ไม่น่าปรารถนาแก่บางคนด้วยความจำอันวิปลาศ แต่อารมณ์ที่ น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจำแนกไว้เฉพาะ อย่างมีอยู่ ดังนี้.

ถามว่า พระองค์ทรงจำแนกด้วยอำนาจใคร ?

ตอบว่า ด้วยอำนาจของสัตว์ผู้ปานกลาง.

จริงอยู่ อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นี้ พระองค์นี้ได้ทรงจำแนกด้วย อำนาจแห่งอิสรชนผู้ใหญ่ยิ่งเช่นพระเจ้ามหาสมมต พระเจ้ามหาสุทิสสนะและ พระเจ้าธรรมมาโสกราชเป็นต้น เพราะชนเหล่านั้นมีอารมณ์ แม้ควรเป็นทิพย์ ที่ไม่น่าพึงใจปรากฏอยู่ ทั้งมิได้ทรงจำแนกด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้มีทุกข์ยาก อย่างยิ่งซึ่งหาข้าวและน้ำได้โดยยาก เพราะชนผู้มีทุกข์ยากอย่างยิ่งเหล่านั้น แม้แต่ข้าวปลายเกรียนที่เหลือ แม้รสเนื้อเน่า ก็เป็นอาหารอร่อยยิ่ง เช่นกับ อมตรส. แต่พระองค์ทรงจำแนกด้วยอำนาจแห่งชนชั้นกลาง เช่นหัวหน้าหมู่ มหาอำมาตย์ เศรษฐี กุฎุมภี และพ่อค้าเป็นต้นบางคราวได้อยู่ซึ่งอิฏฐารมณ์ บางคราวก็ได้อนิฏฐารมณ์ เพราะชนชั้นกลางเห็นปานนี้ย่อมอาจเพื่อกำหนด อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ได้.

แต่พระจุฬายกเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ธรรมดาว่าอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์กำหนดได้ด้วยอำนาจวิบากเท่านั้น ไม่ใช่กำหนดด้วยอำนาจ ชวนจิต แต่ชวนจิตย่อมยินดีในอิฏฐารมณ์ ย่อมยินร้ายในอิฏฐารมณ์ ย่อม ยินดีในอนิฏฐารมณ์ ย่อมยินร้ายในอนิฏฐารมณ์นั่นแหละ ด้วยสัญญาวิปลาศ ดังนี้. ก็อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นี้ย่อมกำหนดด้วยอำนาจแห่งวิบาก

โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะใคร ๆ ไม่อาจล่วงวิบากจิตได้ ถ้าอารมณ์เป็น อารมณ์ที่น่าปรารถนา กุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น ถ้าเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา อกุศลวิบากก็ย่อมเกิดขึ้น. จริงอยู่ พวกมิชฌาทีปฏิฐิเห็นพระพุทธเจ้า หรือ พระสงฆ์ หรือเห็นอารมณ์อันโอฬารมีมหาเจดีย์เป็นต้นย่อมปิดตาเสีย ย่อมถึง โทมนัส ฟังเสียงแสดงธรรมก็ย่อมอดหูเสียแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น วิญญาณ ทั้งหลายมีจักขุวิญญาณ และโสตวิญญาณเป็นต้นของพวกมิชฌาทีปฏิฐิเหล่านั้น ย่อมเป็นกุศลวิบากเท่านั้น. สัตว์ทั้งหลายกินคูมีสุกรเป็นต้นสูดกลิ่นคูแล้ว ก็เกิดความดีใจว่า เราจักได้เคี้ยวกิน ดังนี้จริง ถึงอย่างนั้นในการเห็นคู จักขุวิญญาณของพวกมันก็เป็นอกุศลวิบากเท่านั้น ในการสูดกลิ่น ฆานวิญญาณ ของมันก็เป็นอกุศลวิบาก ในการลิ้มรส ชิวหาวิญญาณของมันก็เป็นอกุศลวิบาก นั้นแหละ. สุกรที่ถูกมัดให้นอนบนที่นอนอันประเสริฐย่อมส่งเสียงร้องดัง แต่ โทมนัสของมันย่อมเกิดในชวันจิตเท่านั้นด้วยสัญญาวิปลาส กายวิญญาณของมันย่อมเป็นกุศลวิบากเท่านั้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่อารมณ์นั้นเป็นอิฏฐารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบความที่อารมณ์น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา แม้ด้วยอำนาจทวาร. จริงอยู่ กองจิตที่เป็นดังโคลนเลนมีสัมผัส เป็นสุข เป็นอนิฏฐารมณ์ในจักขุทวารและฆานทวาร เป็นอิฏฐารมณ์ในกายทวาร. เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิถูกโอบยด้วยแก้วมณี ถูกทำให้สะดุ้งบนหลาวทองคำ แก้วมณีและหลาวทองคำเป็นอิฏฐารมณ์ในจักขุทวาร เป็นอนิฏฐารมณ์ในกายทวาร. เพราะเหตุไร ? เพราะการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ใหญ่. อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ อย่างนี้ย่อมกำหนดด้วยวิบากเท่านั้น โดยส่วนเดียว.

ในคำว่า **ตัม ตัม วา ปน** (ได้แก่ตั้งตั้งวาปนกนัย)^๑ นี้บัณฑิตไม่พึงแล
คูนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง. เพราะในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงแยกอรรถให้
เข้าใจด้วยสมมติ^๒ ทรงแยกให้เข้าใจ ด้วยบุคคล เพราะฉะนั้นด้วยอำนาจตั้งตั้ง
วาปนกนัยนั้นแหละ. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสความที่รูปทรม และรูป
ประณีต เพราะอาศัยการเปรียบเทียบ โดยเฉพาะบุคคล.

จริงอยู่ รูปของพวกสัตว์นรก ชื่อว่า รูปทรมถึงที่สุด เพราะเทียบ
กับรูปของพวกสัตว์นรคนั้น รูปของนาคและสุบรรณในสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย
ชื่อว่า ประณีต. รูปของนาคและสุบรรณเหล่านั้นยังเป็นรูปทรม เพราะเทียบ
กับรูปเปรต รูปเปรตทั้งหลาย จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่ของเปรตเหล่านั้น
ก็ยังเป็นรูปทรมเพราะเทียบกับรูปชาวชนบทนั้น รูปของชนชาวชนบทจึงชื่อ
ว่าประณีต. รูปแม่ของชนชาวชนบทเหล่านั้น ก็ยังเป็นรูปทรมเพราะเทียบกับ
รูปนายบ้าน รูปของนายบ้านทั้งหลาย จึงชื่อว่าประณีต. รูปแม่ของพวกนาย
บ้านเหล่านั้น ก็ยังเป็นรูปทรมเพราะเทียบกับรูปของเจ้าประเทศราช รูปของ
เจ้าประเทศราชทั้งหลายจึงชื่อว่าประณีต. รูปแม่ของเจ้าประเทศราชเหล่านั้น
ก็ยังเป็นรูปทรมเพราะเทียบกับรูปพระเจ้าจักรพรรดิ รูปของพระเจ้าจักรพรรดิ
จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่ของพระเจ้าจักรพรรดิเหล่านั้นก็ยังเป็นรูปทรมเพราะ
เทียบกับรูปของกุมเทวดา รูปของพวกกุมเทวดา จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่
ของพวกกุมเทวดาเหล่านั้นยังเป็นรูปทรม เพราะเทียบกับรูปท้าวจาคุมหา
ราช รูปของท้าวจาคุมหาราช จึงชื่อว่า ประณีต. รูปแม่ของท้าวจาคุมหาราช
เหล่านั้นก็ยังเป็นรูปทรมเพราะเทียบกับรูปของพวกเทพชั้น ดาวดึงส์ รูปของ

๑. หมายถึงนัยที่กล่าวสรุปเนื้อความเฉพาะเรื่องนั้น ๆ
๒. คำว่าสมมติก็คือปัญญาตีแต่กว้างมาก ส่วนบุคคลเป็นเฉพาะอุปาทานปัญญาตี ในพระอภิธรรม
คำว่า บุคคล กับคำว่า สัตว์ เป็นไวยากรณ์กัน.

พวกเทพชั้นดาวดึงส์ จึงชื่อว่า ประณีต. ฯลฯ ก็รูปของพวกเทพชั้นอกนิษฐ์
ชื่อว่า ประณีตถึงที่สุด.

ว่าด้วยนิเทศแห่งรูปทุกรูป

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งรูปทุกรูป (รูปไกลรูปไกล) ต่อไป.

รูปที่เป็นอิตถินทรีย์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกไว้ในหน
หลังนั้นแหละ แต่ในทูกะนี้ ตรัสสุขุมรูป (รูปละเอียด) ว่าเป็นพุเรรูป (รูป
ไกล) เพราะเป็นรูปที่มีลักษณะเข้าใจได้ยาก ด้วยอรรถว่ากำหนดเป็นอารมณ์
ได้ยาก ตรัสโอพาริกรูป (รูปหยาบ) ว่าเป็นสันติกรูป (รูปไกล) เพราะเป็น
รูปที่มีลักษณะเข้าใจได้ง่าย ด้วยอรรถว่ากำหนดเป็นอารมณ์ได้ง่าย. พระผู้มี
พระภาคเจ้ามิได้ทรงประกอบว่า รูปนี้ เรียกว่ารูปไกล แม้ในที่ทรงประกอบ
อันมีกวมพิงการาหารเป็นที่สุดนั้นแหละ เพราะเหตุไร เพราะชื่อว่า รูปไกลมี
๒ อย่าง คือ ไกลโดยลักษณะ และ ไกลโดยโอกาส.

ในรูปไกลทั้ง ๒ นั้น มิได้ตรัสคำว่า รูปไกล ไว้โดยลักษณะ
แต่ตรัสรูปไกลนั้นไว้โดยโอกาส เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า รูปไกลไว้ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงประสงค์จะแสดงโอพาริกรูปว่าเป็นรูปไกลโดยโอกาสจึง
ตรัสคำมีอาทิว่า ยัม ปนญญัม ปิ (ก็หรือว่า รูปแม้อื่นใดมีอยู่). แม้ในนิเทศ
แห่งสันติกบพ ก็มีนัยนี้แหละ.

ในพระบาลีนั้น บทว่า อนาสนุเน แยกบทเป็น น อาสนุเน ได้
แก่ในที่ไมไกลเสีย. บทว่า อนุปกฏเจ แปลว่า ในที่ไมไกลชิด. บทว่า
พุเร แปลว่า ในที่ไกล. บทว่า อสนุติเก แปลว่า ในที่ไมใช่ไกล. บทว่า
อิทัง วุจจติ รูปิ พุเร (นี้เรียกว่ารูปไกล) นี้ ตรัสสุขุมรูป ๑๕ อย่าง เรียกว่า

รูปไกล โดยลักษณะ แต่ตรัสโอพาริกรูป ๑๐ อย่าง เรียกว่า รูปไกล โดยโอกาส ด้วยอำนาจเขวอปนกันย นิเทศแห่งสันติกบถมีเพื่อความง่ายทั้งนั้น.

บทว่า อิทํ วุจจติ รูปํ สนฺตึเก (นี้เรียกว่ารูปไกล) นี้ตรัสโอพาริกรูป ๑๐ อย่าง เรียกว่า รูปไกลโดยลักษณะ แต่ตรัสสุขุมรูป ๑๕ อย่าง เรียกว่า รูปไกลโดยโอกาส ด้วยอำนาจเขวอปนกันย.

ถามว่า ก็รูปที่ชื่อว่าไกลและไกลด้วยอำนาจโอกาสตั้งแต่ไหน ?

ตอบว่า เมื่อบุคคลพูดอยู่ด้วยถ้อยคำปรกติ ๑๒ ศก ชื่อว่าอุปจารคือไกลต่อการฟัง รูปภายในแห่งอุปจารคือไกลต่อการฟังนั้น ชื่อว่า รูปไกลเกินจากนั้นไป ชื่อว่า รูปไกล. บรรดารูปไกลและไกลนั้น สุขุมรูป มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลแม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส แต่สุขุมรูปที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่า เป็นรูปไกลโดยโอกาสเท่านั้น ไม่ชื่อว่าไกลโดยลักษณะ. โอพาริกรูป ที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลแม้โดยลักษณะ แม้โดยโอกาส. โอพาริกรูปที่มีอยู่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกลโดยโอกาสอย่างเดียว ไม่ใช่ไกลโดยลักษณะ.

ในคำว่า ตํ ตํ วาปนํ นี้ไม่พึงดูนัยที่มีข้างต้น เพราะนัยข้างต้นเป็นนัยที่ทรงแยกเสร็จแล้ว แต่ในที่นี้มีได้ทรงแยกรูปไกลโดยลักษณะ ทรงแยกรูปไกลโดยโอกาสอย่างเดียว เพราะทรงแสดงรูปไกลและไกลโดยการเทียบเคียงกันในขันธวิภังคินิเทศนี้.

จริงอยู่ รูปของตน ชื่อว่า รูปไกล รูปของคนอื่นแม้เกิดภายในท้อง ก็ชื่อว่า รูปไกล. รูปของคนอื่นที่เกิดในท้อง ชื่อว่า รูปไกล รูปของบุคคลอื่นที่อยู่ภายนอก ชื่อว่า รูปไกล. รูปของบุคคลอื่นผู้นอนเตียงเดียวกัน ชื่อว่า รูปไกล รูปของบุคคลอื่นผู้ยืนอยู่ภายนอกหน้ามูก ชื่อว่า รูปไกล

รูปภายในบริเวณ ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกบริเวณ ชื่อว่า รูปไกล รูปภายในสังฆาราม ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกสังฆาราม ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในสีมา ชื่อว่า รูปใกล้ รูปนอกสีมา ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในเขตบ้าน ชื่อว่ารูปใกล้ รูปนอกเขตบ้าน ชื่อว่า รูปไกล. รูปในภายในชนบท ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกชนบท ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในรัชสีมา ชื่อว่า รูปใกล้ รูปนอกรัชสีมา ชื่อว่ารูปไกล รูปภายในสมุทรร ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกสมุทรร ชื่อว่า รูปไกล. รูปภายในจักรวาล ชื่อว่า รูปใกล้ รูปภายนอกจักรวาล ชื่อว่า รูปไกล ดังนี้.

นี่นิเทศแห่งรูปชั้น จบ

๒. เวทนาชั้นนิเทศ (บาลีข้อที่ ๘)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งเวทนาชั้นนี้เป็นต้น ต่อไป.

ข้าพเจ้าจักเว้นบทเหมือนกับบทที่กล่าวไว้ในหนหลังแล้วพรรณนาเฉพาะบทที่ยังมิได้พรรณนาเท่านั้น.

บทว่า ยา กาจิ เวทนา (เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ทรงถือเอาเวทนาอันเป็นไปในภุมิ ๔. บทว่า สุขา เวทนา เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเพื่อแสดงเวทนาอธิบายไว้ด้วยอำนาจ เวทนาอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ.

ในบรรดาสุขเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น สุขเวทนาทางกายและสุขเวทนาทางใจมีอยู่ ทุกขเวทนาทางกายและทุกขเวทนาทางใจก็มีอยู่เหมือนกัน. ส่วนอทุกขมสุขเวทนาที่ตรัสว่าเป็นไปทางกายโดยปริยายหมายถึงกายคือประสาทมีจักขุเป็นต้นมีอยู่ เป็นไปทางใจก็มีอยู่. ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นไปทางกายแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร ทุกขเวทนาทางใจก็เป็นกามาพจรเหมือนกัน แต่สุขเวทนาเป็นไปทางใจเป็นไปในภุมิ ๓ อทุกขมสุขเวทนาเป็น

ไปในภูมิ ๔ พึงทราบความที่เวทนาแม้มีประการทั้งหมดนั้นเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น ว่าด้วยอำนาจสันตติ เวทนาที่นับเนื่องใน วิธีเดียวกัน ในขณะเดียวกัน ในสมบัติเดียวกัน และเป็นไปโดยประกอบ ในอารมณ์เดียวกัน ชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน เวทนามาก่อนปัจจุบัน ชื่อว่า เวทนาอดีต เวทนาหลังปัจจุบัน ชื่อว่า เวทนาอนาคต. ว่าด้วยอำนาจขณะเป็นต้น เวทนาที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ คือเวทนาที่ถึงท่ามกลางของเบื้องต้น และเบื้องปลายและกำลังทำกิจของตนอยู่ ชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน เวทนามาก่อนนั้น ชื่อว่า เวทนาอดีต เวทนาหลังปัจจุบันนั้น ชื่อว่า เวทนาอนาคต. ใน อธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำนิตินี้หมายเอา ความที่เวทนาอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจขณะเป็นต้น.

ว่าด้วยนิตินเวทนาหยาบและละเอียด

พึงทราบวินิจฉัยในนิตินเวทนาหยาบและละเอียด ต่อไป.

บทว่า อกุศลเวทนา (อกุศลเวทนา) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยชาติ. บทว่า ทุกขเวทนา โอฬาริกา (ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ) เป็นต้น ครัสเพื่อทรงแสดงเวทนาหยาบและละเอียดโดยสภาวะ. บทว่า อสมานุสนฺตเวทนา (เวทนาของผู้ไม่เข้าสมบัติ) เป็นต้น ครัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยบุคคล. บทว่า สาสวา (เวทนาที่มีอาสวะ) เป็นต้น ครัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยโลกียะและโลกุตระ.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็น อกุศลก่อน ชื่อว่า เป็นเวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่ารำคาญใจ และด้วยอรรถว่ามีทุกข์เป็นวิบาก.

เวทนาที่เป็นกุศล ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าไม่มีความกระวนกระวาย และด้วยอรรถว่ามีสุขเป็นวิบาก เวทนาที่เป็นอัพยากถุด ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าไม่มีความอดุสาหะและด้วยอรรถว่าไม่มีวิบาก. เวทนาที่เป็นกุศล และเวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่า เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่ามิอดุสาหะ และด้วยอรรถว่ามีวิบาก. เวทนาที่เป็นอัพยากถุด ชื่อว่า เวทนาละเอียด โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ทุกขเวทนา ชื่อว่า เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่าไม่มีความยินดี และด้วยอรรถว่าเป็นทุกข์. สุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่ามีความยินดีและด้วยอรรถว่าเป็นสุข. อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาละเอียด ด้วยอรรถว่าสงบ และด้วยอรรถว่าประณีต. สุขและทุกขเวทนา ชื่อว่า เวทนาหยาบ ด้วยอรรถว่าห้วนไหวและด้วยอรรถว่าแผ่ออกไป. จริงอยู่ แม้สุขเวทนา ก็ย่อมห้วนไหวย่อมแผ่ออกไป แม้ทุกขเวทนาจึงเหมือนกันเพราะสุขเวทนาเมื่อเกิดย่อมยังสรีระทั้งสิ้นให้ห้วนไหว ให้กระเพื่อม ให้ชุ่มฉ่ำ ให้มัวเมา ให้ยินดีเกิดขึ้น จุจรคอยู่ด้วยหม้อน้ำเย็น. ทุกขเวทนาเมื่อเกิดขึ้นย่อมเป็นช่วงเวลาที่ได้ภาชนะร้อนไว้ภายใน และจุจเอาคบเพลิงหญ้าเผาอยู่ภายนอกเกิดขึ้น. แต่อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่า เวทนาละเอียดโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ก็เวทนาของบุคคลผู้ไม่เข้าสมบัติ ชื่อว่า เวทนาหยาบ เพราะความที่บุคคลนั้น มีจิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่าง ๆ เวทนาของบุคคลผู้เข้าสมบัติ ชื่อว่า เวทนาละเอียด เพราะบุคคลนั้นประพฤตินิมนิตมีอารมณ์สงบ. เวทนา มีอาสวะ ชื่อว่า เวทนาหยาบ เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ เป็นเหตุ ขึ้นชื่อว่า วาระแห่งอาสวะ ย่อมเป็นสภาพหยาบอย่างเดียว. เวทนาไม่มีอาสวะ ชื่อว่า เวทนาละเอียด โดยปริยายตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว.

ว่าด้วยมติของอาจารย์

บรรดาเวทนาหยาบและละเอียดเหล่านั้น อาจารย์รูปหนึ่งไม่ฉลาดใน กุศลดิเก ไม่ฉลาดในเวทนาดิเก อาจารย์นั้นประสงค์จะรักษากุศลดิเกยอมทำ ลายเวทนาดิเก ประสงค์จะรักษาเวทนาดิเกยอมทำลายกุศลดิเก. อาจารย์รูป หนึ่งประสงค์จะรักษาดิเกยอมทำลายกรรมภูมิอื่น. อาจารย์รูปหนึ่งยอมไม่ทำลาย อย่างไร ? ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเวทนาดิเกว่า สุขเวทนา และทุกข์ เวทนา เป็นเวทนาหยาบ อทุกข์มมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียดดังนี้ พระดำรัส นั้น อาจารย์รูปหนึ่งยอมคัดค้านว่า อทุกข์มมสุขเวทนาทั้งหมดมิใช่เวทนาละเอียด เพราะอทุกข์มมสุขเวทนานั้น เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี บรรดาอทุกข์มมสุขเวทนา ๓ ชนิดนั้น เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนา หยาบ เวทนาที่เป็นอัพยากฤตเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุไร ? เพราะความ ที่เวทนานั้นมาในพระบาลีหมวดกุศลดิเก ด้วยอาการอย่างนี้ อาจารย์นั้น ชื่อ ว่า รักษากุศลดิเก แต่ทำลายเวทนาดิเก.

แม้พระดำรัสใดที่ตรัสไว้ในกุศลดิเกว่า กุศลเวทนาและอกุศลเวทนา ชื่อว่า เวทนาหยาบ อัพยากตเวทนาชื่อว่า เวทนาละเอียด ดังนี้ พระดำรัส นั้น อาจารย์รูปหนึ่งก็คัดค้านว่า อัพยากตเวทนาทั้งหมดไม่ใช่เวทนาละเอียด เพราะอัพยากตเวทนานั้นเป็นสุขก็มี เป็นทุกข์ก็มี ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็มี. บรรดาอัพยากตเวทนา ๓ ชนิดนั้น อัพยากตเวทนาที่เป็นสุขและเป็นทุกข์เป็น เวทนาหยาบ อัพยากตที่เป็นอทุกข์มมสุขเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุไร ? เพราะความที่อัพยากตเวทนานั้นมาในพระบาลีในเวทนาดิเก ด้วยอาการอย่างนี้ เวทนาดิเกเป็นอันอาจารย์นั้นรักษาแล้ว แต่ทำลายกุศลดิเก.

ก็อาจารย์ผู้ไม่เหลียวแลดูเวทนาดิเกในที่แห่งกุศลดิเกมาแล้ว ไม่แลดู กุศลดิเกในที่แห่งเวทนาดิเกมาแล้ว กล่าวซึ่งความที่เวทนาหยาบและเวทนา-

ละเอียดย โดยลักษณะแห่งกุศลดิคะของธรรมมีกุศลเป็นต้น โดยลักษณะแห่งเวทนาดิคะของเวทนามีสุขเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมไม่ทำลาย.

อีกอย่างหนึ่ง ในพระดำรัสที่ตรัสในกุศลดิคะว่า เวทนาที่เป็นกุศล และอกุศลเป็นเวทนาหยาบ อพยาคตเวทนาเป็นเวทนาละเอียดย ดังนี้ นั้น อาจารย์รูปหนึ่งย่อมกล่าวว่า เวทนาที่เป็นกุศลแม้เป็นโลกุตรเวทนาจึงชื่อว่า เวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นวิบากโดยที่สุดแม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับทวีปัญญาญาณ ชื่อว่า เวทนาละเอียดย ดังนี้. อาจารย์นั้นกระทำโลกุตรเวทนาอันสงบ ประณีตเห็นปานนี้ ให้ชื่อว่า เวทนาหยาบ กระทำอยู่ซึ่งเวทนาอันสัมปยุต ด้วยทวีปัญญาญาณอันเป็นเหตุกะอันตรามเขลา ให้ชื่อว่า เวทนาละเอียดย ประสงค์จะรักษาดิคะ ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมทำลายธรรมภูมิอื่น. แต่อาจารย์ผู้กล่าวประกอบกุศลในภูมินั้น ๆ กับด้วยวิบากในภูมินั้น ๆ ชื่อว่า ย่อมไม่ทำลาย.

บรรดานัยเหล่านั้น มีนัยที่พึงทราบดังต่อไปนี้

จริงอยู่ อาจารย์ผู้กล่าวโดยทำนองนี้ว่า ก็เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากเป็นเวทนาละเอียดย เวทนาที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตรวิบากเป็นเวทนาละเอียดย ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมไม่ทำลาย.

แต่พระจุพนาถเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ในอกุศลไม่ควรยกชื่อเวทนาว่าหยาบและละเอียดย เพราะอกุศลนั้นเป็นสภาพหยาบโดยส่วนเดียวเท่านั้น แม้ในโลกุตรก็ไม่ควรยกความที่เวทนานั้นเป็นเวทนาหยาบและละเอียดย เพราะโลกุตรนั้น เป็นสภาวะละเอียดยโดยส่วนเดียว ดังนี้. พวกอันเตวาลิกได้นำถ้อยคำนี้มาบอกแก่พระจุพนาถเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า พระเถระกล่าวอย่างนี้.

ฝ่ายพระจุฬายานเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า พระสัมมาสัมพุทธะ
ตรัสพระอภิธรรมไว้ในฐานะที่มาของบทหนึ่งก็ดี สองบทก็ดี ชื่อว่า มิได้ทรง
ประทานนัยในฐานะที่ควรประทานย่อมไม่มี ชื่อว่า มิได้ทรงกระทำนัยในฐานะ
ที่ควรกระทำก็ไม่มี แต่ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ เทียวพูดอยู่ว่า กระผม
เป็นอาจารย์ เพื่อจะยกความที่เวทนาในอกุศลเป็นเวทนาหยาบและละเอียดขึ้น
ก็รังเกียจ แต่พระสัมมาสัมพุทธะทรงยกความที่เวทนาเหล่านั้นเป็นเวทนาหยาบ
และละเอียด ขึ้นแม้ในโลกุตระ ดังนี้ ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้วจึงยกพระสูตร
นี้มาว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในปฏิปทา ๔ เหล่านั้น ปฏิบัติลำบาก ตรัสรู้
ช้านี้ เรียกว่าปฏิปทาเลวโดยเหตุทั้งสองที่เดียว คือ เพราะความลำบาก และ
เพราะตรัสรู้ช้า " ดังนี้. ที่จริง ในพระสูตรนี้ตรัสปฏิปทา ๔ ไว้เป็นปฏิปทา
คละกันทั้งโลกียะและโลกุตระ.

บทว่า ตี ตี วา ปน นี้ ไม่พึงเพ่งถึงนัยข้างต้น บัณฑิตพึงกล่าว
ด้วยอำนาจแห่ง ตังตังวาปนกนัย เท่านั้น.

จริงอยู่ เวทนาที่เป็นอกุศลมี ๒ อย่าง คือ เวทนาที่เกิดพร้อมกับ
โลภะ และเวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะ ในเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่เกิด
พร้อมกับโทสะเป็นเวทนาหยาบ ที่เกิดพร้อมกับโลภะเป็นเวทนาละเอียด แม้
เวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะก็มี ๒ อย่าง คือ นียตเวทนา อนียตเวทนา. บรรดา
เวทนาทั้ง ๒ นั้น นียตเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อนียตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด
อนึ่ง นียตเวทนาคือเวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดก็เป็นเวทนาหยาบ อนียตเวทนา
ไม่ตั้งอยู่ตลอดก็เป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดก็ถ้าเป็นอสัง-
ขาริกก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นสังขาริกก็เป็นเวทนาละเอียด.

แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับโลภะก็มี ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิคิดสัมปยุต และ
ทิฏฐิวิปยุต. ในเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิด เป็น
เวทนาหยาบ เวทนาที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดเป็นเวทนาละเอียด แม้

เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ถ้าเป็นนิยตะก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นอนิยตะก็เป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิดเมื่อนั้นถ้าเป็นอสังขาริกก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นสสังขาริกก็เป็นเวทนาละเอียด. ว่าโดยย่อเวทนาใดถึงอกุศลแล้วให้วิบากมาก เวทนานั้นเป็นเวทนาหยาบ ที่ให้วิบากน้อยเป็นเวทนาละเอียด ส่วนเวทนาที่ถึงกุศลให้วิบากน้อยเป็นเวทนาหยาบ ที่ให้วิบากมากเป็นเวทนาละเอียด.

ในกุศล ๔ อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลนั้น ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอรูปราวจรกุศลเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่เป็นอรูปราวจรกุศลก็เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นโลกุตรกุศลก็เป็นเวทนาละเอียด. นัยนี้โดยไม่ต่างกัน ในภูมิทั้ง ๔ ก่อน.

แต่ว่าโดยนัยที่ต่างกัน เวทนาที่เป็นกามาวจรมี ๓ อย่าง ด้วย
อำนาจแห่ง ทานมัย สีลมัย ภาวนามัย.

บรรดาเวทนาทั้ง ๓ นั้น เวทนาที่สำเร็จด้วยการให้ทานเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีลเป็นเวทนาละเอียด. แม้เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีลนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่สำเร็จด้วยภาวนาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่สำเร็จด้วยภาวนาเมื่อนั้นก็มี ๒ อย่าง คือ เป็นเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) และดิเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๓) ใน ๒ อย่างนั้น เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ เป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาประกอบด้วยเหตุ ๓ ก็มี ๒ อย่าง โดยเป็น สสังขาริก และอสังขาริก. ในบรรดาเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่เป็นสสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริก เป็นเวทนาละเอียด. ในรูปาวจร เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ ที่เกิดพร้อมกับกุศลในทุติย-

ฉาน ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในจุดตถฉานเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในจุดตถฉานเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในอากาสนัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในอากาสนัญญาตนะเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในเวทัญญานาตัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในเวทัญญานาตัญญาตนะเมื่อนั้น ก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนาเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสคาปัตติมรรคเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสคาปัตติมรรคเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับอหัตมรรคเป็นเวทนาละเอียด.

ในวิปาก ๔ อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรวิปากเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิปากเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิปากเมื่อนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เป็นโลกุตรวิปากเป็นเวทนาละเอียด. นี้เป็นนัยโดยไม่ต่างกันก่อน.

แต่เมื่อว่า **โดยนัยที่ต่างกัน** เวทนาที่เป็นกามาวจรวิปากที่เป็นอเหตุกะ (ไม่ประกอบด้วยเหตุ) มีอยู่ ที่เป็นสเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ) ก็มีอยู่ แม้เวทนาที่เป็นสเหตุกะก็มี ๒ คือ เวทนาที่เป็นทเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) มีอยู่ ที่เป็นดิเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๓) ก็มีอยู่.

ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นอเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นสเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นสเหตุกะเมื่อนั้น ที่เป็นทเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นดิเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด. แม้ในเวทนาที่เป็นดิเหตุกะนั้น เวทนาที่เป็นสสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด

เวทนาที่เป็นวิบากของปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นวิบากของทุติยฌานเป็นเวทนาละเอียด ฯลฯ ที่เป็นวิบากของ จตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นวิบากของจตุตถฌานแม้นั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นวิบากของ อากาสาัญญาขณะเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นวิบากของอากาสาัญญาขณะแม้นั้นก็ยังมีหยาบ ฯลฯ เวทนาที่เป็นวิบากของเนวสัญญานาสัญญาขณะแม้นั้นก็ยังเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นวิบากของเนวสัญญานาสัญญาขณะแม้นั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสคาปัตติผลเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสคาปัตติผลแม้นั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับ สกทาคามิผล ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับอรหัตผลเป็นเวทนาละเอียด.

ในบรรดากิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เวทนาที่เป็นกิริยาในกามาวจรเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในรูปาวจรเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นกิริยาในรูปาวจรแม้นั้นก็ยังมีหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในอรุปาวจรเป็นเวทนาละเอียด. นี้เป็นนัยโดยไม่ว่ากันก่อน.

แต่เมื่อว่า โดยนัยที่ต่างกัน ในกามาวจรกิริยาที่ทรงแยกไว้ด้วยอำนาจเวทนาที่เป็นเหตุกะเป็นต้น เวทนาที่เป็นเหตุกิริยาเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นสเหตุกิริยาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นเหตุกิริยาแม้นั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นเหตุกิริยาเป็นเวทนาละเอียด. ในเวทนาที่เป็นเหตุกิริยาแม้ นั้น เวทนาที่เป็นสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในทุติยฌานเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในทุติยฌานแม้ นั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในตติยฌาน ฯลฯ เวทนาที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานแม้ นั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในอากาสาัญญาขณะเป็นเวทนา

ละเอียดย เวทนาที่เป็นกิริยาในอากาศาณัญญาตนะเมื่อนั้น ก็ยังเป็นเวทนาหยาบ
เวทนาที่เป็นกิริยาในวิญญาณัญญาตนะ ฯลฯ เวทนาที่เป็นกิริยาในเนวสัญญา-
นาสัญญาตนะเป็นเวทนาละเอียด. เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นทราม. เวทนา
ใดละเอียด เวทนานั้นประณีต.

ว่าด้วยนิเทศเวทนาทูลทุละ (บาลีข้อ ๑๓)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเวทนาทูลทุละ (ไกลใกล้) ต่อไป.

เวทนาเป็นอกุศล ชื่อว่า **เวทนาไกล** จากเวทนาที่เป็นกุศลและ
อัพยาถ ด้วยอรรถว่าไม่เสมอกัน และด้วยอรรถว่าไม่เกี่ยวข้องกัน บัณฑิต
พึงทราบความที่เวทนาเป็นสภาพไกล ในบททั้งปวงโดยนัยนี้.

จริงอยู่ แม้ว่าคน ๓ คนผู้ร้งพร้อมด้วยเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น
และพร้อมด้วยเวทนามีทุกขเป็นต้น นั่งในเตียงเดียวกันไซ้ เวทนาเหล่านั้น
ของบุคคลแม้เหล่านั้นก็ชื่อว่า ไกลกัน นั้นแหละ ด้วยอรรถว่าเวทนาไม่เสมอ
กัน และด้วยอรรถว่าไม่เกี่ยวข้องกัน. แม้ของในบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยเวทนาของ
บุคคลผู้เข้าสมาบัติเป็นต้น.

ส่วนเวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่า **เวทนาใกล้** ด้วยอรรถว่ามีส่วน
เสมอกัน และด้วยอรรถว่าเหมือนอกุศล บัณฑิตพึงทราบความที่เวทนาเป็น
สภาวะใกล้ในบททั้งปวงโดยนัยนี้. ก็ถ้าบุคคล ๓ คน ผู้ร้งพร้อมด้วยเวทนา
มีอกุศลเป็นต้น คนหนึ่งเกิดในกามภพ คนหนึ่งเกิดในรูปภพ คนหนึ่งเกิดใน
อรุภพ เวทนาเหล่านั้น ของบุคคลแม้เหล่านั้น ชื่อว่า **เวทนาใกล้กันทั้งนั้น**
ด้วยอรรถว่าเสมอกัน และด้วยอรรถว่าคล้ายกัน. แม้ในบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วย
เวทนามีกุศลเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในชื่อว่า **ตัม ตัม วา ปน** นี้ไม่พึงแลดูนัยที่กล่าวในหนหลัง พึงกล่าวด้วยอำนาจ **ตั้งตั้งวาปนกนัย** นั้นแหละ แต่เมื่อจะกล่าวไม่ควรยกเวทนาใกล้จากเวทนาไกล แต่พึงยกเวทนาไกลจากเวทนาใกล้ เพราะเวทนาที่เป็นอกุศล มี ๒ อย่าง คือ เวทนาที่สหระคด้วยโลภะ และสหระคด้วยโทสะ. ในเวทนา ๒ เหล่านี้ **เวทนาที่สหระคด้วยโลภะ** ชื่อว่า **เวทนาใกล้** เพราะเกิดพร้อมกับโลภะ ชื่อว่า **เวทนาไกล** เพราะเกิดพร้อมกับโทสะ, **แม้เวทนาที่สหระคด้วยโทสะ** ชื่อว่า **เวทนาใกล้** เพราะเกิดพร้อมกับโทสะ ชื่อว่า **เวทนาไกล** เพราะเกิดพร้อมกับโลภะ **แม้เวทนาที่สหระคด้วยโทสะ** ที่เป็นนียตะ* ชื่อว่า **เวทนาใกล้** เพราะความเป็นสภาพยังยืน ชื่อว่า **นียตะ** เพราะความเป็นสภาพไม่ยังยืนอย่างนั้น. พึงทราบเวทนาแต่ละส่วนว่าเป็นเวทนาใกล้โดยเวทนาที่เป็นส่วนนั้น ๆ นั้นแหละ และเวทนานอกนี้พึงทราบว่า เป็นเวทนาไกลจากส่วนนอกนี้ คล้อยตามเวทนาทั้งปวงอันต่างด้วยเวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกับ เวทนาที่เป็นอสังขาริก สสังขาริก และเวทนาอันต่างด้วยธรรมมีทัญญุคตสัมปยุตเป็นต้นในบรรดาจิตที่เกิดพร้อมกับโลภะเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งถ้อยคำอันข้าพเจ้าให้พิสดารในนิเทศโอฬาริกทูกะนั้นแล.

เวทนาชั้นนิเทศ จบ

๓. สัจญญาชั้นนิเทศ (บาลีข้อ ๑๔)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัจญญาชั้นนี้ ต่อไป.

บทว่า **ยา กาจิ สญญา** (สัจญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาสัจญญาที่เป็นไปในภูมิ ๔. บทว่า **จกขุสมมุสสุชา**
* คำว่า **นียตะ** หมายถึงยังยืน คือ เกิดติดต่อกันเป็นเวลานานเช่นในนรก.

สัญญา(สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นต้น ตรัสเพื่อแสดงสัญญาที่ทรงยกขึ้น แสดงด้วยอำนาจสัญญาที่เป็นอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ.

บรรดาสัญญานี้ สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส หรือในจักขุสัมผัส ชื่อว่า **จักขุสัมผัสสัญญา**. แม้ในสัญญาที่เหลือก็เช่นนี้แหละ ก็ในสัญญานี้ เหล่านี้ สัญญา ๕ อย่างข้างต้นมีจักขุอุปาทานเป็นต้นเป็นที่อาศัยเกิดโดยเฉพาะ มโนสัมผัสสัญญา (สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส) มีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง สัญญาแม่ทั้งหมดจึง ชื่อว่า **เป็นไปในภูมิ ๔.**

พึงทราบวินิจฉัยในโอพาริกทุกนิเทศ บทว่า **ปฏิสมรสสัญญา** สัญญาเกิดแต่ปฏิสมผัส ความว่า ผัสสะที่กระทำจักขุอุปาทานเป็นต้นที่เป็น สัมผัสให้เป็นที่อาศัยเกิดปรารถนารูปเป็นต้นที่เป็นสัมผัสเกิดขึ้น ชื่อว่า **ปฏิสมผัส**. สัญญาเกิดแต่ปฏิสมผัสนั้น หรือเกิดในปฏิสมผัสนั้น ชื่อว่า **ปฏิสมผัสสัญญา**. แม้คำว่า สัญญาที่เกิดแต่ จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่กายสัมผัส ดังนี้ ก็เป็นชื่อของปฏิสมสัญญานี้แหละโดย วัตถุ (คือที่อาศัยเกิด.) แม้คำว่า รูปสัญญา ฯลฯ โสภณสัญญา ดังนี้ ก็เป็นชื่อของปฏิสมสัญญานี้แหละ โดยอารมณ์ ก็แต่ว่า คำว่า ปฏิสมสัญญานี้ เป็นชื่อของสัญญาทั้งโดยวัตถุ และอารมณ์. จริงอยู่ สัญญานี้ ตรัสเรียกว่า สัญญาอันเกิดแต่ปฏิสม เพราะอาศัยวัตถุที่เป็นสัมผัส (เป็นไปกับการ กระทบ) และปรารถนา อารมณ์ที่เป็นสัมผัสเกิดขึ้น. แม้คำว่า มโนสัมผัสสัญญา นี้ ก็เป็นชื่อของปฏิสมสัญญานี้ โดยปริยายเหมือนกัน. เพราะว่าจักขุวิญญาณ ชื่อว่า **มโน**. ผัสสะเกิดพร้อมกับมโนนั้น ชื่อว่า **มโนสัมผัส**. สัญญาเกิดใน มโนสัมผัสนั้น หรือเกิดแต่มโนสัมผัสนั้นมีอยู่. เหตุนี้ จึงชื่อว่า **มโนสัมผัส-สัญญา** โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณและกายวิญาณก็ ชื่อว่า **มโน**

เหมือนกัน. ผัสสะเกิดพร้อมกับมโนนั้น ชื่อว่า **มโนสัมผัส**. สัญญาเกิดในมโนสัมผัสนั้น หรือแต่่มโนสัมผัสนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **มโนสัมผัส**-**สชา** แม้คำว่า สัญญาที่เกิดแต่่อิวจนสัมผัส ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมโนสัมผัสสชา นี้ โดยปริยายนั้นแหละ. เพราะว่า นามชั้น ๓ คือ เวทนา สังขาร และ วิญญาณเป็นสภาวะหมุนไปเบื้องหลังเอง จึงกระทำชื่อสัญญาที่เกิดพร้อมกับตนว่า สัญญาเกิดแต่่อิวจนสัมผัส.

แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) สัญญาที่เป็นไปในปัญจทวาร ชื่อว่าสัญญาที่เกิดแต่่ปฏิขัมผัส สัญญาที่เป็นไปทางมโนทวาร ชื่อว่า สัญญาเกิดแต่่อิวจนสัมผัส. บรรดาสัญญาทั้ง ๒ นั้น สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร แม้ใคร ๆ แลดูแล้วก็อาจรู้ได้ เพราะฉะนั้น สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวารนั้น จึงชื่อว่า **สัญญาหยาบ**. จริงอยู่ คนทั้งหลายแลดูบุคคลผู้กำหนดเพ่งอยู่ก็สามารถรู้ว่า บุคคลนี้กำหนดเพ่งอยู่ หรือแลดูบุคคลโกรธเพ่งอยู่ ก็สามารถรู้ว่า บุคคลนี้โกรธเพ่งอยู่ ดังนี้.

ในข้อนี้ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้.

ได้ยินว่า หญิง ๒ คนกำลังนั่งกรอด้ายในบ้าน ภิกษุหนุ่ม ๒ รูป เทียวไปในบ้าน รูปหนึ่งเดินข้างหน้า ได้แลดูหญิงคนหนึ่ง หญิงนอกนี้ถามหญิงนั้นว่า เพราะเหตุไรหนอ ภิกษุหนุ่มนี้จึงแลดูเธอดังนี้ นางตอบว่า ภิกษุนี้ไม่แลดูฉันด้วยจิตที่เป็นวิสภาคามณ์ แต่แลดูด้วยสำคัญว่าเป็นน้องสาว ดังนี้ เมื่อภิกษุทั้ง ๒ เทียวบิณฑบาตในบ้านแล้วก็มานั่ง ณ โรงฉัน ภิกษุนอกนี้จึงถามภิกษุนั้นว่า ท่านแลดูหญิงคนนั้นหรือ. ท่านตอบว่า ขอรับกระผมแลดู. ท่านแลดูเพื่อประโยชน์อะไร ภิกษุนั้นตอบว่า กระผมแลดูเธอด้วยคิดว่า เธอคล้ายน้องสาวของผม ด้วยอาการอย่างนี้ สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร บัณฑิต

ฟังทราบว่ามีใคร ๆ แลดูแล้วก็ฟังทราบได้ ดังนี้ ก็สัญญาที่นั่น มีปสาทวัตถุเท่านั้น แต่อาจารย์บางพวกแสดงว่า เพราะสัญญานั้นเป็นไปด้วยขณะดังนี้.

สัญญาที่เป็นไปทางมโนทวารเป็นสัญญาละเอียด เพราะความที่สัญญานั้น อันบุคคลฟังถามบุคคลอื่นแม้ตั้งเคียงเคียงกัน หรือตั้งเคียงกันว่า ท่านคิดหรือตรึกอะไร ดังนี้ จึงทราบได้ด้วยอำนาจแห่งคำบอกของบุคคลนั้น. คำที่เหลือเช่นกับเวทนาขั้นนั้นแล.

นี้สัญญาขั้นนิเทศ

๔. สังขารขั้นนิเทศ (บาลีข้อ ๒๐)

ฟังทราบวินิจฉัยสังขารขั้นนิเทศ ต่อไป.

บทว่า เย เกจิ สัม ขารา (สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง) นี้ ทรงกำหนดสังขารอันเป็นไปในภุมิ ๔. บทว่า จกขุสมุสสุชา เจตนา (เจตนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเพื่อแสดงสังขารที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยอำนาจสังขารที่เป็นอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ. บทว่า จกขุสมุสสุชา (เกิดแต่จักขุสัมผัส) เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. คำว่า เจตนา นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยอำนาจเป็นประธานสังขารทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย เพราะสังขาร ๔ มาในพระบาลีเกิดขึ้นพร้อมกับจักขุวิญญาณ โดยที่สุดทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย ซึ่งบรรดาสังขารเหล่านั้น เจตนาชื่อว่า เป็นประธาน เพราะปรากฏด้วยอรรถว่าเป็นตัวกระทำ เพราะฉะนั้น เจตนาที่เท่านั้นทรงถือเอาแล้ว ก็สังขารที่สัมปยุตด้วยเจตนาอันยอมเป็นอันทรงถือเอาแล้ว ก็เพราะเจตนาที่ พระองค์ทรงถือเอาแล้วนั้นแหละ. แม้ในที่นี้ เจตนา ๕ ข้างต้น มีจักขุปสาทเป็นต้น เป็นที่อาศัยเกิดอย่างเดียว เจตนาที่เกิดแต่มโน

สัมพัสมิหัตถัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง เจตนาทั้งหมดเป็นเจตนาเป็นไปในกัมมิ ๔. คำที่เหลือเหมือนเวทนาชั้นนั้นแล.

นี้สังขารชั้นรณิเทศ

๕. วิญญาณชั้นรณิเทศ (บาลีข้อ ๒๖)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งวิญญาณชั้นรณิ ต่อไป.

บทว่า ยัม กิญจิจิ วิญญาณัม (วิญญาณอย่างหนึ่ง) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือวิญญาณอันเป็นไปในกัมมิ ๔. บทว่า จกขุวิญญาณัม (จักขุวิญญาณ) เป็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อทรงแสดงวิญญาณที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยสามารถแห่งวิญญาณที่เป็นอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ. ในพระบาลีนี้วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น มีจักขุประสาทัตถุ เป็นต้น เป็นที่อาศัยเกิดที่เดียว. มโนวิญญาณมิหัตถัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีหัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง วิญญาณทั้งหมดเป็นวิญญาณเป็นไปในกัมมิ ๔. คำที่เหลือเหมือนกับเวทนาชั้นนั้นแล.

นี้วิญญาณชั้นรณิเทศ

ว่าด้วยปกิณกะในเบญจกัมมิ ๑๖ อย่าง

บัดนี้ พึงทราบปกิณกะในกัมมิทั้ง ๕ โดยอาการ ๑๖ อย่าง คือ

โดยการเกิดครั้งแรก (สมุคคัมโต) ๑

โดยการเกิดก่อนและหลัง (บุพพาปรโต) ๑

โดยกำหนดกาล (อทุธานปริจเจทโต) ๑

โดยการเกิดขณะเดียวกันดับต่างขณะกัน (เอกุปปาตนา-
นิโรธโต) ๑

โดยการเกิดต่างขณะดับพร้อมกัน (นानุปุปาทเอกนิโรธโต) ๑

โดยเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน (เอกุปุปาทเอกนิโรธโต) ๑

โดยเกิดไม่พร้อมกันดับไม่พร้อมกัน (นानุปุปาทานานา-
นิโรธโต) ๑

โดยเป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน (อดีตอนาคตปัจจุอนุโต) ๑

โดยเป็นธรรมภายในและภายนอก (อชฺฌตฺติกพาหิโรโต) ๑

โดยเป็นสภาพหยาบและละเอียด (โอฬาริกสุขุมโต) ๑

โดยเป็นธรรมทรมและประณีต (หีนปณีโตโต) ๑

โดยเป็นธรรมไกลและใกล้ (ทฺุรสนฺติกโต) ๑

โดยปัจจัย (ปัจจุยโต) ๑

โดยสมุฏฐาน (สมมฺภูฐานโต) ๑

โดยความสำเร็จ (ปรินิปฺพนฺโต) ๑

โดยเป็นของปรุงแต่ง (ธัมมขโต) ๑

ว่าโดยการเกิดขึ้นครั้งแรกของขั้น ๕

บรรดาปณิกะเหล่านั้น คำว่า โดยการเกิดขึ้นครั้งแรก นี้
การเกิดขึ้นครั้งแรกมี ๒ อย่างคือ การเกิดขึ้นครั้งแรกของคัพภุสยกัตถ์ และ
การเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกัตถ์ บรรดาการเกิด ๒ อย่างนั้น พึงทราบ
การเกิดขึ้นครั้งแรกของคัพภุสยกัตถ์อย่างนี้

จริงอยู่ขั้น ๕ ของพวกคัพภุสยกัตถ์ย่อมปรากฏพร้อมกันไม่หลัง
ไม่ก่อนกันในขณะปฏิสนธิ. ข้อนี้ท่านกล่าวว่า ความสืบต่อแห่งรูป กล่าวคือ
กลลที่ปรากฏในขณะนั้น เป็นของนิคหน้อยมีเพียงแมลงวันตัวน้อยจะพึงคืบได้
ด้วยความพยายามครั้งเดียวเท่านั้น แล้วยังกล่าวอีกว่า นั่นก็ยิ่งมากเกินไป

คือมันเป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตรงปลายของเข็มละเอียดที่เขาจุ่มในน้ำมันแล้ว ยกขึ้น ดังนี้. แม้หยาดน้ำมันนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า เมื่อเขาจับผม เส้นหนึ่งยกขึ้นจากน้ำมันแล้วก็ยังเป็นเพียงหยาดน้ำที่ไหลออกตรงปลายผมเส้นนั้น ดังนี้. แม้หยาดน้ำมันนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า เมื่อผ่าเส้นผมของมนุษย์ชาวชนบทนี้ออกเป็น ๘ ส่วน เส้นผมของชาวอุตตรกุรุทวีปมีประมาณเท่าส่วนหนึ่ง แต่ ๘ ส่วนนั้น กลละนั้นก็ยังเป็นเพียงหยาดที่ตั้งอยู่ตรงปลายผมของมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปนั้นที่เขายกขึ้นจากน้ำมันงาใส ดังนี้. แม่น้ำมันงาใสนั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า นั่นก็ยังมีมาก. ธรรมดาขนทรายเป็นธรรมชาติละเอียด กลละนั้น เป็นเพียงหยาดที่ไหลออกตรงปลายของขนเนื้อทรายเส้นหนึ่งที่เขาจุ่มในน้ำมันงาใสแล้วยกขึ้น ดังนี้. ก็กลละนี้นั้นใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว บริสุทธิ์ เสนอด้วยหยาดน้ำมันงาใส. ข้อนี้สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ติลเตสสุต ยถา พินทุ สปิปมณฺโฑ อนาวิไล

เอวํ วณฺณปฏิภาคิํ กลลนฺติ ปวฺจจติ

หยาดน้ำมันงา ใสเหมือนเนยใส

ไม่ขุ่นมัว ฉันทใด ท่านกล่าวว่า กลลรูปมีส่วน

เปรียบด้วยรูปพรรณ ฉันทนั้น.

ในสันตติรูปเล็กน้อยอย่างนี้ ยังมีสันตติรูปที่เป็นประธาน ๓ กลุ่ม คือ วัตตทสกะ ๑ กายทสกะ ๑ ภาวทสกะด้วยอำนาจจิตตินทรีย์ของหญิงและด้วยอำนาจปุริสินทรีย์ของชาย ๑ บรรดาสันตติรูปทั้ง ๓ กลุ่มเหล่านั้น รูปนี้ คือ วัตตรูป ๑ มหาภูตรูป ๔ เป็นที่อาศัยของวัตตรูปนั้น และวรรณะ คันธะ รสะ โອชา รวม ๔ ที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า วัตตทสกะ รูปนี้ คือ กายประสาท ๑ มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่อาศัยของกายประสาทนั้น วรรณะ

คันธะ รสะ โอชา ๔ ซึ่งอาศัยมหาภูตรูปนั้น และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า กายทสกะ รูปนี้คือ อิตถิภาวะ ของหญิง และปฐิภาวะของชาย ๑ มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่อาศัยการรูปนั้น วรรณะ คันธะ รสะ โอชา ๔ ซึ่งอาศัยมหาภูตรูปนั้น และชีวิตรูป ๑ ชื่อว่า กายทสกะ. กรรมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ในปฏิสนธิของคัพภ-ไสยกสัตว์ กำหนดโดยสูงสุดมี ๓๐ ถ้วน ชื่อว่า รูปขั้น ๕ ด้วยประการฉะนี้. ก็เวทนาที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ชื่อว่า เวทนาขั้น ๕ สัญญา... ชื่อว่า สัญญาขั้น ๕ สังขาร... ชื่อว่า สังขารขั้น ๕ ปฏิสนธิจิต ชื่อว่า วิญญาณขั้น ๕ ขั้น ๕ ในขณะที่ปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ เป็นสภาพบริบูรณ์แล้ว ด้วยประการฉะนี้ แต่ถ้า ปฏิสนธิของบัตถะเทกะ (นุปี สก-ปฏิสนธิ) ย่อมลดกายทสกะ มีกรรมชรูป ๒๐ ถ้วน ด้วยอำนาจทสกะทั้ง ๒ ชื่อว่า รูปขั้น ๕ ธรรมมีเวทนาขั้นเป็นต้น มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ขั้น ๕ ในขณะที่ปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ แม้อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ก็ชื่อว่า บริบูรณ์แล้ว. ในฐานะนี้ บัณฑิตควรกล่าวประเพณีของรูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ด้วย.

ก็ชื่อว่า การเกิดขึ้นครั้งแรกของสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะท่านแสดงไว้โดยมิได้กล่าวถึงประเพณี ๓ นั้น.

จริงอยู่ ในขณะที่ปฏิสนธิของสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะมีอายตนะบริบูรณ์ คือมีรูปสันตติที่เป็นประธาน ๗ กลุ่ม ได้แก่ กรรมชรูปตามที่กล่าวข้างต้น ๓ และจักขุทสกะ โสททสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ ย่อมเกิดขึ้น. บรรดากรรมชรูป ๗ กลุ่มเหล่านั้น จักขุทสกะเป็นต้น เป็นเช่นกับกายทสกะนั้นแหละ แต่กายทสกะย่อมไม่มีแก่โอปปาติกะผู้ไม่มีเพศ ด้วยอาการอย่างนี้ กรรมชรูป

ที่ชื่อว่า รูปขันธ์ ของโอปปาติกสัตว์ที่มีอายตนะบริบูรณ์จึงมี ๓๐ ถ้วนบ้าง ๖๐ ถ้วนบ้าง ธรรมมีเวทนาขันธ์เป็นต้นก็มีประการตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง ขันธ์ ๕ ในขณะที่ปฏิสนธิของโอปปาติกย่อมบริบูรณ์แล้วด้วยประการฉะนี้. นี้ชื่อว่า การเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกสัตว์.

พึงทราบขันธ์ ๕ โดยการเกิดขึ้นครั้งแรกอย่างนี้ก่อน.

ว่าโดยการเกิดก่อนและหลัง

คำว่า โดยการเกิดก่อนและหลัง มีคำถามว่า กัขันธ์ ๕ ของ คัพภไสยกสัตว์ที่เกิดขึ้นไม่ก่อนและหลังอย่างนี้ รูปย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นก่อนหรือ หรืออรูปย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นก่อน. ตอบว่า รูปนั่นเองย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น อรูปหาได้ยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ เพราะเหตุไร? เพราะความที่ปฏิสนธิจิตยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ได้.

จริงอยู่ จิต ๑๖ ดวง คือ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหมด ๑ จุติจิต ของพระชีณาสพ ๑ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ อรูปวิปากจิต ๔ ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้.

บรรดาจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น ปฏิสนธิจิตก่อน ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะวัตถุรูป ๑ เพราะความไม่ตั้งมั่น ๑ เพราะมีปัจจัยบกพร่อง ๑ เพราะเป็นจิตจรมาใหม่ ๑. ด้วยว่าบรรดาเหตุ ๔ เหล่านี้ วัตถุที่เกิดพร้อมกับ ปฏิสนธิจิตเป็นสภาพรูปในขณะเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตนั้น จึงชื่อว่า ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่วัตถุเป็นของรูป.

อนึ่ง บุรุษที่กำลังตกไปในเหวย่อมไม่อาจเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้ฉันใด จิตแม้นี้ก็ฉันนั้น เป็นจิตไม่ตั้งมั่นเป็นเหมือนกำลังตกไปในเหว เพราะอุกกรรม

ชัดไป เพราะเหตุนั้น ปฏิสนธิจิตนั้น จึงชื่อว่า ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้แม้เหตุที่ไม่ตั้งมั่นเพราะถูกกรรมชัดไป ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกับวัตถุ (รูป) วัตถุของปฏิสนธิจิตนั้น จึงไม่อาจเป็นปัจจัย (ปุระชาตปัจจัย) ที่เกิดก่อน แต่ถ้าพึงอาจ ก็จะมีรูปยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในขณะที่วัตถุซึ่งเกิดก่อนอาจเพื่อเป็นปัจจัย เป็นประเพณีสืบต่ออยู่นั้น จิตที่ไม่เสื่อมจากส่วนประกอบเท่านั้น จึงยังรูปให้เกิดขึ้นจริงอยู่ ถ้าจิตยังรูปให้ตั้งขึ้นให้ในขณะที่ตั้งอยู่ หรือในภังคขณะ แม้ปฏิสนธิจิตก็จะยังมีรูปให้ตั้งขึ้นได้ แต่ว่าจิตยอมยังรูปให้ตั้งขึ้นในขณะที่ทั้งสองนั้นไม่ได้. เหมือนอย่างกลุ่มเห็ดเมื่อผุดขึ้นจากแผ่นดินย่อมพาเอาผงฝุ่นติดมาด้วย ฉนั้นจิตก็ฉนั้นนั้น อาศัย (อัญญมัญญนิสสยะ) วัตถุที่เกิดก่อน (เกิดครั้งแรก) แล้วถือเอารูป ๘ อย่างตั้งขึ้นในอุปาทขณะ แต่รูป (วัตถุ) ที่เกิดก่อน (ครั้งแรก) ในขณะที่ปฏิสนธิไม่อาจเป็นปัจจัยได้ เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิต จึงชื่อว่า ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้แม้เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัย.

อนึ่ง บุคคลผู้มาใหม่ถึงประเทศที่ตนยังไม่เคยมาย่อมไม่อาจพูดแก่คนอื่น ๆ ว่า คุณก่อนท่านผู้เจริญ พวกท่านจงมาในบ้านเถิด ข้าพเจ้าจักให้ข้าวน้ำของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้นแก่พวกท่าน ดังนี้ เพราะความที่บ้านนั้นไม่ใช่วิสัย (คือไม่อยู่ในอำนาจ) ของตน เพราะความที่ตนมิได้เป็นใหญ่ในบ้านนั้น ฉนั้น ปฏิสนธิจิตเป็นจิตจรมาใหม่ก็ฉนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่เป็นผู้มาใหม่. อีกอย่างหนึ่งกรรมชรูป ๓๐ ถ้วนถือเอาฐานแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานตั้งอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตจึงไม่ยังรูปให้ตั้งขึ้น.

ก็จิตจิตของพระชีนาสพก็ไม่ยังรูปให้ตั้งขึ้นเพราะมูลแห่งวิภูฏะของท่านสงบแล้ว จริงอยู่พระชีนาสพนั้นมีมูลแห่งวิภูฏะในภพทั้งปวงสงบแล้ว ไม่ควร

เกิดขึ้น ชื่อว่า เชื้อสายการเกิดขึ้นอีก มิได้มี. แต่พระโศดบันวัน ๗ ภพ
ภพที่ ๘ ของท่านมีมูลแห่งวิภูษะนั้นสงบแล้ว เพราะฉะนั้น จุติจิตของพระ-
โศดบันนั้น จึงยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ ๗ ภพ. ของพระสกทาคามียังรูปให้ตั้งขึ้น
ได้ ๒ ภพ ของพระอนาคามียังรูปให้ตั้งขึ้น ๑ ภพ จุติจิตของพระจีณาสพ
ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เลย เพราะความที่มูลแห่งวิภูษะในภพทั้งปวงสงบแล้ว.

อนึ่ง องค์ฌานในทวีปัญญวิญญานทั้งหลาย ไม่มี องค์มรรคก็ไม่มี
เหตุก็ไม่มี เพราะฉะนั้น ส่วนประกอบ (องค์) ของจิตย่อมเป็นสิ่งทุรพล
เหตุนี้ทวีปัญญวิญญานแม้เหล่านั้น จึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะความที่องค์
ของจิตเป็นสภาพทุรพล.

อรุปวิปากจิต ๔ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะรูปในภพนั้นไม่มี มิใช่
อรุปวิปากจิต ๔ เท่านั้นที่ยังรูปมิให้เกิดขึ้น แม้จิตอื่น ๆ ๔๒ ดวง คือ
กามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๐ กิริยาจิต ๕ อรูปกุศลจิต ๔ อรูปกิริยาจิต ๔
มรรคจิต ๓ ผลจิต ๔ ซึ่งเกิดในภพนั้น ก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะความที่ใน
อรุปภพนั้นไม่มีรูป ปฏิสนธิจิตย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้.

ก็อุตุย่อมให้รูปแรกตั้งขึ้น ถ้ามว่า ชื่อว่า อุตุนี้คืออะไร ตอบว่า
เตโชธาตุในภายในกรรมชรูป ๓๐ ถ้วนที่เกิดขึ้นในขณะที่ปฏิสนธิ. เตโชธาตุนั้น
ถึงฐานะแล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น. อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า อุตุนี้ดับช้า จิตดับเร็ว
เมื่ออุตุรูปยังทรงอยู่นั้นแหละ จิตก็เกิดดับถึง ๑๖ ดวง บรรดาจิต ๑๖ ดวงนั้น
ภวังคจิตดวงแรกซึ่งถัดจากปฏิสนธิจิตยังรูป ๘ อย่าง ให้ตั้งขึ้นในอุปาทขณะ
ทีเดียว แต่เมื่อใดจักมีการเกิดขึ้นแห่งเสียง เมื่อนั้น อุตุรูปและจิตก็ยังรูปชื่อว่า
สัททนวกะ (รูปเกิดแต่เสียงมี) จักให้ตั้งขึ้น. แม้กพฬิงการอาหารถึงฐานะ
แล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า กพพิงการอาหารของคัพภไสยกสัตว์นั้นจักมาแต่ที่ไหน

ตอบว่า จักมาแต่มารดา

แม้ข้อนี้ ก็สมกับพระคำรัสที่ตรัสว่า*

ยลฺยจฺสุตฺต ญฺลฺยชฺติ มาตา อนฺนปฺนญฺจ โภชนํ

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุ กุจฺฉิตฺโต นโร

มารดาของสัตว์ในครรภ์นั้นบริโภคน้ำ

ขำน้ำโภชนะอย่างใด นระผู้อยู่ในท้องของ

มารดานั้น ก็ยังอรรถภาพให้เข้าไปด้วยอาหาร

นั้นในครรภ์นั้น.

ทารกผู้อยู่ในครรภ์ย่อมยังอรรถภาพให้เข้าไปด้วยโอชาน้ำขำและน้ำที่มารดาเคลื่อนเข้าไป ด้วยประการฉะนี้. โอชานั้นถึงฐานะเป็นที่ตั้งอยู่แล้วก็ยังมีรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น.

ถามว่า ก็โอชานั้นเป็นของหยาบ วัตถุเป็นของละเอียดมิใช่หรือ จะดำรงอยู่ในวัตถุนั้นได้อย่างไร ตอบว่า ครั้งแรกยังไม่ดำรงอยู่ก่อน แต่เมื่อเวลาผ่านไปสักหนึ่งหรือสองสัปดาหฺ์ จึงดำรง แต่โอชานั้นจะดำรงอยู่ก่อนหรือหลังก็ตามจากเวลานั้น. เมื่อใดโอชาน้ำขำและน้ำของนั้น ๆ ที่มารดาเคลื่อนกินก็จะดำรงอยู่ในสรีระของทารก เมื่อนั้นรูป ๘ ก็ตั้งขึ้น.

แม้โอปปาติกสัตว์ผู้เกิดในที่มิขาทนิยะและโภชนนิยะอันวิบากตกแต่งไว้ตามปรกติ เมื่อถือเอาอาหารเหล่านั้นเคลื่อนกินอยู่ พอโอชากถึงที่เป็นที่ตั้งอยู่ก็ยังมีรูปให้ตั้งขึ้น. โอปปาติกสัตว์บางคนเกิดในป่าไม่มีขำและน้ำมีความหิวโหยมากจึงเอาลิ้นตะล่อมเขพะเคลื่อนเข้าไป พอโอชาก็ที่เป็นที่ตั้งอยู่ของโอปปาติกสัตว์นั้นก็ยังมีรูปให้ตั้งขึ้นแม้ในที่นั้น ด้วยอาการอย่างนี้ ในบรรดารูป

* สํ . สกฺกาวคฺค เล่ม ๑๕ ๘๐๓/๓๐๓

๒๕ โภคภูต (ส่วน) รูป ๒ อย่างคือ เตโชธาตุ และกพพิงการอาหาร เท่านั้น
ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในอรูป (คือนามธรรม) เถำ ธรรมคือจิตและเจตนากรรม
๒ เท่านั้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น. ในบรรดารูปธรรมและนามธรรมเหล่านั้น รูป
เป็นสภาพทุรพลในอุปาทกขณะ และกัคขณะ เป็นสภาพมีกำลังในขณะตั้งอยู่
เพราะฉะนั้น รูปที่มีกำลังนั้นจึงให้รูปตั้งขึ้นในขณะแห่งการตั้งอยู่ (ฐิตินขณะ).
จิตเป็นสภาพทุรพลในขณะตั้งอยู่. (ฐิตินขณะ) และในกัคขณะ มีกำลังใน
อุปาทกขณะที่เดียว เพราะฉะนั้น จิตนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นในอุปาทกขณะเท่านั้น.
เจตนากรรมดับไปแล้วจึงเป็นปัจจัยได้. เพราะกรรมที่บุคคลกระทำไว้แล้ว
ในอดีตแม้ในที่สุดแสนโกฏิกัปก็เป็นปัจจัยในบัดนี้ได้ กรรมที่ทำในบัดนี้ก็จะ
เป็นปัจจัยในอนาคตแม้ในที่สุดแสนโกฏิกัปแล.

พิงทราบขันธ ๕ โดยการเกิดก่อนและหลังดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าโดยกำหนดกาลของขันธ ๕

คำว่า โดยกำหนดกาล นี้ งามว่า รูปตั้งอยู่นานเท่าไร อรูป
(นาม) ตั้งอยู่นานเท่าไร? ตอบว่า รูปมีการเปลี่ยนแปลงนาน ดับก็ช้า
อรูป (นาม) เปลี่ยนแปลงเร็ว ดับก็รวดเร็ว เมื่อรูปยังคงทรงอยู่นั้นแหละ
จิตเกิดดับไป ๑๖ ดวง ก็แต่ว่ารูปนั้นจะดับพร้อมกัจิตดวงที่ ๑๗ เปรียบ
เหมือนบุรุษคิดว่า เราจักให้ผลไม้ตัก จึงเอาไม้ค้อนฟาดกิ่งไม้ผลทั้งหลาย
และใบทั้งหลายก็พืงหลุดจากขั้วพร้อมกันทีเดียว บรรดาผลและใบเหล่านั้น
ผลทั้งหลายย่อมตกถึงดินก่อนกว่า เพราะความที่ผลเป็นของหนัก ใบทั้งหลาย
ก็พืงตกไปในภายหลัง เพราะความเป็นของเบา ฉนั้นใด ความปรากฏแห่งรูป-
ธรรมและอรูปธรรมในขณะเดียวกันในปฏิสนธิ ระยะเวลาที่ใบและผลทั้งหลาย
หลุดจากขั้วในขณะเดียวกันโดยการฟาดด้วยไม้ค้อน ฉนั้นนั้นเหมือนกัน การที่

รูปยังทรงอยู่นั้นแหละจิตก็เกิดดับไป ๑๖ ดวงคือการที่ผลตกลงสู่พื้นดินก่อนกว่า เพราะความที่ผลเป็นของหนัก การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ ดวงการที่ใบ ตกไปถึงพื้นดินในภายหลัง เพราะความที่ใบทั้งหลายเป็นของเบา.

บรรดารูปและจิตเหล่านั้น ถึงรูปดับช้าเปลี่ยนแปลงนาน จิตดับเร็ว เปลี่ยนแปลงเร็วก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปละทิ้งอรูปรูป (นาม) แล้วก็ไม้อาจ เป็นไปได้ หรืออรูปรละทิ้งรูปแล้วก็ไม้อาจเป็นไปไม่ได้ ความเป็นไปของรูปและ อรูปแม้ทั้ง ๒ มีประมาณเท่ากันทีเดียว ในข้อนี้พึงทราบอุปมาดังต่อไปนี้.

บุรุษคนหนึ่งมีเท้าสั้น คนหนึ่งมีเท้ายาว เมื่อคนทั้ง ๒ นั้นเดินทาง ร่วมกัน คนเท้ายาวก้าวเท้าครั้งหนึ่ง คนเท้าสั้นนอกนี้จะก้าวเท้าไป ๑๖ ก้าว ในการก้าวไปครั้งที่ ๑๖ ของคนเท้าสั้น คนเท้ายาวก็จะชักเท้าของตนดึงมา กระทำทำให้ก้าวไปพร้อมกัน ด้วยประการฉะนี้ แม้คนหนึ่งก็ไม่อาจเลย คนหนึ่งไปได้ การไปของคนแม้ทั้ง ๒ จึงชื่อว่า มีประมาณเท่ากันนั้นแหละ ฉะนั้น ข้ออุปมาขี้ผึ้งเห็นฉนั้นนั่น ด้วยว่า อรูปเหมือนคนเท้าสั้น รูปเหมือน คนเท้ายาว. เมื่อรูปยังทรงอยู่นั้นแหละ จิตในอรูปรูป (นาม) ธรรมก็เกิดดับ ๑๖ ดวง เหมือนเวลาที่คนเท้ายาวก้าวไปครั้งหนึ่ง คนเท้าสั้นนอกนี้ก้าวไป ๑๖ ครั้ง. การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ เหมือนบุคคลเท้าสั้นชักเท้า ของตนดึงมา ๑๖ ก้าว บุรุษเท้ายาวก้าวไป ๑ ก้าวฉะนั้น การที่อรูปไม่ละรูป รูปไม่ละอรูปเป็นไปโดยประมาณเท่ากัน เหมือนการที่บุรุษ ๒ คน ไม่ทิ้ง ซึ่งกันและกันเดินไปโดยประมาณพร้อมกันนั้นแหละดังนี้แล.

พึงทราบจันท์ ๕ โดยการกำหนดกาลอย่างนี้.

ว่าโดยเกิดขณะเดียวกันแต่ดับต่างขณะกัน

คำนี้ว่า การเกิดขณะเดียวกัน แต่ดับต่างขณะกัน (ของขั้น ๕)

นี้ บัณฑิตพึงแสดงวินกรรมรูปดวงสุดท้าย* จริงอยู่ปฏิสนธิเป็นจิตดวงที่หนึ่ง จิตดวงที่ ๒ เป็นภวังค์ ดวงที่ ๓ ก็เป็นภวังค์ ฯลฯ ดวงที่ ๑๖ ก็เป็นภวังค์. ในบรรดาจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น แต่ละดวงมี ๓ ขณะด้วยอำนาจอุปาทกขณะ จิตฺติขณะ และภังคขณะ ในขณะแห่งจิตทั้ง ๓ เหล่านี้ จิตแต่ละดวงมีกรรมรูปเกิดขึ้นขณะละ ๓๐ รูปถ้วน บรรดากรรมรูปเหล่านั้น กรรมรูปตั้งขึ้นในอุปาทกขณะของปฏิสนธิจิตย่อมดับในอุปาทกขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ ที่เดียว. กรรมรูปที่ตั้งขึ้นในจิตฺติขณะของปฏิสนธิจิตจะดับในจิตฺติขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นั้นแหละ. กรรมรูปที่ตั้งขึ้นในภังคขณะของปฏิสนธิจิตจะดับในภังคขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นั้นแหละ.

ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทำภังคจิตดวงที่ ๒ (ปฏิสนธิจิตเป็นที่ ๑) ประกอบกับจิตดวงที่ ๑๗ ของตน ๆ นั้นแหละแล้วขยายนัยไป. จิต ๑๖ ดวง มีกรรมรูปดวงละ ๓ รวมกรรมรูป ๔๘ รูป ด้วยประการฉะนี้. นี้ชื่อว่า ประเพณี คือ เชื้อสายของกรรมรูป ๔๘ รูป. ก็ประเพณี คือ เชื้อสายของกรรมรูป ๔๘ รูปนี้นั้นย่อมเป็นไปแม้แก่ผู้กำลังเกี่ยวกิน แม้แก่ผู้บริโภคนั้น แม้แก่ผู้หลับ แม้แก่ผู้ประมาททั้งกลางคืนและกลางวัน เหมือนกระแสดแห่งแม่น้ำกำลังเป็นไปอยู่ฉะนั้นแล.

พึงทราบความที่ขั้น ๕ มีการเกิดขณะเดียวกัน ดับต่างขณะกันอย่างนี้.

* กรรมรูปดวงสุดท้ายนั้น คือ นับกรรมรูปตั้งแต่ปฏิสนธิจิตไป ๑๗ ขณะจิตภังคขณะของจิต

ดวงนี้ดับพร้อมกับกรรมรูป (ดูปริเฉท ๔ นามวิถิและรูปวิถิ)

ว่าด้วยการเกิดต่างขณะดับขณะเดียวกัน

คราวที่ขั้น ๕ เกิดต่างระดับขณะเดียวกัน บัณฑิตพึงแสดงด้วย
กรรมรูปซึ่งเกิดหลังปฏิสนธิจิต ในบรรดากรรมรูปเหล่านั้น เมื่อมีวารจิต
๑๖ ดวงที่สุดแห่งอายุสังขาร ก็พึงประกอบกรรมรูปเป็น ๒ พวก คือ
กรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างต้น กับกรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวง
ข้างปลาย รวมเป็นอันเดียวกัน คือ กรรมรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นในอุปาทม
ของปฐมจิตในกรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างนี้ข้างต้น ย่อมดับในอุปาทม
ของปฐมจิตในกรรมรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงเบื้องปลายนั้นแหละ.

กรรมรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในฐิติขณะแห่งปฐมจิตเบื้องต้น ย่อมดับ
ไปในฐิติขณะของปฐมจิตเบื้องปลายนั่นเอง. กรรมรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นใน
กัณคขณะของปฐมจิตเบื้องต้น ย่อมดับไปในกัณคขณะของปฐมจิตเบื้องปลาย
เหมือนกัน.

ส่วนกรรมรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในอุปาทมของ (ภวังค) จิต
ดวงที่ ๒ (ซึ่งเกิดดับต่อกันมา) ฯลฯ ของจิตดวงที่ ๑๖ ในกรรมรูปซึ่งเกิด
แต่จิต ๑๖ ดวงข้างต้น ย่อมดับไปในอุปาทมของจตุตถจิตทีเดียว. ที่เกิดใน
ฐิติขณะของจิตดวงที่ ๒ นั้น ย่อมดับไปในฐิติขณะของจิตนั้นแหละ ที่เกิด
ในกัณคขณะของจิตดวงที่ ๒ นั้น ก็ดับไปในกัณคขณะของจตุตถจิตเหมือนกัน
เบื้องหน้าแต่นั้น การสืบทอดของกรรมรูปย่อมไม่เป็นไป ถ้าหากจะเป็นไป
อีกไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็จะพึงชื่อว่า เป็นผู้ไม่สิ้น ไม่เสื่อม ไม่แก่ ไม่ตาย.

อนึ่ง ในการดับในกัณคขณะของจตุตถจิตนี้ คำว่า รูปที่เกิดขึ้นในอุปาทม
ของจิตดวงหนึ่ง ย่อมดับไปในอุปาทมของจิตดวงอื่น โดยนัยมีอาทิว่า รูปนี้
ย่อมดับไปในอุปาทมของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้เพราะมา

ในอรรถถานั้น ย่อมผิดจากพระบาลีนี้ว่า **ยสุส กายสํ โร นิรุชฺชติ**
ตสุส จิตฺตํ ขาโร นิรุชฺชติตี อามนฺตา กายสังขารกำลังดับแก่บุคคลใด
จิตสังขารก็กำลังดับแก่บุคคลนั้นหรือ ? ตอบว่า ถูกแล้ว ดังนี้. ผิดอย่างไร ?
ก็เพราะกายสังขารคือลมอัสสาสะและปัสสาสะมีจิตเป็นสมุฏฐาน. ก็รูปที่มีจิตเป็น
สมุฏฐาน เกิดขึ้นในอุปาทกขณะของจิตแล้วย่อมตั้งอยู่จนกระทั่งจิต ๑๖ ดวงอื่น
เกิดขึ้น ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงสุดท้ายทั้งหมดแห่งจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น
เพราะฉะนั้น กายสังขารนั้นเกิดพร้อมกับจิตใดก็ดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ จำเดิม
แต่จิตนั้น มิใช่ดับในอุปาทกขณะ หรือฐิตินขณะของจิตใด ๆ แม้จะเกิดในฐิตินขณะ
หรือกัณคขณะก็หาไม่ นี่เป็นธรรมชาติของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อามนฺตา (ถูกแล้ว) ดังนี้ เพราะดับในขณะที่
เดียวกันกับจิตสังขารโดยแน่นอน.

ก็การกำหนดขณะ (ขณะนิยาม) ของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานที่ข้าพเจ้า
กล่าวนี้เป็นการกำหนดขณะ (ขณะนิยาม) แม้แก่รูปที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน
นี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความในอธิการนี้โดยนัยนี้
เท่านั้นว่า กรรมชรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗
จำเดิมแต่ปฏิสนธินั้น. กรรมชรูปที่เกิดในฐิตินขณะของปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปใน
อุปาทกขณะของจิตดวงที่ ๑๘. กรรมชรูปที่เกิดในกัณคขณะของปฏิสนธิจิตถึง
ขณะตั้งอยู่ของจิตดวงที่ ๑๘ แล้วก็ดับไป ดังนี้. ก็เบื้องหน้าแต่นี้ไป การสืบต่อ
ของรูปที่มีอตุเป็นสมุฏฐานเท่านั้นย่อมดำรงอยู่ในสรีระนั้น สรีระย่อมเป็นของ
อันบุคคลพึงกล่าวว่า พวกท่านจงเอาสรีระนี้ไปเผาเถิด ดังนี้. พึงทราบความ
ที่ขันธ ๕ เกิดต่างขณะกันดับขณะเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน

ก็คำว่า โดยการเกิดพร้อมกันดับพร้อมกัน ความว่า รูปเกิดพร้อมกับรูป ดับพร้อมกับรูป อรูปเกิดพร้อมกับอรูป ดับพร้อมกับอรูป พึงทราบความที่ชั้น ๕ เกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยเกิดต่างขณะกันดับต่างขณะกัน

ก็ความที่ชั้น ๕ เกิดต่างขณะกันดับต่างขณะกันบังเกิดพึงแสดงด้วย สันตติรูป ๔* จริงอยู่ สันตติรูปทั้ง ๔ ในส่วนนั้น ๆ ของสรีระนี้เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมามีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ข้อมเป็นไป โดยความเป็นกลุ่มเป็นก้อน. เมื่อสันตติรูป ๔ แม้นั้นเป็นไปอย่างนี้ ก็พึงกำหนดความที่รูปเหล่านั้นมีความเกิดเป็นต้นไม่ได้ เหมือนแฉวลวหรือแฉวมแดง เมื่อบุคคลแฉดอยู่ก็จะเป็นจุดหนึ่งเป็นอันเดียวกัน แต่มิได้หนึ่งเป็นอันเดียวกัน เพราะในที่ใกล้ศีรษะของมดตัวหนึ่งจะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของมดตัวอื่น ๆ ในที่ใกล้ท้องของมดตัวหนึ่งจะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของมดตัวอื่น ๆ ในที่ใกล้เท้าของมดตัวหนึ่งก็จะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้าง ของมดตัวอื่น ๆ ฉนั้นใด แม้สันตติรูป ๔ ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ในอุปาทษณะของสันตติรูปหนึ่งจะมีอุปาทษะบ้าง ฐิตีบ้าง กังคะบ้าง ของสันตติรูปอื่น ๆ ในฐิตินขณะของสันตติรูปหนึ่งจะมีอุปาทษะบ้าง ฐิตีบ้าง กังคะบ้างของสันตติรูปอื่น ๆ ในกังคะขณะของสันตติรูปหนึ่งจะมีอุปาทษะบ้าง ฐิตีบ้าง กังคะบ้างของสันตติรูปอื่น ๆ พึงทราบความที่ชั้น ๕ เกิดต่างขณะกันดับต่างขณะกันในสันตติรูป ๔ นี้ด้วยประการฉะนี้.

* สันตติรูป ๔ คือ กรรมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ๑ จิตตชรูป (รูปเกิดแต่จิต) ๑ อุตชรูป (รูปเกิดแต่ธาตุ) ๑ อาหารชรูป (รูปเกิดแต่อาหาร) ๑

ว่าด้วยขั้นที่เป็นอดีตเป็นต้น

ก็ขั้น ๕ ที่เป็นอดีตเป็นต้นมีทุรทุกะ (รูปโกศลรูปโกศล) เป็นที่สุด
มาในพระบาลีทั้งหมด แม้ปัจจัยและสมุฏฐานทั้งหลายข้าพเจ้าก็กล่าวไว้ในหน
หลังโดยนัยมีอาทิว่า กมุข กมุขปัจจย อุตฺตสมุฏฐาน* (รูปเกิดแต่กรรม
มีกรรมเป็นปัจจัย มีอตุเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐาน) เป็นต้น.

ก็ขั้นแม้ทั้ง ๕ เป็นของสำเร็จแล้ว แต่กรรมเป็นปัจจัยมีอตุเกิดแต่
กรรมเป็นสมุฏฐานมิใช่เป็นของไม่สำเร็จแล้ว เป็นสังขตะเท่านั้น มิใช่เป็น
อสังขตะ อีกอย่างหนึ่ง ขั้น ๕ นั้นชื่อว่าเป็นของสำเร็จแล้วอย่างนั้นแหละมีอยู่
เพราะบรรดาสภาวะทั้งหลาย พระนิพพานอย่างเดียวกันนั้นเป็นธรรม
ไม่สำเร็จแต่ปัจจัย เป็นธรรมไม่เกิดขึ้นแล้ว. ก็ถามว่า นิโรธสมาบัติ นาม
และบัญญัติเป็นอย่างไร? ตอบว่า นิโรธสมาบัติ ใคร ๆ ไม่พึงเรียกว่าเป็น
โลกียโลกุตระ หรือสังขตอสังขตะ เป็นของสำเร็จแล้วหรือไม่สำเร็จแล้ว แต่ว่า
นิโรธสมาบัตินั้นเป็นของอันบุคคลให้สำเร็จ ไม่ใช่ไม่สำเร็จเพราะเป็นธรรมอัน
พระอริยบุคคลพึงเข้าด้วยสมาบัติ นาม และบัญญัติก็อย่างนั้น เพราะนามและ
บัญญัติเมื่อนั้นย่อมไม่ได้ชื่ออันต่างด้วยโลกียะเป็นต้น แต่เป็นสภาพอันบุคคลให้
สำเร็จแล้วมิใช่ไม่ให้สำเร็จแล้ว เพราะเมื่อบุคคลจะตั้งชื่อจึงถือเอาที่เดี๋ยวนี้แล.

แสดงนัยการวินิจฉัยขั้น ๕

นักปราชญ์ครั้งทราบขั้น ๕ โดย

ปกิณกะอย่างนี้แล้ว เพื่อความแตกฉาน

แห่งญาณในขั้น ๕ เหล่านี้แหละอีก พึงทราบ

นัยแห่งการวินิจฉัยโดยชอบ โดยลำดับ

* พม่าเป็น กมุข กมุขปัจจย กมุขปัจจยอุตฺตสมุฏฐาน

โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดย
อุปมา โดยพืงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่าง และ
โดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอยู่.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ในนัยแห่งการวินิจฉัยทั้ง ๖ เหล่านั้น ลำดับในชื่อว่า โดยลำดับ
นี้ มีมากอย่าง คือ

อุปุตติกุโม ลำดับแห่งการเกิด

ปหานกุโม ลำดับแห่งการละ

ปฏิบัติกุโม ลำดับแห่งการปฏิบัติ

ภูมิกุโม ลำดับแห่งภูมิ

เทศนากุโม ลำดับแห่งเทศนา.

ในลำดับทั้ง ๕ นั้น ลำดับแห่งการเกิดขึ้นมีอาทิอย่างนี้ว่า ปรมิ กลล
โหติ กลลา โหติ อมพุทฺธิ (รูปครั้งแรกเป็นกลละ จากกลละเป็นอัมพุทะ)
ดังนี้ ลำดับแห่งการละมีอาทิอย่างนี้ว่า ทสฺสเนน ปหาตพุทฺธา ฌมฺมา
ภาวนาย ปหาตพุทฺธา ฌมฺมา สภาวธรรมทั้งหลายที่พึงละโดยโสคาปัตติมรรค
มีอยู่ สภาวธรรมทั้งหลายที่พึงละโดยภาวนา คืออริยมรรคเบื้อง ๓ มีอยู่.
ลำดับแห่งการปฏิบัติมีอาทิอย่างนี้ว่า สีลวิสุทฺธิ จิตตวิสุทฺธิ. ลำดับแห่งภูมิ
มีอาทิอย่างนี้ว่า ธรรมเป็นกามาพจร เป็นรูปาพจร. ลำดับแห่งเทศนามี
อาทิอย่างนี้ว่า สติปีฎฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ ดังนี้ หรือว่าทานกถา สีลกถา.
บรรดาลำดับทั้ง ๕ นั้น ในที่นี้ ลำดับแห่งการเกิดขึ้นย่อมไม่ควรก่อน เพราะ
ขั้นเป็นภาวะไม่เกิดขึ้นโดยการกำหนดความสืบต่อกันมาเหมือนรูปกลละเป็น-
ต้น ลำดับแห่งการละก็ไม่ควร เพราะความที่ขั้นที่เป็นกุศลและอัพยาทุกัตอัน

พระอริยเจ้าไม่พึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ไม่ควรเพราะขั้นที่เป็นอกุศลเป็นของไม่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ไม่ควรเพราะเวทนาเป็นต้นเป็นธรรมนับเนื่องด้วยภูมิ ๔.

แต่ว่า ลำดับแห่งเทศนา ย่อมควรเพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ใคร่ในประโยชน์เกื้อกูลมีพระประสงค์จะทรงเปลื้องเวไนยชนใดผู้ตกไปในการยึดขั้น ๕ ว่าเป็นอตตะ จากความยึดถือว่าเป็นอตตะโดยการแสดงแยกขณะที่ประชุมกัน เพื่อความถือเอาโดยง่ายของชนนั้น จึงทรงแสดงรูปขั้นอันหยาก่อนซึ่งเป็นอารมณ์ของวิญญูณมีจักขุเป็นต้น โดยไม่ต่างกัน. จากนั้นก็ทรงแสดงเวทนาอันรู้สึกพร้อมซึ่งมีรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์ ทรงแสดงสัญญาที่ถือเอาโดยอาการของอารมณ์เวทนาอย่างนี้ว่า ยัม เวทียติ ตัม สณฺขานาติ (เสวยอยู่ซึ่งอารมณ์ใดก็จำได้ซึ่งอารมณ์นั้น) ดังนี้ ทรงแสดงสังขารทั้งหลายตัวปรุงแต่งด้วยอำนาจแห่งสัญญา ทรงแสดงวิญญูณอันเป็นที่อาศัยและเป็นใหญ่ของขั้นมีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น. พึงทราบนัยแห่งวินิจฉัยโดยลำดับอย่างนี้ก่อน.

ว่าโดยความแปลกกัน

ชื่อว่า โดยความแปลกกัน คือ ความแปลกกันแห่งขั้นและอุปาทานขั้น ก็อะไรเล่าเป็นความแปลกกันแห่งขั้นและอุปาทานขั้นเหล่านั้น บรรดาขั้นเหล่านี้ ขั้นทั้งหลายตรัสไว้โดยไม่แปลกกันก่อน. อุปาทานขั้นทั้งหลายตรัสไว้ให้แปลกกัน โดยเป็นขั้นมีอาสวะและเป็นที่ตั้งของอุปาทานเหมือนอย่างที่ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขั้น ๕ และอุปาทานขั้น ๕ เหล่านี้ เธอทั้งหลายจงฟัง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ขั้น ๕ เป็นไฉน? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่

เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ หรือว่า รูปใกล้ ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย นี้เรียกว่า รูปชั้น เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ
วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ฯลฯ
หรือวิญญาณใกล้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เราเรียกว่า ชั้น ๕ ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ก็อุปาทานชั้น ๕ เป็นไหน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูป
อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ หรือรูปใกล้
มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานชั้น คือ รูป
เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต
อนาคต หรือปัจจุบัน ฯลฯ หรือวิญญาณใกล้ มีอาสวะเป็นที่ตั้งแห่ง
อุปาทาน ธรรมเหล่านี้ เราเรียกว่า อุปาทานชั้น คือ วิญญาณ.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ ดังนี้.

อนึ่ง ในชั้น ๕ และอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้ นามชั้น ๔ มีเวทนา
เป็นต้นที่ไม่มีอาสวะก็มี ที่มีอาสวะก็มี ฉนฺได รูปชั้นข้อมเป็นฉนฺนํหามิได้
ก็เพราะความที่รูปนี้ควรเป็นชั้น ด้วยอรรถว่าเป็นกอง ฉนฺนํจึงตรัสไว้ใน
พวกชั้นทั้งหลาย และเพราะความที่ชั้นเหล่านั้นควรเป็นอุปาทานชั้น ด้วย
อรรถว่าเป็นกอง และด้วยอรรถว่ามีอาสวะ ฉนฺนํ จึงตรัสชั้นเหล่านั้นไว้ใน
อุปาทานชั้น ส่วนนามชั้นมีเวทนาเป็นต้นที่ไม่มีอาสวะ ตรัสไว้ในพวกชั้น
ที่มีอาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานชั้น ก็ในชื่อว่า อุปาทานชั้น นี้ พึงทราบ
เนื้อความอย่างนี้ว่า ชั้นที่มีอุปาทานเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อุปาทานชั้น ดังนี้
แต่ในอธิการนี้ พระองค์ทรงประสงค์รวมชั้นเหล่านั้น แม้ทั้งหมดว่าเป็นชั้น
แกล.

ว่าโดยความไม่หย่อนไม่ยิ่ง

ก็ชื่อว่า โดยความไม่หย่อนไม่ยิ่ง นี้ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชั้นว่ามี ๕ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ดังนี้. ตอบว่า เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน เพราะวัตถุเครื่องยึดถือคนและของเนื่องด้วยตนนี้มีชั้น ๕ เป็นอย่างยิ่ง และเพราะความที่ธรรมอื่น ๆ ก็ไม่นอกจากชั้น ๕ นั้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมมีประเภท มิใช่น้อยเข้าด้วยอำนาจที่มีส่วนเสมอกัน รูปก็เป็นชั้นหนึ่งด้วยอำนาจ สงเคราะห์รูปที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน. เวทนาก็เป็นชั้นหนึ่งด้วย อำนาจการสงเคราะห์เวทนาที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน แม้ในสัญญา ชั้นนี้เป็นต้นกันยนี้แหละ เพราะฉะนั้น จึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น เพราะทรง สงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดที่มีส่วนเสมอกันไว้เป็นพวกเดียวกัน. อนึ่ง วัตถุ แห่งการยึดถือว่าเป็นตนเป็นของเนื่องด้วยตนนี้ คือ ชั้น ๕ นี้มีรูปเป็นต้น เป็นอย่างยิ่ง ข้อนี้สมกับพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมีอยู่ ทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อาศัยรูป ยึดมั่นรูป ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เอตฺ มม เอโสหมสมฺมิ เอโส เม อตุตา เวทนาย ๆเปฯ สญฺญา ๆเปฯ ลํ ขาเรสุ ๆเปฯ วิญฺญาณ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินวิสุต เหวํ ทิฏฐิ อุปฺปชฺชติ เอตฺ มม เอโสหมสมฺมิ เอโส เม อตุตา (นี้ของเรา เราเป็นนี้ นี้อัตตาของเรา เมื่อเวทนามีอยู่ ๆลฯ เมื่อสัญญามีอยู่ ๆลฯ เมื่อสังขารทั้งหลายมีอยู่ ๆลฯ เมื่อวิญญาณมีอยู่ ทิฏฐิ อาศัยวิญญาณ ยึดมั่นวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นี้ของเรา เราเป็นนี้ นี้อัตตาของเรา

ดังนี้^๑ เพราะฉะนั้น จึงตรัสชั้นไว้ ๕ เท่านั้น แม้เพราะความที่วัตถุแห่งการ ยึดถือตนและของเนื่องด้วยคนก็มีชั้น ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชั้น ๕ มีศีลชั้นเป็นต้นอื่น ๆ ใดที่ตรัสไว้ แม้ธรรมชั้นเหล่านั้น^๒ ก็ถึงการรวม ลงในชั้น ๕ นี้ เพราะความที่ธรรมชั้นนับเนื่องในสังขารชั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ชั้นมี ๕ เท่านั้น เพราะความที่ธรรมอื่น ๆ ไม่พ้นจากชั้นนั้น พึงทราบนัยแห่งวินิจฉัยโดยไม่ห่อหุ้ม ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยความอุปมา

ก็ในชื่อว่า โดยความอุปมา นี้ รูปอุปาทานชั้น เปรียบเหมือน โรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่ของวิญญาณอุปาทานชั้นซึ่งเปรียบเหมือนคนป่วย ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ทวาร และอารมณ์. เวทนาอุปาทานชั้นเปรียบเหมือน ความป่วยไข้เพราะเป็นตัวเบียดเบียน. สัญญาอุปาทานชั้นเปรียบเหมือนสมุฏฐานของความป่วยไข้ เพราะเป็นแดนเกิดเวทนาที่สัมปยุตด้วยกิเลสมีรากเป็นต้น ด้วยอำนาจกามสัญญาเป็นต้นนั้นแหละ. สังขารอุปาทานชั้น เปรียบเหมือนการเสพอสัปปายะ เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความป่วยไข้ คือ ตัวเวทนา สมดังที่ตรัสไว้ว่า รูปี รูปตฺตาย สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺติ ฯเปฯ ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราทิ วุจฺจนฺติ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า สังขาร เพราะ อรรถว่า ปรงแต่งสังขตธรรมคือรูปโดยความเป็นรูป ปรงแต่งสังขตธรรมคือ เวทนาโดยความเป็นเวทนา ปรงแต่งสังขตธรรมคือสัญญาโดยความเป็นสัญญา ปรงแต่งสังขตธรรมคือสังขารทั้งหลายโดยความเป็นสังขารปรงแต่งสังขตธรรม ๑. ตี . ขนฺธวาร. เล่มที่ ๑๗ ๔๒๐/๒๕๐

๒. ศีลชั้น สมาริชั้น ปัญญาชั้น วิมุตติชั้น วิมุตติญาณทัสสนชั้น

คือวิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ.^๑ อนึ่ง กายวิญญาณที่เป็นวิบากสหรัคด้วย
ทุกข์เกิดขึ้นแล้ว เพราะทำคือสังสมอกุศลกรรมไว้แล้ว เพราะฉะนั้น วิญญาณ
อุปาทานขันธ จึงเปรียบเหมือนคนป่วย เพราะความไม่หลุดพ้นด้วยความป่วย-
ไข้คือตัวเวทนา.

อีกอย่างหนึ่ง อุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้ มีอุปมาเหมือนบุคคลผู้ต้อง-
เที่ยวไป เหมือนการณะคือเหตุ เหมือนความผิด เหมือนผู้ก่อเหตุ เหมือนผู้มี
ความผิด และเปรียบเหมือนภาชนะ เหมือนโกชนะ เหมือนกับข้าว เหมือน
ผู้เลี้ยงอาหาร เหมือนผู้บริโภคนัยแห่งการวินิจฉัยขันธ ๕ โดยความ
อุปมาอย่างนี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าโดยพืงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่าง

ชื่อว่า โดยพืงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่าง นี้ บัณฑิตพืงทราบ
นัยแห่งการวินิจฉัยในขันธ ๕ นี้ แม้โดยพืงเห็นด้วยอุปมา ๒ อย่างนี้ ก็
โดยย่อ และโดยพิสดาร.

ก็เมื่อว่าโดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ บัณฑิตพืงเห็นโดยความเป็นเหมือน
ข้าศึกผู้เงือดาบตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสีวิสุปมสูตร โดยเป็นภาระ (ของหนัก)
ด้วยอำนาจการสูตร โดยความเป็นผู้เกี่ยวกินด้วยอำนาจขัชนียปริยายสูตร และ
โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ เป็นผู้ฆ่าด้วย
อำนาจยมกสูตร. ส่วนโดยพิสดารในอุปาทานขันธ ๕ นี้ พืงเห็นรูปเหมือน
ก้อนฟองน้ำ พืงเห็นเวทนาเหมือนต่อม้ำ พืงเห็นสัญญาเหมือนพยัคแดด

๑. ตั . ขนุทธวาร เล่ม ๑๗ ๑๕๕/๑๐๖

๒. หน้าจะเทียบดังนี้ว่า รูปเหมือนบุคคลผู้ต้องเที่ยวไป เวทนาเหมือนการทำของบุคคลนั้น
สัญญาเหมือนความผิด (เช่นสัญญาวิปลาส) สังขารเหมือนผู้ก่อเหตุ วิญญาณเห็นผู้มีความ
ผิดได้รับโทษ อย่างไรก็ตามไม่อธิบายไว้ ผู้แปล.

พึงเห็นสังขารทั้งหลายเหมือนด้นกล้วย พึงเห็นวิญญูณเหมือนเล่ห์กล (มายา)
สมดังพระดำรัสที่ตรัสว่า*

แผนุปีณโทปมัม รุป เวทนา ปุพฺพูปฺปมา
มรีจิปฺปมา สลฺลยา ตัม ขารา กทฺทลฺปมา
มายูปมมฺจ วิญญูณํ เทสิตาทิจฺจพฺพนฺนา
พระพุทฺธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์พระอา-
ทิตยฺ ทรงแสดงรูปเปรียบดั่งก้อนฟองน้ำ
เวทนาเปรียบดั่งต่อมน้ำ สลฺลยาเปรียบดั่ง
พยับแดด สังขารทั้งหลายเปรียบดั่งต้นกล้วย
และวิญญูณเปรียบดั่งเล่ห์กล.

ในพระบาลีเหล่านั้น พึงทราบความที่อุปาทานขั้น ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นเช่นกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น อย่างนี้. เหมือนอย่างว่า ก้อนฟองน้ำเป็นของ ไม่มีสาระ ฉะนั้น รูปก็ฉะนั้น ไม่มีสาระ เพราะเว้นจากสาระคือความเป็นของเที่ยง เว้นจากสาระคือความเป็นของยั่งยืน เว้นจากสาระคือความเป็นอัตตา โดยแท้. อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำนั้นใคร ๆ ไม่อาจเพื่อจะเอาด้วยคิดว่า เราจักทำบาตรหรือถาดด้วยก้อนแห่งฟองน้ำนี้ แม้ถือเอาได้ก็ไม่ให้สำเร็จ ประโยชน์นั้น ย่อมแตกทำลายไป ฉะนั้นรูปก็ฉะนั้น ใคร ๆ ไม่อาจถือเอาว่า รูปนี้เป็นของเที่ยง ยั่งยืน หรือว่ารูปนี้เป็นเรา เป็นของเรา แม้ถือเอา รูปก็ไม่ตั้งอยู่อย่างนั้น ย่อมเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอสุภะ ทั้งนี้ เพราะฉะนั้น รูปนั้น จึงเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำนั้นเทียว.

* ตี . ขนฺธวาร. เล่ม ๑๗ ๒๔๗/๑๗๔

อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำมีช่องน้อยช่องใหญ่เป็นกลุ่มติดกัน ด้วยที่ต่อมิใช่น้อย เป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์มีงูน้ำเป็นต้นมาก ฉันได แม้รูปก็ฉันนั้น มีช่องน้อยช่องใหญ่ เป็นกลุ่มติดต่อกันด้วยที่ต่อมิใช่น้อย ตระกูลแห่งกิมิชาติ ๘๐ ตระกูล ย่อมอยู่เป็นหมู่เหล่าในรูปนี้ทีเดียว รูปนั้นนั่นแหละ เป็นเรือนเกิดบ้าง เป็นเวจกุฎีบ้าง เป็นโรงพยาบาลบ้าง เป็นสุสานบ้าง ของตระกูลกิมิชาติเหล่านั้น พวกตระกูลกิมิชาติเหล่านั้นจะไม่ถือเอาที่อื่นกระทำการออกจากห้องเป็นต้น รูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำ แม้ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำเริ่มต้นมีประมาณเท่าผลพุทราแล้วมีประมาณเท่าขอดภูเขาโดยลำดับก็มี ฉันได แม้รูปก็ฉันนั้น เริ่มต้นมีประมาณเท่ากลดเท่านั้นแล้วมีประมาณวาหนึ่งโดยลำดับก็มี มีประมาณเท่าวัตถุทั้งหลายมีขอดภูเขาเป็นต้นด้วยสามารถแห่งสัตว์มีโค กระบือและช้างเป็นต้นก็มี มีประมาณหลายร้อยโยชน์ด้วยสามารถแห่งสัตว์มีปลาและเต่าเป็นต้น ก็มี รูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำแม้อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำพอตั้งขึ้นย่อมแตกไปก็มี ตั้งขึ้นไปหน่อยหนึ่ง ย่อมแตกไปก็มี เมื่อไม่แตกไปในระหว่าง แต่ถึงสมุทรรแล้ว ก็ย่อมต้องแตกไปโดยไม่ต้องสงสัย ฉันได รูปก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมแตกไปในคราวเป็นกลดละก็มี ย่อมแตกไปในคราวเป็นอัมพุทะเป็นต้นก็มี แต่เมื่อไม่แตกไปในระหว่าง ถึงร้อยปีแล้วสำหรับสัตว์ผู้มีประมาณอายุร้อยปี ก็ต้องแตกดับไปโดยแน่แท้ทีเดียว ย่อมเป็นจุมวิจุมไปในปากแห่งความตาย แม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำ.

อนึ่ง ต่อมน้ำไม่มีแก่น ฉันได แม้เวทนาจี่ฉันนั้น ก็ต่อมน้ำนั้น ไม่มีกำลัง เข้าถึงความเป็นของอันถือเอาไม่ได้ ใคร ๆ ไม่อาจถือเอาต่อมน้ำ

นั้นเพื่อกระทำแผ่นกระดานหรืออาสนะได้ แม้ถือเอาแล้ว ๆ มันก็จะแตกไปทันที ฉันทิใด แม้เวทนาจักันนั้น เป็นของไม่มีกำลัง เป็นของถือเอาไม่ได้ใคร ๆ ไม่อาจถือเวทนาว่าเที่ยง หรือยั่งยืน แม้ถือเอาแล้ว ๆ ก็ไม่ตั้งอยู่เหมือนอย่างนั้นได้ เวทนาแม้ที่บุคคลถือเอาไม่ได้แบบนี้ ชื่อว่า เป็นเช่นกับต่อมน้ำ.

อนึ่ง ต่อมน้ำ ย่อมเกิดขึ้น และแตกดับไปในหยาดแห่งน้ำนั้น ๆ เป็นของไม่ตั้งอยู่นาน ฉันทิใด แม้เวทนาจักันนั้น ย่อมเกิดขึ้น และย่อมดับไป เป็นของไม่ตั้งอยู่นาน คือเวทนานั้นซึ่งบังเกิดพึงนับได้แสนโกฏิขณะ*เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในขณะชั่วการคิดนิ้วมือครั้งหนึ่ง.

อนึ่ง ต่อมน้ำอาศัยเหตุ ๔ คือ พื้นน้ำ ๑ หยาดน้ำ ๑ ความเปียกแห่งน้ำ ๑ ลมกระทบทำให้โปร่ง ๑ จึงเกิดขึ้น. แม้เวทนาจักันนั้น อาศัยเหตุ ๔ อย่าง คือ วัตถุ ๑ อารมณ์ ๑ เครื่องผูกแห่งกิเลส ๑ การกระทบของผัสสะ ๑ เกิดขึ้น เวทนา ชื่อว่า เป็นเช่นกับต่อมน้ำ แม้ด้วยประการฉะนี้.

แม่สัญญา ก็ชื่อว่า เป็นเช่นกับพยับแดด ด้วยอรรถว่า ไม่มีสาระ และด้วยอรรถว่า เข้าถึงความเป็นของอันบุคคลถือเอาไม่ได้ เพราะใคร ๆ ไม่อาจถือเอาพยับแดดนั้นมาเพื่อค้ำ หรือเพื่ออาบ หรือเพื่อใส่ให้เต็มภาชนะได้ อีกอย่างหนึ่ง พยับแดดย่อมเปลี่ยนแปรไป คือย่อมปรากฏเหมือนกำลังคลื่นเกิดขึ้นเอง ฉันทิใด แม่สัญญานันต่างโดยสัญญาว่ามีสีเขียวเป็นต้นก็ฉันทิใดนั้น ย่อมผันแปร เปลี่ยนแปลงไป เพื่อต้องการเสวยอารมณ์ของสีเขียวเป็นต้น.

อนึ่ง พยับแดด ย่อมลวงมหาชน ย่อมให้กล่าวว่า ที่นั่นดูเหมือนบึงเต็ม เหมือนแม่น้ำเปี่ยม ปรากฏอยู่ ดังนี้ ฉันทิใด แม่สัญญาก็ฉันทิใดนั้น ย่อมลวง ย่อมให้กล่าวว่า นี่สีเขียว นี่สวยงาม นี่เป็นสุข นี่เที่ยง ดังนี้

* อรรถกถา เอกจรรกขณ โภกิสตตสหัสสตฺติ ขา(หน้า ๔๑)

แม้ในสี่เหลี่ยมเป็นด้นก้นนี้เหมือนกัน สัญญาชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับพยับแคด
แม้ด้วยการลงต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้.

แม้สังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับด้นกล้วย เพราะอรรถว่า
ไม่มีสาระ และด้วยอรรถว่าพึงถือเอาไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ใคร ๆ ไม่อาจ
ถือเอาอะไร ๆ จากด้นกล้วยน้อมนำไปทำประโยชน์แก่ทัฬหสภาวะทั้งหลาย มี
ไม้กลอนหลังคาเป็นต้น แม้น้อมเข้าไปแล้วก็ไม่เป็นโดยประการนั้น ฉันท
แม้สังขารทั้งหลายก็ฉันทนั้น ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อถือเอาด้วยอำนาจแห่งความเที่ยง
เป็นต้น แม้อถือเอาแล้วก็ไม่เป็นไปโดยประการนั้น.

อนึ่ง ด้นกล้วย ย่อมเป็นที่ประชุมของก้านมาก ฉันท แม้อสังขารขันธ
ก็เป็นที่ประชุมของธรรมมาก ฉันทนั้น. และด้นกล้วยนี้มีลักษณะต่าง ๆ กัน
คือ สีของก้านใบภายนอกเป็นอย่างหนึ่ง สีของภายใน ๆ ถัดจากนั้นก็อย่างหนึ่ง
ฉันท แม้อสังขารขันธก็ฉันทนั้นเหมือนกัน คือ ทรงประมวลลักษณะของผัสสะ
ไว้อย่างหนึ่งของธรรมมีเจตนาเป็นต้นไว้อย่างหนึ่งแล้วตรัสเรียกว่า สังขารขันธ
เท่านั้น สังขารขันธ ชื่อว่า เป็นเช่นเดียวกับด้นกล้วย แม้ด้วยประการฉะนี้.

แม้วิญญาณ ก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายา เพราะอรรถว่าไม่มีสาระ
และอรรถว่า ถือเอาไม่ได้นั่นแหละ เหมือนเล่น์มายาเป็นของเปลี่ยนแปลง
มีความปรากฏอย่างรวดเร็ว ฉันท วิญญาณก็ฉันทนั้น เพราะวิญญาณนั้นเป็น
ของเปลี่ยนแปลงเร็วกว่า ปรากฏเร็วกว่า แม้อกว่าเล่น์มายานั้น ด้วยว่า มายา
นั้น ย่อมเป็นเหมือนคนมาแล้ว เดินไปแล้ว ยืนอยู่ นั่งอยู่แล้ว ด้วยจิตดวงนั้น
นั่นแหละ แต่จิตในเวลาากอย่างหนึ่ง ในเวลาเดินเป็นด้นก็อย่างหนึ่ง แม้อ
อย่างนี้ วิญญาณ จึงชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายา.

อนึ่ง มาขาย่อมลวงมหาชนให้ถือเอาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งว่า นี่ทอง
นี่เงิน นี่แก้วมุกดาเป็นต้น แม้วิญญูณก็ลวงมหาชน ให้ยึดถือกระทำเหมือน
คนกำลังมา กำลังไป ยืนแล้ว นั่งแล้วด้วยจิตดวงนั้นนั่นแหละ แต่จิตในเวลา
ก็อย่างหนึ่ง ในเวลาเดินเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง แม้อย่างนี้วิญญูณก็ชื่อว่าเป็น
เช่นกับมาขาย.

อนึ่ง ว่าโดยพิเศษ บัณฑิตพึงทราบอรรถัตติกรุป (รูปภายใน) ที่เป็น
สุภารมณ์ก็ดี ที่เป็นอารมณ์ประเสริฐก็ดี ว่าเป็นอสุภะ (ความไม่งาม) พึงเห็น
เวทนาว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ พึงเห็นสัญญาและ
สังขารทั้งหลายว่า เป็นอนัตตา เพราะความเป็นของอันบุคคลพึงให้ทรงอยู่ไม่ได้
พึงเห็นวิญญูณว่า เป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็น
ธรรมดา เมื่อบุคคลเห็นอยู่อย่างนี้ จึงสำเร็จประโยชน์ ก็ความสำเร็จประโยชน์
๒ อย่าง ย่อมมีแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ด้วยสามารถแห่งเนื้อความโดยย่อ และโดย
พิสดาร บัณฑิตพึงทราบนัยวินิจฉัยเนื้อความโดยย่อและพิสดารนั้นอย่างไร
คือว่า ว่าโดยย่อก่อน เมื่อบุคคลกำลังเห็นอุปาทานชั้น ๕ โดยความเป็น
ข้าศึก มีข้าศึกกำลังเงือคาบเป็นต้น ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะชั้น ๕ ก็เมื่อ
ว่าโดยพิสดาร เมื่อบุคคลเห็นอยู่ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น โดยความเป็นเช่น
เดียวกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น ย่อมไม่เป็นผู้เห็นชั้นอันไม่มีสาระว่าเป็นชั้นมี
สาระ.

แต่เมื่อว่าโดยพิเศษ เมื่อเห็นอยู่ซึ่งรูปภายในโดยความเป็นของ
ไม่งามย่อมกำหนดรู้กวัฬงการอาหาร ย่อมละวิปลาสในสิ่งที่ไม่งามว่างาม ย่อม
ข้ามพ้นกาโมฆะ ย่อมปราศจากกามโยคะ เป็นผู้ไม่มีกามาสวะ ย่อมทำลาย
กายคันณะ* คืออภิชฌา ย่อมไม่ยึดมั่นกามุปาทาน. เมื่อเห็นเวทนาโดยความ
* กายคันณะ กิเลสเครื่องผูกกาย ภายในที่หมายถึงรูปและนาม (ชั้น ๕)

เป็นทุกข์ ย่อมกำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละวิปลาสน์ในทุกข์ว่าเป็นสุข ย่อมข้าม
พินภโวณะ ย่อมปราศจากภวโยคะ เป็นผู้ไม่มีภวาสวะ ย่อมทำลายกายคันณะ
คือพยาบาท ย่อมไม่ยึดมั่นสัลลพตูปาทาน. เมื่อเห็นสัญญาแห่งสังขารทั้งหลาย
โดยความเป็นอนัตตา ย่อมกำหนดรู้มโนสัญญาเจตนาหาร ย่อมละวิปลาสน์ในสิ่ง
มิใช่อดีตว่าเป็นอดีต ย่อมข้ามพินทัญญูโฐณะ ย่อมปราศจากทัญญูโยคะ เป็น
ผู้ไม่มีทัญญาสวะ ย่อมทำลายกายคันณะคือความยึดมั่นว่า สิ่งนี้จริง ย่อมไม่
ยึดมั่นอตฺวาทูปาทาน. เมื่อเห็นวิญญาณโดยความไม่เที่ยง ย่อมกำหนดรู้วิญญา
ณาหาร ย่อมละวิปลาสน์ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ย่อมข้ามพินอวิชโฐณะ ย่อม
ปราศจากอวิชาโยคะ เป็นผู้ไม่มีอวิชาสวะ ย่อมทำลายกายคันณะคือสัลลพต-
ปรัมมาส ย่อมไม่ยึดมั่นทัญญาอุปาทาน. เพราะการเห็นขั้นที่ ๕ ด้วยอำนาจ
ความเป็นผู้มาเป็นต้นอย่างนี้มีอำนาจสูงส่งมาก ฉะนั้น นักปราชญ์
พึงเห็นขั้นทั้งหลายด้วยอำนาจความเป็นผู้มาเป็นต้นเถิด.

วรรณนาสุตตันตภาขณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๓๒] **ชั้น ๕** คือ

๑. **รูปชั้น**
๒. **เวทนาชั้น**
๓. **สัญญาชั้น**
๔. **สังขารชั้น**
๕. **วิญญาณชั้น**

รูปชั้น

ในชั้น ๕ นั้น **รูปชั้น** เป็นไฉน ?

[๓๓] รูปชั้นทั้งหมด ๑ คือ **รูปทั้งหมด** เป็นเหตุเป็นอเหตุกะ เป็นเหตุวิปยุต เป็นสัปปัจจัยะ เป็นสังขตะ เป็นรูปเป็นโลกิยะ เป็นสาสวะ เป็นสัญญาโนชนิยะ เป็นคันถนิยะ เป็นโชนนิยะ เป็นโยคนิยะ เป็นนิวารนิยะ เป็นปรัมภุฐะ เป็นอุปาทานนิยะ เป็นสังกิลิสะ เป็นอัพยาภุต เป็นอนารัมมณะ เป็นอเจตสิก เป็นจิตตวิปยุต เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม เป็นอสังกิลิฐ-สังกิลิสะ เป็นนสวิตักกสวิจาระ เป็นนอวิตักกจิจามัตตะ เป็นอวิตักกอ-วิจาระ เป็นนปีตีสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ เป็นนอุเปกขาสหคตะ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาตัพพะ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหาตัพพะเหตุกะ เป็นเนวัจคามินาปจยคามิ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ เป็นปริตตะ เป็นกามาวจร เป็นนรูปาวจร เป็นนอรูปาวจร เป็นปริยาป็นนะ เป็นนอปริยาป็นนะ เป็น

อนิยตะ เป็นอนิยานิกะ เป็นอุปปีนนลวิญญาณวิญญะยยะ เป็นอนิจจะ เป็น
ชราภิกุตะ รูปชั้นรหวมวลละ ๑ ด้วยประการฉะนี้.

[๑๔] รูปชั้นรหวมวลละ ๒ คือ รูปเป็นอุปาทา รูปเป็นอนุปาทา
รูปเป็นอุปาทินนะ รูปเป็นอนุปาตินนะ รูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ รูปเป็น
อนุปาตินนุปาทานิยะ รูปเป็นอนิทัสสะนะ รูปเป็นอนิทัสสะนะ รูปเป็นสัปปฎิฆะ
รูปเป็นอัปปฎิฆะ รูปเป็นอินทริยั รูปไม่เป็นอินทริยั รูปเป็นมหาภูต รูปไม่เป็น
มหาภูต รูปเป็นวิญญัตติ รูปไม่เป็นวิญญัตติ รูปเป็นจิตตสมภูฐาน รูปไม่เป็น
จิตตสมภูฐาน รูปเป็นจิตตสหภู รูปไม่เป็นจิตตสหภู รูปเป็นจิตตานุปริวัตติ
รูปไม่เป็นจิตตานุปริวัตติ รูปเป็นอชฉัตติกะ รูปเป็นพาหิระ รูปเป็นโอพาริกะ
รูปเป็นสุขุมะ รูปเป็นทุเร รูปเป็นสันติเก ฯลฯ รูปเป็นกวางพิงการาหาร รูป
ไม่เป็นกวางพิงการาหาร รูปชั้นรหวมวลละ ๒ ด้วยประการฉะนี้.

[๑๕] รูปชั้นรหวมวลละ ๓ คือ อชฉัตติกรูปเป็นอุปาทา พาหิรรูป
เป็นอุปาทา พาหิรรูปเป็นอนุปาทา อชฉัตติกรูปเป็นอุปาทินนะ พาหิรรูป
เป็นอุปาทินนะ พาหิรรูปเป็นอนุปาตินนะ อชฉัตติกรูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ
พาหิรรูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ พาหิรรูปเป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ ฯลฯ อช-
ฉัตติกรูปไม่เป็นกวางพิงการาหาร พาหิรรูปเป็นกวางพิงการาหาร พาหิรรูปไม่เป็น
กวางพิงการาหาร รูปชั้นรหวมวลละ ๓ ด้วยประการฉะนี้.

[๑๖] รูปชั้นรหวมวลละ ๔ คือ อุปาทารูปเป็นอุปาทินนะ อุปาทารูป
เป็นอนุปาตินนะ อนุปาทารูปเป็นอุปาทินนะ อนุปาทารูปเป็นอนุปาตินนะ
อุปาทารูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ อุปาทารูปเป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ อนุปา-
ทารูปเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ อนุปาทารูปเป็นอนุปาทานิยะ อุปาทารูปเป็น
สัปปฎิฆะ อุปาทารูปเป็นอัปปฎิฆะ อนุปาทารูปเป็นสัปปฎิฆะ อนุปาทารูปเป็น

อปปฤชชะ อุปาหารูปเป็นโอพาริกะ อุปาหารูปเป็นสุขุมะ อนุปาหารูปเป็นโอพาริกะ อนุปาหารูปเป็นสุขุมะ อุปาหารูปเป็นทุเร อุปาหารูปเป็นสันติเก อนุปาหารูปเป็นทุเร อนุปาหารูปเป็นสันติเก ฯลฯ ทิณฺฐิรูป สุตฺตรูป มุตฺตรูป วิญญูตฺตรูป รูปชั้นทั้งหมดละ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๙] รูปชั้นทั้งหมดละ ๕ คือ ปฐฺวิธาตฺต อปาธาตฺต เตโชธาตฺต วาโยธาตฺต อุปาหารูป รูปชั้นทั้งหมดละ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๙] รูปชั้นทั้งหมดละ ๖ คือ จักขุวิญญูตฺตรูป โสตฺตวิญญูตฺตรูป ฆานวิญญูตฺตรูป ชิวหาวิญญูตฺตรูป กายวิญญูตฺตรูป มโนวิญญูตฺตรูป รูปชั้นทั้งหมดละ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

[๓๙] รูปชั้นทั้งหมดละ ๗ คือ จักขุวิญญูตฺตรูป ฯลฯ มโนธาตฺตวิญญูตฺตรูป มโนวิญญูตฺตวิญญูตฺตรูป รูปชั้นทั้งหมดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๐] รูปชั้นทั้งหมดละ ๘ คือ จักขุวิญญูตฺตรูป ฯลฯ สุขสัมผัสตฺต กายวิญญูตฺตรูป ทุกขสัมผัสตฺตกายวิญญูตฺตรูป มโนธาตฺตวิญญูตฺตรูป มโนวิญญูตฺตวิญญูตฺตรูป รูปชั้นทั้งหมดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๑] รูปชั้นทั้งหมดละ ๙ คือ จักขุนฺทริยฺ โสตฺตินฺทริยฺ ฆานินฺทริยฺ ชิวหินฺทริยฺ กายินฺทริยฺ อิตฺตินฺทริยฺ ปฺริสฺตินฺทริยฺ ชิวิตฺตินฺทริยฺ รูปไม่เป็นอินฺทริยฺ รูปชั้นทั้งหมด ๙ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๒] รูปชั้นทั้งหมดละ ๑๐ คือ จักขุนฺทริยฺ ฯลฯ ชิวิตฺตินฺทริยฺ รูปไม่เป็นอินฺทริยฺเป็นสัปปฤชชะ รูปไม่เป็นอินฺทริยฺเป็นอปปฤชชะ รูปชั้นทั้งหมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๓] รูปชั้นทั้งหมดละ ๑๑ คือ จักขายตฺตนะ โสตฺตายนฺตนะ ฆานายตฺตนะ ชิวหายตฺตนะ กายายตฺตนะ รูปายตฺตนะ สัทฺทายตฺตนะ กัณฺธายตฺตนะ รสายตฺตนะ

โศภณรูปพายตนะ และรูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้จับเนื่องในธรรมายตนะ รูป
ชั้นห้วงหวดละ ๑๑ ด้วยประการฉะนี้.

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า รูปชั้น.

เวทนาชั้น

เวทนาชั้น เป็นไฉน ?

[ทุกมูลกวาร]

[๔๔] เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมผัส

เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ

เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อัพยากฤต

เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๔ คือ เวทนาชั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูपाจร เป็นอุปரியานนะ

เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๕ คือ เวทนาชั้นเป็นสุชินทรีย์ เป็นทุกชินทรีย์
เป็นโสมนัสสินทรีย์ เป็นโทมนัสสินทรีย์ เป็นอุเปกชินทรีย์

เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชา-
เวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา จิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา
มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๗ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ กายสัมผัสส-
ชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา
เวทนาชั้นห้วงหวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาขั้นหิวคละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ สุขกายสัมผัสสชาเวทนา ทุกขกายสัมผัสสชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา มโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหิวคละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาขั้นหิวคละ ๙ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ กายสัมผัสสชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา กุศลมโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อกุศลมโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อพยากมโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหิวคละ ๙ ด้วยประการฉะนี้.

เวทนาขั้นหิวคละ ๑๐ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ สุขกายสัมผัสสชาเวทนา ทุกขกายสัมผัสสชาเวทนา มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา กุศลมโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อกุศลมโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา อพยากมโนวิญญูณธาตุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหิวคละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๔๕] เวทนาขั้นหิวคละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุตเวทนา ขั้นหิวคละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาขั้นหิวคละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม เวทนาขั้นเป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาตินนุปาทานิยะ เวทนาขั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เวทนาขั้นเป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจาระ เวทนาขั้นเป็นทัสสนปหัตัพพะ เป็นภวานาปหัตัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตัพพะ เวทนาขั้นเป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะ เป็นภวานาปหัตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตัพพะเหตุกะ เวทนาขั้นเป็นอัจยคามิ เป็นอปจยคามิ เป็นเนวัจยคามิ-

นาปจยคามิ เวทนาขันธเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ
เวทนาขันธเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอัปมานะ เวทนาขันธ เป็น
ปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอัปมานารัมมณะ เวทนาขันธ
เป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปถิตะ เวทนาขันธ เป็นมิจฉัตตนิยตะ เป็น
สัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ เวทนาขันธเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ
เป็นมัคคาธิปติ เวทนาขันธเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะเป็นอุปปาที เวทนา
ขันธเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน เวทนาขันธเป็นอดีตารัมมณะ เป็น
อนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุบันารัมมณะ เวทนาขันธเป็นอชฉัตตะ เป็น
พหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา เวทนาขันธเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธา-
รัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขันธหมวดละ ๑๐ ด้วยประ-
การจะนี้.

[๔๖] เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือเวทนาขันธเป็นผัสสัมปยุต เวทนา-
ขันธหมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต เวทนา-
ขันธเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ เวทนาขันธเป็นโลกิยะ เป็นโลกุ-
ตระ เวทนาขันธเป็นเคนจิวิญญูยยะ เป็นเคนจินิวิญญูยยะ เวทนาขันธเป็น
สาสวะเป็นอนาสวะ เวทนาขันธเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต เวทนา-
ขันธเป็นอาสววิปยุตตาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ เวทนาขันธเป็น
สัญโญชนิยะเป็นอสัญโญชนิยะ เวทนาขันธเป็นสัญโญชนสัมปยุต เป็น
สัญโญชนวิปยุต เวทนาขันธเป็นสัญโญชนวิปยุตตสัญโญชนิยะ เป็น
สัญโญชนวิปยุตตอสัญโญชนิยะ เวทนาขันธเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ
เวทนาขันธเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต เวทนาขันธเป็นคันถวิปยุต-
ตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ เวทนาขันธเป็นโอมนิยะเป็นอโมนิยะ

เวทนาขันธเป็นโสมสัมปยุต เป็นโสมวิปยุต เวทนาขันธเป็นโสมวิปยุต
ตโตณนิยะ เป็นโสมวิปยุตตโตณนิยะ เวทนาขันธเป็นโยคนิยะเป็นโย-
คนนิยะ เวทนาขันธเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต เวทนาขันธเป็น
โยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เวทนาขันธเป็นนิวรณิยะเป็น
อนิวรณิยะ เวทนาขันธเป็นนิวรณิสัมปยุต เป็นนิวรณวิปยุต เวทนาขันธเป็น
นิวรณวิปยุตนิวรณิยะ เป็นนิวรณวิปยุตตนิวรณิยะ เวทนาขันธเป็น
ปรามัญฐะ เป็นอปรามัญฐะ เวทนาขันธเป็นปรามาสสัมปยุตเป็นปรามาสวิปยุต
เวทนาขันธเป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะ เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญฐะ
เวทนาขันธเป็นอุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ เวทนาขันธเป็นอุปาทานิยะ เป็น
อนุปาทานิยะ เวทนาขันธเป็นอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานวิปยุต เวทนา-
ขันธเป็นอุปาทานวิปยุตตปาทานิยะ เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ เป็น
อุปาทานิปปยุตตอนุปาทานิยะ เวทนาขันธเป็นสังกิเลสิกะ เป็นอสังกิเลสิกะ
เวทนาขันธเป็นสังกิลิฐะ เป็นอสังกิลิฐะ เวทนาขันธเป็นกิเลสสัมปยุต เป็น
กิเลสวิปยุต เวทนาขันธเป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ เป็นกิเลสวิปยุตตอสัง-
กิเลสิกะ เวทนาขันธเป็นทสสนปหัตัพพะ เป็นนทสสนปหัตัพพะ เวทนา-
ขันธเป็นภวานापหัตัพพะ เป็นนภวานापหัตัพพะ เวทนาขันธเป็นทสสน-
ปหัตัพพะเหตุกะ เป็นนทสสนปหัตัพพะเหตุกะ เวทนาขันธเป็นภวานापหัตัพพะ
เหตุกะเป็นนภวานापหัตัพพะเหตุกะ เวทนาขันธเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ
เวทนาขันธเป็นสวิจาระ เป็นอวิจาระ เวทนาขันธเป็นสัปปีติกะ เป็นอปปีติกะ
เวทนาขันธเป็นปีตีสหคตะ เป็นนปีตีสหคตะ เวทนาขันธเป็นกามาวจร เป็น
นกามาวจร เวทนาขันธเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร เวทนาขันธเป็นอรูปาวจร
เป็นนอรูปาวจร เวทนาขันธเป็นปริยาป็นนะ เป็นอปริยาป็นนะ เวทนา-

ชั้นเป็นนียานิกะ เป็นอนียานิกะ เวทนาชั้นเป็นนียตะ เป็นอนียต เวทนาชั้นเป็นสอุตตระ เป็นอนุตตระ เวทนาชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

[๔๗] เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากรัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากรัมมธรรม ฯลฯ เวทนาชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๔๘] เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ เวทนาชั้นหมวดละ ๓ คือ เวทนาชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ เวทนาชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาชั้นหมวดละ ๑ คือ เวทนาชั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นหมวดละ ๒ คือ เวทนาชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาชั้นหมวดละ

๓ คือ เวทนาคันธีเป็นวิปาก เป็นวิปากมัชฌมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม ฯลฯ เวทนาคันธีเป็นอัชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอัชฉัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ เวทนาคันธีหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาคันธีหมวดละ ๑ คือ เวทนาคันธีเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาคันธีหมวดละ ๒ คือ เวทนาคันธีเป็นสรัณะ เป็นอรณะ เวทนาคันธีหมวดละ ๓ คือ เวทนาคันธีเป็นวิปาก เป็นวิปากมัชฌมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม ฯลฯ เวทนาคันธีเป็นอัชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอัชฉัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ เวทนาคันธีหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติกมูลกวาร จบ

[อุภโตวัฑฒกวาร]

[๔๕] เวทนาคันธีหมวดละ ๑ คือ เวทนาคันธีเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาคันธีหมวดละ ๒ คือ เวทนาคันธีเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ เวทนาคันธีหมวดละ ๓ คือ เวทนาคันธีเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ เวทนาคันธีหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาคันธีหมวดละ ๑ คือ เวทนาคันธีเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาคันธีหมวดละ ๒ คือ เวทนาคันธีเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต เวทนาคันธีหมวดละ ๓ คือ เวทนาคันธีเป็นวิปาก เป็นวิปากมัชฌมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากมัชฌมธรรม ฯลฯ เวทนาคันธีหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาคันธีหมวดละ ๑ คือ เวทนาคันธีเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาคันธีหมวดละ ๒ คือ เวทนาคันธีเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ เวทนาคันธีหมวดละ ๓ คือ เวทนาคันธีเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ ฯลฯ เวทนาคันธีหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวลละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวลละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นโลกียะ เป็นโลกุตระ เวทนาขั้นหวมวลละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิตะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิตะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิตะ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวลละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวลละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวลละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นเคนจิวิญญูญะ เป็นเคนจินวิญญูญะ เวทนาขั้นหวมวลละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นสวิตกกสวิจระ เป็นอวิตกกสวิจระ เป็นอวิตกกสวิจระ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวลละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวลละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวลละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ เวทนาขั้นหวมวลละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะ เป็นภวานापหัตตัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานापหัตตัพพะ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวลละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวลละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวลละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต เวทนาขั้นหวมวลละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นภวานापหัตตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานापหัตตัพพะเหตุกะ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวลละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวลละ ๑ คือ เวทนาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขั้นหวมวลละ ๒ คือ เวทนาขั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตต-อนาสวะ เวทนาขั้นหวมวลละ ๓ คือ เวทนาขั้นเป็นอัจยคามิ เป็นอปัจยคามิ เป็นเนวัจยคามินापัจยคามิ ฯลฯ เวทนาขั้นหวมวลละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ์เป็นสัญญาโณชนนิยะ เป็นอสัญญาโณชนนิยะ เวทนา-
ขันธ์หมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธ์เป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนา-
เสกขะ ฯลฯ เวทนาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ์เป็นสัญญาโณชนสัมปยุต เป็นสัญญาโณชนวิปยุต
เวทนาขันธ์หมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธ์เป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็น
อัปมานะ ฯลฯ เวทนาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ์เป็นสัญญาโณชนวิปยุตตสัญญาโณชนนิยะ เป็นสัญญาโณชน-
วิปยุตตอสัญญาโณชนนิยะ เวทนาขันธ์หมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธ์เป็นปริตตะ-
รัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอัปมานารัมมณะ ฯลฯ เวทนาขันธ์
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ์เป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ เวทนาขันธ์หมวดละ
๓ คือ เวทนาขันธ์เป็นหิณะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ ฯลฯ เวทนาขันธ์
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ์เป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธ์เป็นมิจจัตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ
 ฯลฯ เวทนาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ์เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะเป็นคันถวิปยุตตอคัน-

ถนิยะ เวทนาจันท์หมวดละ ๓ คือ เวทนาจันท์เป็นมกคารัมมณะ เป็นมกค-
เหตุกะ เป็นมกคธาธิปติ ฯลฯ เวทนาจันท์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาจันท์หมวดละ ๑ คือ เวทนาจันท์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาจันท์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาจันท์เป็นโอฆนิยะ เป็นอโนฆนิยะ เวทนาจันท์หมวดละ
๓ คือ เวทนาจันท์เป็นอุปปีนนะ เป็นอนุปปีนนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ เวทนาจันท์
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาจันท์หมวดละ ๑ คือ เวทนาจันท์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาจันท์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาจันท์เป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต เวทนาจันท์
หมวดละ ๓ คือ เวทนาจันท์เป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ
เวทนาจันท์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาจันท์หมวดละ ๑ คือ เวทนาจันท์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาจันท์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาจันท์เป็นโอฆวิปยุตตโอฆนิยะ เป็นโอฆวิปยุตต-
อโนฆนิยะ เวทนาจันท์หมวดละ ๓ คือ เวทนาจันท์เป็นอดีตารัมมณะ เป็น
อนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ ฯลฯ เวทนาจันท์หมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้

เวทนาจันท์หมวดละ ๑ คือ เวทนาจันท์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาจันท์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาจันท์เป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ เวทนาจันท์หมวดละ
๓ คือ เวทนาจันท์เป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา ฯลฯ
เวทนาจันท์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาจันท์หมวดละ ๑ คือ เวทนาจันท์เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาจันท์
หมวดละ ๒ คือ เวทนาจันท์เป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต เวทนาจันท์

หมวดละ ๓ คือ เวทนาคันธีเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็น
อชฉัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ เวทนาคันธีหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้
อุกโตวฑฒกวาร จบ

[พหุวิธวาร]

[๕๐] เวทนาคันธีหมวดละ ๗ คือ เวทนาคันธีเป็นกุศล เป็นอกุศล
เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ
เวทนาคันธีหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาคันธีหมวดละ ๗ อีกอย่างหนึ่ง คือ เวทนาคันธีเป็นวิปาก เป็น
วิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ฯลฯ เวทนาคันธี เป็น
อชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็น
กามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ เวทนาคันธีหมวดละ ๗
ด้วยประการฉะนี้

[๕๑] เวทนาคันธีหมวดละ ๒๔ คือ เวทนาคันธีเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เวทนาคันธีเพราะโสตสัมผัส
เป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาคันธีเพราะฉานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาคันธี
เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาคันธีเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
เวทนาคันธีเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต
จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฉานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหา-
สัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาคันธี
หมวดละ ๒๔ ด้วยประการฉะนี้

เวทนาคันธหมวดละ ๒๔ อีกอย่างหนึ่ง คือ เวทนาคันธเพราะจักขุ - สัมผัสเป็นปัจฉัย เป็นวิบาก เป็นวิปากธัมมธรรม เป็นเนววิปากกวิปากธัมม - ธรรม ฯลฯ เวทนาคันธเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจฉัย เป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ เวทนาคันธเพราะโสตสัมผัส เป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธ เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะกายสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจฉัย เป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิททา - รัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโน - สัมผัสสชาเวทนา เวทนาคันธหมวดละ ๒๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒] เวทนาคันธหมวดละ ๓๐ คือ เวทนาคันธเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจฉัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ เวทนาคันธเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะฆานสัมผัสเป็น ปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะ กายสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจฉัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาคันธหมวดละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๕๓] เวทนาคันธหมวดละมากอย่าง คือ เวทนาคันธเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจฉัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอุปரியานนระ เวทนาคันธเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะชีวหาสัมผัสเป็น ปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะกายสัมผัสเป็นปัจฉัย ฯลฯ เวทนาคันธเพราะ มโนสัมผัสเป็นปัจฉัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร

เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปริยาป็นนะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ
มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้

เวทนาขั้นหวมวละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ เวทนาขั้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นวิปาก เป็นวิปากชัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปาก-
ชัมมธรรม ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอชฉัตตารัมมณะ
เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นรูปาวจร เป็นอุปริยาป็นนะ เวทนาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
เวทนาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะชีวหาสัมผัส
เป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ เวทนาขั้นเพราะ
มโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอช-
ฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปริ-
ยาป็นนะ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาขั้น
หวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า เวทนาขั้น.

พหุวิหวาร จบ

สัญญาขั้น

สัญญาขั้น เป็นไฉน ?

[ทุกมูลกวาร]

[๕๔] สัญญาขั้นหวมวละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสัมผัสปยุต

สัญญาขั้นหวมวละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ

สัญญาขั้นหวมวละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อัพยากฤต

สัญญาขั้นหวมวละ ๔ คือ สัญญาขั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูपाจร เป็นอปริยาป็นนะ

สัญญาขั้นหวมวละ ๕ คือ สัญญาขั้นเป็นสุจินตริยสัมปยุต เป็น
ทุกจินตริยสัมปยุต เป็นโสมนัสสินตริยสัมปยุต เป็นโทมนัสสินตริยสัมปยุต
เป็นอุเปกจินตริยสัมปยุต

สัญญาขั้นหวมวละ ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาตสัญญา โสตสัมผัสสชา-
ตสัญญา ฆานสัมผัสสชาตสัญญา ชิวหาสัมผัสสชาตสัญญา กายสัมผัสสชาตสัญญา
มโนสัมผัสสชาตสัญญา สัญญาขั้นหวมวละ ๖ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหวมวละ ๗ คือ จักขุสัมผัสสชาตสัญญา ฯลฯ กายสัมผัสส-
ชาตสัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตสัญญา มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตสัญญา สัญญา-
ขั้นหวมวละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหวมวละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาตสัญญา ฯลฯ สุขสหคตกาย
สัมผัสสชาตสัญญา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาตสัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตสัญญา
มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตสัญญา สัญญาขั้นหวมวละ ๘ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหวมวละ ๙ คือ จักขุสัมผัสสชาตสัญญา ฯลฯ กายสัมผัสสชา-
ตสัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตสัญญา กุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตสัญญา
อกุศลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาตสัญญา อัพยากตมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา-
ตสัญญา สัญญาขั้นหวมวละ ๙ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหวมวละ ๑๐ คือ จักขุสัมผัสสชาตสัญญา ฯลฯ สุขสหคต-
กายสัมผัสสชาตสัญญา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาตสัญญา มโนธาตุสัมผัสสชาตสัญญา

กุศลมนโวิญญาณธาตุสัมผัสชาตัญญา อกุศลมนโวิญญาณธาตุสัมผัสชาตัญญา
อัพยาทมนโวิญญาณธาตุสัมผัสชาตัญญา สัญญาขั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการดังนี้.

[๕๕] สัญญาขั้นหหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต
สัญญาขั้นหหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สัญญาขั้น
หหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต สัญญาขั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากัมมกรรม
เป็นเนววิปากนวิปากัมมกรรม สัญญาขั้นเป็นอุปาทินนูปาทานิชะ เป็นอนุปา-
ทินนูปาทานิชะ เป็นอนุปาทินนानูปาทานิชะ สัญญาขั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสกะ
เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสกะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสกะ สัญญาขั้นเป็นสวิตกก-
สวิจารณ์ะ เป็นอวิตกกวิจารณ์ะ เป็นอวิตกกวิจารณ์ะ สัญญาขั้นเป็นปีติสหคตะ
เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขสหคตะ สัญญาขั้นเป็นทสสนปหาดัพพะ เป็น
ภวานापหาดัพพะ เป็นเนวทสสนภวานापหาดัพพะ สัญญาขั้นเป็นทสสน-
ปหาดัพพะเหตุกะ เป็นภวานापหาดัพพะเหตุกะ เป็นเนวทสสนภวานापहा-
ดัพพะเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นอจยคามิ เป็นอปจยคามิ เป็นเนวจยคามินาป-
จยคามิ สัญญาขั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ สัญญาขั้น
เป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะะ สัญญาขั้นเป็นปริตตารัมมณะ
เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ สัญญาขั้นเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ
เป็นปณิตะ สัญญาขั้นเป็นมิจจิตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนियตะ
สัญญาขั้นเป็นมคคารัมมณะ เป็นมคคเหตุกะ เป็นมคคาธิปติ สัญญาขั้น
เป็นอุปปีนนะ เป็นอนุปปีนนะ เป็นอุปปาที สัญญาขั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต
เป็นปัจจุบัน สัญญาขั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุ-

ปีนารัมมณะ สัญญาขั้นเป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา
สัญญาขั้น เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธา
รัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๕๖] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต
สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต
สัญญาขั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นโลกิยะ เป็น
โลกุตระ สัญญาขั้นเป็นแกนจิวิญญะ เป็นแกนจินวิญญะ สัญญาขั้น
เป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ สัญญาขั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต
สัญญาขั้นเป็นอาสววิปยุตตาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ สัญญาขั้น
เป็นสัญโญชนิยะ เป็นอสัญโญชนิยะ สัญญาขั้นเป็นสัญโญชนสัมปยุต เป็น
สัญโญชนวิปยุต สัญญาขั้นเป็นสัญโญชนวิปยุตตสัญโญชนิยะ เป็นสัญโญ-
ชนวิปยุตตอสัญโญชนิยะ สัญญาขั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ สัญญาขั้น
เป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต สัญญาขั้นเป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ
สัญญาขั้นเป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ สัญญาขั้นเป็นโฆมนิยะ เป็นอโฆ-
มนิยะ สัญญาขั้นเป็นโฆมสัมปยุต เป็นโฆมวิปยุต สัญญาขั้นเป็นโฆมวิป-
ยุตตโฆมนิยะ เป็นโฆมวิปยุตตอโฆมนิยะ สัญญาขั้นเป็นโยคนิยะ เป็น
อโยคนิยะ สัญญาขั้น เป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต สัญญาขั้นเป็น
โยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตอโยคนิยะ สัญญาขั้นเป็นนัวรรณิยะ
เป็นอนัวรรณิยะ สัญญาขั้น เป็นนัวรรณสัมปยุต เป็นนัวรรณวิปยุต สัญญาขั้น
เป็นนัวรรณวิปยุตตนัวรรณิยะ เป็นนัวรรณวิปยุตตอณัวรรณิยะ สัญญาขั้นเป็น
ปรัมมัญฐะ เป็นอปรัมมัญฐะ สัญญาขั้นเป็นปรัมมาสสัมปยุต เป็นปรัมมาส
วิปยุต สัญญาขั้นเป็นปรัมมาสวิปยุตตปรัมมัญฐะ เป็นปรัมมาสวิปยุตต-

อปราภฏฐะ สัญญาขั้นเป็นอุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ สัญญาขั้นเป็น
อุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานิยะ สัญญาขั้นเป็นอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทาน
วิปยุต สัญญาขั้นเป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานวิปยุตต-
อนุปาทานิยะ สัญญาขั้นเป็นสังกิเลสิกะ เป็นอสังกิเลสิกะ สัญญาขั้นเป็น
สังกิลิฏฐะ เป็นอสังกิลิฏฐะ สัญญาขั้นเป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสวิปยุต
สัญญาขั้นเป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกะ สัญญา-
ขั้นเป็นทสสนปหาดัพพะ เป็นนทสสนปหาดัพพะ สัญญาขั้นเป็นภาวนา-
ปหาดัพพะ เป็นนภาวนาปหาดัพพะ สัญญาขั้นเป็นทสสนปหาดัพพะเหตุกะ
เป็นนทสสนปหาดัพพะเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นภาวนาปหาดัพพะเหตุกะ เป็น
นภาวนาปหาดัพพะเหตุกะ สัญญาขั้นเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ สัญญาขั้น
เป็นสวิจาระ เป็นอวิจาระ สัญญาขั้นเป็นสัปปีติกะ เป็นอปปีติกะ สัญญาขั้น
เป็นปีติสหคตะ เป็นนปีติสหคตะ สัญญาขั้นเป็นสุขสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ
สัญญาขั้นเป็นอุปกขาสหคตะ เป็นนอุปกขาสหคตะ สัญญาขั้นเป็นกามาวจร
เป็นนกามาวจร สัญญาขั้นเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร สัญญาขั้นเป็น
อรูปาจร เป็นนอรูปาจร สัญญาขั้นเป็นปริยาป็นนะ เป็นอปริยาป็นนะ
สัญญาขั้นเป็นนิยานิกะ เป็นอนิยานิกะ สัญญาขั้นเป็นนิยตะ เป็นอนियตะ
สัญญาขั้นเป็นสอตุตระ เป็นอนุตตระ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ
สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยาภฤต
๗๑ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

[๕๗] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. สัญญาขั้น
หมวดละ ๓ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็น

อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิททา-
รัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๕๘] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สัญญาขั้น
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากถุต ฯลฯ
สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ สัญญาขั้นหมวดละ ๓
คือ สัญญาขั้นเป็นกีสิต เป็นอกุศล เป็นอพยากถุต ฯลฯ สัญญาขั้นหมวด
ละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. สัญญาขั้นหมวดละ
๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกข-
มสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้น
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. สัญญาขั้นหมวดละ ๓
คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขม-

สุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นเป็นอหัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอหัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติกมูลกวาร จบ

[อุกโตวิทตกวาร]

[๕๕] สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากัมมกรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมมกรรม ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ. สัญญาขั้นหมวดละ ๓ คือ สัญญาขั้นเป็นอุปาทินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะ ฯลฯ สัญญาขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขั้นหมวดละ ๑ คือ สัญญาขั้นเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขั้นหมวดละ ๒ คือ สัญญาขั้นเป็นเคนจิวิญญูยยะ เป็นเคนจินวิญญูยยะ.

สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิถะ เป็นอสังกิลิฐฐ-
สังกิลิถะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิถะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ. สัญญาขันธ์หมวดละ
๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นสวิตกกสวิจระ เป็นอวิตกกสวิจระ มัตตะ เป็นอวิตกกา-
วิจระ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขา-
สหคตะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นอาสววิปยุตคสาสวะ เป็นอาสววิปยุตค-
อนาสวะ. สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นทัสสนปหัตัพพะ เป็น
ภวานาปหัตัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตัพพะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวด
ละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นสัญญาโยชนิยะ เป็นอสัญญาโยชนิยะ สัญญาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะ เป็นภวานาปหัตัพพา-
เหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตัพพะเหตุกะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นสัญญาโยชนสัมปยุต เป็นสัญญาโยชนวิปยุต.

สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นอายคามี เป็นอปัจจัยคามี เป็น
เนวปัจจัยคามีนาปัจจัยคามี ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นสัญญาชนวิปปยุตตสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชน-
วิปปยุตตตสัญญาชนนิยะ สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือสัญญาขันธ์เป็นเสกขะ
เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ สัญญาขันธ์หมวด
ละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะ ฯลฯ
สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็น
อปปมาณารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นคันถวิปปยุตตคันถนิยะ เป็นคันถวิปปยุตต-
อคันถนิยะ. สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นหิณะ เป็นมัชฌิมะ
เป็นปณีตะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นโอฆนิยะ เป็นอโนฆนิยะ. สัญญาขันธ์หมวด
ละ ๓ สัญญาขันธ์เป็นมิถัจจตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนิยตะ ฯลฯ
สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นมกคารัมมณะ เป็นมกคเหตุกะ เป็นมกคาธิปติ
ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นโอฆวิปยุตตโอฆนิยะ เป็นโอฆวิปยุตต-
อโนฆนิยะ สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นอุปปีนนะ เป็นอุป-
ปีนนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ สัญญาขันธ์หมวดละ
๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ สัญญาขันธ์
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็น
ปัจจุปปันนารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตต-
อโยคนิยะ สัญญาขันธ์หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา
เป็นอชฉัตตพหิทธา ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธ์เป็นนীরณียะ. เป็นอนীরณียะ. สัญญาขันธ์
หมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธ์เป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็น
อัมมัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

อุกโตวัฑฒกถาร จบ

[พหุวิธวาร]

[๖๐] สัญญาขันธ์หมวดละ ๗ คือ สัญญาขันธ์เป็นกุศล เป็นอกุศล
เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูपाจร เป็นอุปரியานนะ
สัญญาขันธ์หมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธ์หมวดละ ๗ อีกอย่างหนึ่ง คือ สัญญาขันธ์เป็นสุขเวทนา-
สัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สัญญา-
ขันธ์เป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ
เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูपाจร เป็นอุปரியานนะ สัญญาขันธ์
หมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้

[๖๑] สัญญาขันธ์หมวดละ ๒๔ คือ สัญญาขันธ์เพราะจักขุสัมผัสเป็น
ปัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต สัญญาขันธ์เพราะโสตสัมผัสเป็น
ปัจจย ฯลฯ สัญญาขันธ์เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญาขันธ์เพราะ
ชีวหาสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญาขันธ์เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ สัญญา-

ขันธเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต จักขุ-
สัมผัสสชาตัญญา มโนสัมผัสสชาตัญญา ฆานสัมผัสสชาตัญญา ชิวหาสัมผัสสชา-
ตัญญา กายสัมผัสสชาตัญญา มโนสัมผัสสชาตัญญา สัญญาขันธหมวดละ ๒
ด้วยประการฉะนี้

สัญญาขันธหมวดละ ๒ อีกอย่างหนึ่ง คือสัญญาขันธเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุข-
เวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฌัตต-
พหิทถารัมมณะ สัญญาขันธเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขันธเพราะ
ฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขันธเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
สัญญาขันธ เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขันธเพราะมโนสัมผัสเป็น
ปัจจัย เป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทถารัมมณะ
จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาตัญญา สัญญาขันธหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

[๖๒] สัญญาขันธหมวดละ ๓๐ คือ สัญญาขันธเพราะจักขุสัมผัสเป็น
ปัจจัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ
สัญญาขันธเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขันธเพราะฆานสัมผัสเป็น
ปัจจัย ฯลฯ สัญญาขันธเพราะชิวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขันธเพราะ
กายสัมผัสเป็นปัจจัย สัญญาขันธเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกามาวจร
เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ จักขุสัมผัสสชาตัญญา ฯลฯ
มโนสัมผัสสชาตัญญา สัญญาขันธหมวดละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓] สัญญาขั้นหวมวละมากอย่าง คือ สัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ สัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา สัญญาขั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

สัญญาขั้นหวมวละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ สัญญาขั้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ สัญญาขั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สัญญาขั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุสัมผัสสชาสัญญา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาสัญญา สัญญาขั้นหวมวละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า สัญญาขั้น.

พหุวิธวาร จบ

สังขารชั้น

สังขารชั้น เป็นไฉน ?

[กุศลมูลกวาร]

[๖๘] สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.

สังขารชั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ.

สังขารชั้นหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อัพยากฤต.

สังขารชั้นหมวดละ ๔ คือ สังขารชั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูपाจร เป็นอปริยาป็นนะ.

สังขารชั้นหมวดละ ๕ คือ สังขารชั้นเป็นสุชินทริยสัมปยุต เป็น
ทุกชินทริยสัมปยุต เป็นโสมนัสสินทริยสัมปยุต เป็นโทมนัสสินทริยสัมปยุต
เป็นอุเปกชินทริยสัมปยุต.

สังขารชั้นหมวดละ ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา โสตสัมผัสสชา-
เจตนา ฆานสัมผัสสชาเจตนา ชิวหาสัมผัสสชาเจตนา กายสัมผัสสชาเจตนา
มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๗ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ กายสัมผัสสชา-
เจตนา มโนธาตุสัมผัสสชาเจตนา มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้น
หมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ สุขสหคตกาย-
สัมผัสสชาเจตนา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาเจตนา มโนธาตุสัมผัสสชาเจตนา
มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๘ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนธาตุ-
สัมผัสสชาเจตนา กุสลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา อกุสลมโนวิญญาณ-
ธาตุสัมผัสสชาเจตนา อphyakkmโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้น
หมวดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ คือ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ สุขสหคต-
กายสัมผัสสชาเจตนา ทุกขสหคตกายสัมผัสสชาเจตนา มโนธาตุสัมผัสสชาเจตนา
กุสลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา อกุสลมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา
อphyakkmโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๕] สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้น
หหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต สังขารชั้นเป็นวิบาก เป็นวิปากัมมกรรม
เป็นเนววิปากนวิปากัมมกรรม สังขารชั้นเป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็น
อนุปาทินอนุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ สังขารชั้นเป็นสังกิลิฐฐ-
สังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสิกะ สังขารชั้น
เป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกสวิจาระมัตตะ เป็นอวิตกกสวิจาระ สังขารชั้น
เป็นปีตีสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ สังขารชั้นเป็นทัสสน-
ปหัตัพพะ เป็นภาวนาปหัตัพพะ เป็นเนวทัสสนนภาวนาปหัตัพพะ สังขารชั้น
เป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะ เป็นภาวนาปหัตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนนภาว-
นาปหัตัพพะเหตุกะ สังขารชั้นเป็นอจยคามิ เป็นอปยคามิ เป็นเนวจยคามิ-
นาปจยคามิ สังขารชั้นเป็นเสกะ เป็นอเสกะกะ เป็นเนวเสกขนาเสกะกะ

สังขารชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอัปมานะ สังขารชั้นเป็น
ปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอัปมานารัมมณะ สังขารชั้น
เป็นหิณะเป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ สังขารชั้นเป็นมิจฉัตตนิยตะ เป็นสัมมัตต-
นิยตะ เป็นอนิยตะ สังขารชั้นเป็นมคคารัมมณะ เป็นมคคเหตุกะ เป็น
มคคธาปติ สังขารชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ เป็นอุปปาที สังขารชั้น
เป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน สังขารชั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็น
อนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตะ เป็น
พหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา สังขารชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธา
รัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๖] สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต
สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ สังขารชั้น
เป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต สังขารชั้นเป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุก-
นเหตุ สังขารชั้นเป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ สังขารชั้น
เป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ สังขารชั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ
สังขารชั้นเป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินัญญะ สังขารชั้นเป็นอาสวะ
เป็นโนอาสวะ สังขารชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ สังขารชั้นเป็นอาสว-
สัมปยุต เป็นอาสววิปยุต สังขารชั้นเป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ
สังขารชั้นเป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ สังขารชั้น
เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ สังขารชั้นเป็นสัญ-
โญชนะ เป็นโนสัญโญชนะ สังขารชั้นเป็นสัญโญชนะ เป็นอสัญโญชนะ
สังขารชั้นเป็นสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนวิปยุต สังขารชั้นเป็น

สัญญาชนสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนนิยโนสัญญาชนนะ สังขารจันท์เป็นสัญญา-
ชนสัญญาชนสัมปยุต เป็นสัญญาชนสัมปยุตตโนสัญญาชนนะ สังขารจันท์เป็น
สัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ เป็นสัญญาชนวิปยุตตอสัญญาชนนิยะ สังขาร-
ชนเป็นคันถะ เป็นโนคันถะ สังขารจันท์เป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ
สังขารจันท์เป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต สังขารจันท์เป็นคันถคันถนิยะ
เป็นคันถนิยโนคันถะ สังขารจันท์เป็นคันถคันถสัมปยุต เป็นคันถสัมปยุต-
โนคันถะ สังขารจันท์เป็นคันถวิปยุตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ
สังขารจันท์เป็นโอฆะ เป็นโนโอฆะ สังขารจันท์เป็นโอฆนิยะ เป็นอโนฆนิยะ
สังขารจันท์เป็นโอฆสัมปยุต เป็นโอฆวิปยุต สังขารจันท์เป็นโอฆโอฆนิยะ
เป็นโอฆนิยโนโอฆะ สังขารจันท์เป็นโอฆโอฆสัมปยุต เป็นโอฆสัมปยุตตโน-
โอฆะ สังขารจันท์เป็นโอฆวิปยุตตโอฆนิยะ เป็นโอฆวิปยุตตอโนฆนิยะ
สังขารจันท์เป็นโยคะ เป็นโนโยคะ สังขารจันท์เป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ
สังขารจันท์เป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต สังขารจันท์เป็นโยคโยคนิยะ
เป็นโยคนิยโนโยคะ สังขารจันท์เป็นโยคโยคสัมปยุต เป็นโยคสัมปยุตตโนโยคะ
สังขารจันท์เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตอโยคนิยะ สังขารจันท์
เป็นนิวรณะ เป็นโนนิวรณะ สังขารจันท์เป็นนิวรณนิยะ เป็นอนิวรณนิยะ
สังขารจันท์เป็นนิวรณสัมปยุต เป็นนิวรณวิปยุต สังขารจันท์เป็นนิวรณนิวร-
ณนิยะ เป็นนิวรณนิยโนนิวรณะ สังขารจันท์เป็นนิวรณนิวรณสัมปยุต เป็น
นิวรณสัมปยุตตโนนิวรณะ สังขารจันท์เป็นนิวรณวิปยุตตนิวรณนิยะ เป็น
นิวรณวิปยุตตอนิวรณนิยะ สังขารจันท์เป็นปรามาสะ เป็นโนปรามาสะ
สังขารจันท์เป็นปรามัญฐะ เป็นอปรามัญฐะ สังขารจันท์เป็นปรามาสสัมปยุต
เป็นปรามาสวิปยุต สังขารจันท์เป็นปรามาสปรามัญฐะ เป็นปรามัญฐโนปรา-

มาสะ สังขารชั้นเป็นปรมาสวิปยุตตปรมัญญะ เป็นปรมาสวิปยุตตอปรา-
มัญญะ สังขารชั้นเป็นอุปาทินนะ เป็นอนุปาทินนะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานะ
เป็นโนอุปาทานะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานิยะ สังขารชั้น
เป็นอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานวิปยุต สังขารชั้นเป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
เป็นอุปาทานิโยอุปาทานะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต เป็น
อุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ สังขารชั้นเป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ
เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ สังขารชั้นเป็นกิเลสะ เป็นโนกิเลสะ
สังขารชั้นเป็นสังกิเลสิกะ เป็นอสังกิเลสิกะ สังขารชั้นเป็นสังกิทธิญะ เป็น
อสังกิทธิญะ สังขารชั้นเป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสวิปยุต สังขารชั้นเป็น
กิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ สังขารชั้นเป็นกิเลสสังกิทธิญะ เป็น
สังกิทธิญโนกิเลสะ สังขารชั้นเป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตตโน-
กิเลสะ สังขารชั้นเป็นกิเลสวิปยุตสังกิเลสิกะ เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกะ
สังขารชั้นเป็นทสสนปหัตัพพะ เป็นนทสสนปหัตัพพะ. สังขารชั้นเป็น
ภวานาปหัตัพพะ เป็นนภวานาปหัตัพพะ สังขารชั้นเป็นทสสนปหัตัพพะ
เหตุกะ เป็นนทสสนปหัตัพพะเหตุกะ สังขารชั้นเป็นภวานาปหัตัพพะเหตุกะ
เป็นนภวานาปหัตัพพะเหตุกะ สังขารชั้นเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ สังขาร-
ชั้นเป็นสวิจาระ เป็นอวิจาระ สังขารชั้นเป็นสปีติกะ เป็นอปีติกะ
สังขารชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นนปีติสหคตะ สังขารชั้นเป็นสุขสหคตะ
เป็นนสุขสหคตะ สังขารชั้นเป็นอุpekขาสหคตะ เป็นนอุpekขาสหคตะ
สังขารชั้นเป็นกามาวจร เป็นนกามาวจร สังขารชั้นเป็นรูปาวจร เป็น
นรูปาวจร สังขารชั้นเป็นอรูปาวจร เป็นนอรูปาวจร สังขารชั้นเป็น
ปริยาปีนนะ เป็นอปริยาปีนนะ สังขารชั้นเป็นนียยานิกะ เป็นอนียยานิกะ

สังขารชั้นเป็นนียตะ เป็นอนียตะ สังขารชั้นเป็นสุดตระ เป็นอนุดตระ
สังขารชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ สังขารชั้นหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้น
เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๗] สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็น
พหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๖๘] สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารชั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ
สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ สังขารชั้นหมวดละ ๓
คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ สังขารชั้น
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารชั้นหมวดละ ๓

คือ สังขารขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารขั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารขั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารขั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารขั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารขั้นเป็นมรณะ เป็นอรณะ. สังขารขั้นหมวดละ ๓
คือ สังขารขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารขั้นเป็นอชฌัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติग्มูลกวาร จบ

[อุภโตวัฏฏกวาร]

[๖๕] สังขารขั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารขั้นเป็นจิตตสัมปยุต.
สังขารขั้นหมวดละ ๒ คือ สังขารขั้นเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารขั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต ฯลฯ
สังขารขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารขั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารขั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารขั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. สังขารขั้นหมวดละ
๓ คือ สังขารขั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุก-
ขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารขั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารขั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารขั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารขั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต. สังขารขั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารขั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากธัมมธรรม เป็นเนววิปาก-
นวิปากธัมมธรรม ฯลฯ สังขารขั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือสังขารชั้นเป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุคนเหตุ. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอนุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ
เป็นอนุปาทินานุปาทานิยะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตคนเหตุ.
สังขารชั้นหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสัง-
กิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสิกะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ. สังขารชั้น
หมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นสวิตกกสวิจระ เป็นอวิตกกสวิจระ
เป็นอวิตกกสวิจระ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ. สังขารชั้นหมวดละ
๓ คือ สังขารชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุpekขาสหคตะ ฯลฯ
สังขารชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้น
หมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นเคนจิวิญญูญะ เป็นเคนจินวิญญูญะ.
สังขารชั้นหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นทัสสนปหัตัพพะ เป็นภวานา-
ปหัตัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานापหัตัพพะ ฯลฯ สังขารชั้นหมวดละ ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวะ เป็นโนอาสวะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นทัสสนปหัตถัพพเหตุกะ เป็นภวานาปหัตถัพพเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตถัพพเหตุกะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอายคามิ เป็นอปัจจัยคามิ เป็นเนวอายคามินาปัจจัยคามิ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวิสัมปยุต เป็นอาสวิปิปปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอาสวาอวิสัมปยุต เป็นอวิสัมปยุตโนอาสวะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นอวิสัมปยุตตาสวะ เป็นอวิสัมปยุตต-

อนาสวะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นหิณะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญโญชณะ เป็นโนสัญโญชณะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นมิถัจตคณียตะ เป็นสัมมัตตคณียตะ เป็นอนียตะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญโญชนิยะ เป็นอสัญโญชนิยะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนวิปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะ เป็นสัญโญชนิโนสัญโญชณะ สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญโญชนสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชณะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ. เป็นสัญญาชนวิปยุตตสัญญาชนนิยะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฉัตตพหิทธา ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารชั้นหหมวดละ ๒ คือ สังขารชั้นเป็นคันถะ เป็นโนคันถะ. สังขารชั้นหหมวดละ ๓ คือ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ สังขารชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

อุกโตวัฏฏกถาวร จบ

[พหุวิธวาร]

[๗๐] สังขารชั้นหหมวดละ ๗ คือ สังขารชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาปันนะ สังขารชั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหหมวดละ ๗ อีกอย่างหนึ่ง คือ สังขารชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ สังขารชั้นเป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาปันนะ สังขารชั้นหหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๑] สังขารชั้นหหมวดละ ๒๔ คือ สังขารชั้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปิัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัส เป็นปิัจจย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปิัจจย ฯลฯ สังขารชั้น

เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต
จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นหมวดละ ๒๔ อีกอย่างหนึ่ง คือ สังขารชั้นเพราะจักขุ-
สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุก-
ขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็น
อฆัตตพหิทธารัมมณะ สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้น
เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
สังขารชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็น
ปัจจัย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ
จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

[๗๒] สังขารชั้นหมวดละ ๓๐ คือ สังขารชั้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาปันนะ
สังขารชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็น
ปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะ
กายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกามาวจร
เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็นอปริยาปันนะ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ
มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นหมวดละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๑] สังขารชั้นนี้ หมวดละมากอย่าง คือ สังขารชั้นนี้เพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากเหตุ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ สังขารชั้นนี้เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากเหตุ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นนี้หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

สังขารชั้นนี้หมวดละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ สังขารชั้นนี้เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ สังขารชั้นนี้เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย สังขารชั้นนี้เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารชั้นนี้เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานนะ จักขุสัมผัสสชาเจตนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเจตนา สังขารชั้นนี้หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า สังขารชั้นนี้.

พหุวิธวาร จบ

วิญญูณขั้น

วิญญูณขั้น เป็นไฉน ?

[ทุกมูลถวาร]

[๗๔] วิญญูณขั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญูณขั้นเป็นผัสสสัมปยุต.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญูณขั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๓ คือ วิญญูณขั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล
เป็นอัพยาทุกต.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๔ คือ วิญญูณขั้นเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาปันนะ.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๕ คือ วิญญูณขั้นเป็นสุชินทริยสัมปยุต
เป็นทุกชินทริยสัมปยุต เป็นโสมนัสสินทริยสัมปยุต เป็นโทมนัสสินทริยสัมปยุต
เป็นอุเปกชินทริยสัมปยุต.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๖ คือ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆานวิญญูณ
ชีวหาวิญญูณ กายวิญญูณ มโนวิญญูณ วิญญูณขั้นหมวดละ ๖ ด้วย
ประการฉะนี้.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๗ คือ จักขุวิญญูณ ฯลฯ กายวิญญูณ
มโนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ วิญญูณขั้นหมวดละ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญูณขั้นหมวดละ ๘ คือ จักขุวิญญูณ ฯลฯ สุขสหคตกายวิญญูณ
ทุกขสหคตกายวิญญูณ มโนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ วิญญูณขั้นหมวดละ ๘
ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหวมวละ ๕ คือ จักขุวิญญาณ ๗๗ กายวิญญาณ มโนธาตุ กุสลมโนวิญญาณธาตุ อกุสลมโนวิญญาณธาตุ อภัยกตมโนวิญญาณธาตุ วิญญาณชั้นหวมวละ ๕ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหวมวละ ๑๐ คือ จักขุวิญญาณ ๗๗ สุขสหคตกายวิญญาณ ทุกขสหคตกายวิญญาณ มโนธาตุ กุสลมโนวิญญาณธาตุ อกุสลมโนวิญญาณ อภัยกตมโนวิญญาณธาตุ วิญญาณชั้นหวมวละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๕] วิญญาณชั้นหวมวละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหวมวละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. วิญญาณชั้นหวมวละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต วิญญาณชั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม วิญญาณชั้นเป็นอนุปาทินุ- ปาทานิยะ เป็นอนุปาทินุ- ปาทานิยะ เป็นอนุปาทินนอนุ- ปาทานิยะ วิญญาณชั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ วิญญาณชั้นเป็นสวิตักกวิจาระ เป็นอวิตักกวิจาระ มัตตะ เป็นอวิตักกวิจาระ วิญญาณชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหาดัพพะ เป็นภวานาปหาดัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหาดัพพะ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหาดัพพะเหตุกะ เป็นภวานาปหาดัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหาดัพพะเหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นอฉายคามิ เป็นอปฉายคามิ เป็นเนวฉายคามินาปฉายคามิ วิญญาณชั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ วิญญาณชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ. เป็นอปปมาณะ วิญญาณชั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอปปมาณารัมมณะ

วิญญาณชั้นเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ วิญญาณชั้นเป็นมิถิลัตต-
นียตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนียตะ วิญญาณชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็น
มัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ วิญญาณชั้นเป็นอุปปีนนะ เป็นอนุปปีนนะ
เป็นอุปปาที วิญญาณชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน วิญญาณชั้น
เป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะ วิญญาณชั้น
เป็นอชฌัตตะ เป็นพหิทธา เป็นอชฌัตตพหิทธา วิญญาณชั้นเป็นอชฌัตตา-
รัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอชฌัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้น
หมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๖] วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต.
วิญญาณชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต.
วิญญาณชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นโลกิยะ
เป็นโลกุตระ วิญญาณชั้นเป็นแกนจิวิญญูเยยะ เป็นแกนจินวิญญูเยยะ
วิญญาณชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ วิญญาณชั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็น
อาสววิปยุต วิญญาณชั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ
วิญญาณชั้นเป็นสัญโญชนิยะ เป็นอสัญโญชนิยะ เป็นวิญญาณชั้นเป็นสัญโญชน-
สัมปยุต เป็นสัญโญชนวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นสัญโญชนวิปยุตตสัญโญชนิยะ
เป็นสัญโญชนวิปยุตตอสัญโญชนิยะ วิญญาณชั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถ-
นิยะ วิญญาณชั้นเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต วิญญาณชั้นเป็น
คันถวิปยุตตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ วิญญาณชั้นเป็นโธมนิยะ
เป็นโนธมนิยะ วิญญาณชั้นเป็นโธมสัมปยุต เป็นโธมวิปยุต วิญญาณชั้น
เป็นโธมวิปยุตตโธมนิยะ เป็นโธมวิปยุตตอโธมนิยะ วิญญาณชั้นเป็น
โยคนิยะเป็นอโยคนิยะ วิญญาณชั้นเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต

วิญญาณชั้นเป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ วิญญาณ
ชั้นเป็นนិวรรณิยะ เป็นนิวรรณิยะ วิญญาณชั้นเป็นนិวรรณสัมปยุต เป็น
นิวรรณวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นนิวรรณวิปยุตตนิวรรณิยะ เป็นนิวรรณวิป-
ยุตตนิวรรณิยะ วิญญาณชั้นเป็นปรัมภัญญะ เป็นอปรัมภัญญะ วิญญาณชั้น
เป็นปรัมภาสัมปยุต เป็นปรัมภาสวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นปรัมภาสวิปยุตต-
ปรัมภัญญะ เป็นปรัมภาสวิปยุตตอปรัมภัญญะ วิญญาณชั้นเป็นอุปาทานิยะ
เป็นอนุปาทานิยะ วิญญาณชั้นเป็นอุปาทานิยะ เป็นอนุปาทานิยะ วิญญาณชั้น
เป็นอนุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นอุปาทานวิป-
ยุตตอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ วิญญาณชั้นเป็นสังกิละ
ลิกะเป็นอสังกิละลิกะ วิญญาณชั้นเป็นสังกิลัญญะ เป็นอสังกิลัญญะ วิญญาณ-
ชั้นเป็นกิละลีสัมปยุต เป็นกิละลีสวิปยุต วิญญาณชั้นเป็นกิละลีสวิปยุตต-
สังกิละลิกะ เป็นกิละลีสวิปยุตตอสังกิละลิกะ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะ
เป็นนทัสสนปหัตตัพพะ วิญญาณชั้นเป็นภาวานาปหัตตัพพะ เป็นนภาวานา-
ปหัตตัพพะ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นนทัสสนปหัตตัพพะ
เหตุกะ วิญญาณชั้นเป็นภาวานาปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นนภาวานาปหัตตัพพะเหตุกะ
วิญญาณชั้นเป็นสวิตักกะ เป็นอวิตักกะ วิญญาณชั้นเป็นสวิจาระ เป็น
อวิจาระ วิญญาณชั้นเป็นสัปปิติกะ เป็นอปปิติกะ วิญญาณชั้นเป็นปีตีสหคตะ
เป็นนปีตีสหคตะ วิญญาณชั้นเป็นสุขสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ วิญญาณชั้น
เป็นอุเปกขาสหคตะ เป็นนอุเปกขาสหคตะ วิญญาณชั้นเป็นกามาวจร เป็น
นกามาวจร วิญญาณชั้นเป็นรูปาวจร เป็นนรูปาวจร วิญญาณชั้นเป็น
อรูปาจร เป็นนอรูปาจร วิญญาณชั้นเป็นปริยาปันนะ เป็นอปริยาปันนะ
วิญญาณชั้นเป็นนียยานิกะ เป็นอนียยานิกะ วิญญาณชั้นเป็นนียตะ เป็น

อนิยตะ วิญญาณชั้นนี้เป็นสอตุตตะ เป็นอนุตตะ วิญญาณชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้นหวมดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยาฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๗๗] วิญญาณชั้นหวมดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหวมดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้นหวมดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ วิญญาณชั้นเป็นอัชฉัตตารัมมณะ เป็นพหิทถารัมมณะ เป็นอัชฉัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ทุกมูลกวาร จบ

[ติกมูลกวาร]

[๗๘] วิญญาณชั้นหวมดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหวมดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. วิญญาณชั้นหวมดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยาฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหวมดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหวมดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้นหวมดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยาฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหวมดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหวมดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหวมดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. วิญญาณชั้นหวมดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต

เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ วิญญาณชั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็น
พหิทถารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหมวดละ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ-
ชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสรณะ เป็นอรณะ. วิญญาณชั้น
หมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต
เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ วิญญาณชั้นเป็นอัมมัตตารัมมณะ เป็น
พหิทถารัมมณะ เป็นอัมมัตตพหิทถารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหมวดละ
๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

ติกมุลกวาร จบ

[อุกโตวิทกวาร]

[๗๕] วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต
วิญญาณชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ.
วิญญาณชั้นหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยา-
กฤต ฯลฯ วิญญาณชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ-
ชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุวิปยุต. วิญญาณ-
ชั้นหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนา-
สัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ วิญญาณชั้นหมวดละ ๑๐ ด้วย
ประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณ-
ชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นนเหตุสเหตุกะ เป็นนเหตุอเหตุกะ.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นวิปาก เป็นวิปากชัมมธรรม เป็นเนววิปากนวิปากชัมมธรรม ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโลกิยะ เป็นโลกุตระ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ เป็นอนุปาทินานุปาทานิยะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นเคนจิวิญญูเยยะ เป็นเคนจินวิญญูเยยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสิกะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสาสวะ เป็นอนาสวะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นสวิตกกสวิจาระ เป็นอวิตกกวิจาระมัตตะ เป็นอวิตกกวิจาระ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นอาสวสัมปยุต เป็นอาสววิปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นอาสววิปยุตตสาสวะ เป็นอาสววิป-

ยุดตอนาสวะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะ เป็นภวานาปหัตตัพพะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตตัพพะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสัญญาโยชนิยะ เป็นอสัญญาโยชนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นเนวทัสสนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสัญญาโยชนสัมปยุต เป็นสัญญาโยชนวิปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอภยคามิ เป็นอภยคามิ เป็นเนวภยคามินาภยคามิ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นสัญญาโยชนวิปยุตตสัญญาโยชนิยะ เป็นสัญญาโยชนวิปยุตตอสัญญาโยชนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นเสกขะ เป็นอเสกขะ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นคันถนิยะ เป็นอคันถนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นปริตตะ เป็นมหัคคตะ เป็นอปปมาณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นคันถสัมปยุต เป็นคันถวิปยุต. วิญญาณ-

ชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นปริตตารัมมณะ เป็นมหัคคตารัมมณะ เป็นอูปมาณารัมมณะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นหิณะ เป็นมัชฌิมะ เป็นปณีตะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโชนนิยะ เป็นอโนชนนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นมิฉัตตนิยตะ เป็นสัมมัตตนิยตะ เป็นอนนิยตะ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโฆมสัมปยุต เป็นโฆมวิปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นมัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโฆมวิปยุตตโฆมนิยะ เป็นโฆมวิปยุตตอโนชนนิยะ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอุปปันนะ เป็นอนุปปันนะ เป็นอุปปาที ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญาณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญาณชั้นเป็นโยคนิยะ เป็นอโยคนิยะ. วิญญาณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญาณชั้นเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบัน ฯลฯ วิญญาณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญูณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญูณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญูณ-
ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญูณชั้นเป็นโยคสัมปยุต เป็นโยควิปยุต. วิญญูณ-
ชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญูณชั้นเป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ
เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ ฯลฯ วิญญูณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญูณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญูณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญูณ-
ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญูณชั้นเป็นโยควิปยุตตโยคนิยะ เป็นโยควิป-
ยุตตโยคนิยะ วิญญูณชั้นหหมวดละ ๓ คือ วิญญูณชั้นเป็นอหัตตะ
เป็นพหิทธา เป็นอหัตตพหิทธา ฯลฯ วิญญูณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการ
ฉะนี้.

วิญญูณชั้นหหมวดละ ๑ คือ วิญญูณชั้นเป็นผัสสสัมปยุต. วิญญูณ-
ชั้นหหมวดละ ๒ คือ วิญญูณชั้นเป็นนิวรณิยะ เป็นอนิวรณิยะ. วิญญูณชั้น
หหมวดละ ๓ คือ วิญญูณชั้นเป็นอหัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอหัตตพหิทธารัมมณะ ฯลฯ วิญญูณชั้นหหมวดละ ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

อุกโตวิทถมกวาร จบ

[พหุวิธวาร]

[๘๐] วิญญูณชั้นหหมวดละ ๘ คือ วิญญูณชั้นเป็นกุศล เป็น
อกุศล เป็นอภัยกฤต เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาจร เป็น
อปริยาป็นนะ วิญญูณชั้นหหมวดละ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

วิญญูณชั้นหหมวดละ ๘ อีกอย่างหนึ่ง คือ วิญญูณชั้นเป็น
สุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ
เป็นอหัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอหัตตพหิทธารัมมณะ เป็น

กามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ วิญญูณชั้น
หมวดละ ๙ ด้วยประการฉะนี้.

[๘๑] วิญญูณชั้นหมวดละ ๒ คือ วิญญูณชั้นเพราะจักขุสัมผัส-
เป็นปัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอภัยกฤต วิญญูณชั้นเพราะโสต-
สัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณ-
ชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจย
 ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น
อภัยกฤต จักขุวิญญูณ ฯลฯ มโนวิญญูณ วิญญูณชั้นหมวดละ ๒๔
ด้วยประการฉะนี้.

วิญญูณชั้นหมวดละ ๒๔ อีกอย่างหนึ่ง คือ วิญญูณชั้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ วิญญูณชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ
วิญญูณชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะชีวหาสัมผัส
เป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้น
เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็น
อฆัตตพหิทธารัมมณะ จักขุวิญญูณ ฯลฯ มโนวิญญูณ วิญญูณชั้น
หมวดละ ๒๔ ด้วยประการฉะนี้.

[๘๒] วิญญูณชั้นหมวดละ ๓๐ คือ วิญญูณชั้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจย เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยาป็นนะ
วิญญูณชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะฆานสัมผัส
เป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจย ฯลฯ วิญญูณชั้น

เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็น
กามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานินะ จักขุวิญญาณ ฯลฯ
มโนวิญญาณ วิญญาณชั้นหมวดละ ๓๐ ด้วยประการฉะนี้.

[๘๓] วิญญาณชั้นหมวดละมากอย่าง คือ วิญญาณชั้นเพราะจักขุ-
สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต เป็นกามาวจร เป็น
รูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานินะ วิญญาณชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็น
ปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้นเพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้น
เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ
วิญญาณชั้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอพยากฤต
เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานินะ จักขุวิญญาณ
ฯลฯ มโนวิญญาณ วิญญาณชั้นหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้.

วิญญาณชั้นหมวดละมากอย่างอีกอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณชั้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ฯลฯ เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ
เป็นอฆัตตพหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็น
อุปரியานินะ วิญญาณชั้นเพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้น
เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้นเพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย
ฯลฯ วิญญาณชั้นเพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ วิญญาณชั้นเพราะมโน-
สัมผัสเป็นปัจจัย เป็นอฆัตตารัมมณะ เป็นพหิทธารัมมณะ เป็นอฆัตต-
พหิทธารัมมณะ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอุปரியานินะ
จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ วิญญาณชั้นหมวดละมากอย่าง ด้วยประการ
ฉะนี้.

สภาวธรรมนี้เรียกว่า วิญญาณขันธ.

พหุวิหวาร จบ

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ขันธวิภังคนิเทศ วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

ว่าด้วยนิเทศรูปขันธ

บัดนี้ เป็นอภิธรรมภาชนีย์ คือนัยที่ทรงจำแนกโดยพระอภิธรรม ใน
อภิธรรมภาชนีย์นั้น บัณฑิตพึงทราบนิเทศรูปขันธโดยนัยที่ข้าพเจ้าให้พิสดาร
ไว้ในรูปกัณฑ์ (แห่งอรรถสาลินีอรรถถาธรรมสังคณี) ในหนหลังนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศเวทนาขันธ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเวทนาขันธ ต่อไป

บทว่า เอกวิเสน แก่เป็น เอกโกฏฐาเสน แปลว่า หมวดหนึ่ง.

บทว่า ผลุสสมฺปยุตฺโต แยกบทเป็น ผลุเสน สมฺปยุตฺโต

แปลว่า สัมปยุตด้วยผัสสะ เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมด ได้แก่
เวทนาในสเหตุกทุกะ* คือที่เป็นสเหตุกเวทนาเป็นเวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ ที่
เป็นอเหตุกเวทนาเป็นกามาพจรอย่างเดียว พึงทราบเวทนาที่ตรัสโดยบทแห่ง
กุศลเป็นต้นโดยอุบายนี้.

อีกอย่างหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเวทนาขันธนี้อย่างเดียว
โดยเป็นธรรมสัมปยุตด้วยผัสสะ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๒ อย่าง โดยเป็น
* สเหตุกทุกะ คือ เวทนาที่เป็นสเหตุกและอเหตุก.

เวทนาประกอบด้วยเหตุและไม่ประกอบด้วยเหตุ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๓
อย่าง โดยการเกิด ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งภูมิ
ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๕ โดยความเป็นอินทรีย์ บรรดาเวทนาหมวดละ ๕
เหล่านั้น เวทนาที่เป็นสุขอินทรีย์และทุกขอินทรีย์อาศัยกายประสาทเกิดขึ้นเป็น
กามาพจรอย่างเดียว เวทนาที่เป็นโสมนัสสินทรีย์เป็นไปในภูมิ ๓ อาศัยวัตถุที่ ๖
เกิดขึ้นก็มี ไม่อาศัยวัตถุที่ ๖ เกิดขึ้นก็มี. เวทนาที่เป็นโทมนัสสินทรีย์ อาศัย
วัตถุที่ ๖ เกิดขึ้นเป็นกามาพจร. เวทนาที่เป็นอุเบกขินทรีย์เป็นไปในภูมิ คือ
อาศัยประสาท ๔ มีจักขุเป็นต้นเกิดขึ้นก็มี อาศัยวัตถุที่ ๖ เกิดขึ้นก็มี ไม่อาศัย
วัตถุเกิดขึ้นก็มี. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๖ อย่าง โดยวัตถุ บรรดาเวทนา
๖ เหล่านั้น เวทนา ๕ ข้างต้นอาศัยประสาท ๕ มีจักขุเป็นต้นเกิดขึ้น เป็น
กามาพจรอย่างเดียว เวทนาที่ ๖ ไม่อาศัยวัตถุเกิดขึ้นก็มี อาศัยวัตถุเกิดขึ้นก็มี
ซึ่งเป็นไปในภูมิ ๔. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๗ อย่าง ในเวทนา ๖ อย่าง
เหล่านั้น โดยแยกเวทนาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๘ อย่าง
ในเวทนา ๗ อย่างนั้น โดยแยกเวทนาที่เกิดแต่การสัมผัส. ทรงแสดงเวทนา
หมวดละ ๙ อย่าง โดยประเภทเวทนาที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ
ในประเภทแห่งเวทนา ๗ อย่าง. ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๑๐ อย่าง โดย
ประเภทแห่งเวทนาที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ ในประเภทแห่งเวทนา
๘ อย่าง.

จริงอยู่ ในเวทนาเหล่านี้ มโนสัมผัสสชาเวทนาในประเภทเวทนา
หมวดละ ๗ อย่าง แยกเป็น ๒ คือ มโนธาตุสัมผัสสชาเวทนา และมโนวิญญาณ
ธาตุสัมผัสสชาเวทนา. ในประเภทเวทนาหมวดละ ๘ อย่าง แยกเป็น ๒ คือ
สุขเกิดแต่กายสัมผัส ทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส รวมกับมโนสัมผัสสชาเวทนานั้น.

ในประเภทเวทนาหมวดละ ๕ อย่าง ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนา ตามที่ตรัสไว้ในประเภทเวทนา ๗ ทรงแยกเป็น ๓ ด้วยอำนาจกุศลเป็นต้น. ในเวทนาชั้น ๑๐ อย่าง ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชาเวทนาตามที่ตรัสไว้ในเวทนาชั้น ๘ อย่าง ทรงแยกเป็น ๓ ด้วยอำนาจกุศลเป็นต้นนั้นแหละ ก็ในเวทนาชั้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาประกอบด้วยกุศลดิเกะเพื่อทำ บทให้เต็มเท่านั้น แต่ในประเภทเวทนาหมวดละ ๗ อย่าง ๘ อย่าง และ ๕ อย่าง เพื่อต้องการประทานนัย จึงทรงประทานนัยไว้ในฐานะที่ควรประทาน เพราะเพ่งถึงพระอภิธรรม พระตถาคตเจ้าชื่อว่า มิได้ทรงประทานนัยไว้ในฐานะที่ควรประทาน มิได้มี. นี่เป็นวาระหนึ่งในทุกมูลก่อน.

จริงอยู่ พระศาสดาเมื่อทรงจำแนกเวทนาชั้นในอภิธรรมภาษณีย์นี้ ทรงถือเอาธรรมหมวดดิเกะ (หมวด ๑) ใส่ในธรรมหมวดทุกะ (หมวด ๒) บ้าง ทรงถือเอาธรรมหมวดทุกะใส่ในธรรมหมวดดิเกะบ้าง ทรงถือเอาธรรม หมวด ๑ และหมวด ๒ แล้วนำมาโดยทำนองแห่งธรรมอันให้เพิ่มขึ้นทั้ง ๒ ย่อมทรงแสดงเวทนาชั้นโดยมากอย่าง แม้ในที่ที่พึงปวง คือ ทรงแสดงเวทนา หมวดละ ๗ อย่าง เวทนาหมวดละ ๒๔ อย่าง เวทนาหมวดละ ๓๐ อย่าง และเวทนาอย่างมาก เพราะเหตุไร? เพราะทรงแสดงตามอัชฌาศัยของบุคคล และเพื่อความไพเราะแห่งเทศนา (เทศนาวิลาส).

ว่าด้วยเทศนาตามอัชฌาศัยบุคคล

จริงอยู่ เทวบุตรเหล่าใดในเทวบริษัทที่นั่งเพื่อจะฟังธรรม ย่อมอาจ เพื่อแทงตลอดพระดำรัสที่พระศาสดาทรงถือเอาธรรมหมวดดิเกะใส่เข้าไปในธรรม หมวดทุกะแสดงอยู่ พระองค์ก็ทรงแสดงกระทำเหมือนอย่างนั้น ด้วยอำนาจ สัมปายะของเทวบุตรเหล่านั้น เทวบุตรเหล่าใด อาจเพื่อแทงตลอดธรรมที่ พระองค์ตรัสโดยอาการอย่างอื่นก็ทรงแสดงด้วยอาการเหล่านั้นแก่เทพบุตร เหล่านั้น. นี่เป็นอัชฌาศัยของบุคคลในการทรงเทศนาเวทนาชั้นนี้.

ว่าด้วยเทศนาวิลาส

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงอาจเพื่อแสดงเวทนาขั้นโดยประการที่ถือเอากรรมหมวดติกะใส่ในกรรมหมวดทูกะ หรือกรรมหมวดทูกะใส่ในกรรมหมวดติกะ หรือให้กรรมหมวดติกะและทูกะทั้งสองเจริญขึ้น หรือนัยที่ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๗ อย่าง เป็นต้นได้ตามปรารถนานั้น ๆ เพราะความที่พระองค์ทรงมีอารมณ์มาก แม้เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงแสดงด้วยอาการอย่างนี้ นี้ชื่อว่า เทศนาวิลาสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า.

ว่าด้วยกำหนดมหาวาระ ๔

ในอภิธรรมภาษณีนัยนี้ บัณฑิตพึงทราบมหาวาระ ๔ เหล่านี้ก่อน คือ วาระที่พระองค์ทรงถือเอาเวทนาขั้นในกรรมหมวดติกะใส่ในกรรมหมวดทูกะ แสดงไว้ ชื่อว่า **ทูกมูลกวาร** วาระที่ทรงถือเอาเวทนาในกรรมหมวดทูกะใส่ในกรรมหมวดติกะแสดงไว้ ชื่อว่า **ติกมูลกวาร** วาระที่ทรงยังเวทนาในหมวดติกะและทูกะทั้ง ๒ ให้เจริญแสดงไว้ ชื่อว่า **อุกโตวัตตติกวาร** วาระมีอาทิว่า **สตติวเรน** ดังนี้ ในที่สุด ชื่อว่า **พหุวิธวาร**.

บรรดามหาวาระทั้ง ๔ เหล่านี้ ใน**ทูกมูลกวาร**มีวาระ ๕๕๐ วาระ มีวาระที่ประกอบติกะที่หนึ่งในทูกะที่สอง โดยการนำเวทนาติกะ ปีติติกะ สนิทสันติกะในติกะทั้งหลายออกพร้อมกับทูกะหนึ่ง ๆ ที่ได้อยู่ในทูกะทั้งหลายแล้วประกอบติกะ ๑๕ ที่เหลือ ซึ่งได้อยู่เป็นต้น วาระแม่เหล่านี้ทั้งหมด ทรงย่อตราไว้ในพระบาลีแสดงธรรมที่ควรแสดงไว้ในที่นั้น ๆ ก็สำหรับบุคคลที่ไม่ให้พ้นเพื่อควรทราบโดยพิสดาร. แม้ใน**ติกมูลกวาร** ก็มีวาระ ๕๕๐ วาระ มีวาระแห่งการประกอบทูกะที่สองกับติกะที่หนึ่งเป็นต้น โดยนำทูกะแรกเป็นต้น ซึ่งไม่ได้ในทูกะทั้งหลายออกเสีย ประกอบเฉพาะทูกะ ๕๐ มีสเหตุทูกะ

เป็นต้นซึ่งได้อยู่ที่เหลือ กับดิกะหนึ่ง ๆ ที่ได้อยู่ในดิกะทั้งหลาย วาระเหล่านั้น แม้ทั้งหมดตรัสไว้ในพระบาลี ทรงย่อแสดงที่ควรแสดงในที่นั้น ๆ ก็อันบุคคลผู้มีให้พ้นเพื่อควรทราบโดยพิสดาร.

ในอุกโตวัชคณิตถวาร ตรีสว่ามีวาระ ๑๕ วาระคือมีวาระประกอบ ดิกะที่หนึ่งกับทุกะที่สองเป็นต้นประกอบดิกะ ๑๕ ที่ได้อยู่ด้วยทุกะทั้งหลาย ๑๕ ที่ได้อยู่โดยกระทำทุกะที่สองในประเภทเวทนาหหมวดละสอง และปฐมดิกะแม่ในประเภทเวทนาหหมวดละสามให้เป็นต้น นี้เป็นมหาวาระที่สาม ชื่อว่า อุกโตวัชคณิตถวาร เพราะยังทุกะทั้งสองด้วยอำนาจแห่งทุกะและดิกะให้เจริญแล้ว.

ในนิเทศแห่งเวทนาหหมวดละ ๗ ของพหุวิธวาร ตรีสวาระว่าด้วยเวทนาหหมวดละ ๗ อย่าง ไว้ ๑๕ วาระ ประกอบกับภูมิ ๔ พร้อมกับดิกะ ๑๕ ที่ได้อยู่แต่ละดิกะ จำเดิมแต่ต้น. แม้ในนิเทศแห่งเวทนาหหมวดละ ๒๔ ก็ตรีสวาระ ๑๕ วาระ ด้วยอำนาจดิกะเหล่านั้นนั่นเอง ในพหุวิธวาร (ว่าด้วยเวทนาขันธหหมวดละมากอย่าง) ก็ตรีสไว้เช่นนั้น. วาระว่าด้วยเวทนาหหมวดละ ๓๐ เป็นชนิดเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น วาระแม้ทั้งหมดจึงเป็น ๕๘ วาระ นี้เป็นการพรรณนาพระบาลีในเวทนาขันธด้วยสามารถการกำหนดวาระก่อน.

ว่าด้วยพรรณนารรณในเวทนาขันธ

บัดนี้ เป็นการพรรณนารรณเวทนาขันธ นิเทศแห่งเวทนาหหมวดละ ๗ ในเวทนาขันธนั้นมีเนื้อความง่ายทั้ง ในนิเทศแห่งเวทนาขันธหหมวดละ ๒๔ บัณฑิตพึงทราบว่ เวทนาขันธที่เป็นกุศลมีอยู่ เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ด้วยอำนาจกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง พึงทราบเวทนาขันธที่เป็นอกุศล ด้วยอำนาจอกุศลจิต ๑๒ ดวง. พึงทราบเวทนาขันธที่เป็นอัพยากรุด ด้วยจิต ๒ ดวง คือ มโนธาตุ ๑ อเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ๑ มหาวิบาก ๘ และ กามาวจรกิริยา ๑๐.

ในบรรดาจิตเหล่านั้น กุศลจิต ๘ และอกุศลจิต ๑๒ ย่อมได้ (คือเป็นไป) ด้วยอำนาจชวนะ กิริยามโนธาตุ ย่อมได้ด้วยอำนาจอวัชชนะ มโนธาตุวิปาก ๒ ย่อมได้ด้วยอำนาจสัมปฏิจฉินนะ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิปาก ๓ ย่อมได้ด้วยอำนาจสันติระณะและตทาลัมพะนะ. กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจโกฎฐัพพะนะ มหาวิปากจิต ๘ ย่อมได้ด้วยอำนาจตทาลัมพะนะ กิริยาจิต ๕ ย่อมได้ด้วยอำนาจชวนะ. แม้นโสต ฆานะ ชิวหา และกายทวาร ก็นั้นนี้แล.

ก็บทว่า อตฺถิ กุสลโ (เป็นกุศลกัมมิ) นี้ตรัสไว้ด้วยอำนาจกุศลที่เป็นไปในภุมิ ๔. บทว่า อตฺถิ อกุสลโ (เป็นอกุศลกัมมิ) ตรัสไว้ด้วยอำนาจอกุศล ๑๒. บทว่า อตฺถิ อพฺยาคโ (เป็นอัพยากกัมมิ) ตรัสไว้ด้วยอำนาจจิตอุปบาท ๓๔ คือ กามาวจรวิปาก ๑๑ กิริยา ๑๐ รูปาวจรกิริยา และอรูปาวจรกิริยา ๕ และสามัญญผล ๔.

บรรดาจิตอุปบาทเหล่านั้น กุศลจิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ (๒๑ ประเภท) และอกุศลจิต (๑๒ ประเภท) ย่อมได้ (คือยอมเป็นไป) ด้วยอำนาจชวนะ อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยายอมได้ด้วยอวัชชนะ ๑. วิปากจิต ๑๑ ย่อมได้ด้วยอำนาจตทาลัมพะนะ กิริยาจิตที่เป็นไปในภุมิ ๓ (คือที่เป็นกามาวจร ๕ ที่เป็นไปในการูปาวจรารูปาวจร ๕) และสามัญญผล ๔ ย่อมได้ด้วยอำนาจชวนะ จิตอุปบาทเหล่านั้นสมควรที่จะตั้งไว้กล่าวในเวทนาขันธทั้งหลายมีเวทนาขันธหมวดละ ๓ เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งจิตเหล่านั้นไว้ในเวทนาหมวดละ ๓ แสดงอยู่ เป็นการแสดงได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น จึงทรงตั้งจิตเหล่านั้นแสดงเวทนาหมวดละ ๓๐ เท่านั้น.

ก็จิตในจักขุทวาร (มีจำนวน ๔๔ ดวง) เหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมได้ด้วยอาการ ๓ คือ ด้วยอุปนิสสยโกฏฐิ (เงื่อนไขของอุปนิสสย) ๑ ด้วยอำนาจ

การก้าวล่วง (กิเลส) ๑ ด้วยอำนาจภาวนา ๑ ในโสตทวารและมโนทวาร
ก็ย่อมได้ด้วยอาการ ๓ เหมือนอย่างนั้น แต่มานะ ชิวหา และกายทวาร
พึงทราบว่า ย่อมได้ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยอำนาจการก้าวล่วง และ
ด้วยอำนาจภาวนา.

ว่าด้วยอาการ ๓

ย่อมได้ด้วยอาการ ๓ เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เที่ยวจาริกไปยังวิหารเห็นมณฑลกลีนิ
จึงถามว่า นี่ชื่ออะไร เมื่อเขาตอบว่า มณฑลกลีนิดังนี้ จึงถามอีกว่าพวกเขา
ทำอะไรด้วยมณฑลกลีนินี้ ที่นั่นพวกภิกษุจึงบอกแก่เขาว่า พวกภิกษุเจริญ-
มณฑลกลีนิยังฉานทั้งหลายให้เกิดแล้ว เจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นบาทแล้ว
บรรลुพระอรหัต ดังนี้กุลบุตร (ผู้บวชด้วยศรัทธา) จึงพร้อมด้วยความตั้งใจ
มิได้กำหนดว่า นี่เป็นภาระหนัก มีความคิดว่า แม้เราก็คควรยังคุณนี้ให้เกิดขึ้น
ดังนี้ จึงคิดว่า ถึงคุณนี้อันบุคคลผู้นอนหลับ ไม่อาจเพื่อจะให้เกิดได้
เราควรทำความเพียรชำระศีลให้หมดจดตั้งแต่เบื้องต้น ดังนี้ จึงยังคิด
ให้หมดจด ต่อจากนั้น ก็ตั้งมั่นในศีล ตัปฺปติโพธ ๑๐ เป็นผู้สันโดษยินดีด้วย
ไตรจีวรเป็นอย่างยิ่ง ทำวัตรปฏิบัติต่อพระอาจารย์และอุปัชฌาย์ เรียนกรรมฐาน
กระทำกสิณบริกรรม ยังสมาบัติให้เกิดแล้วเจริญวิปัสสนามีสมาบัติเป็นปทัฏฐาน
แล้วบรรลุพระอรหัต. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น จักขุวิญญานเป็นปัจจัย
ที่มีกำลังก็การเกิดเวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ อย่างนี้ คือ เวทนาในการบริกรรม
แม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาในสมาบัติ ๘ เป็นรูปาพจรและอรูปาพจร
เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ เพราะฉะนั้น เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔

จึงชื่อว่า มีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในจักขุทวารย่อมได้ด้วยอำนาจ
อุปนิสสัย อย่างนี้ก่อน.

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่คลองจักขุทวารแล้ว กุลบุตรผู้ดำรงอยู่ในการพิจารณา
อย่างนี้ว่า ความยินดีเกิดขึ้นแล้วแก่เราในอารมณ์ที่น่าปรารถนา ปฏิฆะเกิดขึ้น
แล้วแก่เราในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา โมหะเกิดขึ้นแล้วแก่เราในขณะที่ไม่เห็น
ตามเป็นจริง ก็มานะเกิดขึ้นแล้วแก่เราผู้มีความผูกพันในอารมณ์ต่าง ๆ ทิฏฐิ
เกิดแก่เราผู้มีความยึดถือผิด อุทธัจจะเกิดแก่เราผู้มีจิตฟุ้งซ่าน วิจิกิจจาเกิด
แก่เราผู้ตกลงใจไม่ได้ อนุสัยเกิดแก่เราผู้มีกิเลสแรงกล้า ดังนี้ รู้ความเกิดขึ้น
แห่งกิเลสของตนแล้ว จึงคิดว่า กิเลสเหล่านี้เจริญขึ้นแก่เราแล้วจักเป็นไป
เพื่อความฉิบหาย เอาละเราจักข่มมันเสีย จึงใคร่ครวญดูว่า ก็บุคคลผู้นอนหลับ
อยู่ไม่อาจเพื่อข่มกิเลสได้ เราควรเริ่มทำความเพียร เพื่อชำระศีลให้หมดจด
แต่ต้นทีเดียว ดังนี้ จึงปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ย่อมบรรลุพระอรหัต
ได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น เวทนาที่ก้าวล่วงกิเลสที่เกิดขึ้นในรูปารมณ
เป็นไปอย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาเป็นไปใน
สมาบัติ ๘ เป็นรูปาวจรารูปาวจร เวทนาเป็นไปในมรรคผลเป็นโลกุตระ
เพราะฉะนั้น เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่า มีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยเกิดขึ้น
จิตในจักขุทวารย่อมได้ด้วยอำนาจการก้าวล่วง (กิเลส) อย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อรูปมาสู่คลองจักขุทวารแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่ง ย่อมเริ่มตั้ง
กำหนดอย่างนี้ว่า รูปนี้อาศัยอะไร ? ต่อจากนั้นก็จักทราบรูป (รูปารมณ)
นั้น ว่าอาศัยภูต (มหาภูตรูป) แล้วก็กำหนดมหาภูตรูป ๔ และอุปาทารูป
(คือรูปที่อาศัยมหาภูตรูป) ว่าเป็นรูป และกำหนดธรรมทั้งหลายมีรูปนั้น
เป็นอารมณ์ ว่าเป็นอรูป (คือนาม) ต่อจากนั้นก็กำหนดนามรูปพร้อมทั้ง

ปัจจัยแล้วยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยลำดับแห่งวิปัสสนา
ย่อมบรรลุพระอรหัตได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น เวทนาที่เกิดขึ้น
พิจารณาอุปารมณ้อย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาที่
เป็นไปในสมابัตติ ๘ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็น
โลกุตระ ดังนี้ เพราะฉะนั้น เวทนานี้ จึงชื่อว่า มีจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย
เกิดแล้ว จิตในจักขุทวาร ย่อมได้ด้วยอำนาจภาวนา อย่างนี้.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ได้ฟังว่า ได้ยินว่าบุคคลทำบริกรรมกสิณ ยังสมابัตติ
ให้เกิดขึ้นเจริญวิปัสสนา มีสมابัตติเป็นปทัฏฐานแล้วย่อมบรรลุพระอรหัต ดังนี้
กุลบุตรผู้ถึงพร้อมด้วยอหังการ (คือความตั้งใจ) มิได้กำหนดว่า เรื่องนี้เป็น
ภาระหนัก จึงดำริว่า แม้เราก็ควรให้คุณนี้เกิดขึ้น ดังนี้ แล้วก็ปฏิบัติโดยนัย
ก่อนนั้นแหละ ย่อมบรรลุพระอรหัตได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น
โสตวิญญูณชื่อว่าปัจจัยมีกำลัง เพราะความเกิดขึ้นแห่งเวทนาเป็นไปใน
ภูมิ ๔ อย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาเป็นไปใน
สมابัตติ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ ดังนี้
เพราะฉะนั้น เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่า มีโสตสัมผัสเป็นปัจจัย จิต
ในโสตทวารย่อมได้ด้วยอำนาจอุปนิสสัย อย่างนี้ก่อน.

อนึ่ง เมื่อเสียมมาสู่กลองโสตทวาร กุลบุตรผู้หนึ่งย่อมเริ่มกำหนด
อย่างนี้ว่า เสียนนี้อาศัยอะไร ดังนี้เป็นต้น คำทั้งหมดนี้ ฟังทราบโดยนัยที่
กล่าวในจักขุทวารนั้นแหละ. เวทนาที่เกิดขึ้นพิจารณาสหการมณ้อย่างนี้แล้ว
เพราะฉะนั้น เวทนานี้จึงชื่อว่า เกิดขึ้นเพราะมีโสตสัมผัสเป็นปัจจัย จิตใน
โสตทวารย่อมได้ด้วยอำนาจภาวนา อย่างนี้.

อนึ่ง คำทั้งหมดว่า ขมานะ ชิวหา และกายทวารมาสู่คลองมีกลิ่นเป็นต้น เป็นอารมณ์ ความยินดีในอารมณ์ที่น่าปรารถนาเกิดขึ้นแล้วแก่เราเป็นต้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในจกขุทวารนั้นแหละ. เวทนาที่เป็นไปก้ำวล่วงกิเลส ที่เกิดขึ้นในคันธารมณ์เป็นต้นอย่างนี้แล้ว เพราะฉะนั้นเวทนาอันเป็นไปภูมิ ๔ จึงชื่อว่า มีขมานะ ชิวหา กายสัมผัสเป็นปัจจัย จิตทั้งหลายย่อมได้ในทวาร ๓ ด้วยอำนาจการก้ำวล่วง (กิเลส) อย่างนี้.

แต่คำทั้งหมดว่า เมื่อกลิ่นเป็นต้นมาสู่คลองขานทวารเป็นต้นแล้ว กุลบุตรผู้หนึ่ง ย่อมเริ่มกำหนดอย่างนี้ว่า กลิ่นนี้ รสนี้ โสภณูปะนี้ อาศัย อะไร ดังนี้เป็นต้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในจกขุทวารเหมือนกัน. เวทนา ที่เกิดขึ้นพิจารณากลิ่นเป็นต้น เป็นอารมณ์อย่างนี้ เพราะฉะนั้น เวทนาจึง ชื่อว่า มีขมานะ ชิวหา กายสัมผัสเป็นปัจจัย จิตทั้งหลายย่อมได้ด้วยอำนาจภาวนา อย่างนี้.

ก็จิตในมโนทวาร (มี ๖๗ ดวง) ย่อมได้ด้วยอาการแม้ทั้ง ๓.

จริงอยู่ กุลบุตรบางคนเห็นชาติ (ความเกิด) โดยความเป็นภัย ย่อม เห็นชรา พยาธิ มรณะโดยความเป็นภัย ครั้นเห็นโดยความเป็นภัยแล้ว ก็คิดว่าเราควรพ้นจากชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ ดังนี้ ก็แต่ว่า อันบุคคลผู้นอนหลับอยู่ไม่อาจเพื่อจะพ้นจากชาติเป็นต้นได้ เราควรทำความเพียรชำระศีลให้บริสุทธิ์ตั้งแต่บัดนี้ทีเดียว ดังนี้ แล้วปฏิบัติโดยนัยที่กล่าวไว้ในจกขุทวารนั้นแหละ ก็ย่อมบรรลุพระอรหัตได้. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะเป็นปัจจัยมีกำลังเพราะความเกิดแห่งเวทนาอันเป็นไปในภูมิ ๔ อย่างนี้ ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาเป็นไปในสมาบัติ ๘ เป็น รูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระดังนี้ เพราะฉะนั้น

เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่ามิมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในมโนทวาร
ย่อมได้ด้วยอำนาจอุปนิสัยอย่างนี้ก่อน.

คำทั้งหมดว่า ก็เมื่อธรรมารมณฺ์มาสู่คลองมโนทวารเป็นต้น ฟังทราบ
โดยที่กล่าวไว้ในจักขุทวารนั้นแหละ. เวทนาที่ก้าวล่วงกิเลสที่เกิดขึ้นใน
ธรรมารมณฺ์อย่างนี้แล้ว เพราะฉะนั้น เวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ จึงชื่อว่า
มิมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในมโนทวารย่อมได้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงกิเลส
อย่างนี้.

อนึ่ง เมื่อธรรมารมณฺ์มาสู่คลองมโนทวารแล้ว คุลบุตรผู้หนึ่งย่อมเริ่ม
กำหนดอย่างนี้ว่า ธรรมารมณฺ์นี้อาศัยอะไร ทราบแล้วว่า อาศัยวัตถุ
ก็พิจารณาว่า วัตถุอาศัยอะไร ทราบแล้วว่า อาศัยมหาภูตรูป ดังนี้ เธอ
จึงกำหนดมหาภูตรูป และอุปาทาหารูป ว่าเป็น รูป ย่อมกำหนดธรรมที่มีรูป
นั้นเป็นอารมณ์ว่าเป็น อรูป (นาม) ต่อจากนั้น ก็กำหนดคณาทรูปพร้อมทั้งปัจจัย
ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยลำดับแห่งวิปัสสนาแล้วย่อมบรรลु
พระอรหัต. ในการบรรลุพระอรหัตนั้น เวทนานี้คือ ที่เกิดขึ้นพิจารณา
ธรรมารมณฺ์อย่างนี้ว่า บริกรรมเวทนาแม้ทั้งหมดเป็นกามาพจร เวทนาที่เป็น
ไปในสมابติ ๘ เป็นรูปาพจร อรูปาพจร เวทนาในมรรคและผลเป็นโลกุตระ
ดังนี้ ชื่อว่า เกิดขึ้นเพราะมิมโนสัมผัสเป็นปัจจัย จิตในมโนทวารย่อมได้ด้วย
อำนาจภาวนาอย่างนี้.

ก็เวทนาอย่างละ ๖ คือ เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนาที่เกิด
แต่มโนสัมผัส ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในที่สุดแห่งวาระมีวาระแห่ง
เวทนาหมวดละ ๒๔ เป็นต้น แม้ทั้งหมดเหล่านี้ เวทนาเหล่านั้นตรัสด้วยอำนาจ
แห่งปัจจัยธรรมสัมปยุตกัน ดังนี้แล.

นิเทศแห่งเวทนาชั้น ๖ จบ

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัญญาชั้น

แม่สัญญาชั้นเป็นต้นก็พึงทราบโดยอุบายนี้*.

จริงอยู่ ในนิเทศแห่งสัญญาชั้นย่อมได้แม่เวทนาตักะ และปีติกะ ในตักะทั้งหลายโดยสิ้นเชิง แม้ธรรมมีสุขสทคตะเป็นต้น ก็ย่อมได้แม่ในทุกะทั้งหลาย.

ในนิเทศแห่งสังขารชั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสคำว่า สัมปยุตด้วยผัสสะ เพราะแม่ผัสสะก็เป็นธรรมนับเนื่องในสังขารชั้น แต่ตรัสคำว่า จิตตสมฺปยุตโต (สัมปยุตด้วยจิต) และในนิเทศแห่งชั้นนี้ ธรรมทั้งหลาย แม้มีเหตุทุกะเป็นต้น ย่อมได้ในทุกะทั้งหลาย ธรรมหมวดตักะเป็นเหมือนสัญญาชั้นนั้นแล.

ในนิเทศแห่งวิญญาณชั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสความที่วิญญาณชั้นเป็นธรรมเกิดแต่จักขุสัมผัส แต่ตรัสคำว่า จกฺขุวิญญาณ (จักขุวิญญาณ) เป็นต้น เพราะใคร ๆ ไม่อาจเพื่อแสดงว่า วิญญาณเกิดแต่มนโสมผัส ดังนี้. คำที่เหลือในที่นี้เป็นเช่นเดียวกับคำที่กล่าวในสัญญาชั้นนั้นแล.

ก็ในนิเทศแห่งชั้นแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ ได้ธรรมหมวดตักะและทุกะมากกว่านิเทศแห่งเวทนาชั้น บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งวาระด้วยอำนาจแห่งธรรมตักะและทุกะเหล่านั้นเถิด ฉะนี้แล.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์ จบ

* โดยเหมือนเวทนาชั้น

ปัญหาปุจฉะ

[๘๔] ชั้น ๕ คือ

๑. รูปชั้น
๒. เวทนาชั้น
๓. สัญญาชั้น
๔. สังขารชั้น
๕. วิญญาณชั้น.

ติกมติกาลุจฉา ทุกมติกาลุจฉา

บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอภัยกฤต ฯลฯ ชั้นไหนเป็นสรวณะ ชั้นไหนเป็นอรณะ.

ติกมติกาวิสังขนา

[๘๕] รูปชั้นเป็นอภัยกฤต ชั้น ๔ [เบื้องปลาย] เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกฤตก็มี ชั้น ๒ [เบื้องต้น] กล่าวไม่ได้ว่าแม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ชั้น ๓ [เบื้องปลาย] เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี รูปชั้นเป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ชั้น ๔ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี รูปชั้น เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี ชั้น ๔ เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนา-

นุภาทานิยะกัมี รูปขันธ์เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะ ขันธ์ ๔ เป็นสังกิลิฏฐสังกิลิสะ
สังกิลิสะกัมี เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะกัมี เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิสะกัมี รูปขันธ์
เป็นอวิตกกาวิจาระ ขันธ์ ๓ เป็นสวิตกกสวิจาระกัมี เป็นอวิตกกวิจารมัตตะกัมี
เป็นอวิตกกาวิจาระกัมี สังขารขันธ์เป็นสวิตกกสวิจาระกัมี เป็นอวิตกกวิจารมัตตะ
กัมี เป็นอวิตกกาวิจาระกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตกกสวิจาระ แม้เป็นอวิ
ตกกวิจารมัตตะ แม้เป็นอวิตกกาวิจาระกัมี รูปขันธ์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติ
สหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ เวทนาขันธ์ เป็นปีติสหคตะ
เป็นนสุขสหคตะ เป็นนอุpekขาสหคตะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปีติสหคตะกัมี
ขันธ์ ๓ เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นอุpekขาสหคตะกัมี กล่าวไม่
ได้ว่าแม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะกัมี รูปขันธ์
เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะ ขันธ์ ๔ เป็นทัสสนนปหัตตัพพะกัมี เป็น
ภวานาปหัตตัพพะกัมี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะกัมี รูปขันธ์ เป็น
เนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ ขันธ์ ๔ เป็นทัสสนนปหัตตัพพะเหตุกะกัมี
เป็นภวานาปหัตตัพพะเหตุกะกัมี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะกัมี
รูปขันธ์เป็นเนววจคามินาปจยคามิ ขันธ์ ๕ เป็นอจยคามิกัมี เป็นอปจยคามิ
กัมี เป็นเนววจคามินาปจยคามิกัมี รูปขันธ์ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ ขันธ์ ๔
เป็นเสกขะกัมี เป็นอเสกขะกัมี เป็นเนวเสกขนาเสกขะกัมี รูปขันธ์ เป็น
ปริตตะ ขันธ์ ๔ เป็นปริตตะกัมี เป็นมหัคคตะกัมี เป็นอปปมาณะกัมี
รูปขันธ์ เป็นอนารัมมณะ ขันธ์ ๔ เป็นปริตตารัมมณะกัมี เป็นมหัคคตาร
ัมมณะกัมี เป็นอปปมาณารัมมณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ
แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอปปมาณารัมมณะกัมี รูปขันธ์ เป็นมัชฌิมะ
ขันธ์ ๔ เป็นหีนะกัมี เป็นมัชฌิมะกัมี เป็นปณิตตะกัมี รูปขันธ์ เป็นอนิยะ

ขันธ ๔ เป็นมิจฉัตตนิยตะกัมมิ เป็นสัมมัตตนิยตะกัมมิ เป็นอนิยตะกัมมิ รูปขันธ เป็นอนารัมมณะ ขันธ ๔ เป็นมกคารัมมณะกัมมิ เป็นมกคเหตุกะกัมมิ เป็นมกคาธิปติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมกคารัมมณะ แม้เป็นมกคเหตุกะ แม้เป็นมกคาธิปติกัมมิ ขันธ ๕ เป็นอุปปีนณะกัมมิ เป็นอนุปปีนณะกัมมิ เป็นอุปาทิกัมมิ ขันธ ๕ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ รูปขันธ เป็นอนารัมมณะ ขันธ ๔ เป็นอดีตารัมมณะกัมมิ เป็นอนาคตารัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุปปีนารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนารัมมณะกัมมิ ขันธ ๕ เป็นอชฉัตตะกัมมิ เป็นพหิททากัมมิ เป็นอชฉัตตพหิททากัมมิ รูปขันธ เป็นอนารัมมณะ ขันธ ๔ เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมิ เป็นพหิททารัมมณะกัมมิ เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอชฉัตตารัมมณะ แม้เป็นพหิททารัมมณะ แม้เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะกัมมิ ขันธ ๔ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ รูปขันธ เป็นสันทัสสนสัปฎิฆะกัมมิ เป็นอนิทัสสนสัปฎิฆะกัมมิ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะกัมมิ.

ทุกมาติกาวិสาขนา

๑. เหตุโถจนกาวิสาขนา

[๘๖] ขันธ ๔ เป็นนเหตุ สังขารขันธเป็เหตุกัมมิ เป็นนเหตุกัมมิ รูปขันธ เป็นอเหตุกะ ขันธ ๔ เป็นสเหตุกะกัมมิ เป็นอเหตุกะกัมมิ รูปขันธ เป็นเหตุวิปยุต ขันธ ๔ เป็นเหตุสัมปยุตกัมมิ เป็นเหตุวิปยุตกัมมิ รูปขันธ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ ขันธ ๑ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสเหตุกนเหตุกัมมิ สังขารขันธเป็เหตุสเหตุกะกัมมิ เป็นสเหตุกนเหตุกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น

เหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุกัมี รูปจันท์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสสัมปยุตตนเหตุ จันท์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสสัมปยุตตนเหตุกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสสัมปยุตตนเหตุกัมี สังขารจันท์ เป็นเหตุสเหตุสัมปยุตกัมี เป็นเหตุสสัมปยุตตนเหตุกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสสัมปยุตตนเหตุกัมี รูปจันท์ เป็นนเหตุสเหตุกะ จันท์ ๓ เป็นนเหตุสเหตุกะกัมี เป็นนเหตุสเหตุกัมี สังขารจันท์เป็นนเหตุสเหตุกะกัมี เป็นนเหตุสเหตุกะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุสเหตุกะกัมี.

๒. จุฬันตรทุกวิธาน

[๘๑] จันท์ ๕ เป็นสัจปัจจะ เป็นสังขตะ จันท์ ๔ เป็นอนิทัสสนะ รูปจันท์ เป็นสนิทัสสนะกัมี เป็นอนิทัสสนะกัมี จันท์ ๔ เป็นอัมปฏิมะ รูปจันท์ เป็นสัจปัจจะกัมี เป็นอัมปฏิมะกัมี รูปจันท์ เป็นรูปจันท์ ๔ เป็นอรูป รูปจันท์เป็นโลกิยะ จันท์ ๔ เป็นโลกิยะกัมี เป็นโลกุตระกัมี จันท์ ๕ เป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจิวัญญะ.

๓. อาสวโคจกวิธาน

[๘๒] จันท์ ๘ เป็นโนอาสวะ สังขารจันท์ เป็นอาสวะกัมี เป็นโนอาสวะกัมี รูปจันท์ เป็นสาสวะ จันท์ ๔ เป็นสาสวะกัมี เป็นอนาสวะกัมี รูปจันท์ เป็นอาสววิปยุต จันท์ ๔ เป็นอาสวสัมปยุตกัมี เป็นอาสววิปยุตกัมี รูปจันท์ กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ จันท์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะกัมี สังขารจันท์ เป็นอาสวสาสวะกัมี เป็นสาสวโนอาสวะกัมี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะก็มี รูปชั้น กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวาสวะสัมปยุต แม้เป็นอาสวะสัมปยุตโนอาสวะ ชั้น ๓
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวาสวะสัมปยุต เป็นอาสวะสัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอาสวะสัมปยุตโนอาสวะก็มี สังขารชั้น เป็นอาสวาสวะสัมปยุต
ก็มี เป็นอาสวะสัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวาสวะสัมปยุต
แม้เป็นอาสวะสัมปยุตโนอาสวะก็มี รูปชั้น เป็นอาสวะวิปยุตตาสวะ ชั้น ๔
เป็นอาสวะวิปยุตตาสวะก็มี เป็นอาสวะวิปยุตตอนาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอาสวะวิปยุตตาสวะ แม้เป็นอาสวะวิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔. สัญโญชนโคธกวิธาน

[๘๕] ชั้น ๔ เป็นโนสัญโญชนะ สังขารชั้น เป็นสัญโญชนะก็มี
เป็นโนสัญโญชนะก็มี รูปชั้นเป็นสัญโญชนิยะ ชั้น ๔ เป็นสัญโญชนิยะก็มี
เป็นอสัญโญชนิยะก็มี รูปชั้นเป็นสัญโญชนวิปยุต ชั้น ๔ เป็นสัญโญชน-
สัมปยุตก็มี เป็นสัญโญชนวิปยุตก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่าเป็นสัญโญชน-
สัญโญชนิยะ เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่าเป็นสัญโญ-
ชนสัญโญชนิยะ เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญโญ-
ชนิโยโนสัญโญชนะก็มี สังขารชั้น เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะก็มี เป็นสัญโญ-
ชนิโยโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะ แม้เป็น
สัญโญชนิโยโนสัญโญชนะก็มี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญโญชนสัญโญ-
ชนสัมปยุต แม้เป็นสัญโญชนสัมปยุตโนสัญโญชนะ ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่าเป็น
สัญโญชนสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนสัมปยุตโนสัญโญชนะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่าเป็นสัญโญชนสัมปยุตโนสัญโญชนะก็มี สังขารชั้นเป็นสัญโญชน-
สัญโญชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญโญชนสัมปยุตโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า

แม้เป็นสัญญาโยชนสัญญาโยชนสัมปยุต แม้เป็นสัญญาโยชนสัมปยุตตโนสัญญาโยชนะก็มี
รูปจันท์ เป็นสัญญาโยชนวิปยุตตสัญญาโยชนิยะ จันท์ ๔ เป็นสัญญาโยชนวิปยุตต-
สัญญาโยชนิยะก็มี เป็นสัญญาโยชนวิปยุตตอสัญญาโยชนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นสัญญาโยชนวิปยุตตสัญญาโยชนิยะ แม้เป็นสัญญาโยชนวิปยุตตอสัญญาโยชนิยะ
ก็มี.

๕. คันถโคจจกวิสาขนา

[๕๐] จันท์ ๔ เป็นโนคันถะ สังขารจันท์เป็นคันถะก็มี เป็นโนคันถะ
ก็มี รูปจันท์ เป็นคันถนิยะ จันท์ ๔ เป็นคันถนิยะก็มี เป็นอคันถนิยะก็มี
รูปจันท์ เป็นคันถวิปยุต จันท์ ๔ เป็นคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถวิปยุตก็มี
รูปจันท์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็นคันถนิยโนคันถะ จันท์ ๓
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี สังขารจันท์ เป็นคันถคันถนิยะก็มี เป็นคันถนิยโน-
คันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถนิยะ แม้เป็นคันถนิยโนคันถะก็มี
รูปจันท์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะ
จันท์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถสัมปยุต เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี สังขารจันท์ เป็นคันถคันถสัมปยุต
ก็มี เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต
แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี รูปจันท์ เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ จันท์ ๔
เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะก็มี เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ แม้เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะก็มี

๖.๗.๘ โอนโคจจกาทิวัดชานา

[๕๑] ชั้น ๔ เป็นโนโอะมะ ฯลฯ ชั้น ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
ชั้น ๔ เป็นโนนินวณะ สังขารชั้น เป็นนินวณะกัมี เป็นโนนินวณะกัมี
รูปชั้น เป็นนินวณะชั้น ๔ เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี รูปชั้น
เป็นนินวณะวิปยุต ชั้น ๔ เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะวิปยุตกัมี
รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณะนินวณะ เป็นนินวณะนินวณะ ชั้น ๓
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณะนินวณะ เป็นนินวณะนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนินวณะนินวณะกัมี สังขารชั้น เป็นนินวณะนินวณะกัมี เป็นนินวณะ-
นินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณะนินวณะ เป็นนินวณะนิน-
นินวณะกัมี รูปชั้น กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะ
กัมี เป็นนินวณะกัมี ชั้น ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณะนินวณะกัมี เป็น
นินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะ
กัมี สังขารชั้นเป็นนินวณะนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณะนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะ
กัมี รูปชั้น เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี ชั้น ๔ เป็นนินวณะกัมี-
นินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
นินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี เป็นนินวณะกัมี

๕. ปรามาสโคจจกาทิวัดชานา

[๕๒] ชั้น ๔ เป็นโนปรามาสะ สังขารชั้น เป็นปรามาสะกัมี
เป็นโนปรามาสะกัมี รูปชั้นเป็นปรามาสะกัมี ชั้น ๔ เป็นปรามาสะกัมี เป็น
ปรามาสะกัมี รูปชั้นเป็นปรามาสะกัมี ชั้น ๓ เป็นปรามาสะกัมี เป็น
ปรามาสะกัมี สังขารชั้น เป็นปรามาสะกัมี เป็นปรามาสะกัมี

วิปยุตต์ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสสัมปยุตต์ แม้เป็นปรามาสวิปยุตต์ก็มี
รูปจันทร์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญญะ เป็นปรามัญญโนปรามาสะกัมี
จันทร์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญญะ เป็นปรามัญญโนปรามาสะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามัญญโนปรามาสะกัมี ตั้งขารจันทร์ เป็นปรามาสปรามัญญะ
กัมี เป็นปรามัญญโนปรามาสะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสปรามัญญะ
แม้เป็นปรามัญญโนปรามาสะกัมี รูปจันทร์ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะ
จันทร์ ๔ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะกัมี เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะ
กัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะ แม้เป็นปรามาสวิป-
ยุตตปรามัญญะกัมี.

๑๐. มหัตตรทุกวิธานา

[๕๑] รูปจันทร์ เป็นอนารัมมณะ จันทร์ ๔ เป็นสารัมมณะ จันทร์
เป็นโนจิตตะ วิญญานจันทร์เป็นจิตตะ จันทร์ ๓ เป็นเจตสิกะ จันทร์ ๒ เป็น
อเจตสิกะ จันทร์ ๓ เป็นจิตตสัมปยุตต์ รูปจันทร์ เป็นจิตตวิปยุตต์ วิญญานจันทร์
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุตต์ แม้เป็นจิตตวิปยุตต์ จันทร์ ๓ เป็นจิตต-
ตั้งสังฺกัระ รูปจันทร์ เป็นจิตตวิตั้งสังฺกัระ วิญญานจันทร์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
จิตตตั้งสังฺกัระ แม้เป็นจิตตวิตั้งสังฺกัระ จันทร์ ๓ เป็นจิตตสมุฏฐานะ วิญญานจันทร์
เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ รูปจันทร์ เป็นจิตตสมุฏฐานะกัมี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ
กัมี จันทร์ ๓ เป็นจิตตสทกฺ วิญญานจันทร์เป็นโนจิตตสทกฺ รูปจันทร์เป็นจิตตสทกฺ
กัมี เป็นโนจิตตสทกฺกัมี จันทร์ ๓ เป็นจิตตานุปริวัตติ วิญญานจันทร์เป็น
โนจิตตานุปริวัตติ รูปจันทร์ เป็นจิตตานุปริวัตติกัมี เป็นโนจิตตานุปริวัตติกัมี
จันทร์ ๓ เป็นจิตตตั้งสังฺกัระสมุฏฐานะ จันทร์ ๒ เป็นโนจิตตตั้งสังฺกัระสมุฏฐานะ
จันทร์ เป็นจิตตตั้งสังฺกัระสมุฏฐานะสทกฺ จันทร์ ๒ เป็นโนจิตตตั้งสังฺกัระสมุฏฐานะ-

สหุ ขันธ ๓ เป็นจิตตสังคฺฐสมุฏฐานานุปริวัตติ ขันธ ๒ เป็นโนจิตตสังค-
ฐสมุฏฐานานุปริวัตติ ขันธ ๓ เป็นพาหิระ วิญญาณขันธเป็นอหัตตติกะ
รูปขันธ เป็นอหัตตติกะก็มี เป็นพาหิระก็มี ขันธ ๔ เป็นนอุปาทา รูปขันธ
เป็นอุปาทาก็มี เป็นนอุปาทาก็มี เป็นอุปาทินนาก็มี เป็นอนุปาทินนาก็มี.

๑๑. อุปาทานโวจจกวิสาขา

[๘๔] ขันธ ๔ เป็นนอุปาทานะ สังขารขันธ เป็นอุปาทานะก็มี
เป็นนอุปาทานะก็มี รูปขันธ เป็นอุปาทานิชะ ขันธ ๔ เป็นอุปาทานิชะก็มี
เป็นอนุปาทานิชะก็มี รูปขันธ เป็นอุปาทานวิปยุต ขันธ ๔ เป็นอุปาทาน
สัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี รูปขันธ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน-
อุปาทานิชะ เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะ ขันธ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน
อุปาทานิชะ เป็นอุปาทานิชโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานิชโน-
อุปาทานะก็มี สังขารขันธ เป็นอุปาทานอุปาทานิชะก็มี เป็นอุปาทานิชโน
อุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิชะ แม้เป็นอุปาทานิช-
โนอุปาทานะก็มี รูปขันธ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต
แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะ ขันธ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน
อุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี สังขารขันธ เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต
ก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทาน
อุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี รูปขันธ เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิชะ ขันธ ๔ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิชะก็มี
เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิชะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานวิป-
ยุตตอุปาทินิชะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิชะก็มี.

๑๒. กิเลสโคงฉกวิชันนา

[๕๕] ชั้นที่ ๔ เป็นโนกิเลสะ สังขารชั้นที่ ๔ เป็นกิเลสะก็มี เป็น โนกิเลสะก็มี รูปชั้นที่ ๔ เป็นสังกิเลสะ ชั้นที่ ๔ เป็นสังกิเลสะก็มี เป็น สังกิเลสะก็มี รูปชั้นที่ ๔ เป็นอสังกิเลสะ ชั้นที่ ๔ เป็นสังกิเลสะก็มี เป็น อสังกิเลสะก็มี รูปชั้นที่ ๔ เป็นกิเลสวิปยุต ชั้นที่ ๔ เป็นกิเลสสัมปยุตก็มี เป็น กิเลสวิปยุตก็มี รูปชั้นที่ ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสะ เป็นสังกิเลส- ลิกโนกิเลสะ รูปชั้นที่ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสะ เป็นสังกิเลส- ลิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี สังขารชั้นที่ ๔ เป็นกิเลส- สังกิเลสะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี รูปชั้นที่ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ ชั้นที่ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสะ เป็น สังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี สังขารชั้นที่ ๔ เป็นกิเลสสังกิเลสะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น กิเลสสังกิเลสะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี รูปชั้นที่ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น กิเลสสังกิเลสะ แม้เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสชั้นที่ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสะ เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น กิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี สังขารชั้นที่ ๔ เป็นกิเลสสังกิเลสะก็มี เป็นกิเลส สัมปยุตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสะ แม้เป็นกิเลส สัมปยุตโนกิเลสะก็มี รูปชั้นที่ ๓ เป็นกิเลสวิปยุตสังกิเลสะ ชั้นที่ ๔ เป็น กิเลสวิปยุตสังกิเลสะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตอสังกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตสังกิเลสะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตอสังกิเลสะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิกวิธาน

[๕๖] รูปขั้น ๕ เป็นนทสสนปหัตตัพพะ ขั้น ๔ เป็นนทสสนปหัตตัพพะ
กัมี เป็นนทสสนปหัตตัพพะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นนภวานาปหัตตัพพะ ขั้น ๔ เป็น
ภวานาปหัตตัพพะกัมี เป็นนภวานาปหัตตัพพะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นนทสสนปหา-
ตัพพะเหตุกะ ขั้น ๔ เป็นนทสสนปหัตตัพพะเหตุกะกัมี เป็นนทสสนปหัตตัพพะเหตุกะ
กัมี รูปขั้น ๕ เป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ ขั้น ๔ เป็นภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ
กัมี เป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นอวิตถกะ ขั้น ๔ เป็น
สวิตถกะกัมี เป็นอวิตถกะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นอวิจระ ขั้น ๔ เป็นสวิจระกัมี
เป็นอวิจระกัมี รูปขั้น ๕ เป็นอปปิตกะ ขั้น ๔ เป็นสปปิตกะกัมี เป็นอปปิ-
ติกะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นปิติสหคตะ ขั้น ๔ เป็นปิติสหคตะกัมี เป็นนปิติ-
สหคตะกัมี ขั้น ๒ เป็นนสุขสหคตะ ขั้น ๓ เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุข-
สหคตะกัมี ขั้น ๒ เป็นนอุปกษาสหคตะ ขั้น ๓ เป็นอุปกษาสหคตะกัมี
เป็นนอุปกษาสหคตะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นกามาวจร ขั้น ๔ เป็นกามาวจรกัมี
เป็นนกามาวจรกัมี รูปขั้น ๕ เป็นนรูปาวจร ขั้น ๔ เป็นรูปาวจรกัมี เป็น
นรูปาวจรกัมี รูปขั้น ๕ เป็นนอรูปาวจร ขั้น ๔ เป็นอรูปาวจรกัมี เป็น
นอรูปาวจรกัมี รูปขั้น ๕ เป็นปริยาป็นนะ ขั้น ๔ เป็นปริยาป็นนะกัมี เป็น
อปปริยาป็นนะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นอนิขยานิกะ ขั้น ๔ เป็นนิขยานิกะกัมี เป็น
อนิขยานิกะกัมี รูปขั้น ๕ เป็นอนิยตะ ขั้น ๔ เป็นนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี
รูปขั้น ๕ เป็นสอุตตระ ขั้น ๔ เป็นสอุตตระกัมี เป็นอนุตตระกัมี รูปขั้น ๕
เป็นอระณะ ขั้น ๔ เป็นสระณะกัมี เป็นอระณะกัมี ฉะนี้แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

ขันธวิกังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

บัดนี้ เป็นปัญหาปุจฉะ (หมวด ๓ ปัญหา) ในปัญหาปุจฉะนั้น
บัณฑิตพึงทราบในการถามปัญหาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามปัญหาธรรม
ใดที่ได้และไม่ได้โดยนัยมีอาทิว่า **ปลจนฺหนิ ขนฺธานํ กติ กุสลา กติ**
อกุสลา กติ อพฺยากตา (บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหน
เป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอพยากต) ดังนี้ ในกรณีนี้ ในการวิสัชนา พระองค์ทรง
ยกธรรมที่ได้เท่านั้นขึ้นแสดงโดยนัยมีอาทิว่า **รูปกฺขนุโ อพฺยากโต** (รูปชั้น
เป็นอพยากต) ดังนี้ ก็ในที่ใด ๆ พระองค์ไม่ทรงกำหนดว่า เป็นชั้นหนึ่ง
หรือชั้นสอง ก็จะทรงตั้งต้นติ (แบบแผน) ไว้โดยนัยมีอาทิว่า **ติยา อุปฺปนฺนา**
ติยา อุปฺปนฺนา (ชั้น ๕ เป็นอุปปนนะกัมมิ เป็นอุปปนนะกัมมิ) ดังนี้
ในที่นั้น ๆ พึงทราบการถือเอาชั้นแม่ทั้ง ๕. การจำแนกกุศลเป็นต้นของชั้น
เหล่านั้น ๆ ที่เหลือ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมสังคหะ* ในหนหลัง
แล้วแล.

ก็ในอารัมมณิกะทั้งหลาย ชั้น ๔ ย่อมเป็นปริตตารัมมณะ
แก่บุคคลผู้กำหนด ผู้ขัดเคือง ผู้ลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้พิจารณา ผู้ถึงเห็น
ปรารภกามาจรธรรม ๕๕ ดวง เป็นมหัคคตารัมมณะแก่บุคคลผู้กำหนด
ผู้ขัดเคือง ผู้ลุ่มหลง ผู้สำรวจ ผู้เริ่มกำหนดปรารภฐปาจรและอรุปาจรธรรม
๒๗ ดวง และเป็นอัปมาณารัมมณะ แก่บุคคลผู้พิจารณามรรค ผล และ
พระนิพพาน แต่เป็นนวัตตัพพารมณ (อารมณบัญญัติ) ในเวลาพิจารณา
บัญญัติ ฉะนี้แล.

* อัญญาสาลินี อรรถกถาธรรมสังคหี

ชั้น ๔ เหล่านี้แน่นอน เป็นมัคคารัมมณะในเวลาที่จะเสขและ
อเสขพิจารณาพรรค. เป็นมัคคเหตุกะ (มีพรรคเป็นเหตุ) โดยเหตุที่เกิด
พร้อมกันในกาลแห่งพรรค. เป็นมัคคาธิปติ โดยอารัมมณาธิปติ ในเวลา
พิจารณาทำพรรคให้หนัก (เป็นใหญ่). อีกอย่างหนึ่ง ชั้น ๔ เป็นมัคคาธิปติ
ด้วยอธิปติที่เกิดพร้อมกันของบุคคลผู้เจริญพรรคมีวิริยะเป็นใหญ่ หรือมีวิมังสา
เป็นใหญ่ แต่เชื่อว่าเป็นนวัตตัพพารัมมณะ แก่บุคคลผู้เจริญพรรคมีฉันทะ
เป็นใหญ่ หรือมีจิตเป็นใหญ่.

ก็ชั้น เป็นอดีตารัมมณะ แก่บุคคลผู้กำหนด ผู้ขัดเคือง
ผู้ลุ่มหลง ผู้ส่ำรวม ผู้เริ่มกำหนดปรารภชั้น ชาติ อายุขณะที่ล่วงแล้ว.
เป็นอนาคตารัมมณะ แก่บุคคลผู้กำหนดเป็นผู้ปรารภธรรมมีชั้นเป็นต้น
ที่ยังมาไม่ถึง. เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ แก่บุคคลเหล่านั้นและผู้ปรารภ
ธรรมเหล่านั้นแหละที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า. เป็นนวัตตัพพารัมมณะ แก่บุคคล
ผู้พิจารณาบัญญัติ หรือพระนิพพาน.

อนึ่ง ชั้น ๔ พึงทราบว่าเป็นอัมมัตตารัมมณะ แก่บุคคลผู้กำหนด
ผู้ขัดเคือง ผู้ลุ่มหลง ผู้ส่ำรวม ผู้เริ่มกำหนดปรารภชั้น ชาติ อายุขณะของ
คน เป็นพหิทถารัมมณะ แก่บุคคลผู้ปรารภชั้น ชาติ อายุขณะ ของบุคคล
เหล่านี้ เป็นไปอยู่อย่างนั้น เป็นพหิทถารัมมณะนั้นแหละ แม้ในกาลที่
พิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน เป็นอัมมัตตพหิทถารัมมณะ แก่บุคคลผู้
ประพฤต้อย่างนั้นในอัมมัตตธรรมตามกาล ในพหิทถธรรมตามกาล เป็น
นวัตตัพพารัมมณะ ในกาลแห่งอาภิกขุญญาตนะ ดังนี้.

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๑ - หน้าที่ 160

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจำแนกชั้นวิภังค์นี้ นำออก ๓ ปริวรรต*
ด้วยอำนาจสุดตันตภาษณีย์เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ก็ในปริวรรตแม่ทั้ง ๓
มีปริจเฉทเดียวเท่านั้น เพราะรูปชั้นเป็นกามาพจรอย่างเดียวกันที่ทั้งปวง
ชั้น ๔ เป็นไปในภูมิ ๔ พระองค์ตรัสไว้ปะปนกันไปทั้งโลกิยะและโลกุตตระแล.

ชั้นวิภังคนิเทศที่หนึ่ง

แห่งสัมโมหวิโนทนี อรรถกถาพระวิภังค์ จบ

* หมุนไป ๓ อย่าง.

๒. อาตมวิภังค์
สูตรต้นตภาชนีย์

[๕๗] อายตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ
๒. รูปายตนะ
๓. โสตายตนะ
๔. สัททายตนะ
๕. ฆณายตนะ
๖. คันธายตนะ
๗. ชิวหายตนะ
๘. รสายตนะ
๙. กายายตนะ
๑๐. โผฏฐัพพายตนะ
๑๑. มนายตนะ
๑๒. ธรรมายตนะ

[๕๘] จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไป
เป็นธรรมคา รูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมคา โสตะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมคา สัททะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมคา ฆานะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมคา คันธะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น

ธรรมดา ชิวหา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็น
ธรรมคารส ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมคา
กาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมคา
โณภูฏัพพะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมคา
มโน ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมคา
ธรรม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมคา.

สุดตันตภาชนียํ จบ

๒. อายตนวิภังคนิเทศ (บาลีข้อ ๕๗)

วรรณาสุดตันตภาชนียํ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงสุดตันตภาชนียํในอายต-
นนิเทศอันเป็นลำดับต่อจากขันธวิภังคนิเทศนั้นก่อน จึงตรัสพระบาลีว่า
ทฺวาทสายนานิ จกุขุวายนํ รูปยตนํ (อายตนะ ๑๒ คือ จักขายตนะ
รูปายตนะ) เป็นต้น ในอายตนะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยบาลีมุตตกะก่อน.

อูลกฺขณตาวตฺถ กมลํ เขปวิตฺถารา

ตถา ทฺฐรพฺพโต เจว วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺจโย

บัณฑิตฟังทราบวินิจฉัยันโดยอรรถ ๑

โดยลักษณะ ๑ โดยความมีเพียงเท่านั้น ๑

โดยลำดับ ๑ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑

โดยเป็นธรรมอันบัณฑิตฟังเห็น ๑.

ว่าด้วยวินิจัยโดยอรรถ

ในคำวินิจัยเหล่านั้น พึงทราบอรรถโดยแปลกันก่อน.

๑. จกขุตีติ จกขุ* ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า ย่อมเห็น
อธิบายว่า ย่อมชอบ คือ ทำรูปให้แจ่มแจ้ง

๒. รูปยตีติ รูป ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า ย่อมให้ปรากฏ
อธิบายว่า รูปเมื่อถึงวิการแห่งวรรณะ ย่อมแสดงภาวะของตนไปสู่หทัย.

๓. สุธมตีติ โสถ์ ชื่อว่า โสถ เพราะอรรถว่า ได้ยิน.

๔. สปรตีติ สปรโท ชื่อว่า สัททะ เพราะอรรถว่า ออกไป
คือ เปล่งออกไป.

๕. ฆายตีติ ฆานัน ชื่อว่า ฆานะ เพราะอรรถว่า สูดดม.

๖. คนุชยตีติ คนุช ชื่อว่า คันธะ เพราะอรรถว่า ส่งกลิ่น
คือ ย่อมแสดงที่อยู่ของตนให้ปรากฏ.

๗. ชีวิตัง อวหันทีติ ชิวหา ชื่อว่า ชิวหา เพราะอรรถว่า
นำมาซึ่งชีวิต.

๘. รสนุตี ตัง สตุตาคี รโส ชื่อว่า รส เพราะอรรถว่าเป็น
ที่ยินดี คือ เป็นที่ชบสใจของสัตว์ทั้งหลาย.

* จกขุวิญญาณธัญญิตัง หุติวา สมวิสम्मัม จกขุติ อจิกขุขณุตัง วิย โหตีติ จกขุ แปลว่า รูปใดเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณ ย่อมเห็นประจักษ์ คือ ย่อมเป็นราวกระบอกอารมณ์ที่ดีและไม่ดี เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่า จักขุ ได้แก่ จักขุปสาท หรือเรียกว่า ตา คำที่เป็นชื่อของตามีมากเช่น จกขุ อกขิ นยัน เนตตุตัง โลจนัน ทิฏฐิตัง ทสฺสนัน เปกขัน อจฺจิทัง ปมุหัง ปมุขัง ดังคาถาประพันธ์ไว้ว่า

จกขุกขิ นยัน เนตตุตัง โลจนัน ทิฏฐิตัง ทสฺสนัน
เปกขัน อจฺจิทัง ปมุหนตุ ปมุขนติ ปวฺจจติ
จกธาตูปปทีปิกา

๕. กุจฺฉิตานํ สาสวชฺชมานํ อาโยติ กาโย ชื่อว่า กาย
เพราะอรรถว่า เป็นบ่อเกิดของธรรมมีอาสวะอันบัณฑิตเกลียด คำว่า อาโย
คือ ที่เกิด.

๑๐. ผุสฺสูยิตฺติ โผฏฺฐพฺพํ ชื่อว่า โผฏฐัพพะ เพราะอรรถว่า
อันกายย่อมถูกต้อง.

๑๑. มนุยิตฺติ มโน ชื่อว่า มนะ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้.

๑๒. อคฺคตโน ลกฺขณํ ชารยิตฺติ ชมฺมา ชื่อว่า ธรรม เพราะ
อรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน.

แต่เมื่อว่าโดยอรรถไม่แปลกกัน ฟังทราบว่ ที่ชื่อว่า อายตนะ
เพราะเป็นเครื่องต่อ (อายตนะโต) ๑ เพราะการแผ่ธรรมอันเป็นบ่อเกิดแห่ง
อาสวะทั้งหลาย (อายานํ ตนนโต) ๑ เพราะนำไปสู่สังสารต่อไป (อายตสฺส
จ นยฺนโต) ๑.

จริงอยู่ ในบรรดาอายตนะทั้งหลายมีจักขุและรูปเป็นต้น มีอธิบาย
ไว้ว่า ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกมีอารมณ์ตามทวารนั้น ๆ ย่อมเจริญขึ้น
ย่อมตั้งขึ้น ย่อมสืบต่อ ย่อมขยายไปด้วยกิจ มีการเสวยอารมณ์เป็นต้นของตน ๆ
นี่เป็นคำอธิบายข้อที่ ๑.

ก็เมื่อธรรมอันเป็นอาสวะ (คือเป็นบ่อเกิดของอาสวะมีอยู่) ธรรมคือจิต
และเจตสิกเหล่านั้นก็ย่อมแผ่ไป คือย่อมยังธรรม อันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะนี้
ให้กว้างขวาง นี่เป็นคำอธิบายข้อที่ ๒.

ก็อายตนะเหล่านั้นย่อมนำไป คือ ย่อมให้เป็นไปถ่ายเดียวสู่สังสารทุกข์
อันยาวนานมาแต่อดีต เป็นไปล่วงไปในสังสารอันมีเงื่อนไขเบื้องต้นและที่สุดอัน
รู้ไม่ได้ ให้หวนกลับมิได้ นี่เป็นคำอธิบายข้อที่ ๓.

เหล่านี้แม้ทั้งหมด จึงตรัสเรียกว่า ชื่อว่า **อายตนะ** อายตนะ เพราะเป็นเครื่องต่อ เพราะเป็นการแผ่ธรรมอันเป็นบ่อเกิดแห่งอาสวะทั้งหลาย และเพราะนำไปสู่สังสารอันยาวนานต่อไป.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบ ว่า ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่อยู่ เพราะอรรถว่าเป็นอากร เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น โวหารทางโลก เขาเรียก ที่อยู่อาศัย ว่า **อายตนะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **อิสฺสรายตน์** (ที่อยู่ของพระอิสฺร) **วาสฺสเทวายตน์** (ที่อยู่ของพระवासฺสเทพ). อากรคือบ่อเกิด เรียกว่า **อายตนะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **สุวณฺณายตน์** (บ่อทอง) **รัตนายตน์** (บ่อรัตนะ). ก็โวหารในศาสนาเรียกที่ประชุม ว่า **อายตนะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **มโนรม** **อายตเน** **เสวณฺติ** **นํ** **วิหฺงคฺมา**^๑ (เมื่ออายตนะคือที่ประชุมอันเป็นที่รื่นเริงใจ มีอยู่ พวกนกก็พากันไปอาศัยคั่นไม้นั้น). **ถิ่นที่เกิด** เรียกว่า **อายตนะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **ทกฺขิณฺยาปโต** **คฺนฺนํ** **อายตน์** (ทักษิณบาล คือ ทางทิศใต้ของอินเดีย เป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย). **การณะ** เรียกว่า **อายตนะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **ตตฺร** **ตเตฺรว** **สทฺกฺขิภพฺพตํ** **ปาปฺลมาติ** **สติ** **สตีอายตเน**^๒ (เมื่ออายตนะคือเหตุเป็นเครื่องระลึกมีอยู่ เธอก็จะบรรลุผลในจุดปapatญาณนั้น ๆ โดยแน่นอน).

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ๆ ย่อมอาศัยอยู่ในอายตนะทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะความเป็นไปเนื่องด้วยจักขุเป็นต้นนั้น

๑. อ . ปญจก. เล่ม ๒๒ ๓๘/๔๖

๒. อ . กญจก. เล่ม ๒๒ ๒๓/๒๐

เพราะเหตุนี้ อายุคนะมีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นนิวาสถาน คือเป็นที่อยู่อาศัยของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จิตแลเจตสิกเหล่านั้นเกิดก่อนก่อนในอายุคนะจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุเป็นต้นนั้น และเพราะความที่มีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ มีอยู่ เพราะเหตุนี้ อายุคนะมีจักขุเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นอากร คือเป็นบ่อเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง จักขุเป็นต้นชื่อว่า เป็นที่ประชุม (สโมสรม) ของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเป็นที่ประชุมด้วยอำนาจเป็นวัตถุทวารและอารมณ์ในอายุคนะนั้น ๆ. อนึ่ง อายุคนะมีจักขุเป็นต้น เป็นถิ่นเกิดของจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะความเกิดขึ้นในอายุคนะนั้นนั้นแหละ โดยความเป็นที่อาศัย (นิสสยปัจจัย) และเป็นอารมณ์ (อารัมมปัจจัย) ของจิตและเจตสิกเหล่านั้น. อนึ่ง อายุคนะมีจักขุเป็นต้นเป็นเหตุ (การณะ) ของจิต และเจตสิกเหล่านั้น เพราะความที่อายุคนะมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้นไม่มี จิตและเจตสิกก็หาไม่มี.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า อายุคนะ ด้วยเหตุแม่เหล่านี้ คือ เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่อาศัย เพราะอรรถว่า เป็นอากร เพราะอรรถว่า เป็นที่ประชุม เพราะอรรถว่า เป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่า เป็นเหตุ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ว่าโดยอรรถตามที่กล่าวมา จักขุนั้นด้วย เป็นอายุคนะด้วย จึงชื่อว่า จักขวยคนะ ฯลฯ ธรรมเหล่านั้นด้วย เป็นอายุคนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ธรรมายคนะ.

พึงทราบวินิจฉัยในอายุคนะเหล่านี้ โดยอรรถอย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะ

ก็ชื่อว่า โดยลักษณะ นั้น คือ พึงทราบวินิจฉัยในอายุคนะเหล่านี้ โดยลักษณะแห่งอายุคนะมีจักขุเป็นต้น ก็แต่ลักษณะนั้นของอายุคนะมีจักขุ

เป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิเทศแห่งรูปกัมมัตถ์ในหนหลัง
นั้นแหละ.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความมีเพียงเท่านั้น

ชื่อว่า โดยความมีเพียงเท่านั้น ได้แก่ โดยความมีจำนวนเพียง
เท่านั้น คำนี้ มีอธิบายว่า หากมีผู้สงสัยว่า ก็อายตนะแม้มีจักขุเป็นต้น ก็เป็น
ธรรมนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ พระองค์มิได้ตรัสว่า ธรรมอายตนะ เท่านั้น
แต่ตรัสอายตนะ ๑๒ อย่าง ดังนี้ เพราะเหตุไร ?

ข้อนี้ ควรแก้ความสงสัยว่า ที่ตรัสไว้ ๑๒ อย่าง เพราะทรงกำหนด
ทวารและอารมณ์ อันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งวิญญาณกาย ๖ *

จริงอยู่ ในอายตนะวิภังค์ มีประเภทอายตนะเหล่านั้น โดยกำหนด
ความเป็นทวารและความเป็นอารมณ์ของวิญญาณกาย ๖ มีเพียงนี้เท่านั้น
เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า อายตนะมี ๑๒ ด้วยว่า จักขายตนะนั้นแหละเป็น
ทวารเกิดขึ้นของวิญญาณกายซึ่งนับเนื่องในวิถีของจักขุวิญญาณ และรูปายตนะ
นั้นแหละก็เป็นอารมณ์ อนึ่ง อายตนะนอกนี้เป็นทวารเกิดขึ้นแก่วิญญาณกาย
นอกนี้ แต่อายตนะที่เป็นเอกเทศแห่งมนายตนะกล่าวคือ ภาวักจิดนั้นเองเป็น
ทวารเกิดขึ้นของวิญญาณกายที่ ๖ และธรรมายตนะที่ไม่ทั่วไปเป็นอารมณ์
เพราะฉะนั้น จึงตรัสอายตนะไว้ ๑๒ เพราะกำหนดทวารเกิดขึ้นและอารมณ์ของ
วิญญาณกาย ๖ ไว้ด้วยประการฉะนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในอายตนะนั้นโดยความมีเพียงเท่านั้น อย่างนี้.

* วิญญาณกาย คือ กองแห่งวิญญาณมี ๖ อย่าง

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ชื่อว่า **โดยลำดับ** ความว่า ในบรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งการเกิดขึ้นเป็นต้นตามที่กล่าวไว้แล้วในก่อน* ลำดับแห่งเทศนาเท่านั้นย่อมควรในอายุคนวิกังค์แม่นี้. เพราะว่า บรรดาอายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน จักขายตนะชื่อว่า ย่อมปรากฏ เพราะความมีรูปที่เห็นได้และกระทบได้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงจักขายตนะก่อน ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงโสตายตนะเป็นต้น ซึ่งมีรูปที่เห็นไม่ได้และกระทบได้เป็นอารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง ในบรรดาอายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน พระองค์ทรงแสดงจักขายตนะและโสตายตนะก่อน เพราะความที่อายตนะทั้งสองนั้นเป็นธรรมมีอุปการะมากโดยเป็นเหตุให้เกิดทัศนานุตรียะ (การเห็นอันชยอติเยยม) และสวานานุตรียะ (การได้ฟังอันชยอติเยยม) ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงอายตนะ ๓ มีภวานายตนะเป็นต้น ในที่สุด ทรงแสดงภวานายตนะไว้ เพราะความที่ธรรมแม้ทั้ง ๕ ก็เป็นอารมณ์เป็นที่เกี่ยวไป (ของภวานายตนะนี้).

อนึ่ง ในอายตนะทั้งหลายอันเป็นภายนอก พระองค์ทรงแสดงอายตนะ มีรูปเป็นต้นในลำดับของอายตนะภายในนั้น ๆ เพราะความเป็นอารมณ์ของจักขายตนะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบลำดับแห่งอายตนะเหล่านั้นอย่างนี้แหละแม้โดยกำหนดเหตุเกิดขึ้นของวิญญาณ ข้อนี้ สมด้วยพระบาลีที่ตรัสว่า

* ท่านกล่าวลำดับไว้ ๕ คือ

๑. อุปฺปตฺติจุกฺโกโม ลำดับแห่งการเกิด
๒. ปหานกุกฺโกโม ลำดับแห่งการละ
๓. ปฏิปตฺติจุกฺโกโม ลำดับแห่งการปฏิบัติ
๔. ภูมิกุกฺโกโม ลำดับแห่งภูมิ
๕. เทศนาจุกฺโกโม ลำดับแห่งการเทศนา.

จักขุวิญญาณย่อมเกิดเพราะอาศัยจักขุและรูป ฯลฯ มโนวิญญาณ
ย่อมเกิดเพราะอาศัยমনะและธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

พึงวินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้โดยลำดับ อย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยย่อและพิสดาร

ชื่อว่า โดยย่อและโดยพิสดาร ความว่า ก็เมื่อว่าโดยย่อ เพราะ
ความที่มนายตนะและธรรมายตนะส่วนหนึ่ง พระองค์ทรงสงเคราะห์เข้าเป็น
นาม อายตนะที่เหลือจากนั้น ทรงสงเคราะห์เข้าเป็นรูป อายตนะแม่ทั้ง ๑๒ จึง
เป็นเพียงนามกับรูปเท่านั้น แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร บรรดาอายตนะทั้งหลาย
ที่เป็นภายใน จักขายตนะสักว่าเป็นเพียงเฉพาะจักขุปสาทด้วยสามารถแห่ง
การเกิดก่อน แต่เมื่อว่าโดยประเภทแห่งปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล เป็น
อนันตประเภท (มีประเภทหาขอบเขตมิได้) อายตนะ ๔ มีโสตายตนะเป็น
ต้นก็เป็นอนันตประเภทเหมือนกัน. มนายตนะมี ๘๑ ประเภท โดยประเภทแห่ง
กุศล อกุศล วิบาก กิริยาวิญญาณ ที่เป็นไปในภูมิ ๓ แต่เมื่อว่าโดยประเภทแห่ง
วัตถุและปฏิบัติเป็นต้นก็เป็นอนันตประเภท. รสายตนะที่เป็นรูปขันธ์ ว่าโดย
ประเภทแห่งสมุฏฐาน มี ๔ ประเภท สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง) ว่าโดย
สมุฏฐาน มี ๒ ประเภท แต่เมื่อว่าโดยประเภทสภาวะและวิสภาวะแล้ว อายตนะ
แม่ทั้งหมดเป็นอนันตประเภท. โสภณูปายตนะมี ๓ ประเภท ด้วยอำนาจแห่ง
ปลฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ แต่เมื่อว่าโดยสมุฏฐาน มี ๔ ประเภท
เมื่อว่าโดยสภาวะและวิสภาวะเป็นอนันตประเภท. ธรรมายตนะเป็นอนันต-
ประเภท ด้วยอำนาจแห่งธรรมารมณฺ์เป็นไปในภูมิ ๓ ฉะนั้นแล.

พึงทราบวินิจฉัยอายตนะโดยย่อและพิสดารอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยเป็นธรรมพึงเห็น

ก็ในชื่อว่า โดยเป็นธรรมอันบัณฑิตพึงเห็น นี้ ความว่า อายุตะ
ทั้งหมดเหล่านั้นแหละ พึงเห็นโดยการยังไม่มาถึง (อนาคมนโต) และโดยการ
ไม่ออกไป (อนิคุมนโต).

จริงอยู่ อายุตะเหล่านั้นเมื่อก่อนแต่ผู้ขึ้นย่อมมาจากที่ไหน ๆ ก็หาไม่
แม้หลังจากความสลายแล้วจะไปสู่ที่ไหน ๆ ก็หาไม่ โดยที่แท้ เมื่อก่อนแต่
ผู้ขึ้น อายุตะเหล่านั้นยังไม่ได้ภาวะของตนโดยเฉพาะ หลังจากสลายไปก็มี
ภาวะของตนแตกหมดแล้ว เหตุที่มันเป็นไปได้ในเบื้องต้นเบื้องปลายและท่าม-
กลางก็เพราะปัจจัย เพราะฉะนั้น พึงเห็นอายุตะทั้งหลายโดยการยังไม่มาถึง
แต่โดยการไม่ออกไป.

อนึ่ง พึงเห็นอายุตะเหล่านี้ โดยความไม่เคลื่อนไป (นิริหโต)
และไม่มี ความพยายาม (อพฺยาปารโต) จริงอยู่ อายุตะทั้งหลายมีจักขุ
และรูปเป็นต้นจะได้มีความคิดอย่างนี้ว่า โอหนอ ชื่อว่า วิญญาณพึงเกิดขึ้น
เพราะพวกเราพบกัน ดังนี้ก็หาไม่ และอายุตะเหล่านั้นจะชวนชวายเป็นความ
เกิดขึ้นแห่งวิญญาณโดยความเป็นทวาร โดยความเป็นวัตถุ หรือโดยความเป็น
อารมณ์ก็หาไม่ คือไม่ต้องชวนชวายเป็นความ โดยที่แท้ มันเป็นเรื่องธรรมดาเท่านั้น
ที่จักขุวิญญาณเป็นต้น จะเกิดขึ้น เพราะความที่อายุตะมีจักขุและรูปเป็นต้น
พบกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นอายุตะทั้งหลายโดยความไม่เคลื่อนไป
และโดยความไม่มี ความพยายาม.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงเห็นอายุตะภายในเหมือนเรือนว่าง เพราะ
เว้นจากความข้งยืน จากความงาม จากสุข และจากอรรถภาพ พึงเห็นอายุตะ
ภายนอกเหมือนพวกโจรปล้นชาวบ้าน เพราะกระทบอายุตะภายใน. ข้อนี้

สมดังพระดำรัสที่ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุณฺณรูปที่ชบใจและไม่ชบใจ กระทบ ดังนี้ บัณฑิตควรให้พิสดาร อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นอายตนะภายใน เหมือนสัตว์ ๖* ชนิด พึงเห็นอายตนะภายนอกเหมือนที่เกี่ยวหาภินของสัตว์ เหล่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในอายตนะนี้โดยเป็นธรรมพึงเห็นด้วยประการดังนี้.

อธิบายอายตนะโดยไตรลักษณ์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีความประสงค์จะทรงแสดงอาการแห่งอายตนะเหล่านั้นอันบัณฑิตพึงเห็นแจ้งตามความเป็นจริง จึงเริ่มคำมีอาทิว่า **จักขุ อนิจฺจํ** (จักขุไม่เที่ยง) ดังนี้.

บรรดาอายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ **จักขุ** ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** ด้วยอรรถว่า มิแล้วหามีไม่ ดังนี้ก่อน. ชื่อว่า **ความไม่เที่ยง** ด้วยเหตุ ๔ อย่าง แม้อื่นอีก คือ โดยมีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมไปเป็นที่สุด ๑ โดยความแปรปรวนไป ๑ โดยความเป็นของชั่วคราว ๑ โดยปฏิเสฐความเที่ยง ๑.

จักขุนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **เป็นทุกข์** ด้วยอรรถว่า บิบบัน อีกอย่างหนึ่ง จักขุนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมถึงซึ่งการตั้งอยู่ (ฐิติ) เมื่อตั้งอยู่ ย่อมลำบากด้วยชรา ถึงชราแล้ว ย่อมแตกดับไปแน่แท้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เป็นทุกข์** เพราะเหตุ เหล่านี้ คือ โดยความเป็นของบิบบันเนื่องๆ ๑ โดยความเป็นของทนได้ยาก ๑ โดยเป็นวัตถุตั้งแห่งทุกข์ ๑ โดยปฏิเสฐความสุข ๑.

อนึ่ง **จักขุนั้น** ชื่อว่า **เป็นอนัตตา** ด้วยอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ. อีกอย่างหนึ่ง ความที่จักขุนั้นเป็นไปในอำนาจของใคร ๆ ในฐานะ ๑ เหล่านี้ * สัตว์ ๖ ชนิด คือ ภู จระเข้ นก สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก ลิง

คือ จักขุนี้เกิดขึ้นแล้วของงอเข้าถึงการตั้งอยู่ ถึงการตั้งอยู่แล้ว งออย่าแก่ ถึงการแก่แล้ว งออย่าแตกดับ ดังนี้ หามีได้ไม่ เป็นของสูง ไปจากอาการที่เป็นไปในอานานั้น เพราะฉะนั้น จักขุนั้น จึงชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะเหตุ ๔ เหล่านี้ คือ โดยความเป็นของสูญ ๑ โดยความไม่มีเจ้าของ ๑ โดยเป็นสิ่งที่ควรทำตามชอบใจไม่ได้ ๑ โดยปฏิเสธต่ออัตตา ๑.

ที่ชื่อว่า มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะมีภพและคติต่าง ๆ เพราะความเปลี่ยนไปแห่งภพหน้าและภพหลัง เพราะเว้นจากความไม่เที่ยง ปกติ คำว่า มีกรรมแปรปรวนไปเป็นธรรมดา นี้ เป็นไวพจน์ของความไม่เที่ยงนั่นเอง. แม้ในอายตนะทั้งหลาย มีคำว่า รูปไม่เที่ยง เป็นต้น ก็มีนัยนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในอายตนะเหล่านี้ ยกเว้นจักขุเสียแล้ว ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ไม่เที่ยง หาใช่จักขุไม่* แต่ว่า จักขุเป็นจักขุด้วย เป็นสภาวะไม่เที่ยงด้วย ธรรมที่เหลือก็เหมือนกันเป็นทุกซ์ หาใช่จักขุไม่ แต่จักขุเป็นจักขุด้วย เป็นทุกซ์ด้วย ธรรมที่เหลือเป็นอนัตตา หาใช่จักขุไม่ แต่จักขุเป็นจักขุด้วย เป็นอนัตตาด้วย ฉะนั้นแล. แม้ในรูปเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

ถามว่า ก็ในสุดตันตภาชนีนี้ พระตถาคตทรงแสดงลักษณะอะไร.

ตอบว่า ทรงแสดงอนัตตลักษณะแห่งอายตนะ ๑๒ อย่าง.

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงแสดงอนัตตลักษณะ ย่อมแสดงโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกซ์บ้าง โดยทั้งความไม่เที่ยงและโดยความเป็นทุกซ์บ้าง ในลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้ พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะ โดยความไม่เที่ยงในสูตรนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดพึง**

*** อายตนะที่เป็นรูปมีจักขายตนะเป็นต้นไม่เกิดในอรุณภูมิ จึงไม่เห็นอายตนะที่เป็นรูปนั้น โดยความเป็นอนิจจังเป็นต้น.**

กล่าวว่าจักขุเป็นอตตะ คำของผู้นั้นย่อมไม่ควร จักขุยอมปรากฏแม้
ความเกิด แม้ความเสื่อม ก็สิ่งใดแล ปรากฏแม้ความเกิด แม้
ความเสื่อม สิ่งนั้นของบุคคลนั้น ต้องกล่าวอย่างนี้ว่า อตตะของเรา
เกิดขึ้นและเสื่อมไป ฉะนั้น คำของผู้ที่กล่าวว่า จักขุเป็นอตตะนั้น
จึงไม่ควร ดังนี้ จักขุเป็นอนัตตา ดังนี้

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะโดยความเป็นทุกข์ ในสูตรนี้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้ารูปนี้
จักได้เป็นอตตะ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็พึงได้
ในรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้ รูปของเราจงอย่าเป็นอย่างนี้ ดังนี้
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้น รูปจึงเป็นไป
เพื่ออาพาธ และใคร ๆ ไม่พึงได้ในรูปว่า ขอรูปของเราจงเป็น
อย่างนี้ รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนี้ ดังนี้

พระองค์ทรงแสดงอนัตตลักษณะทั้งโดยไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ในพระสูตร
ทั้งหลายมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง
สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา
สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยสัมมัตตปัญญา ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่
ของเรา เราไม่ใช่ นั่นไม่ใช่อนัตตาของเรา^๒ ดังนี้

ถามว่า ทรงแสดงอย่างนี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่เที่ยงและความทุกข์ปรากฏ.

๑. ม. ย. เล่ม ๑๔, ๘๑๘/๕๑๒

๒. ส. ขนธวารวคค. เล่ม ๑๓, ๔๒/๒๘

จริงอยู่ เมื่อด้วยขาม หรือขัน หรือวัตถุอะไร ๆ ตกจากมือแตกแล้ว
ชนทั้งหลายย่อมพูดว่า โอ! มันไม่เที่ยง ความไม่เที่ยง ชื่อว่า ปราภฏแล้ว
อย่างนี้ ก็เมื่อฝัด่อมเป็นต้นตั้งขึ้นในอรรถภาพแล้ว หรือว่าถูกตอหรือหนามที่ม
เอาแล้วก็ย่อมพูดว่า โอ! เป็นทุกข์ ทุกข์ชื่อว่า ปราภฏแล้วอย่างนี้.

อนัตตลักษณะไม่ปราภฏ มีมม ไม่แจ่มแจ้ง แทะตลอดได้โดย
ยาก แสดงได้โดยยาก ทำให้เข้าใจได้โดยยาก. แต่อนิจจลักษณะและ
ทุกขลักษณะ พระตถาคตทั้งหลายจะทรงอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตาม
ย่อมปราภฏ. **อนัตตลักษณะ** เว้นจากการบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรเจ้าแล้วย่อม
ไม่ปราภฏ ย่อมปราภฏในพุทธรูปเท่านั้น.

จริงอยู่ คาบสและปริพาชกทั้งหลายผู้มีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก
แม้มีสรภังคศาสตร์เป็นต้น ย่อมสามารถกล่าวว่ **อนิจจัง ทุกขัง ได้** แต่ไม่
สามารถจะกล่าวว่ **อนัตตา** ได้ แม้ถ้าพวกคาบสเป็นต้นเหล่านั้นฟังสามารถ
กล่าวคำว่ **อนัตตา** ในบริษัทที่ประชุมกันแล้ว บริษัทที่ประชุมกันก็จะฟัง
ทะตลอดมรรคและผล เพราะการประกาศให้รู้**อนัตตลักษณะ**ไม่ใช่วิสัยของ
ใคร ๆ อื่น เป็นวิสัยของพระศัพพัญญูพุทธรเจ้านั้น **อนัตตลักษณะ**นี้จึง
ไม่ปราภฏแล้วด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น พระศาสดาเมื่อจะแสดง**อนัตต-**
ลักษณะจึงทรงแสดง โดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง
โดยทั้งความไม่เที่ยงทั้งความเป็นทุกข์บ้าง แต่ในอายตนะวิภังค์นี้ ฟังทราบ
ว่ ทรงแสดงอายตนะนั้นทั้งโดยความไม่เที่ยง ทั้งโดยความเป็นทุกข์ ดังนี้.

ถามว่ ก็ลักษณะเหล่านี้ย่อมไม่ปราภฏ เพราะไม่มมสการอะไร
ไม่ทะตลอดอะไร และอันอะไรปิดบังไว้.

ตอบว่า อนิจจลักษณะก่อน ย่อมไม่ปรากฏ เพราะไม่มโนสการ ไม่แทงตลอดความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป และเพราะสันตติปิดบังไว้. **ทุกข-**ลักษณะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะไม่มโนสการ ไม่แทงตลอดความบีบคั้นเนื่อง ๆ แต่เพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้. **อนัตตลักษณะ** ย่อมไม่ปรากฏ เพราะไม่มโนสการ ไม่แทงตลอดการแยกธาตุต่าง ๆ และเพราะอันชนัตถัญญาปกปิดไว้.

ก็พระโยคาวจรกำหนดความเกิดและความเสื่อมเพิกสันตติได้แล้ว **อนิจจลักษณะ** ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเป็นจริง มโนสการการบีบคั้นเนื่อง ๆ สับเปลี่ยนอิริยาบถได้แล้ว **ทุกขลักษณะ** ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเป็นจริง เมื่อแยกธาตุต่าง ๆ แล้วทำการแยกความเป็นก่อน **อนัตตลักษณะ** ย่อมปรากฏโดยกิจตามความเป็นจริง.

อนึ่ง ในอธิการนี้ พึงทราบวิภาค (การจำแนก) นี้ คือ

อนิจจัง (ความไม่เที่ยง)

อนิจจลักษณะ (ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง)

ทุกข์ (ความทุกข์)

ทุกขลักษณะ (ลักษณะแห่งทุกข์)

อนตตา (ไม่ใช่อัตตา)

อนตตลักษณะ (ลักษณะแห่งอนัตตา).

บรรดาวิภาคทั้ง ๖ เหล่านี้ คำว่า **อนิจจัง** ได้แก่ **ขั้น ๕**.

เพราะเหตุไร? เพราะความที่ขั้น ๕ มีความแปรเปลี่ยนไปด้วยความเกิดและความเสื่อม หรือว่า เพราะมีแล้วกลับไม่มี. ความที่ขั้น ๕ มีความแปรเปลี่ยนไปด้วยความเกิดและความเสื่อม หรือว่า ความเปลี่ยนแปลงแห่งอาการ (ลักษณะ) กล่าวคือ เป็นแล้วกลับไม่เป็น ชื่อว่า **อนิจจลักษณะ**.

เบญจขันธ์นั้นนั่นเอง ชื่อว่า **ทุกข** เพราะพระบาลีว่า **สิ่งใดไม่เที่ยง** **สิ่งนั้น เป็นทุกข** ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะมีการบีบคั้นเนื่อง ๆ อាកาร (คือลักษณะ) ที่บีบคั้นเนื่อง ๆ ชื่อว่า **ทุกขลักษณะ**.

ก็เบญจขันธ์นั้นนั่นเอง ชื่อว่า **อนัตตา** เพราะพระบาลีว่า **สิ่งใด เป็นทุกข สิ่งนั้น เป็นอนัตตา** ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ. อាកาร (คือลักษณะ) ที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ชื่อว่า **อนัตตลักษณะ** เพราะฉะนั้น **อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา** จึงเป็นอย่างหนึ่ง **อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ** จึงเป็นอย่างหนึ่ง.

จริงอยู่ คำว่า **ขันธ์ ๕** อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ นี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่า **ไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา** แต่วิการ (การเปลี่ยนแปลง) แห่ง อាកาร (ลักษณะ) มีประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า **อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ** ฉะนั้นแล.

อนึ่ง ว่าโดยสังเขปในอายตนะวิภังค์นี้ อายุตนะ ๑๒ เป็นกามาพจร อายุตนะ ๑๒ (คือ มนายนตนะ และธรรมายตนะ) เป็นไปในภุมิ ๓ วาระว่า ด้วยการพิจารณา พึงทราบทั่วว่า ครัสไว้ในอายตนะแม้ทั้งหมดแล.

วรรณนาสูตรตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๔๕] อายุตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ
๒. โสตายตนะ
๓. ฆณายตนะ
๔. ชิวหายตนะ
๕. กายายตนะ
๖. มนายตนะ
๗. รูปลายตนะ
๘. สัททายตนะ
๙. คันธายตนะ
๑๐. รสายตนะ
๑๑. โผฏฐัพพายตนะ
๑๒. ธรรมายตนะ.

[๑๐๐] ในอายุตนะ ๑๒ นั้น จักขายตนะ เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ* นี้เรียกว่า บ้านว่างบ้าง นี้เรียกว่า จักขายตนะ.

โสตายตนะ ฆณายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่างบ้าง นี้เรียกว่า กายายตนะ.

* ความที่ ฯลฯ พึงดูในธรรมสังคณี ข้อ (๕๑๖) เป็นลำดับไป

มนายตนะ เป็นไฉน ?

มนายตนะหมวดละ ๑ คือ มนายตนะเป็นผัสสสัมปยุต. มนายตนะหมวดละ ๒ คือ มนายตนะ เป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. มนายตนะหมวดละ ๓ คือ มนายตนะ เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยาगत ฯลฯ๑ มนายตนะหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า มนายตนะ.

รูปายตนะ เป็นไฉน ?

รูปใด เป็นสี อาศัยมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ^๒ นี้เรียกว่า รูปธาตุบ้าง นี้เรียกว่า รูปายตนะ.

สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่าโผฏฐัพพธาตุบ้าง นี้เรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ.

ธรรมายตนะ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ.

ในธรรมายตนะนั้น เวทนาขันธ์เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์หมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต ฯลฯ เวทนาขันธ์หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่าเวทนาขันธ์

สัญญาขันธ์ เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์หมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธ์เป็นผัสสสัมปยุต ฯลฯ สัญญาขันธ์หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สัญญาขันธ์.

สังขารขันธ์ เป็นไฉน ?

๑. ความที่ ฯลฯ พึงดูในขันธวิภังค์ ข้อ (๓๔) เป็นลำดับไป

๒. ความที่ ฯลฯ พึงดูในธรรมสังคณี ข้อ (๕๒๑)

สังขารชั้นหวมวลละ ๑ คือ สังขารชั้นเป็นจิตสัมปยุต ฯลฯ
สังขารชั้นหวมวลละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สังขารชั้น
รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ เป็นไฉน ?
อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการอาหาร นี้เรียกว่า รูปที่เห็นไม่ได้กระทบ
ไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ.

อสังขตธาตุ เป็นไฉน ?

ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อสังขตธาตุ
สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ธรรมายตนะ.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอายตนะทั้งหลายไว้ (ในสุดตันตภาชนีย์)
ในหนหลัง โดยความเป็นอายตนะคู่ว่า จกขายตน์ รูปายตน์ (จักขายตนะ
รูปายตนะ) ดังนี้เป็นต้น เพื่อประสงค์ทรงอุปการะพระโยคาวจรทั้งหลาย
ผู้เจริญวิปัสสนา จันใด ในอภิธรรมภาชนีย์ มิได้ตรัสเหมือนอย่างนั้น เพื่อ
ทรงประสงค์จะแสดงสภาวะแห่งอายตนะภายใน และอายตนะภายนอก โดย
อาการ (ลักษณะ) ทั้งปวง จึงตรัสโดยนัยแห่งการกำหนดอายตนะภายในและ
ภายนอก อย่างนี้ว่า จกขุขายตน์ โสตายตน์ (จักขุขายตนะ และโสตายตนะ)
ดังนี้เป็นต้น.

ในนิเทศวารแห่งอายตนะเหล่านั้น ฟังทราบคำว่า บรรดาอายตนะ ๑๒ เหล่านั้น จักขายตนะเป็นไฉน เป็นต้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง นั้นแหละ. แต่ในคำที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งธรรมายตนะว่า ตตถ กตมา อลัม ขตา ธาตุ รากุขโย โทสกุขद्य โมหกุขโย (ในอายตนะเหล่านั้น) อสังขตธาตุ เป็นไฉน? ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ) ดังนี้ เป็นต้น มีอธิบายดังต่อไปนี้

บทว่า อลัม ขตา ธาตุ (อสังขตธาตุ) ได้แก่ พระนิพพานอันมี อสังขตะเป็นสภาวะ (คือเป็นธรรมอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้เป็นสภาวะ) แต่ เพราะอาศัยพระนิพพานนี้ ก็เลสทั้งหลายมีราคะ เป็นต้นย่อมสิ้นไป ฉะนั้นจึง ตรัสว่า ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไป แห่งโมหะ ดังนี้. นี่เป็นคำอธิบายเนื้อความที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายใน นิเทศอภิธรรมภาษณีย์นี้.

แต่อาจารย์วิวัฒนาการที่กล่าวว่า ธรรมดว่า นิพพานเฉพาะอย่าง ไม่มี มีแต่निพพาน คือความสิ้นไปแห่งกิเลสเท่านั้น ดังนี้. แต่เมื่อมี ผู้ที่อ้างว่า ของงนาคสูตรมา ดังนี้ ก็จะอ้างขัมพูชาทกสูตรนี้ว่า คุณก่อนท่านสารีบุตร ที่เรียกว่า นิพพาน นิพพาน ดังนี้ อาวุโส นิพพานเป็นไฉน ดังนี้ อาวุโส ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะอันใด นี้เรียกว่า นิพพาน ดังนี้ แล้วกล่าวคำที่ควรกล่าวโดยสูตรนี้ว่า ธรรมดว่า นิพพานเฉพาะอย่าง ไม่มี มีแต่นิพพานคือความสิ้นกิเลสเท่านั้น ดังนี้.

ฟังได้ท่านอาจารย์วิวัฒนาการที่ว่า ก็เนื้อความนั้นเหมือนกับสูตรนี้หรือ แน่ละท่านอาจารย์วิวัฒนาการที่จักตอบว่าใช่ เนื้อความที่พ้นจากสูตรไปมิได้มี ดังนี้.

ลำดับนั้น พึงกล่าวกะท่านอาจารย์วิัตถวาทีว่า สูตรนี้ท่านอ้างมาก่อน ขอให้ นำสูตรถัดไปมาแสดง ดังนี้ ท่านอาจารย์วิัตถวาที จึงนำชื่อสูตรที่ ถัดไปแห่งสูตรนั้น มาแสดงอย่างนี้ว่า คุณก่อนอาวุโสสารีบุตร ที่เรียกว่า อรหัต อรหัต ดังนี้ คุณก่อนอาวุโส อรหัต เป็นไฉน ? ดังนี้ คุณก่อนอาวุโส ความสิ้น ราก ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อรหัต ดังนี้.

เมื่ออาจารย์วิัตถวาทีนำสูตรนี้มา ชนทั้งหลายก็จะกล่าวกะอาจารย์ วิัตถวาทีนั้นว่า ธรรมนับเนื่องด้วยธรรมายตนะ ชื่อว่า นิพพาน นามจันท์ ๔ ชื่อว่า พระอรหัต พระธรรมเสหาบตีผู้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอยู่ เมื่อมีผู้ถามถึงพระนิพพานบ้าง ถามถึงพระอรหัตบ้าง ก็กล่าวถึงความสิ้นกิเลส เท่านั้น ก็นิพพานและพระอรหัต เหมือนกัน หรือต่างกันอย่างไร นิพพาน เป็นอย่างเดียวกัน หรือต่างกันจงยกไว้ ในที่นี้เนื้อความที่ท่านทำให้ละเอียด เกินไป มีความประสงค์อะไร ท่านไม่รู้พระนิพพานเป็นอย่างเดียว หรือว่า ต่างกันดอกหรือ เมื่อท่านรู้แล้วก็เป็นการดีมิใช่หรือ ท่านอาจารย์วิัตถวาที ถูกถามบ่อยๆ อย่างนี้ ก็ไม่อาจกล่าวให้ผิดไปจากความจริง ก็จะกล่าวว่า พระอรหัต พระองค์ก็ตรัสว่า ความสิ้นนราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เพราะความที่พระอรหัตนั้นเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสิ้นนราคะเป็นต้น ดังนี้.

ลำดับนั้น ชนทั้งหลายก็จะกล่าวกะอาจารย์วิัตถวาทีนั้นว่า ท่านเอา ใหญ่แล้ว แม้ทำความเข้าใจพูดอย่างนั้น แต่กลับไปพูดเสียอย่างนี้ที่เดียว ก็พระนิพพานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกตรัสไว้ ฉันทใด ท่านจงกำหนด พระนิพพานแม้ นี้ ฉันทนั้นเกิด เพราะอาศัยพระนิพพานแล้ว รากะเป็นต้น ย่อมสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า นิพพาน คือความสิ้นนราคะ คือความสิ้น

โทสะ คือความสิ้นโมหะ ดังนี้ เพราะคำแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น ก็เป็นชื่อของพระนิพพานเหมือนกัน ดังนี้.

ถ้ากล่าวอย่างนี้ปรับความเข้าใจกันได้ นั่นเป็นการดี ถ้ายังไม่เข้าใจ ก็พึงให้กระทำสภาวะเป็นนิพพานมากมาย ทำอย่างไร? คือ พึงถามอย่างนี้ก่อนว่า ชื่อว่า ความสิ้นราคะ เป็นความสิ้นไปแห่งราคะอย่างเดียว หรือเป็นการสิ้นไปแม่แห่งโทสะและโมหะ ชื่อว่า ความสิ้นโทสะ เป็นการสิ้นไปแห่งโทสะอย่างเดียว หรือว่าเป็นความสิ้นไปแม่แห่งราคะและโมหะ ชื่อว่า ความสิ้นโมหะ เป็นการสิ้นไปแห่งโมหะอย่างเดียว หรือเป็นการสิ้นไปแม่แห่งราคะและโทสะ ดังนี้.

แน่นอนอาจารย์วิวัฒนาที่นั่นจกกล่าวว่า ชื่อว่า ความสิ้นราคะ เป็นการสิ้นเฉพาะราคะ ชื่อว่า ความสิ้นโทสะ เป็นการสิ้นเฉพาะโทสะ ชื่อว่า ความสิ้นโมหะ เป็นการสิ้นเฉพาะโมหะ ดังนี้.

ลำดับนั้น พึงกล่าวจะอาจารย์วิวัฒนาที่ว่า ในวาทะของท่าน ความสิ้นราคะเป็นนิพพานหนึ่ง ความสิ้นโทสะเป็นนิพพานหนึ่ง ความสิ้นโมหะเป็นนิพพานหนึ่ง เมื่อสิ้นอกุศลมูล ๓ อย่าง นิพพานก็มี ๓ อย่าง เมื่อสิ้นอุปาทาน ๔ อย่าง ก็มีนิพพาน ๔ อย่าง เมื่อสิ้นนิวรณ์ ๕ อย่าง ก็มีนิพพาน ๕ อย่าง เมื่อสิ้นกองแห่งตัณหา ๖ ก็มีนิพพาน ๖ อย่าง เมื่อสิ้นอนุสัย ๗ อย่าง ก็มีนิพพาน ๗ อย่าง เมื่อสิ้นมิจฉัตตะ ๘ อย่าง ก็มีนิพพาน ๘ อย่าง เมื่อสิ้นธรรมอันเป็นมูลแห่งตัณหา ๙ อย่าง ก็มีนิพพาน ๙ อย่าง เมื่อสิ้นสังโยชน์ ๑๐ อย่าง ก็มีนิพพาน ๑๐ อย่าง เมื่อสิ้นกิเลส ๑,๕๐๐ อย่าง นิพพานก็มีแต่ละอย่าง ๆ เพราะฉะนั้น นิพพานจึงมาก. ก็นิพพานของท่านไม่มีประมาณ ดังนี้.

ก็บุคคลไม่ถือเอาอย่างนี้ ก็จะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น อาศัยพระนิพพานแล้วก็สิ้นไป เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงมีอย่างเดียวกัน นั่นคือความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ดังนี้ เพราะความสิ้นอกุศลมูลแม้ทั้ง ๓ นี้ก็เป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น ขอท่านจงถืออย่างนี้ ก็ถ้าว่าชนเหล่าอื่นแม้กล่าวอย่างนี้แล้ว อาจารย์วิวัฒนาที่ก็ยังกำหนดไม่ได้ ก็พึงทำการอธิบายพระนิพพานโดยเปรียบกับของหายาบ ๆ อธิบายอย่างไร ก็ว่า สัตว์ผู้โง่เขลาแม้มี เสือเหลือง เนื้อ และลิงเป็นต้น ถูกกิเลสกลุ่มรวมแล้ว ย่อมเสพวัตถุ (เมถุน) เมื่อถึงที่สุดแห่งการเสพของสัตว์เหล่านั้น กิเลสทั้งหลายก็สงบ ในวาทะของท่าน พวกสัตว์มีหมี เสือเหลือง เนื้อ และลิงเป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพระนิพพานแล้ว นิพพานของท่านหายาบหนอ เป็นของหายาบช้า ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อประดับแม่ที่หูได้.

อนึ่ง อาจารย์วิวัฒนาที่ไม่ยอมรับเช่นนี้ ก็ต้องกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้นสิ้นไปเพราะอาศัยพระนิพพาน เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงมีอย่างเดียวกัน นั่นคือ ความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เพราะว่า ความสิ้นอกุศลมูลเหล่านี้ แม้ทั้ง ๓ เป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น ท่านจงถือเอาด้วยอาการอย่างนี้.

ก็ถ้าว่า กล่าวแล้วอย่างนี้แล้ว อาจารย์วิวัฒนาที่นั้นยังกำหนด ไม่ได้ ก็ควรอธิบาย แม้ด้วยโคตรภู อธิบายอย่างไร ? ก็ว่า พึงถามอาจารย์วิวัฒนาที่อย่างนี้ก่อนว่า ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า โคตรภูมีอยู่หรือ อาจารย์วิวัฒนาที่ก็จะตอบว่า ใช่ผมย่อมกล่าวดังนี้ แล้วจึงกล่าวจะอาจารย์วิวัฒนาที่ว่า ในขณะแห่งโคตรภู กิเลสทั้งหลายสิ้นไปแล้ว หรือกำลังสิ้น หรือจักสิ้น ดังนี้.

อาจารย์วิวัฒนาที่ก็จะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไป มิใช่กำลังสิ้นไป ก็
แต่ว่าจักสิ้นไป ดังนี้. ถามอีกว่า ก็โคตรภูมีอะไรเป็นอารมณ์ ตอบว่า มี
นิพพานเป็นอารมณ์. ในขณะที่โคตรภูของท่าน กิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไป มิใช่
กำลังสิ้น โดยที่แท้จักสิ้น เมื่อกิเลสทั้งหลายยังไม่สิ้นไป ท่านย่อมบัญญัติความ
สิ้นไปแห่งกิเลสว่าเป็นนิพพาน เมื่อยังไม่ได้ละอนุสัย ท่านย่อมบัญญัติการ
ละอนุสัยว่าเป็นนิพพาน คำนั้น ๆ ของท่านไม่สมกัน.

ก็คำอย่างนี้ อาจารย์วิวัฒนาที่ก็ยังไม่เอา ก็จะต้องกล่าวว่า กิเลสทั้ง
หลายมีรากะเป็นต้นสิ้นไปเพราะอาศัย พระนิพพาน เพราะฉะนั้น พระนิพพาน
จึงมีอย่างเดียว คือความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ ความสิ้น
อกุศลมูลเหล่านี้แม้ทั้ง ๓ เป็นชื่อของพระนิพพาน ท่านจงถือเอาอย่างนี้.

ถ้าหากว่าเมื่ออย่างนี้ อาจารย์วิวัฒนาที่ก็ยังกำหนดไม่ได้ ก็ควร
ทำอธิบาย ด้วยมรรค อธิบายอย่างไร ? คือฟังถามท่านอาจารย์วิวัฒนาที่
อย่างนี้ก่อนว่า ท่านกล่าวชื่อว่ามรรค หรือ ? ท่านก็จะตอบว่า ใช่ เราย่อม
กล่าวดังนี้. ถามอีกว่า ในขณะแห่งมรรค กิเลสทั้งหลายสิ้นไปแล้ว หรือ
กำลังสิ้น หรือจักสิ้น ดังนี้.

เมื่ออาจารย์วิวัฒนาที่รู้ก็จักตอบว่า ในขณะแห่งมรรคไม่ควรจะกล่าว
ว่า กิเลสทั้งหลายสิ้นแล้ว หรือว่า จักสิ้น แต่ควรที่จะกล่าวว่า กิเลสทั้งหลาย
กำลังสิ้นไป ดังนี้.

ก็ควรให้ท่านอาจารย์วิวัฒนาที่ว่า ถ้าหากว่า พระนิพพานชนิดไหน
ยังกิเลสให้สิ้นไปมีอยู่แก่มรรคอย่างนี้ กิเลสที่สิ้นไปอย่างไร มีอยู่ด้วยมรรค
อย่างนี้ไซ้ ก็มรรคกระทำพระนิพพานอันไหนซึ่งยังกิเลสให้สิ้นไปให้เป็น

อารมณ์ แล้วยังกิเลสเหล่าไหนให้สิ้นไปเล่า เพราะฉะนั้นท่านอย่าถือเอาอย่างนี้เลย ก็กิเลสมีรากะเป็นต้นสิ้นไปเพราะอาศัยพระนิพพาน เพราะฉะนั้น จะต้องกล่าวว่า พระนิพพานมีอย่างเดียวกับท่านั้น คือ ความสิ้นรากะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เมื่อกุศลมูลที่สิ้นไปทั้ง ๓ เหล่านี้ก็เป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น ดังนี้.

ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว ก็กล่าวจะอาจารย์วิวัฒนาที่ท่านนั้นอย่างนี้ว่า ท่านย่อมกล่าวว่า อาศัย อาศัย ดังนี้หรือ? อาจารย์วิวัฒนาที่ก็จะพูดว่า ใช่ กระผมย่อมกล่าว ดังนี้. ถามอีกว่า คำว่า ชื่อว่าอาศัย ดังนี้ นี้ท่านได้มาจากไหน ท่านก็จะตอบว่า ได้มาจากสูตร. ขอท่านจงนำสูตรมา. จึงนำสูตรมาว่า อวิชชา และตัดหาอาศัยพระนิพพานแล้วหักไปในพระนิพพานนั้น สิ้นไปในนิพพานนั้น จะไม่ถึงความเป็นอย่างอื่นใด ๆ ในที่ไหน ๆ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทิ (ผู้มีวาตะในลัทธิภายนอกพระศาสนา) ก็จะถึงความเป็นผู้คฤณีภาพแล.

แม้ในอภิธรรมภาชนียนี้ อายุตนะ ๑๐ เป็นกามาพจร ส่วนอายุตนะ ๒ พึงทราบว่าเป็นไปในภูมิ ๔ คือระคนกันทั้งโลกิยะและโลกุตระ ฉะนี้แล.

วรรณรา อภิธรรมภาชนีย จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๑๐๑] อายุตนะ ๑๒ คือ

๑. จักขายตนะ
๒. รูปายตนะ ฯลฯ
๑๑. มนายตนะ
๑๒. ธรรมายตนะ.

ติกมาติกานุปจนา ทุกมาติกานุปจนา

บรรดาอายุตนะ ๑๒ อายุตนะไหนเป็นกุศล อายุตนะไหนเป็นอกุศล
อายุตนะไหนเป็นอภัยกถุต ฯลฯ อายุตนะไหนเป็นสรวณะ. อายุตนะไหนเป็น
อรณะ.

ติกมาติกาวิสังขนา

[๑๐๒] อายุตนะ ๑๐ (คือโอฬาริกายตนะ ๑๐) เป็นอภัยกถุต
อายุตนะ ๒ (คือ มนายตนะ ธรรมายตนะ) เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็น
อภัยกถุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็น
ทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต มนายตนะ เป็นสุขเวทนา
สัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี
ธรรมายตนะเป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกข-
เวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นเนว-

วิปากนวิปากฉัมมธรรม อายุตนะ ๒ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากฉัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากฉัมมธรรมก็มี

อายุตนะ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ สัททายตนะ เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยะ อายุตนะ ๔ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ
ก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยะก็มี อายุตนะ ๒ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี
เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยะก็มี อายุตนะ ๑๐
เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะ อายุตนะ ๒ เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสสะก็มี เป็นอสัง-
กิลิฐฐสังกิลิสสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสสะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอวิตกกา-
วิจารณ์ มนายตนะ เป็นสวิตกกวิจารณ์ก็มี เป็นอวิตกวิจารณ์มัตตะก็มี เป็น
อวิตกวิจารณ์มัตตะก็มี ธรรมายตนะ เป็นสวิตกกวิจารณ์มัตตะก็มี เป็นอวิตกวิจารณ์มัตตะ
ก็มี เป็นอวิตกวิจารณ์มัตตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตกกวิจารณ์มัตตะ
แม้เป็นอวิตกวิจารณ์มัตตะ แม้เป็นอวิตกวิจารณ์มัตตะ อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุเปกขสหคตะ อายุตนะ ๒ เป็น
ปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเปกขสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุเปกขสหคตะก็มี อายุตนะ ๑๐
เป็นเนวทัสสนภวานาปหาดัพพะ อายุตนะ ๒ เป็นทัสสนภวานาปหาดัพพะก็มี เป็น
ภวานาปหาดัพพะก็มี เป็นเนวทัสสนภวานาปหาดัพพะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็น
เนวทัสสนภวานาปหาดัพพะเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นทัสสนภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี
เป็นภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นเนวทัสสนภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี
อายุตนะ ๑๐ เป็นเนววจคามินาปจยคามิ อายุตนะ ๒ เป็นอจยคามิก็มี เป็น
อปจยคามิก็มี เป็นเนววจคามินาปจยคามิก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นเนวเสกขนา-

เสกยะ อายุตนะ ๒ เป็นเสกยะกัมี เป็นอเสกยะกัมี เป็นเนวเสกขนาเสกยะกัมี
อายุตนะ ๑๐ เป็นปริตตะ อายุตนะ ๒ เป็นปริตตะกัมี เป็นมหัคคตะกัมี เป็น
อัปมาณะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒ เป็นปริตตารัมมณะ
กัมี เป็นมหัคคตารัมมณะกัมี เป็นอัปมาณารัมมณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปมาณารัมมณะกัมี
อายุตนะ ๑๐ เป็นมัชฌิมะ อายุตนะ ๒ เป็นหิณะกัมี เป็นมัชฌิมะกัมี เป็น
ปฬิตะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นอนิยตะ อายุตนะ ๒ เป็นมิจฉัตตนิยตะกัมี เป็น
สัมมัตตนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒
เป็นมัคคารัมมณะกัมี เป็นมัคคเหตุกะกัมี เป็นมัคคาชิปติกัมี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคาชิปติกัมี

อายุตนะ ๕ เป็นอุปปันนะกัมี เป็นอุปปาทิกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อนุปปันนะ สัททหายตนะ เป็นอุปปันนะกัมี เป็นอนุปปันนะกัมี กล่าวไม่ได้
ว่า เป็นอุปปาทิ อายุตนะ ๕ เป็นอุปปันนะกัมี เป็นอนุปปันนะกัมี เป็น
อุปปาทิกัมี ธรรมายตนะ เป็นอุปปันนะกัมี เป็นอนุปปันนะกัมี เป็นอุปปาทิ
กัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปปันนะ แม้เป็นอนุปปันนะ แม้เป็นอุปปาทิกัมี
อายุตนะ ๑๑ เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบันกัมี ธรรมายตนะ เป็น
อดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบันกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีต แม้
เป็นอนาคต แม้เป็นปัจจุบันกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒
เป็นอดีตารัมมณะกัมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมี เป็นปัจจุปปันนารัมมณะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุ-
ปปันนารัมมณะกัมี อายุตนะ ๑๒ เป็นอชฉัตตะกัมี เป็นพหิทธาภิมี เป็น

อัมมัตตพหิทธาน์ก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ อายุตนะ ๒ เป็นอัมมัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิทธารัมมณะก็มี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอัมมัตตารัมมณะ แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะก็มี รูปายตนะ เป็นสนิทัสสนสัปปฎิฆะ อายุตนะ ๕ เป็นอนิทัสสนสัปปฎิฆะ อายุตนะ ๒ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมตติกาวิธาน

๑. เหตุโจจกวิธาน

[๑๐๑] อายุตนะ ๑๑ เป็นนเหตุ ธรรมายตนะ เป็นเหตุก็มี เป็นนเหตุก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นสเหตุกะก็มี เป็นอเหตุกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นเหตุวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุวิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสเหตุกนเหตุก็มี ธรรมายตนะ เป็นเหตุสเหตุกะก็มี เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตนเหตุ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตนเหตุก็มี ธรรมายตนะ เป็นเหตุเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุสัมปยุตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนเหตุอเหตุกะ มนายตนะ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี ธรรมายตนะ เป็น

นเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ
แม้เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จูพันธ์ทรทุกวิสัยนา

[๑๐๔] อายตนะ ๑๑ เป็นสัพปัจจะ ธรรมายตนะ เป็นสัพปัจจะ
ก็มี เป็นอปัจจะก็มี อายตนะ ๑๑ เป็นสังขตะ ธรรมายตนะ เป็นสังขตะ
ก็มี เป็นอสังขตะก็มี อายตนะ ๑๑ เป็นอนิทัสสนะ รูปร่างตนะ เป็นสนิทัสสนะ
อายตนะ ๑๐ เป็นสัพปฏิมะ อายตนะ ๒ เป็นอปัจปฏิมะ อายตนะ ๑๐ เป็นรูป
มนายตนะ เป็นอรูป ธรรมายตนะ เป็นรูปก็มี เป็นอรูปก็มี อายตนะ ๑๐
เป็นโลกิยะ อายตนะ ๒ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตระก็มี อายตนะ ๑๒
เป็นเคนจิวิญญูยะ เป็นเคนจินวิญญูยะ.

๓. อาสวโคจจกวิสัยนา

[๑๐๕] อายตนะ ๑๑ เป็นโนอาสวะ ธรรมายตนะ เป็นอาสวะก็มี
เป็นโนอาสวะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นสาสวะ อายตนะ ๒ เป็นสาสวะก็มี
เป็นอนาสวะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอาสววิปยุต อายตนะ ๒ เป็นอาสว-
สัมปยุตก็มี เป็นอาสววิปยุตก็มี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ
เป็นสาสวโนอาสวะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็น
สาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี ธรรมายตนะ เป็น
อาสวสาสวะก็มี เป็นสาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ
แม้เป็นสาสวโนอาสวะก็มี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสว
สัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น

อาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุต โนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะก็มี ธรรมายตนะ เป็นอาสวอาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ อายุตนะ ๒ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔. สัญโญชนโคจรกวิธานา

[๑๐๖] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนสัญโญชนะ ธรรมายตนะ เป็นสัญโญชนะก็มี เป็นโนสัญโญชนะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นสัญโญชนิยะ อายุตนะ ๒ เป็นสัญโญชนิยะก็มี เป็นอสัญโญชนิยะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นสัญโญชนวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นสัญโญชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญโญชนวิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะ เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะ เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะก็มี ธรรมายตนะ เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะก็มี เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะ แม้เป็นสัญโญชนิโยโนสัญโญชนะก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญโญชนสัญโญชนสัมปยุต แม้เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญโญชนสัญโญชนสัมปยุต เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะก็มี ธรรมายตนะ เป็นสัญโญชนสัญโญชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญโญชนสัญโญชน

สัมปยุต แม้เป็นสัจญโณชนสัมปยุตตโนสัจญโณชนะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็น
สัจญโณชนวิปยุตตสัจญโณชนิยะ อายุตนะ ๒ เป็นสัจญโณชนวิปยุตตสัจญโ
ชนิยะกัมมิ เป็นสัจญโณชนวิปยุตตอสัจญโณชนิยะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
สัจญโณชนวิปยุตตสัจญโณชนิยะ แม้เป็นสัจญโณชนวิปยุตตอสัจญโณชนิยะกัมมิ.

๕. คันถโตจจกวิสัชนา

[๑๐๗] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนคันถะ ธรรมายตนะ เป็นคันถะกัมมิ
เป็นโนคันถะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็นคันถนิยะ อายุตนะ ๒ เป็นคันถนิยะกัมมิ
เป็นอคันถนิยะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ เป็นคันถวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นคันถ-
สัมปยุตกัมมิ เป็นคันถวิปยุตกัมมิ อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ
เป็นคันถนิยโนคันถะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนิยะ เป็น
คันถนิยโนคันถะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถนิยโนคันถะกัมมิ ธรรมายตนะ
เป็นคันถคันถนิยะกัมมิ เป็นคันถนิยโนคันถะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
คันถคันถนิยะ แม้เป็นคันถนิยโนคันถะกัมมิ อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นคันถคันถสัมปยุต เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
คันถสัมปยุตตโนคันถะกัมมิ ธรรมายตนะ เป็นคันถคันถสัมปยุตกัมมิ เป็นคันถ
สัมปยุตตโนคันถะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถ
สัมปยุตตโนคันถะกัมมิ อายุตนะ เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ อายุตนะ ๒
เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะกัมมิ เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ แม้เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะกัมมิ.

๖.๗.๘ โขมโคจรกาทวิสาขา

[๑๐๘] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนโอะมะ ฯลฯ อายุตนะ ๑๑ เป็นโนโยคะ ฯลฯ อายุตนะ ๑๐ เป็นโนนัวรรณะ ธรรมายตนะ เป็นนัวรรณะกัมี เป็นโนนัวรรณะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนัวรรณิยะ อายุตนะ ๒ เป็นนัวรรณิยะกัมี เป็นนัวรรณิยะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนัวรรณวิปยุต อายุตนะ ๒ เป็นนัวรรณสัมปยุตกัมี เป็นนัวรรณวิปยุตกัมี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณนัวรรณิยะ เป็นนัวรรณิยะโนนัวรรณะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณนัวรรณิยะ เป็นนัวรรณิยะโนนัวรรณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณิยะโนนัวรรณะกัมี ธรรมายตนะ เป็นนัวรรณนัวรรณิยะกัมี เป็นนัวรรณิยะโนนัวรรณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนัวรรณนัวรรณิยะ แม้เป็นนัวรรณิยะโนนัวรรณะกัมี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนัวรรณนัวรรณสัมปยุต แม้เป็นนัวรรณสัมปยุตโนนัวรรณะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณนัวรรณสัมปยุต เป็นนัวรรณสัมปยุตโนนัวรรณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณสัมปยุตโนนัวรรณะกัมี ธรรมายตนะ เป็นนัวรรณนัวรรณสัมปยุตกัมี เป็นนัวรรณสัมปยุตโนนัวรรณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนัวรรณนัวรรณสัมปยุต แม้เป็นนัวรรณสัมปยุตโนนัวรรณะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นนัวรรณวิปยุตนัวรรณิยะ อายุตนะ ๒ เป็นนัวรรณวิปยุตนัวรรณิยะกัมี เป็นนัวรรณวิปยุตตอนัวรรณิยะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนัวรรณวิปยุตตอนัวรรณิยะ แม้เป็นนัวรรณวิปยุตตอนัวรรณิยะกัมี.

๘. ปรามาสโคจรกาทวิสาขา

[๑๐๙] อายุตนะ ๑๑ เป็นโนปรามาสะ ธรรมายตนะ เป็นปรามาสะกัมี เป็นโนปรามาสะกัมี อายุตนะ ๑๐ เป็นปรามัฏฐะ อายุตนะ ๒ เป็น

ปรามัญฐะก็มี เป็นอปรามัญฐะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นปรามาสวิปยุต มนายตนะ เป็นปรามาสสัมปยุตก็มี เป็นปรามาสวิปยุตก็มี ธรรมายตนะ เป็นปรามาสสัมปยุตก็มี เป็นปรามาสวิปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสสัมปยุต แม้เป็นปรามาสวิปยุตก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญฐะ เป็นปรามัญฐโนปรามาสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรามัญฐะ เป็นปรามัญฐโนปรามาสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามัญฐโนปรามาสะก็มี ธรรมายตนะ เป็นปรามาสปรามัญฐะก็มี เป็นปรามัญฐโนปรามาสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสปรามัญฐะ แม้เป็นปรามัญฐโนปรามาสะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะ อายุตนะ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะ ก็มี เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญฐะก็มี.

๑๐. มหันตรุกวิสัยนา

[๑๑๐] อายุตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ มนายตนะ เป็นสารัมมณะ ธรรมายตนะ เป็นสารัมมณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี มนายตนะ เป็นจิตตะ อายุตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตะ อายุตนะ ๑๑ เป็นอเจตสิกะ ธรรมายตนะ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นจิตตวิปยุต ธรรมายตนะ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็นจิตตวิปยุตก็มี มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต อายุตนะ ๑๐ เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ ธรรมายตนะ เป็นจิตตสังสัฏฐะก็มี เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสังสัฏฐะ แม้เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ อายุตนะ ๖ เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ อายุตนะ ๖ เป็นจิตตสุฏฐะก็มี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะก็มี อายุตนะ ๑๑

เป็นโนจิตตสทกฺข ธรรมายตนะ. เป็นจิตตสทกฺขก็มี เป็นโนจิตตสทกฺขก็มี
อายตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตานุปริวัตติ ธรรมายตนะ เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี เป็น
โนจิตตานุปริวัตติก็มี อายตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ ธรรมายตนะ
เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี อายตนะ ๑๑
เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทกฺข ธรรมายตนะ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทกฺขก็มี
เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทกฺขก็มี อายตนะ ๑๑ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐา-
นानุปริวัตติ ธรรมายตนะ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติก็มี เป็นโน-
จิตตสังสัฏฐสมุฏฐานุปริวัตติก็มี อายตนะ ๖ เป็นอชฌัตติกะ อายตนะ ๖ เป็น
พาหิระ อายตนะ ๘ เป็นอุปาทา อายตนะ ๒ เป็นนอุปาทา ธรรมายตนะ
เป็นอุปาทาก็มี เป็นนอุปาทาก็มี อายตนะ ๕ เป็นอุปาทินนะ สัททายตนะ
เป็อนุปาทินนะ อายตนะ ๖ เป็นอุปาทินนะก็มี เป็นอนุปาทินนาก็มี.

๑๑. อุปาทานโคจรกวิสัยนา

[๑๑๑] อายตนะ ๑๑ เป็นนอุปาทานะ ธรรมายตนะ เป็นอุปาทานะ
ก็มี เป็นนอุปาทานะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอุปาทานิยะ อายตนะ ๒ เป็น
อุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทานิยะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอุปาทานวิปพยุต
อายตนะ ๒ เป็นอุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปพยุตก็มี อายตนะ ๑๐
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะ มนายตนะ
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี ธรรมายตนะ เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
ก็มี เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
แม้เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น

อุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ มนายตนะ
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ
ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี ธรรมายตนะ เป็น
อุปาทานอุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี
อายตนะ ๑๐ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ อายตนะ ๒ เป็นอุปาทานวิป-
ยุตตอุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุอุปาทานิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุอุปาทานิยะก็มี.

๑๒. กิเลสโคจรกวิสาขา

[๑๑๒] อายตนะ ๑๑ เป็นโนกิเลสะ ธรรมายตนะ เป็นกิเลสะก็มี เป็น
โนกิเลสะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นสังกิเลสิกะ อายตนะ ๒ เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็น
อสังกิเลสิกะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นอสังกิลิฐฐะ อายตนะ ๒ เป็นสังกิลิฐฐะก็มี
เป็นอสังกิลิฐฐะก็มี อายตนะ ๑๐ เป็นกิเลสวิปยุต อายตนะ ๒ เป็นกิเลสสัม-
ยุตก็มี เป็นกิเลสวิปยุตก็มี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ
เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ธรรมายตนะ
เป็นกิเลสสังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
กิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นกิเลสสังกิลิฐฐะ แม้เป็นสังกิลิฐฐโนกิเลสะ มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นกิเลสสังกิลิฐฐะ เป็นสังกิลิฐฐโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิลิฐฐ-
โนกิเลสะก็มี ธรรมายตนะ เป็นกิเลสสังกิลิฐฐะก็มี เป็นสังกิลิฐฐโนกิเลสะก็มี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฐะ แม้เป็นสังกิลิฐโนกิเลสะก็มี อายุตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลส มนายตนะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลส ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี ธรรมายตนะ เป็นกิเลส กิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลส กิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นกิเลส- วิปยุตตสังกิลิฐะ อายุตนะ ๒ เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะก็มี เป็น กิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิธาน

[๑๑๑] อายุตนะ ๑๐ เป็นนทสสนปหาดัพพะ อายุตนะ ๒ เป็น นทสสนปหาดัพพะก็มี เป็นนทสสนปหาดัพพะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนภวานา- ปหาดัพพะ อายุตนะ ๒ เป็นนภวานาปหาดัพพะก็มี เป็นนภวานาปหาดัพพะ- ก็มี อายุตนะ ๒ เป็นนทสสนปหาดัพพะเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นนทสสนปหา- ดัพพะเหตุกะก็มี เป็นนทสสนปหาดัพพะเหตุกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนภวานา- ปหาดัพพะเหตุกะ อายุตนะ ๒ เป็นนภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานา- ปหาดัพพะเหตุกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอวิตักกะ อายุตนะ ๒ เป็นสวิตักกะ- ก็มี เป็นอวิตักกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอวิจารณ์ อายุตนะ ๒ เป็นสวิจารณ์- ก็มี เป็นอวิจารณ์ อายุตนะ ๑๐ เป็นอัปปิติกะ อายุตนะ ๒ เป็นสัปปิติกะ- ก็มี เป็นอัปปิติกะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนปีติสหคตะ อายุตนะ ๒ เป็น- ปีติสหคตะก็มี เป็นนปีติสหคตะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นนสุขสหคตะ อายุตนะ ๒

เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุขสหคตะกัมี อายุคณะ ๑๐ เป็นนอุเปกขาสหคตะ
อายุคณะ ๒ เป็นอุเปกขาสหคตะกัมี เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี อายุคณะ ๑๐
เป็นกามาวจระ อายุคณะ ๒ เป็นกามาวจระกัมี เป็นนกามาวจระกัมี อายุคณะ
๑๐ เป็นนรูปาวจระ อายุคณะ ๒ เป็นรูปาวจระกัมี เป็นนรูปาวจระกัมี
อายุคณะ ๑๐ เป็นนอรูปาวจระ อายุคณะ ๒ เป็นอรูปาวจระกัมี เป็นอรูปา-
วจระกัมี อายุคณะ ๑๐ เป็นปริปันนะ อายุคณะ ๒ เป็นปริยาปันนะกัมี
เป็นอปริยาปันนะกัมี อายุคณะ ๑๐ เป็นอนิขยานิกะ อายุคณะ ๒ เป็นนนิขยา-
นิกะกัมี เป็นอนิขยานิกะกัมี อายุคณะ ๑๐ เป็นอนิยตะ อายุคณะ ๒ เป็น
นนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี อายุคณะ ๑๐ เป็นสตุตตระ อายุคณะ ๒ เป็น
สตุตตระกัมี เป็นอนุตตระกัมี อายุคณะ ๑๐ เป็นอธณะ อายุคณะ ๒ เป็น
สธณะกัมี เป็นอธณะกัมี ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

อายุคณวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณปัญหาทางปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ แม้ในอายุคณวิภังค์นี้ อายุคณะใดที่ได้ อายุคณะใด
ที่ไม่ได้ พระองค์ตรัสตามอายุคณะนั้นทั้งหมดแล้วทรงวิชันาคำวยสามารถแห่ง
อายุคณะที่ได้เท่านั้น มิใช่แต่ในที่นี้อย่างเดียว ในปัญหาปุจฉะแม้ทั้งหมด
ก็นัยนี้แหละ.

ก็ในอายตนะทั้งหมดในที่นี้ ฟังทราบความที่อายตนะ ๑๐ เป็นอภยา-
กตะโดยความเป็นรูป ฟังทราบความที่อายตนะ ๒ เป็นกุศลเป็นต้น เหมือนชั้น
๔ ในชั้นวิภังค์ เพราะชั้น ๔ เป็นธรรมมีปัจจัยด้วยเป็นสังขตะด้วยทั้งหมด
ทีเดียว แต่ธรรมายตนะมาแล้วว่า ฟังเป็น อปัจจัยก็มี ฟังเป็น อสังขตะ
ก็มี ดังนี้.

อนึ่ง ในอาร์มมณติกะ ธรรมายตนะเป็นอนารัมมณะ คือ เป็นสุขุม
รูป ย่อมเข้ากันกับส่วนแห่งอารมณ์ที่เป็น นวัตกรรมารัมมณะ (อารมณ์ที่ไม่
ฟังกล่าว) ก็ความแปลกกันในอายตนะวิภังค์นี้ ดังนี้ คือ ธรรมายตนะนั้นแล
เป็นธรรมไม่มีอารมณ์ และธรรมารมณที่เป็นนวัตกรรมารัมมณะ (คือเป็น
อารมณ์ที่กล่าวไม่ได้) โดยไม่เป็นปริตตารมณเป็นต้น. คำที่เหลือเป็นเช่นเดียว
กันทีเดียว.

อายตนะ ๒ แม้ในที่นี้ก็เหมือนชั้น ๔ คือคำทั้งหมดว่า เมื่อบุคคลผู้
มีจิตยินดี ผู้มีจิตประทุษร้าย ผู้มีจิตลุ่มหลง ผู้ส่ำรวม ผู้พิจารณา ผู้เล็งเห็น
มีอยู่ ปริตตารมณะก็ปรารภกามาจรธรรม ๕๕ เป็นไป ดังนี้ เป็นเช่นดังคำ
ที่กล่าวไว้ในชั้นทั้งหลาย ฉะนี้แล.

อายตนะวิภังคินิเทศ ที่ ๒ จบ

๓. ธาตุวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย์

ธาตุ ๖ นัยที่ ๑

[๑๑๔] ธาตุ ๖ คือ

๑. ปฐวีธาตุ

๒. อาโปธาตุ

๓. เตโชธาตุ

๔. วาโยธาตุ

๕. อากาสธาตุ

๖. วิญญานธาตุ

[๑๑๕] ในธาตุ ๖ นั้น ปฐวีธาตุ เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุมี ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุภายใน ปฐวีธาตุภายนอก.

ในปฐวีธาตุ ๒ อย่างนั้น ปฐวีธาตุภายใน เป็นไฉน ?

ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็น
ภายในเฉพาะคน เป็นอุปาทินนรูปข้างใน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังศิณ ไต ปอด
ไส้ใหญ่ ไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือ ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติ
ที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินนรูป
ข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุภายใน.

ปฐวีธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็น
ภายนอกเป็นอนุปาทินรูปข้างนอก ได้แก่ เหล็ก โลหะ ดินุกขาว ดินุกดำ
เงิน แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์ ศิลา แก้วประพาฬ เงินตรา
ทอง แก้วมณีแดง แก้วมณีลาย หงู่ ท่อนไม้ กรวด กระเบื้อง แผ่นดิน
แผ่นหิน ภูเขา หรือ ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง
ภาวะที่แข็ง เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้
เรียกว่า ปฐวีธาตุภายนอก.

ปฐวีธาตุภายใน ปฐวีธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้นเขาเป็น
หมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุ.

[๑๑๖] อาโปธาตุ เป็นไฉน.

อาโปธาตุมี ๒ อย่าง คือ อาโปธาตุภายใน อาโปธาตุภายนอก.

ในอาโปธาตุ ๒ อย่างนั้น อาโปธาตุภายใน เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูป ข้างใน
ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย
น้ำมูก ไขข้อ มูล หรือ ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว
ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปา-
ทินรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน.

อาโปธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว
ธรรมชาติที่เกาะในรูป เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก ได้แก่ รส

รากไม้ ลำต้น รสเปลือกไม้ รสใบไม้ รสดอกไม้ รสผลไม้ นมสด นมส้ม เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำที่อยู่บนพื้นดิน หรือน้ำที่อยู่ในอากาศหรือ ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายนอก.

อาโปธาตุภายใน อาโปธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้าเป็นหมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า อาโปธาตุ.

[๑๑๗] เตโชธาตุ เป็นไฉน ?

เตโชธาตุ มี ๒ อย่าง คือ เตโชธาตุภายใน เตโชธาตุภายนอก.

ในเตโชธาตุ ๒ อย่างนั้น เตโชธาตุ เป็นไฉน ?

ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน ได้แก่ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายเร่าร้อน เตโชธาตุที่ทำให้ของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้มถึงความย่อยไปด้วยดี หรือ ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ เรียกว่า เตโชธาตุภายใน.

เตโชธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก ได้แก่ ไฟฟืน ไฟสะเก็ดไม้ ไฟหญ้า ไฟมูลโค ไฟแกลบ ไฟหยากเยื่อ ไฟสนิบาด ความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความร้อนแห่งกองฟืน ความร้อน

แห่งกองฐา ความร้อนแห่งกองข้าวเปลือก ความร้อนแห่งกองขี้เถ้า หรือ ความร้อนธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายนอก.

เตโชธาตุภายใน เตโชธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้า เป็นหมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า เตโชธาตุ.

[๑๑๘] วาโยธาตุ เป็นไฉน ?

วาโยธาตุมี ๒ อย่างคือ วาโยธาตุภายใน วาโยธาตุภายนอก.

ในวาโยธาตุ ๒ อย่างนั้น วาโยธาตุภายใน เป็นไฉน.

ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมศัสตรา ลมมิดโกน ลมเพิกหัวใจ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรือ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายใน เฉพาะตน เป็นอนุปาทินรูปข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน.

วาโยธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูปเป็น ภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก ได้แก่ ลมตะวันออก ลมตะวันตก ลมเหนือ ลมใต้ ลมมีฝุ่นละออง ลมไม่มีฝุ่นละออง ลมหนาว ลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมดำ ลมบน ลมกระพือปีก ลมครุฑ ลมใบตาล ลม ใบพัด หรือ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูป เป็นภายนอก เป็นอนุปาทินรูปข้างนอก แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า วาโยธาตุ ภายนอก.

วาโยธาตุภายใน วาโยธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้าเป็น
หมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า วาโยธาตุ.

[๑๑๕] อากาศธาตุ เป็นไฉน ?

อากาศธาตุมี ๒ อย่าง คือ อากาศธาตุภายใน อากาศธาตุภายนอก.

ในอากาศธาตุ ๒ อย่างนั้น อากาศธาตุภายใน เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับ
ว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง ที่อันเนื้อและเลือดไม่
ถูกต้องเบากายใน เฉพาะตน เป็นอุปาทินรูปข้างใน ได้แก่ ช่องหู ช่อง
จมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลิ่นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม ช่องที่พักอยู่
แห่งของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม และช่องสำหรับของกินของดื่มของเคี้ยว
ของลิ้มไหลออกเบื้องต่ำ หรือ อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความ
ว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่อง
ว่าง ที่อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง เป็นภายในเฉพาะตน เป็นอุปาทินรูป
ข้างใน แม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า อากาศธาตุภายใน.

อากาศธาตุภายนอก เป็นไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอัน
นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง ที่อันมหาภูตรูป ๔
ไม่ถูกต้อง เป็นภายนอก เป็นอุปาทินรูปข้างนอก ณ เรียกว่า อากาศธาตุ
ภายนอก.

อากาศธาตุภายใน อากาศธาตุภายนอก ประมวลทั้ง ๒ อย่างนั้น เข้า
เป็นหมวดเดียวกัน นี้เรียกว่า อากาศธาตุ.

[๑๒๐] วิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณ-
ธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ นี้เรียกว่า วิญญาณธาตุ.

สภาวะธรรมเหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๖.

ธาตุ ๖ นัยที่ ๒

[๑๒๑] ธาตุ ๖ อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. สุขธาตุ
๒. ทุกขธาตุ
๓. โสมนัสสธาตุ
๔. โทมนัสสธาตุ
๕. อุpekขาธาตุ
๖. อวิชชาธาตุ.

ในธาตุ ๖ นั้น สุขธาตุ เป็นไฉน ?

ความสบายกาย ความสุขกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข เกิด
แต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขเกิดแต่กายสัมผัส นี้เรียกว่า
สุขธาตุ.

ทุกขธาตุ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็น
ทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส
นี้เรียกว่า ทุกขธาตุ.

โสมนัสสชาติ เป็นไฉน ?

ความสบายใจ ความสุขใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า โสมนัสสชาติ.

โทมนัสสชาติ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์เกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์เกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า โทมนัสสชาติ.

อุปกขาชาติ เป็นไฉน ?

ความสบายใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ไม่ทุกข์ไม่สุขเกิดแต่เจโตสัมผัส นี้เรียกว่า อุปกขาชาติ.

อวิชาชาติ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ* ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือโมหะ นี้เรียกว่า อวิชาชาติ.

สภาวะธรรมเหล่านี้เรียกว่า ชาติ ๖.

ชาติ ๖ นัยที่ ๓

[๑๒๒] ชาติ ๖ อีกนัยหนึ่ง คือ

๑. กามชาติ

๒. พยาบาทชาติ

* ความที่ ฯลฯ พึงดูในธรรมสังคณีปกรณ์ ข้อ(๓๐๐).

๓. วิหิงสาธาตุ

๔. เนกขัมมธาตุ

๕. อัพยาปาทธาตุ

๖. อวิหิงสาธาตฺว.

ในธาตุ ๖ นั้น กามธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง ความคำริ อันประกอบด้วยกาม
ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิต
ขึ้นสู่อารมณ์ มีฉาสังกัปปะ นี้เรียกว่า กามธาตุ ชั้นต่ำมีวิจินทรกเป็นที่สุด
ชั้นสูงมีเทพชั้นปรนิมิตตวสวัตตีเป็นที่สุด ชั้น ๓ ธาตุ ๓ อย่างนี้ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างนี้ นับเนื่องอยู่ในระหว่างนี้
นี้เรียกว่า กามธาตุ.

พยาปาทธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริภิก ความตริภิกอย่างแรง อันประกอบด้วยพยาบาท ฯลฯ
มีฉาสังกัปปะ นี้เรียกว่า พยาปาทธาตุ อีกนัยหนึ่ง ความที่จิตอาฆาต ใน
อาฆาตวิตถุ ๑๐ ความอาฆาตมีกำลัง ความกระทบ ความแค้น ความโกรธ
ความกำริบ ความกำริบหนัก ความคิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้ายยิ่ง
ความคิดประทุษร้ายหนัก ความที่จิตพยาบาท ความมีใจประทุษร้ายยิ่ง ความ
โกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย
สภาพที่คิดประทุษร้าย ความพยาบาท กิริยาที่พยาบาท สภาพที่พยาบาท
ความพิโรธ ความแค้น ความคูร้าย อาการที่พูดไม่ยั้ง ความที่จิตไม่แช่มชื่น
นี้เรียกว่า พยาปาทธาตุ.

วิหิงสาธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง อันประกอบด้วยวิหิงสา ฯลฯ
มิจาสังกับปะ นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเบียดเบียน
สัตว์ทั้งหลายด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้ ศัสตรา
หรือเชือก ความข่มเหง ความข่มเหงอย่างแรง ความเบียดเบียน ความ
เบียดเบียนอย่างแรง ความขี้เกียจ ความเคียดแค้น ความเข้าไปเบียดเบียน
ผู้อื่น เห็นปานนี้ นี้เรียกว่า วิหิงสาธาตุ.

เนกขัมมธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง อันประกอบด้วยเนกขัมมะ ฯลฯ
สัมมาสังกับปะ นี้เรียกว่า เนกขัมมธาตุ กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า
เนกขัมมธาตุ.

อัพยาปาทธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง อันประกอบด้วยความไม่พยาบาท ฯลฯ
สัมมาสังกับปะ นี้เรียกว่า อัพยาปาทธาตุ ความมีไมตรี กิริยาที่มีไมตรี
สภาพที่มีไมตรี ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อัพยาปาทธาตุ.

อวิหิงสาธาตุ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง อันประกอบด้วยอวิหิงสา ความดำริ
ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้น
สู่อารมณ์ สัมมาสังกับปะ นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ ความกรุณา กิริยาที่กรุณา
ภาพที่กรุณา ในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโตวิมุตติ นี้เรียกว่า อวิหิงสาธาตุ.
สภาวะธรรมเหล่านั้น ก็เรียกว่า ธาตุ ๖.

[๑๒๓] ถักกะ หมวดแห่งธาตุ ๖ ทั้ง ๓ นัยนี้ ประมวลเข้าเป็น
หมวดเดียวกัน เป็นธาตุ ๑๘ ด้วยประการฉะนี้แล.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

ธาตุวิกิแก๊งค์เทศ

วรรณนาสุดตันตภาษณีย์

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงย่อธาตุทั้งหมดไว้ด้วยธาตุหมวด
ละ ๖ แสดงสุดตันตภาษณีย์ ด้วยหมวดธาตุ ๖ รวม ๓ หมวด ในธาตุวิกิแก๊งค์
ซึ่งเป็นลำดับต่อจากอายตนะวิกิแก๊งค์นั้น จึงตรัส คำมีอาทิว่า น ธาตุโย
(ธาตุ ๖) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า น (๖) เป็นคำกำหนดจำนวน.

บทว่า ธาตุโย เป็นคำแสดงธรรมที่ทรงกำหนดไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในบททั้งหลายมีคำว่า ปถวีธาตุ เป็นต้น ต่อไป.

ชื่อว่า อรรถว่าธาตุ มีความหมายว่า เป็นสภาวะ ชื่อว่า อรรถ
ว่าสภาวะ มีความหมายว่าเป็นของสูญ ชื่อว่า อรรถว่าเป็นของสูญ มี
ความหมายว่า มิใช่สัตว์ เพราะฉะนั้น โดยอรรถที่อธิบายมานี้ ธาตุ คือ
ปถวี (ดิน) นั้นแหละ ชื่อว่า ปถวีธาตุ (ธาตุดิน) ด้วยอรรถว่ามีสภาพ
สูญและไม่ใช่สัตว์ แม้ธาตุมีอาไปธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. บัณฑิตทราบ
บทสมาสในคำว่า ปฐวีธาตุ เหล่านี้ อย่างนี้แล้วพึงทราบอรรถ (ความหมาย)
ต่อไป.

คำว่า **ปถวีธาตุ** (ธาตุดิน) ได้แก่ ธาตุตั้งมั่น.

คำว่า **อาโปธาตุ** (ธาตุน้ำ) ได้แก่ ธาตุเกาะกุม.

คำว่า **เตโชธาตุ** (ธาตุไฟ) ได้แก่ ธาตุแผดเผา.

คำว่า **วayoธาตุ** (ธาตุลม) ได้แก่ ธาตุเคลื่อนไหว.

คำว่า **อากาษธาตุ** (ธาตุคือช่องว่าง) ได้แก่ ธาตุที่สัมผัสไม่ได้.

คำว่า **วิญญานธาตุ** (ธาตุคือวิญญาน) ได้แก่ ธาตุรู้แจ้ง.

นิเทศปฐวีธาตุ

บทว่า **ปฐวีธาตุทวย** (ปฐวีธาตุ ๒ อย่าง) ได้แก่ ปฐวีธาตุนี้มี ๒ อย่าง อธิบายว่า ชื่อว่า ปฐวีธาตุนี้มีได้มีอย่างเดียวกันเท่านั้น แต่มี ๒ อย่าง โดยแยกเป็นปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอก ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อตุลิติ อชฺฌตฺติกา อตุลิติ พาหิรา** (ปฐวีธาตุภายในมีอยู่ ปฐวีธาตุภายนอกมีอยู่).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อชฺฌตฺติกา** (ภายใน) ได้แก่ที่นับเนื่องในสันดานของสัตว์คือ ที่อยู่ภายในซึ่งเกิดในตน. คำว่า **พาหิรา** (ภายนอก) ได้แก่ที่นับเนื่องในสันดาน (การสืบต่อ) ของสังขาร คือ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับอินทรีย์. คำว่า **อชฺฌตฺตติ ปจฺจตฺตติ** (เป็นภายในเฉพาะตน) นี้แม้ทั้ง ๒ ก็เป็นชื่อของธาตุที่อยู่ภายในซึ่งเกิดในตนนั่นเอง.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปฐวีธาตุนั้นโดยอาการ (ลักษณะ) แห่งภาวะของตนจึงตรัสคำว่า **กฺกฺขฬ** (แข็ง) เป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กฺกฺขฬ** (แข็ง) ได้แก่ ธรรมชาติที่แข็ง. คำว่า **ขริคฺติ** (กระด้าง) ได้แก่

ธรรมชาติที่หยาบ. คำว่า **กกุขพัตติ** (ความแข็ง) ได้แก่ ภาวะที่แข็ง.
คำว่า **กกุขพภาโว** (ภาวะที่แข็ง) ได้แก่ สภาวะที่แข็ง.

คำว่า **อชฺมตฺตํ อุปาทินฺนํ** (อุปาทินนรูปที่เป็นภายใน) ได้แก่
อุปาทินนรูป กล่าวคือ รูปภายในเกิดในตน รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระ ชื่อว่า
อุปาทินนะ จริงอยู่ รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระจะมีกรรมเป็นสมุฏฐานก็ตาม หรือไม่มี
กรรมเป็นสมุฏฐานก็ตาม ทรงหมายเอารูปที่ตั้งอยู่ในสรีระอันเป็นอุปาทินนะ
ข้าง เป็นอนุอุปาทินนะข้างนั้น. แต่เพื่อทรงแสดงว่า รูปที่ตั้งอยู่ในสรีระ
เหล่านั้นแม้ทั้งหมด เป็นอุปาทินนรูป ด้วยอำนาจแห่งรูปที่มีใจครองซึ่งถูก
ค้นหาและทักขณียึดถือไว้แล้วนั้นแหละ จึงตรัสคำว่า **อชฺมตฺตํ อุปาทินฺนํ**
เป็นต้น.

นิเทศปฐวีธาตุภายใน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงปฐวีธาตุนั้นนั้นแหละ
ด้วยสามารถแห่งวัตถุ จึงตรัสคำว่า **เสยฺยถิทํ เกสา โลมา** ดังนี้เป็นต้น.

ในพระบาลินั้น คำว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต. คำว่า **เสยฺยถิทํ**
นั้น มีอธิบายว่า ปฐวีธาตुที่เป็นภายในเป็นไหน ? หรือว่ารูปที่อยู่ภายในเป็น
ของเฉพาะตน ชื่อว่า เป็นธรรมชาติแข็งนั้น เป็นไหน ?

คำว่า **เกสา โลมา** เป็นต้น เป็นคำแสดงประเภทแห่งปฐวีธาตुที่
เป็นภายในนั้นด้วยอำนาจที่เป็นวัตถุ มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า ชื่อว่า **เกสา**
(ผมทั้งหลาย) อยู่ภายในเป็นอุปาทินนรูป เป็นของตั้งอยู่ในสรีระ มีความแข็ง
เป็นลักษณะ เป็นโกฏฐาส (ส่วน) หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้. ชื่อว่า **โลมา**
(ขนทั้งหลาย) ฯลฯ ชื่อว่า **กริสสะ** (อาหารเก่า). **มัตถลุงคัง** (มันสมอง)

ว่าด้วยอุคคหโกศล ๗ อย่าง

บรรดาอุคคหโกศล และมนสิการโกศลเหล่านั้น กุลบุตรพึงปรารถนา
อุคคหโกศลในกรรมฐานมนสิการธาตุเหล่านั้น คือ

โดยวาจา ๑

โดยใจ ๑

โดยสี ๑

โดยสังฆาน ๑

โดยทิส ๑

โดยโอกาส ๑

โดยปริเฉท ๑

ว่าด้วยมนสิการโกศลมี ๑๐ อย่าง

กุลบุตรพึงปรารถนามนสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ

โดยลำดับ ๑

โดยไม่เร็วเกินไป ๑

โดยไม่ช้าเกินไป ๑

โดยห้ามความฟุ้งซ่าน ๑

โดยก้าวล่วงบัญญัติ ๑

โดยละลำดับ ๑

โดยลักษณะ ๑

โดยสูตรทั้ง ๓.*

* อริจิตตสูตร สติภาวสูตร โพชฃงกโกศลสูตร.

โกศลแม่ทั้ง ๒ จักแจ่มแจ้งในสติปัญญาวิภังค์ข้างหน้า.

ก็กัลบุตรผู้มีกรรมฐานอันเรียนเอาอย่างนี้ พึงเว้นเสนาสนะที่เป็นโทษ ๑๘ แห่ง ความที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค อยู่ในเสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ แม่ตนเองก็ประกอบด้วยองค์แห่งภิกษุผู้ประกอบความเพียร ๕* กลับจากบิณฑบาตในเวลาภายหลังภัตแล้ว เข้าไปสู่ที่โอกาสอันสงัดมณสิการกรรมฐาน ก็กัลบุตรนั้นเมื่อมณสิการพึงมณสิการโกฏฐาส แคะละอย่างในบรรดาโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสี่ ฐาน ทิศ โอกาส และปริเฉท ในกาลเป็นที่สุด พึงให้มณสิการเป็นไปอย่างนี้.

ว่าด้วยวิธิมณสิการเกสา (ผมทั้งหลาย)

ธรรมดา เกสา คือผมทั้งหลายเหล่านั้นเกิดในหนังหุ้มกะโหลกศีรษะ ในผมทั้งหลายเหล่านั้น. พระโยคีพึงมณสิการว่า บรรดาหญ้าแฝกหอมทั้งหลาย ซึ่งเกิดบนจอมปลวก จอมปลวกย่อมไม่รู้ว่า หญ้าแฝกหอมทั้งหลายเกิดในเรา แม้หญ้าแฝกหอมเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดบนจอมปลวก ดังนี้ ฉันทิ หนังหุ้มกะโหลกศีรษะก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ผมทั้งหลายเกิดในเรา แม้ผมทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดในหนังหุ้มกะโหลกศีรษะ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้น เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าผมทั้งหลายที่เป็นโกฏฐาส (ส่วน) หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นสองสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

* ในที่นี้ที่ท่านไม่ได้บอกไว้ ผู้แปลได้นำมาจากหมวดธรรมในพระไตรปิฎกกล่าวว่ามี ๕ เหมือนกัน

คือ ๑. มีศรัทธา ๒. มีโรคน้อยเป็นผู้อดทน ๓. เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมาฮา ๔. มีความเพียรไม่ทอดอย ๕. มีปัญญา มีความสามารถเห็นความเกิดดับ.

ว่าด้วยวิธีมนสิการโลมา (ขนทั้งหลาย)

โลมา ขนทั้งหลาย เกิดในหนังหุ้มสรีระ ในขนทั้งหลายเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า บรรดาหญ้าแพรกทั้งหลายซึ่งเกิดในที่สุญญาคาร สถานที่สุญญาคารย่อมไม่รู้ว่า หญ้าแพรกทั้งหลายเกิดในเรา แม้หญ้าแพรกเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดในสถานที่สุญญาคาร ดังนี้ ฉันทิ หนังกี่หุ้มสรีระก็ฉันทินั้น ย่อมไม่รู้ว่า ขนทั้งหลายเกิดในเรา แม้ขนทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดในหนังหุ้มสรีระ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากการคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ขนทั้งหลายที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการนขา (เล็บทั้งหลาย)

นขา เล็บทั้งหลาย เกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย ในเล็บทั้งหลายเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า พวกเด็ก ๆ เอาท่อนไม้เล็ก ๆ เสียบเม็ดมะขางเล่นอยู่ ท่อนไม้เล็ก ๆ ทั้งหมดย่อมไม่รู้ว่า เม็ดมะขางตั้งอยู่ในพวกเรา แม้เม็ดมะขางเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่บนท่อนไม้เล็ก ๆ ทั้งหมด ดังนี้ ฉันทิ นิ้วทั้งหลายก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เล็บทั้งหลายเกิดที่ปลายของพวกเรา แม้เล็บทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดที่ปลายของนิ้วทั้งหลาย ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากการคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เล็บทั้งหลายที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการทนต์ (ฟันทั้งหลาย)

ทนต์ ฟันทั้งหลาย เกิดที่กระดูกกลางหลาย ในฟันทั้งหลาย. เหล่านี้ พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อนายช่างเอาช่างหนึ่งขวยอย่างใดอย่างหนึ่ง เชื่อมครกหินตั้งไว้บนเสา ครกหินย่อมไม่รู้ว่า เสาทั้งหลายตั้งอยู่ที่พวกเรา แม้พวกเสาเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่ที่ครกทั้งหลาย ดังนี้ ฉันทิ กระดูกกลางทั้งหลายก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ฟันทั้งหลายเกิดในพวกเรา แม้พวกฟันเล่าก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดที่กระดูกกลางทั้งหลาย ดังนี้ ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ฟันทั้งหลาย ที่เป็นโกฏฐาสนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการตโจ (หนัง)

ตโจ หนัง ตั้งหุ้มสรีระทั้งสิ้น ในหนังที่ตั้งหุ้มสรีระนั้น พระโยคี พึงมนสิการว่า เมื่อพิณใหญ่ที่ถูกหุ้มด้วยหนังโคสด พิณใหญ่อย่อมไม่รู้ว่า เราถูกหุ้มด้วยหนังโคสด แม้หนังโคสดเล่าก็ไม่รู้ว่า พิณใหญ่ถูกเราหุ้มไว้ ดังนี้ ฉันทิ สรีระก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกหนังหุ้มไว้ แม้หนังเล่าก็ไม่รู้ว่า เราหุ้มสรีระไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้ เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า หนังที่เป็นโกฏฐาสนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ มัม ส (เนื้อ)

มัม ส เนื้อ ตั้งฉาบติดอยู่ซึ่งร่างกระดูก ในเนื้อนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเอาก้อนดินเหนียวใหญ่มาฉาบปิดฝาเรือนไว้ ก้อนดินเหนียวใหญ่ย่อมไม่รู้ว่า ฝาเรือนถูกเราฉาบติดไว้ แม้ฝาเรือนเล่าก็ไม่รู้ว่า เราถูกก้อนดินเหนียวใหญ่ฉาบติดไว้ ดังนี้ฉันใด ร่างกระดูกก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกฉาบติดด้วยชิ้นเนื้อ ๕๐๐ ชิ้น แม้เนื้อเล่าก็ไม่รู้ว่า ร่างกระดูกถูกเราฉาบติดไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เนื้อที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ นหารู (เอ็นทั้งหลาย)

นหารู เอ็นทั้งหลาย ตั้งรี้งรัดกระดูกทั้งหลายในภายในสรีระ ในเอ็นเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า ท่อนไม้ในกระท่อมที่เขาเอาเถาวัลย์มาผูกมัดเป็นเกลียวไว้ ท่อนไม้ในกระท่อมทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า พวกเราถูกเถาวัลย์ผูกเป็นเกลียวไว้ แม้เถาวัลย์ทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า ท่อนไม้ในกระท่อม ถูกพวกเรามัดเป็นเกลียวไว้ ดังนี้ ฉันใด กระดูกทั้งหลายก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า พวกเราถูกเอ็นทั้งหลายรี้งรัดไว้ แม้เอ็นทั้งหลายเล่าก็ไม่รู้ว่า กระดูกทั้งหลายถูกพวกเรารี้งรัดไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เอ็นทั้งหลายที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิภังการ อภิจิ (กระตุก)

บรรดากระตุกทั้งหลาย กระตุกสันเท้ากกระตุกข้อเท้าตั้งไว้ กระตุกข้อเท้ากกระตุกแข็งตั้งไว้ กระตุกแข็งกกระตุกขาอ่อนตั้งไว้ กระตุกขาอ่อนกกระตุกสะเอวตั้งไว้ กระตุกสะเอวกกระตุกสันหลังตั้งไว้ กระตุกสันหลังกกระตุกคอตตั้งไว้ กระตุกคอกกระตุกศีรษะตั้งไว้ กระตุกศีรษะตั้งอยู่บนกระตุกคอก กระตุกคอตตั้งอยู่บนกระตุกสันหลัง กระตุกสันหลังตั้งอยู่บนกระตุกสะเอว กระตุกสะเอวตั้งอยู่บนกระตุกขาอ่อน กระตุกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระตุกแข็ง กระตุกแข็งตั้งอยู่บนกระตุกข้อเท้า กระตุกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระตุกสันเท้า.

ในบรรดากระตุกเหล่านั้น พระโยคีพึงมณฑการว่า บรรดาของทั้งหลาย ที่กองสมกันอยู่มีอิฐ เศษไม้ และโคลนเป็นต้น สิ่งของที่อยู่ข้างล่าง ๆ ย่อมไม่รู้่ว่า พวกเรายกของข้างบน ๆ ขึ้นตั้งไว้ แม้ของข้างบน ๆ ก็ไม่รู้ว่าจะพวกเรากำลังอยู่ในของข้างล่าง ๆ ดังนี้ ฉะนั้น กระตุกสันเท้าเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกข้อเท้าตั้งไว้ กระตุกข้อเท้าเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกแข็งตั้งไว้ กระตุกแข็งเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกขาอ่อนตั้งไว้ กระตุกขาอ่อนเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกสะเอวตั้งไว้ กระตุกสะเอวเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกสันหลังตั้งไว้ กระตุกสันหลังเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกคอตตั้งไว้ กระตุกคอกเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกกระตุกศีรษะตั้งไว้ กระตุกศีรษะเล่าก็ไม่รู้ว่าจะเรายกตั้งอยู่บนกระตุกคอก กระตุกคอกก็ไม่รู้ว่าจะเรายกตั้งอยู่บนกระตุกสันหลัง กระตุกสันหลังก็ไม่รู้ว่าจะเรายกตั้งอยู่บนกระตุกสะเอว กระตุกสะเอวก็ไม่รู้ว่าจะเรายกตั้งอยู่บนกระตุกขาอ่อน กระตุกขาอ่อนก็ไม่รู้ว่าจะเรายกตั้งอยู่บนกระตุกแข็ง กระตุกแข็งก็ไม่รู้ว่าจะเรายกตั้งอยู่บนกระตุกข้อเท้า กระตุกข้อเท้าก็ไม่รู้ว่าจะ

เราตั้งอยู่บนกระดูกสันเท่า์ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณา
ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า กระดูกที่เป็นโกฏฐาตหนึ่งโดยเฉพาะ
ในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะเป็นของสูง ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ
แข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อฏฐิมิณขั (เยื่อในกระดูก)

อฏฐิมิณขั เยื่อในกระดูก ตั้งอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ ในเยื่อ
ในกระดูกเหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อบุคคลเอายอดหวายที่นึ่งแล้ว
เป็นต้นใส่เข้าไปภายในกระบอกไม้ไผ่เป็นต้น กระบอกไม้ไผ่เป็นต้น ย่อมไม่
รู้ว่า ยอดหวายเป็นต้นขาใส่ไว้ในพวกเรา แม้ยอดหวายเป็นต้นแต่ก็ไม่
รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่ในกระบอกไม้ไผ่เป็นต้น ดังนี้ ฉนใด กระดูกทั้งหลาย
ก็ฉนนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เยื่อในกระดูกตั้งอยู่ในของพวกเรา
แม้เยื่อในกระดูกแต่ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในภายในของกระดูกทั้งหลาย
ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น
ขึ้นชื่อว่า เยื่อในกระดูกที่เป็นโกฏฐาตหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา
เป็นอภัยาคะ เป็นของสูง ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวิธาตุ
ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ วุกั * (ไต)

วุกั ไต ตั้งแควดล้อมเนื้อหัวใจโดยผูกไว้ด้วยเอ็นใหญ่ มีโคน
เดิยกันออกจากหลุมคอกไปหน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น ๒ ในไตนั้นพระโยคี
พึงมณสิการว่า เมื่อผลมะม่วงคู่ติดอยู่ที่ขั้ว ขั้วมะม่วงย่อมไม่รู้ว่า ผลมะม่วง

* คำว่า วุกั เคยแปลกัน ม้าม แต่ปัจจุบันแปลว่า ไต

คู่ติดอยู่กับเรา แม้ผลมะม่วงคู่ก็ไม่รู้ว่า เราติดอยู่กับข้าว ดังนี้ ฉันทไค
แม้เอ็นใหญ่ทั้งหลายก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ข่อมไม่รู้ว่า ใดติดอยู่กับเรา แม้
ใดเล่าก็ไม่รู้ว่า เราติดอยู่กับเอ็นใหญ่ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิด
และพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง
โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์
เป็นธรรมชาติต่าง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ หทัย (หัวใจ)

หทัย หัวใจ อาศัยตั้งอยู่ท่ามกลางซึ่งกระดูกอกภายในสรีระ ใน
หัวใจนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อขึ้นเนื้ออาศัยตั้งอยู่ภายในซึ่งกระดูก
ศึกเก่า ภายในซึ่งกระดูกของกระดูกเก่า ข่อมไม่รู้ว่า ขึ้นเนื้ออาศัยเราตั้งอยู่ แม้
ขึ้นเนื้อก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยภายในซึ่งกระดูกศึกเก่าตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทไค ภาย
ในซึ่งกระดูกอกก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ข่อมไม่รู้ว่า หทัยอาศัยเราตั้งอยู่ แม้
หทัยเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยภายในซึ่งกระดูกอกตั้งอยู่ ดังนี้ ธรรม
เหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
หทัยที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ
เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ ยกน (ตับ)

ยกน ตับ อาศัยตั้งอยู่ข้างขวาภายในระหว่างราวนมทั้งสองภายใน
สรีระ ในตับนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเขาห้อยก้อนเนื้อคู่ไว้ที่กระดูก
หม้อข้าว ข้างกระดูกหม้อข้าว ข่อมไม่รู้ว่า ก้อนเนื้อคู่ห้อยไว้ในเรา แม้

ก่อนเนื้อคู่มือก็ไม่ว่า เราถูกห้อยไว้ที่ข้างกระพุ้งหม้อข้าว ดังนี้ ถัดไป
สี่ข้างด้านขวาระหว่างราวมทั้งคู่มือก็เหมือนกัน ข้อมไม่ว่า ติบอาศัย
เราตั้งอยู่ แม้ติบเล่าก็ไม่ว่า เราอาศัยตั้งอยู่ทางสี่ข้างด้านขวาระหว่าง
ราวมทั้งคู่มือ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า ติบที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา
เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ**
ดังนี้.

ว่าด้วยวิธมนสิการ กโถมก (พังผืด)

บรรดาพังผืดทั้งหลาย พังผืดที่ปิดบัง (ปฏิญจนุกโถมก) ล้อม
หทัยและไตไว้ตั้งอยู่ (อย่างหนึ่ง) พังผืดที่ไม่ปิดบังหทัยและไต (อปีปฏิญ-
จนุกโถมก) แต่หุ้มเนื้อภายในตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นตั้งอยู่ (อย่างหนึ่ง).

ในพังผืดเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเนื้อถูกคลุมไว้ด้วยผ้า
ผืนเก่า เนื้อข้อมไม่ว่า เราถูกผ้าผืนเก่าคลุมไว้ แม้ผ้าเก่าก็ไม่ว่า เนื้อ
ถูกเรากลุมไว้ ดังนี้ ถัดไป ไต หัวใจ และเนื้อในสรีระทั้งสิ้น ก็เหมือนกัน
เหมือนกัน ข้อมไม่ว่า เราถูกพังผืดปกปิดไว้ แม้พังผืดเล่าก็ไม่ว่า ไต
หัวใจเนื้อในสรีระทั้งสิ้นถูกเรากปิดไว้ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจาก
ความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า พังผืดที่เป็น
โกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ
ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีวิธิมนสิการ ปิหก * (ม้าม)

ปิหก ม้าม อาศัยตั้งอยู่ข้างบนเยื่อหุ้มท้องข้างซ้ายของหัวใจ ในม้าม นั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อก่อนโคนยวงแนบข้างบนยั้งข้าว ข้างบน ยั้งข้าวยอมไม่รู้ว่า ก้อนโคมัยอาศัยเราตั้งอยู่ แมื่อก่อนโคมัยก็ไม่รู้ว่า เรา อาศัยข้างบนยั้งข้าวตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันใด ข้างบนเยื่อหุ้มท้องก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ม้ามอาศัยเราตั้งอยู่ แต่ม้ามเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยข้างบน เยื่อหุ้มท้องตั้งอยู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกัน และกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า ม้ามที่เป็นโกฏฐาสในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมณสิการ ปปผาล (ปอด)

ปปผาล ปอด ห้อยปิดข้างบนหัวใจและดับตั้งอยู่ระหว่างนมทั้ง ๒ ภายในสรีระ ในปอดนั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อรังนกห้อยอยู่ภายใน ยั้งข้าวเก่า ภายในยั้งข้าวเก่ายอมไม่รู้ว่า รังนกห้อยอยู่ในเรา แมื่รังนกก็ไม่ รู้ว่า เราห้อยอยู่ภายในยั้งข้าวเก่า ดังนี้ ฉันใด ภายในแห่งสรีระก็ฉันนั้น เหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า ปอดห้อยอยู่ในเรา แมื่ปอดเล่าก็ไม่รู้ว่า เราห้อย อยู่ภายในสรีระเห็นปานนี้ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณา ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า ปอดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะใน สรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ. เป็นของสุญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ แข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

* ปิหก โบราณแปลว่า ไต

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อนุต (ใส่ใหญ่)

อนุต ใส่ใหญ่ ตั้งอยู่ภายในสรีระจากหลุมคอดลงไปถึงทวารหนัก เป็นที่สุด ในใส่ใหญ่นั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อร่างงูเรื้อนที่ถูกตัดสรีระ วางขดไว้ในรางเลือด รางเลือดย่อมไม่รู้ว่ามีร่างงูเรื้อนขางไว้ในเรา แม้ร่างงูเรื้อนก็ไม่ว่า เราถูกวางไว้ในรางเลือด ดังนี้ ฉันทิ ภายใต สรีระก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ามีใส่ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา แม้ใส่ใหญ่เล่า ก็ไม่รู้ว่ามีเราตั้งอยู่ภายในสรีระ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและ พิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ใส่ใหญ่ที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อนุตคุณ (ใส่น้อย)

อนุตคุณ ใส่่น้อย ตั้งอยู่ระหว่างใส่ใหญ่โดยพันขนดใส่ใหญ่ ๒๑ ขนด ในใส่น้อยนั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อบุคคลเอาเชือกเย็บมณฑล เชือกสำหรับเช็ดเท้าตั้งไว้ มณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้าย่อมไม่รู้ว่ามี เชือกเย็บ เราตั้งไว้ แม้เชือกก็ไม่ว่า พวกเราเย็บมณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้า ตั้งไว้ ดังนี้ ฉันทิ ใส่ใหญ่ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ามี ใส่่น้อยพัน ตัวเราตั้งไว้ แม้ใส่น้อยเล่าก็ไม่ว่า เราพันใส่ใหญ่ตั้งไว้ ดังนี้ ธรรม เหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน จึงชื่อว่า ใส่่น้อยที่เป็น โกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอพยากตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อุทริย (อาหารใหม่)

อุทริย อาหารใหม่ ได้แก่ ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม
ที่อยู่ในท้อง บรรดาอาหารใหม่เหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อรากสุนัข
ตั้งอยู่ในรากสุนัข รากสุนัขย่อมไม่รู้ว่า รากสุนัขตั้งอยู่ในเรา แม้รากสุนัข
ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรากสุนัข ดังนี้ ฉันทใด ท้องก็ฉันทนั้นเหมือนกัน
ย่อมไม่รู้ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่เล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่
ในท้อง ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหารใหม่ที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้
ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง
ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ กรีส (อาหารเก่า)

กรีส อาหารเก่า ตั้งอยู่ในที่สุดแห่งไส้ใหญ่ กล่าวคือกระเพาะอาหาร
เก่า เช่นกับกระบอกไม้ไผ่ยาว ๘ นิ้ว ในอาหารเก่าเหล่านั้น พระโยคีพึง
มณสิการว่า เมื่อเอาดินเหนียวละเอียดสีเหลืองขยำใส่ในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่
ย่อมไม่รู้ว่า ก้อนดินเหนียวสีเหลืองตั้งอยู่ในเรา แม้ก้อนดินเหนียวสีเหลือง
ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระบอกไม้ไผ่ ดังนี้ ฉันทใด กระเพาะอาหารเก่า
ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า อาหารเก่าตั้งอยู่ในเรา แม้อาหารเก่าเล่าก็
ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารเก่า ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจาก
ความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหารเก่าที่เป็น
โกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสูญ
ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติแข็ง ชื่อว่า ปฐวีธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิหิมณสิกการ มตถลุงค์ (มันสมอง)

มตถลุงค์ มันสมอง ตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ ในมันสมองนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อบุคคลเอาก้อนแป้งใส่ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า กะโหลกน้ำเต้าเก่าย่อมไม่รู้ว่ ก้อนแป้งตั้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็ไม่ว่ เราตั้งอยู่ในกะโหลกน้ำเต้า ดังนี้ ฉนใด ภายในกะโหลกศีรษะก็ฉนนัน เหมือนกัน ย่อมไม่ว่ มันสมองตั้งอยู่ในเรา แม้มันสมองเล่าก็ไม่ว่ เราตั้งอยู่ในกะโหลกศีรษะ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณา ซึ่งกันและกัน เพราะฉนนัน จึงชื่อว่า มันสมองที่เป็นโกฏฐาตหนึ่งโดยเฉพาะ ในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอหยาทตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติ แข็ง ชื่อว่า **ปฐวีธาตุ** ดังนี้.

นิเทศปฐวีธาตุภายนอก

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศปฐวีธาตุภายนอก บทว่า **อโย** (เหล็ก) ได้แก่ โลหะดำ.

บทว่า **โลห** (โลหะ) ได้แก่ โลหะ ๔ ชนิด คือ ชาติโลหะ ๑ วิชาตโลหะ ๑ กิตติมโลหะ ๑ ปีสาจโลหะ ๑ บรรดาโลหะ เหล่านั้น โลหะ ๗ ชนิดเหล่านั้น คือ **อโย** (เหล็ก) **สขณ** (เงิน) **สุวรรณ** (ทอง) **ติป** (ดีบุก) **สีล** (ตะกั่ว) **ตมพโลห** (ทองแดง) **เวกนุตกโลห** (ทองเหลือง) ชื่อว่า **ชาติโลหะ** โลหะมีลักษณะดังวงช้าง ชื่อว่า **วิชาติโลหะ** โลหะ ๓ อย่าง คือ กังสโลหะ วัฏฐโลหะ อารกฐ ชื่อว่า **กิตติมโลหะ** โลหะ ๘ คือ โมรกกะ ปุณกะ มลีนกะ จปลกะ เสลกะ อาณกะ ตัลลกะ ทูลิโลหะ ชื่อว่า **ปีสาจโลหะ** บรรดาโลหะเหล่านั้น ชาติโลหะ ๕ (ข้างต้น) ตรัสไว้แผนกหนึ่งในพระบาลี แต่โลหะที่เหลือแม้ทั้งหมดกับชาติโลหะ ๒ เหล่านี้ คือ ทองแดง และทองเหลือง พึงทราบว่ โลหะ ในที่นี้.

บทว่า **ติบุ** (ติบุค) ได้แก่ ติบุคขาว. บทว่า **สีธ** ได้แก่ ติบุคดำ.
บทว่า **สขณฺ** แปลว่า เงิน. บทว่า **มุตฺตา** (แก้วมุกดา) ได้แก่ แก้วมุกดา
เกิดในทะเล. บทว่า **มณฺี** (แก้วมณี) ความว่า เว้นแก้วไพฑูรย์เป็นต้น
ที่มาในพระบาลีแล้ว ที่เหลือแม่ทั้งหมด ชื่อว่า **แก้วมณี** อันต่างด้วยแก้วมณี
โชตรสเป็นต้น. บทว่า **เวพฺุริโย** (แก้วไพฑูรย์) ได้แก่ แก้วมณีมีสีเหมือน
สีผิวไม้ไผ่. บทว่า **ธํ โข** (สังข์) ได้แก่ หอยสังข์เกิดในทะเล. บทว่า **สิลา**
(ศิลา) ได้แก่ ศิลาแม่ทั้งหมดอันต่างด้วยศิลาดำ ศิลาเหลือง ศิลาขาวเป็นต้น.
บทว่า **ปวาฬํ** คือแก้วประพาฬนั่นเอง. บทว่า **รชตํ** (เงินตรา) ได้แก่
กหาปณะ. บทว่า **ชาตฺรูปํ** ได้แก่ ทอง. บทว่า **โลหิตฺงฺโค** ได้แก่
มณีแดง. บทว่า **มสารคฺคฺลํ** (แก้วลาย) ได้แก่ เพชรตาแมว.

พึงทราบวินิจฉัยในวัตถุมีหญ้าเป็นต้น พฤษภชาติที่มีข้างนอกแข็ง
โดยที่สุดมีต้นมะพร้าวเป็นต้น ชื่อว่า **หญ้า**. วัตถุที่แก่นข้างในโดยที่สุดแม่
ท่อนฟืน ชื่อว่า **ท่อนไม้**. ก้อนหินโดยประมาณเม็ดถั่วเขียวจนถึงกำป็น
ชื่อว่า **กรวด** แต่กรวดที่เล็กกว่าเม็ดถั่ว เขียวลงมา เรียกว่า **ทราย**. คำว่า
กระเบื้อง ได้แก่กระเบื้องอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า **ฐมิ** ได้แก่ แผ่นดิน.
คำว่า **ปาสาโณ** (แผ่นหิน) ได้แก่ แผ่นหินมีขนาดตั้งแต่กำไม่มิดขึ้นไป
แต่ไม่ถึงประมาณเท่าข้าง ชื่อว่า **แผ่นหิน** แต่ถ้ามีขนาดข้างขึ้นไป ชื่อว่า
บรรพต.

ด้วยบทว่า **ยํ วา ปน** (หรือว่าธาตุอันใด) นี้ ท่านรวมเอาปถวี
ที่เหลืออันต่างด้วยวัตถุมีเมล็ดตาลและผลมะพร้าวเป็นต้น. ด้วยคำว่า **ยา จ**
อชฺฌตฺตฺติกา ปถวีธาตฺ **ยา จ พาหิรา** (ปฐวีธาตุภายในและปฐวีธาตุ

ภายนอกอันใด) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปฐวีธาตุแม้ทั้ง ๒ โดย
ลักษณะว่าเป็นปฐวีธาตุอันเดียวกันเท่านั้น เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติแข็ง ดังนี้.

นิเทศอาโปธาตุภายใน

ในนิเทศอาโปธาตุเป็นต้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในหันหลังนั้นแหละ.
ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า อาโป อาโปคต (ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่
เอิบอาบ) ดังนี้เป็นต้น ที่ชื่อว่า อาโป (ความเอิบอาบ) ด้วยอำนาจความ
เกาะกุม คำว่า อาโป นั้นนั้นแหละ ที่ชื่อว่า อาโปคต (ธรรมชาติที่เอิบอาบ)
เพราะตามทีอาโปธาตุนั้นนั้นแหละ ถึงความเป็นสภาพแห่งอาโป. ที่ชื่อว่า
สินโน (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งสินหา ความสินหานั้นนั้นแหละ.
ชื่อว่า สินหนคต (ธรรมชาติที่เหนียว) เพราะถึงสภาพแห่งความเหนียว.

บทว่า พนฺนคฺตฺติ รุปสฺส (ธรรมชาติที่เกาะกุมรูป) ได้แก่
เครื่องผูกของอวินิภากรูป (รูปที่แยกออกไม่ได้ ๘ รูป). แม้คำว่า ปิตฺต
(น้ำดี) เสมฺหํ (เสลด) เป็นต้น พระโยคีพึงมณสิการด้วยอำนาจแห่งความ
เป็นธาตุนั้นแหละ โดยกำหนดถือเอาด้วยสามารแห่งสี สัมฐาน ทิส โอกาส
และปริจเฉท.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ ปิตฺต (น้ำดี)

ในอริการแห่งอาโปธาตุนั้น มีนัยดังต่อไปนี้
ก็บรรดาน้ำดีทั้งหลาย น้ำดีที่ไม่อยู่ในอุจ (อพทฺธิปิตฺต) ตั้งอยู่
ซิมชาบสรีระทั้งสิ้นอันเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ น้ำดีที่อยู่ในอุจ (พทฺธิปิตฺต)
ตั้งอยู่ในอุจของน้ำดี. บรรดาน้ำดีทั้ง ๒ เหล่า นั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า

เมื่อมีน้ำมันซึมซาบขนมตั้งอยู่ ขนมย่อมไม่รู้ว่า น้ำมันซึมซาบเราตั้งอยู่
เมื่อน้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราซึมซาบขนมตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทิ สรริระกัฉันนั
เหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า น้ำดีที่ไม่อยู่ในถุขิมซาบเราตั้งอยู่ แม้น้ำดีที่
ไม่อยู่ในถุขเลาก็ไม่รู้ว่า เราซึมซาบสรริระตั้งอยู่ ดังนี้ และเหมือนรังบวบขม
ที่เต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมย่อมไม่รู้ว่า น้ำฝนตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำฝนก็ย่อม
ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรังบวบขม ดังนี้ ฉันทิ ถุขน้ำดีก็ฉันนัเหมือนกัน
ย่อมไม่รู้ว่า น้ำดีในถุขตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำดีในถุขก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ใน
ถุขของน้ำดี ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำดีที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรริระนี้ ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสุญ ไม่ใช่อัตถ์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปชาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ เสมห (เสลด)

เสมห เสดล มีประมาณเต็มกอบหนึ่งตั้งอยู่ที่เยื่อหูท้อง ในเสลดนั้น
พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อบ่อน้ำค้ำมีแผ่นฝาฟองขึ้นเบื้องบนมีอยู่ บ่อน้ำค้ำ
ย่อมไม่รู้ว่า แผ่นฝาฟองตั้งอยู่ในเรา แม้แผ่นฝาฟองก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่
ในบ่อน้ำค้ำ ดังนี้ ฉันทิ เยื่อหูท้องก็ฉันนัเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า
เสลดตั้งอยู่ในเรา แม้เสลดเลาก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในเยื่อหูท้อง ดังนี้
ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เสลดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรริระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตตะ
เป็นของสุญ ไม่ใช่อัตถ์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปชาตุ
ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ ปุพฺพ (น้ำหนอง)

ปุพฺพ น้ำหนอง ไม่ตั้งอยู่ประจำ เมื่อส่วนแห่งร่างกายถูกตอหนาม การประหาร และเปลวไฟเป็นต้นกระทบแล้วในที่ใด ๆ โลหิตก็จะหือขึ้น หรือว่าผีและต่อมเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ในส่วนแห่งร่างกายนั้น ๆ ทีเดียวน้ำหนองเหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อต้นไม่มียางไหลออกด้วยอำนาจการประหารด้วยขวานเป็นต้น ส่วนแห่งต้นไม้ที่ถูกประหารด้วยขวานเป็นต้นย่อมไม่รู้ว่ายางต้นไม้อยู่ตั้งอยู่ในพวกเรา แม้ยางต้นไม้ก็ไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ในส่วนแห่งต้นไม้ที่ถูกประหารด้วยขวานเป็นต้น ดังนี้ ฉันทิประเทศแห่งร่างกายที่ถูกกระทบด้วยตอ หนามเป็นต้นก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ายางน้ำหนองตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำหนองเหล่านี้ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในประเทศร่างกายเหล่านั้น ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำหนองที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นสัพพยาคตะ เป็นของสุญญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นของเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ โลหิต (น้ำเลือด)

โลหิต น้ำเลือด ที่ไหลไปมาตั้งซึมซาบสรีระทั้งสิ้นอยู่เหมือนน้ำดีที่ไม่อยู่ในตุณ เลือดที่ตั้งอยู่มีประมาณเต็มกอบหนึ่ง จังอยู่ภายใต้ฐานของตับ ทำให้ไต หัวใจ ตับ ปอด ชุ่มอยู่ ในเลือดเหล่านั้น พิงทราบวินิจฉัยเลือดที่ไหลไปมาเช่นเดียวกับน้ำดีที่มีใ้ค้อยู่ในตุณนั้นแหละ ส่วนเลือดอีกอย่างหนึ่งนอกนี้ พระโยคีพึงมณสิการว่า น้ำขังอยู่ที่ภาชนะเก่ายังกอนดินและท่อนไม้ในภายใ้ให้ชุ่มอยู่ วัตถุมีกอนดินและท่อนไม้เป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่ายางน้ำหนอง

เปียกน้ำตั้งอยู่ แม่น้ำก็ไม่รู้ว่า เราทำกอนดินและท่อนไม้เป็นต้นให้เปียก ดังนี้ ฉันทใด ที่อันเป็นส่วนเบื้องล่างของคัมภีร์ดี ส่วนต่างๆ มีไต่เป็นต้นก็ดี ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เลือดซึ่งอยู่ในเรา เราเท่านั้นเปียกอยู่ แม้เลือดเล่าก็ไม่รู้ว่า เรายังไต่เป็นต้นให้เปียกอยู่ ยังส่วนภายใต้ของคัมภีร์ให้เต็มแล้ว ดังนี้ ธรรมชาติเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เลือดที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ เสโท (เหงื่อ)

เสโท เหงื่อ ย่อมตั้งอยู่เต็ม และไหลออกตามช่องผมและขุมขน ในเวลาเราร้อนด้วยไฟเป็นต้น บรรดาเหงื่อเหล่านั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อบุคคลกลอนกำแหงบัว รากบัว และก้านดอกบัวขาวขึ้นจากน้ำ ช่องกำแหงแหงบัวเป็นต้นย่อมไม่รู้ว่า น้ำย่อมไหลออกจากพวกเรา แม่น้ำที่ไหลออกจากช่องกำแหงแหงบัวเป็นต้น ก็ย่อมไม่รู้ว่า เราย่อมไหลออกจากช่องกำแหงแหงบัวเป็นต้น ดังนี้ ฉันทใด ช่องผมและขุมขนก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า เหงื่อย่อมไหลออกจากพวกเรา แม้เหงื่อเล่าก็ไม่รู้ว่า เราย่อมไหลออกจากช่องผมและขุมขน ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เหงื่อที่เป็นโกฏฐาสหนึ่ง โดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ เมโท (มันขั้น)

เมโท มันขั้น เป็นมันเหนียวข้น ของคนอ้วนแผ่กระจายไปสู่สรีระ
ทั้งสิ้น ของคนผอมอาศัยเนื้อป्लीแข็งเป็นต้นตั้งอยู่ ในบรรดามันข้นเหล่านั้น
พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อก่อนเนื้อถูกปกปิดด้วยผืนผ้าเก่าสีเหมือนขม้นอยู่
ก่อนเนื้อข้อมไม่รู้ว่ามี ผืนผ้าเก่าสีเหมือนขม้นอาศัยเราตั้งอยู่ แม้ผืนผ้าเก่า
สีขม้นก็รู้ว่า เราอาศัยก่อนเนื้อตั้งอยู่ ดังนี้ ฉันทใด เนื้อในสรีระทั้งสิ้น
หรือป्लीแข็งเป็นต้น ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ข้อมไม่รู้ว่ามี มันข้นอาศัยเราตั้งอยู่
แม้มันข้นเล่าก็ไม่รู้ว่า เราอาศัยเนื้อตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้น หรือที่ป्लीแข็ง
เป็นต้น ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มันข้นที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นยางข้น เป็นน้ำข้น
มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้ .

ว่าด้วยวิธิมนสิการ อสุสุ (น้ำตา)

อสุสุ น้ำตา ในเวลามันเกิดจะคลออยู่เต็มเบ้าตาบ้าง ข้อมไหลออก
บ้าง ในน้ำตานั้น พระโยคีพึงมณสิการว่า เมื่อเบ้าแห่งผลตาลอ่อนเต็มด้วยน้ำ
เบ้าแห่งผลตาลอ่อนทั้งหลายข้อมไม่รู้ว่ามี น้ำตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำก็ไม่รู้ว่า
เราตั้งอยู่ในเบ้าแห่งผลตาลอ่อนทั้งหลาย ดังนี้ ฉันทใด เบ้าแห่งตาก็ฉันท
นั้นเหมือนกัน ข้อมไม่รู้ว่ามี น้ำตาตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำตาเล่าก็ไม่รู้ว่า
เราตั้งอยู่ในเบ้าตาทั้งสอง ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณา
ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำตาที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งมีอยู่โดยเฉพาะ
ในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรม-
ชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้ .

ว่าด้วยวิธีมนสิการ วสา (มันเหลว)

วสา มันเหลว เป็นมันเหนียวที่ละลายในสรีระที่ตั้งอยู่ตามฝ่ามือ หลังเท้า ฝ่าเท้า โพรงจมูก หน้าผาก และจะงอยปากในเวลาเกิดความร้อน ด้วยไฟเป็นต้น บรรดา มันเหลวเหล่านั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า ในข้าวตัง ที่บุคคลใส่ น้ำมันเข้าไปแล้ว ข้าวตังย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำมันท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้น้ำมันก็รู้ว่า เราท่วมทับข้าวตังตั้งอยู่ ดังนี้ ฉนฺได ประเทศแห่ง ฝ่ามือเป็นต้นก็ฉนฺไดเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ามี มันเหลวท่วมทับเราตั้งอยู่ แม้มันเหลวก็รู้ว่า เราท่วมทับประเทศมีฝ่ามือเป็นต้นตั้งอยู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกันเพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า มันเหลวที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสิ้น ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม ชื่อว่า เป็น อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ เขโพบ (น้ำลาย)

เขโพบ น้ำลาย เมื่อมีปัจจัยที่จะให้เกิดน้ำลายอย่างใดอย่างหนึ่ง มัน จะไหลจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มาตั้งอยู่ที่ลิ้น บรรดา น้ำลายนั้น พระโยคี พึงมนสิการว่า บ่อใกล้ฝั่งแม่น้ำ มีน้ำไหลมาไม่ขาดสาย พื้นบ่อย่อมไม่รู้ว่ามี น้ำตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในบ่อ ดังนี้ ฉนฺได พื้นลิ้น ก็ฉนฺไดเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่ามี น้ำลายไหลจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มา ตั้งอยู่ในเรา แม้น้ำลายเล่าก็ไม่รู้ว่า เราไหลจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ มาตั้ง อยู่ที่พื้นลิ้น ดังนี้ ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า น้ำลายที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะโดยสรีระนี้ ไม่มี

เจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ สิงฆาณิกา (น้ำมูก)

สังฆาณิกา น้ำมูก ในเวลาที่มันเกิด มันจะตั้งอยู่เต็มโพรงจมูกบ้าง
ย่อมไหลออกบ้าง ในน้ำมูกนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อซ้อนนหอยที่เขา
ดักในภาชนะที่เต็มด้วยนมส้ม บนซ้อนนหอยย่อมไม่รู้ว่า นมส้มบุคตั้งอยู่ในเรา
แม้นมส้มบุคก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในซ้อนนหอย ดังนี้ ฉันทใด โพรงจมูกก็
ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า น้ำมูกตั้งอยู่ในพวกเรา แม้น้ำมูกเล่าก็ไม่
รู้ว่า เราตั้งอยู่ในโพรงจมูก ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณา
ซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำมูกที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งในสรีระนี้ไม่มี
เจตนา เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีลักษณะ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธีมนสิการ ลลิกา (ไขข้อ)

ลลิกา ไขข้อ ทำกิจหยอดข้อต่อกระดูก ตั้งอยู่ที่ข้อต่อ ๑๘๐ ข้อ
ในไขข้อนั้น พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อเอาน้ำมันหยอดเพลารถ เพลารถ
ย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำมันหยอดเราอยู่ แม้น้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราหยอดเพลารถ
อยู่ ดังนี้ ฉันทใด ข้อต่อกระดูก ๑๘๐ ข้อ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า
ไขข้อหยอดพวกเราอยู่ แม้ไขข้อเล่าก็ไม่รู้ว่า เราหยอดข้อต่อ ๑๘๐
ข้ออยู่ ดังนี้ ธรรมเหล่านั้นเว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่า ไขข้อที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา

เป็นอภยากะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการเกาะกุม
ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการ มุตต์ (น้ำมูตร)

มุตต์ (น้ำมูตร) ตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ในน้ำมูตรนั้น
พระโยคีพึงมนสิการว่า เมื่อหม้อเกลือคว่ำปากถูกทิ้งไว้ในน้ำค้ำ หม้อเกลือ
ย่อมไม่รู้ว่า รสน้ำค้ำตั้งอยู่ในเรา แม้รสน้ำค้ำก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ใน
หม้อเกลือ ดังนี้ ฉันทิ กระเพาะปัสสาวะก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า
น้ำมูตรตั้งอยู่ในเรา แม้ น้ำมูตรเล่าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะ
ปัสสาวะ ดังนี้. ธรรมเหล่านี้เว้นจากความคิดและพิจารณาซึ่งกันและกัน
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า น้ำมูตรที่เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มี
เจตนา เป็นอภยากะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ เป็นธรรมชาติเหลว มีอาการ
เกาะกุม ชื่อว่า อาโปธาตุ ดังนี้.

คำว่า ยี่ วา ปน นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาอาโปธาตุใน
โกฏฐาส ๓ ที่เหลือ.

นิเทศแห่งอาโปธาตุนอก

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศอาโปธาตุนอก ต่อไป

ตรัสที่อาศัยรากไม้เกิดขึ้น ชื่อว่า มุรส (รสรากไม้). แม้ในรส
ทั้งหลายมีรสเกิดแต่ลำต้นไม้เป็นต้น ชื่อ มุรส (รสรากไม้). แม้ในรส
แจ่มแจ้งแล้วทั้งหมดทีเดียว แต่ในที่นี้ไม่มีกำหนดแน่นอนเหมือนในสิกขาบท
ว่าด้วยเภสัช. น้ำมันอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า น้ำมันนั้นแหละ แม้ในบท
ที่เหลือทั้งหลาย ก็ฉันทิแล.

บทว่า **ภุมฺมานิ** (พื้นดิน) ได้แก่ น้ำที่อยู่ในบ่อเป็นต้น.

บทว่า **อมฺตฺกฺขานิ** (อากาศ) ได้แก่ น้ำฝนที่ยังไม่ตกถึงแผ่นดิน.

บทว่า **ยํ วา ปน** (ก็หรือว่า น้ำใด) ได้แก่ น้ำหิมะ น้ำยังกับให้พินาศ น้ำรองแผ่นดินเป็นต้นจัดเข้าฐานะในเขวอปนกนฺย ในที่นี้.

นิเทศเตโชธาตุภายใน

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศเตโชธาตุ ต่อไป

ที่ชื่อว่า **เตโช** (ธาตุไฟ) ด้วยสามารถแห่งความร้อน. เตโชนั้นแหละชื่อว่า **เตโชคตํ** (ธรรมชาติที่ร้อน) เพราะเป็นธรรมชาติถึงความเป็นของร้อน. บทว่า **อุสฺุมา** (ความอุ่น) ได้แก่ อาการร้อน. ความอุ่นนั่นเองชื่อว่า **อุสุมาคตํ** (ธรรมชาติที่อุ่น) เพราะเป็นธรรมชาติถึงความเป็นอาการร้อน.

บทว่า **เยน จ** ได้แก่ ธรรมชาติที่ร้อนอันกำริบแล้ว.

บทว่า **สนฺตฺปปติ** (ข้อมร้อน) ได้แก่ กายนี้ข้อมร้อน คือ เกิดไออุ่นโดยภาวะที่มีความแก่สิ้นวันหนึ่งเป็นต้น.

คำว่า **เยน จ ชิริยติ** (เตโชธาตุทำให้ทรุดโทรม) ได้แก่ กายนี้ข้อมทรุดโทรมข้อมถึงความขาดแคลนแห่งอินทรีย์ สิ้นกำลัง และภาวะมีหนังเหี่ยว และผมหงอกเป็นต้น ด้วยธาตุใด.

คำว่า **เยน จ ปริทฺยฺหติ** (เตโชธาตุที่ทำให้เราร้อน) ได้แก่ กายนี้ถูกธาตุใดที่กำริบแผดเผา และบุคคลนั้น ก็จะคร่ำครวญว่า เราร้อนเราร้อน ดังนี้ ก็จะหวังเอาเนยใสที่ชำระตั้งร้อยครั้งและจันทร์แดงเป็นต้นมาไล้ทา และลมจากพัดในตาล.

คำว่า **เยน จ อติปีติขายิตตสยิตํ สมมา ปริณามํ คจฺจติ**
(เตโชธาตุที่ทำให้ของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้มถึงความย่อยไปด้วยดี) ความว่า
ของกินมีข้าวสุกเป็นต้นก็ดี ของดื่มน้ำดื่มเป็นต้นก็ดี ของเคี้ยวมีของเคี้ยว
ที่เป็นแป้งก็ดี ของลิ้มมีผลมะม่วงสุกน้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นก็ดี ย่อมถึงการย่อย
คือย่อยละลายไปโดยความเป็นรสเป็นต้น ด้วยธาตุใด หนึ่ง ในเตโชธาตุ ๔
เหล่านี้ เตโชธาตุ ๓ ข้างนี้มีสมุฏฐาน ๔ อย่าง เตโชธาตุหลังมีกรรมเป็น
สมุฏฐานอย่างเดียว.

พรรณนาบทในเตโชธาตุมีเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการเตโชธาตุ

กัวิธิมนสิการเตโชธาตุ มีดังต่อไปนี้.

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมมนสิการว่า กายนี้ย่อมร้อน (อบอุ่น)
ด้วยธาตุ ธาตุนี้เป็นโกฏฐาส (ส่วน) หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา
เป็นอภัยกตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ มีอาการทำให้ร้อน ชื่อว่า **เตโชธาตุ**
ดังนี้ ย่อมมนสิการว่า กายนี้ย่อมทรุดโทรมด้วยธาตุใด ย่อมเร้าร้อนด้วยธาตุใด
ย่อมยังของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มให้ถึงการย่อยด้วยดี ด้วยธาตุใด
ธาตุนี้ เป็นโกฏฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตะ
เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์ มีอาการทำให้ร้อน ชื่อว่า **เตโชธาตุ** ดังนี้.

บทว่า **ยํ วา ปน** (หรือธาตุใด) ความว่า ในสรีระนี้ มีอุตุ
(คือไออุ่น) ชนิดหนึ่งเป็นปกติ อุตุนั้นก็รวมเข้าฐานของเขวาปนกัน.

นิเทศเตโชธาตุภายนอก

ไฟมีไม้เป็นเชื้อลูกโพลงเพราะอาศัยไม้ ชื่อว่า **กัญฐัคคิ** (ไฟฟืน).
แม้ในคำมีอาทิว่าไฟสะเก็ดไม้ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

บทว่า **สฺวการคฺคิ** (ไฟหยากเยื่อ) ได้แก่ ไฟที่บุคคลลากเอา
หยากเยื่อมาทำให้โพลงขึ้น ชื่อว่า ไฟหยากเยื่อ.

บทว่า **อินฺทคฺคิ** ได้แก่ ไฟอสนิบาต (ฟ้าผ่า).

บทว่า **อคฺคิสฺนฺตาโป** (ความร้อนแห่งไฟ) ได้แก่ ความร้อนของ
เปลวไฟ หรือของถ่านไฟที่ปราศจากเปลว.

บทว่า **สุริยสฺนฺตาโป** (ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์) ได้แก่ แดด.

บทว่า **กฺกุฏสฺนฺนิยสฺนฺตาโป** (ความร้อนแห่งกองฟืน) ได้แก่
ความร้อนในกองฟืน. ในบทแม่ที่เหลือก็เช่นนี้แหละ.

บทว่า **ยํ วา ปน** (หรือว่าไฟธาตุใด) ได้แก่ ไฟไหม้เปรต
ไฟที่ยังกับให้พินาศ และไฟในนรกเป็นต้นก็รวมเข้าฐานะของยวาปนกัน
ในที่นี้.

นิเทศวาโยธาตุภายใน

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศวาโยธาตุ ต่อไป

ที่ชื่อว่า **วาโย** ด้วยสามารถความพัดไปมา วาโยนั้นแหละ ชื่อว่า
วาโยคตฺ (ธรรมชาติที่พัดไปมา) เพราะถึงความเป็นวาโย.

บทว่า **ถมฺภิตตฺตํ รูปสฺส** (ความเคร่งตึงแห่งรูป) ได้แก่ ความ
เคร่งตึงแห่งอวินิภครูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ รูป).

บทว่า อทุรขมา วาตา (ลมพัดขึ้นเบื้องบน) ได้แก่ ลมพัดขึ้นข้างบนทำให้อาเจียนและสะอึกเป็นต้น.

บทว่า อโรคมา วาตา (ลมพัดลงเบื้องต่ำ) ได้แก่ ลมพัดลงเบื้องต่ำซึ่งยังอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น ให้ออกไป.

บทว่า กุจฺฉิสยา วาตา (ลมในท้อง) ได้แก่ ลมที่อยู่ภายนอก ลำไส้ใหญ่.

บทว่า โกฎฺฐาสยา วาตา (ลมในไส้) ได้แก่ ลมภายในไส้ใหญ่ทั้งหลาย.

บทว่า อญฺคมฺภกานฺุสธาโร วาตา (ลมพัดไปตามคว้น) ได้แก่ ลมที่พัดไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้น โดยพัดไปตามช่องของเส้นเอ็นทำให้เกิดงอมือและเหยียดมือเป็นต้น. บทว่า สตฺถกฺวาทา (ลมศีศตรา) ได้แก่ ลมที่พัดไป เหมือนเอากรรไกรตัดข้อต่อและเส้นเอ็น. บทว่า ขรกฺวาทา (ลมมิดโกน) ได้แก่ ลมผ่าหัวใจ เหมือนผ่าด้วยมิดโกน. บทว่า อฺุปฺปลกฺวาทา (ลมเพิกหัวใจ) ได้แก่ ลมที่ทำลายเนื้อหัวใจนั้นแหละ.

บทว่า อสฺสาโส (ลมหายใจเข้า) ได้แก่ ลมจุมกเข้าไปในภายใน.

บทว่า ปสฺสาโส (ลมหายใจออก) ได้แก่ ลมจุมกออกไปภายนอก. ก็ลมในภายในนี้ ลมทั้งหมดข้างต้นมีสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าลมหายใจออกมีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว.

การพรรณนาบทในชาตุนี มีเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยวิธิมนสิการวาโยชาตุ

อนึ่ง วิธิมนสิการ มีดังต่อไปนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดลมทั้งหลาย อันต่างด้วยลมพัดขึ้นเบื้องเป็นต้น ด้วยสามารถการพิจารณาลมพัดขึ้น

เบื่องบนเป็นต้นแล้ว มนสิการว่า จินฺนํชื่อว่า ลมพัตตจฺฉินฺนํเบื่องบนเป็นโกกฐาส
หนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยกตตะ เป็นของสูญ ไม่ใช่สัตว์
มีอาการเครื่องตั้ง ชื่อว่า วาโยธาตุ ดังนี้. แม้ในลมที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน.

บทว่า ยํ วา ปน (ก็หรือลมใด) ได้แก่ ลมที่พัดไปในโกกฐาส
วาโยธาตุที่เหลือ ก็รวมเข้าฐานะของเยวาปนกนฺยในนี้.

นิเทศวาโยธาตุภายนอก

บทว่า ปุรตฺถิมา วาตา (ลมตะวันออก) ได้แก่ ลมที่พัดมาจาก
ทิศตะวันออก แม้ในลมที่พัดมาจากทิศตะวันตก ทิศเหนือ และทิศใต้ก็เช่นนี้
เหมือนกัน.

บทว่า สรชา วาตา (ลมมีฝุ่นละออง) ได้แก่ลมพัดไปพร้อมกับ
ฝุ่นละออง ชื่อว่า ลมมีฝุ่นละออง.

บทว่า อรชา วาตา (ลมไม่มีฝุ่นละออง) ได้แก่ ลมอย่างเดียว
ปราศจากฝุ่นละออง ชื่อว่า ลมไม่มีฝุ่นละออง.

บทว่า สิตา (ลมหนาว) ได้แก่ลมที่มีฤดูหนาวเป็นสมุฏฐานตั้งขึ้น
ในระหว่างเมฆที่เย็น.

บทว่า อุณฺหา (ลมร้อน) ได้แก่ลมที่มีฤดูร้อนเป็นสมุฏฐานตั้งขึ้น
ในภายในเมฆที่ร้อน.

บทว่า ปริตุตา (ลมอ่อน) ได้แก่ลมพัดมาอ่อน ๆ คือพัดมาเบา ๆ

บทว่า อุชฺมิตุตา (ลมแรง) ได้แก่ ลมที่พัดมาแรง.

บทว่า กาพา (ลมดำ) ได้แก่ ลมที่ตั้งขึ้นภายในเมฆดำ อาจารย์
พวกหนึ่งกล่าวว่า คำว่า ลมดำ นี้ เป็นชื่อของลมที่พัดทำให้ผิวดำดังนี้ก็มิ.

บทว่า เวมภูวตา (ลมบน)* ได้แก่ ลมพัดไปเกินหนึ่งโยชน์.

บทว่า ปภุขวตา (ลมกระพือปีก) ได้แก่ ลมที่ตั้งขึ้นแก่การกระพือปีกโดยที่สุดแม่แมลงวัน.

บทว่า สุปณฺณวตา ได้แก่ ลมครุฑ แม้ลมครุฑนี้จะเป็นลมเกิดแต่ปีกก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ถือไว้ส่วนหนึ่งด้วยสามารถเป็นลมแรง.

บทว่า ตาลณฺฑวตา (ลมใบตาล) ได้แก่ ลมที่เกิดแต่ใบตาลหรือวัตุมีฐานกลมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

บทว่า วฐุปนวตา (ลมใบพัด) ได้แก่ ลมที่เกิดขึ้นด้วยใบพัดก็ลมที่เกิดแต่ใบตาล และลมใบพัดเหล่านั้น ย่อมยังลมแม่ไม่เกิดในเกิด นี้แม่ที่เกิดแล้วก็ให้เปลี่ยนไป.

ในบทว่า ยี วา ปน นี้ ได้แก่ ลมที่เหลือ เว้นลมที่มาในบาลีแล้วรวมเข้าในฐานะเป็นเขวาปนกันย.

นิเทศอากาศธาตุภายใน

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศอากาศธาตุ ต่อไป

ที่ชื่อว่า อากาศ เพราะอรรถว่า ย่อมไถ่ไม่ได้ โดยอรรถว่ากระทบไม่ได้ อากาศนั่นเอง ชื่อว่า อากาศคตฺ (ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ) เพราะถึงภาวะเป็นกากาศ. ที่ชื่อว่า อหฺ (ความว่างเปล่า) เพราะเป็นสิ่งที่กระทบไม่ได้. บทว่า วิวโร (ช่องว่าง) ได้แก่ ช่องในระหว่าง ช่องว่างนั้นนั่นเองชื่อว่า วรคตฺ (ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง). บทว่า อสมฺมุญฺจํ มํ สโลหิตฺติ (ที่อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง) ได้แก่ ที่อันเนื้อและเลือดไม่

* คำว่า เวมภูวตา หมายถึงลมพายุใหญ่

ติดกัน. ก็บ่ว่า กณฺณจฺจุทฺทํ (ช่องหู) เป็นต้นนี้ เป็นแสดงประเภท
ธรรมคือเนื้อและเลือดไม่ติดนั้นนั่นแหละ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า
กณฺณจฺจุทฺทํ ได้แก่ ช่อง คือ โพรงในหูเป็นโอกาส (คือช่องว่าง) ที่
เนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง. แม้ในคำที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน.

บทว่า เยน* (ด้วยช่อง๒) ความว่า สัตว์ย่อมกลืนกินสิ่งทีควร
ของกิน เป็นต้นนี้ ให้เข้าไปภายใน ด้วยช่องใด. บทว่า ยตุถ (ที่ใด)
ความว่า อาหารที่กลืนกินเข้าไป ๔ อย่างนี้นั้นแหละ ย่อมตั้งอยู่ในโอกาส
(ช่องว่าง) กล่าวคือในภายในกระเพาะอันใด. บทว่า เยน (โดยช่องใด)
ความว่า อาหาร ๔ อย่างนั้นแม้ทั้งหมด ซึ่งย่อยแล้ว ถึงความเป็นกากแล้ว
ย่อมออกไป โดยช่องใด ช่องนั้นจากเพดานท้องถึงทวารหนักมีประมาณ ๑ คืบ
๔ นิ้ว เป็นที่อันเนื้อและเลือดได้ถูกต้อง คือเป็นที่อันเนื้อและเลือดไม่ติดกัน
พึงทราบว่าเป็นอากาศธาตุ.

ในบทว่า ยิ วา ปน นี้ ได้แก่ ช่องว่างทั้งหมดนี้ คือ ช่องว่าง
ระหว่างหนัง ช่องว่างระหว่างเนื้อ ช่องว่างระหว่างเอ็น ช่องว่างระหว่าง
กระดูก ช่องว่างระหว่างขน ท่านรวมเข้าฐานะของเยวอปนกันย.

นิเทศอากาศธาตุภายนอก

พึงทราบวินิจฉัยอากาศธาตุภายนอก ต่อไป

คำว่า อสมฺมุจฺจํ จตุหิ มหาภูเตหิ (ที่อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง)
นั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นช่องฝาเรือน ช่องประตู เป็นต้นอันมหาภูตรูป ๔

* บทว่า เยน บทว่า ยตุถ และบทว่า เยน โดยลำดับ จำนวนในพระไตรปิฎกฉบับแปลท่าน
ตัดออก แต่ถ้าไม่ตัดออกจะมีเนื้อความตามที่ท่านอรรถกถากล่าวไว้นี้.

ไม่ติดกัน. เมื่อพระโยคาวจรทำปริกรรมในอากาศใด ฌานหมวด ๔ หรือฌานหมวด ๕ ย่อมเกิดขึ้น คำนั้น ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยคำที่เป็นอากาศภายนอกนี้.

นิเทศวิญญาณาธาตุ

พึงทราบวินิจฉัยนิตติวิญญาณาธาตุ ต่อไป

ธาตุกล่าวคือ จักขุวิญญาณ ชื่อว่า จักขุวิญญาณาธาตุ. แม้ในธาตุที่เหลือกี่อันนี้เหมือนกัน. เมื่อพระโยคาวจรกำหนดธาตุ ๖ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว ธาตุ ๑๘ ชื่อว่า เป็นอันกำหนดแล้วได้อย่างไร? คือโณภูมิจักขุวิญญาณ ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า ปถวี เตโช วาโย นันนแหละก่อน. ธรรมธาตุ เป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า อาโปธาตุ และอากาศธาตุนั้นเป็นมโนธาตุ เป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่าวิญญาณ เพราะความที่มโนธาตุนั้นเป็นธรรมเกิดก่อนและเกิดหลังของวิญญาณาธาตุนั้นทีเดียว มีจักขุวิญญาณาธาตุเป็นต้นมาแล้วในสูตรนั้นแหละ ธาตุ ๘ อย่างที่เหลือบัณฑิตพึงนำมาแสดง.

จริงอยู่ จักขุธาตุนั้นเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุวิญญาณาธาตุนั้น และรูปธาตุนั้นเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณาธาตุนั้น ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า จักขุวิญญาณาธาตุ. ด้วยประการฉะนี้ โสตราเป็นต้น ก็ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยศัพท์ว่า โสตราวิญญาณาธาตุเป็นต้น ธาตุแม่ ๑๘ ก็ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วด้วยประการฉะนี้.

บรรดาธาตุ ๑๘ เหล่านี้ ท่านกำหนดรูปธาตุไว้ ๑๐ กำหนดอรูปธาตุไว้ ๗ ในธรรมธาตุ ท่านกำหนดเอารูปธาตุก็ กำหนดเอารูปธาตุก็มี

* มโนธาตุ ๓ คือ อเหตุกิริยา (ปัญญาทวาราวชชนจิต) ๑ ดวง อเหตุกวิบาก (สัมปฏินันจิต) ๒ ดวง.

ด้วยเหตุนี้ การกำหนดรูปธาตุจึงมี ๑๐ ครั้ง (๑๐ ๑/๒) กำหนดอรูปธาตุจึงมี ๗ ครั้ง (๗ ๑/๒) เพราะฉะนั้น การถือเอารูปธาตุแลอรูปธาตุ ชื่อว่า ท่านถือเอาแล้ว. บัณฑิตพึงแสดงขั้น ๕ ที่เป็นรูปและอรูป (อย่างนี้คือ) ธรรมที่เป็นรูปและอรูปนั้นเป็นทุกขสังขจะ ตัดหาในภพก่อนที่เป็นเหตุให้ทุกขสังขจะนั้นตั้งขึ้น เป็นสมุทยสังขจะ ความไม่เป็นไปแห่งทุกขสังขจะและสมุทยสังขจะทั้ง ๒ เป็นนิโรธสังขจะ มรรคอันเป็นเหตุรู้โรธสังขจะนั้น เป็นมรรคสังขจะ ธรรมฐานคือสังขจะ ๔ นี้ ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมเป็นเครื่องออกเพราะบรรลุธรรมอันสูงสุดจนถึงพระอรหัตของภิกษุผู้มุงมั่นด้วยธาตุ ๑๘.

นิเทศธาตุ ๖ นัยที่สอง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธาตุ ๖ นัยที่สอง จึงตรัสว่า อปราปี ฉ ธาตุโย (ธาตุ ๖ อีกนัยหนึ่ง) เป็นต้น.

ในพระบาลินั้น คำว่า สุขธาตุ ทกขธาตุ (สุขธาตุ ทกขธาตุ) ได้แก่ สุขและทุกข์ที่อาศัยกายประสาทเกิด ทรงแสดงกระทำให้เป็นของคู่กัน ด้วยอำนาจความเป็นปฏิปักษ์กัน จริงอยู่ สุขเป็นปฏิปักษ์ (เป็นธรรมตรงกันข้าม) ต่อทุกข์ ทุกข์ก็เป็นปฏิปักษ์ต่อสุข. ฐาน (ที่) อันสุขแผ่ไปแล้วมีประมาณเท่าไร (ในกายนี้) ทุกข์ก็แผ่ไปมีประเท้านั้น. ฐานอันทุกข์แผ่ไปแล้วมีประมาณเท่าไร สุขก็แผ่ไปมีประมาณเท้านั้น.

คำว่า โสมนสฺสธาตุ โทมนสฺสธาตุ (โสมนัสสธาตุ โทมนัสส-ธาตุ) แม่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกระทำให้เป็นคู่กัน เหมือนอย่างสุขและ

ทุกขนั้นแหละ จริงอยู่ โสมนัสเป็นปฏิปักษ์ต่อโทมนัส. โทมนัสก็เป็นปฏิปักษ์ต่อโสมนัส ฐานที่โสมนัสแผ่ไปในสรีระนี้มีประมาณเท่าไร โทมนัสก็แผ่ไปมีประมาณเท่านั้น ฐานที่โทมนัสแผ่ไปมีประมาณเท่าไร โสมนัสก็แผ่ไปมีประมาณเท่านั้น.

อนึ่ง คำว่า **อุpekขาธาตุ อวิชชาธาตุ** (อุpekขาธาตุ อวิชชาธาตุ) ๒ บทนี้ ตรัสการทำให้คู่กันด้วยอำนาจเป็นธรรมคล้ายกัน. จริงอยู่ธาตุทั้ง ๒ นี้เป็นธาตุคล้ายกัน เพราะความเป็นธาตุไม่แจ่มแจ้ง.

บรรดาธาตุเหล่านั้น กายธาตุที่ประกอบกันสุขและทุกข์นั้น เป็นที่อาศัยให้กายวิญญาณเกิด และโผฐัพพธาตุที่เป็นอารมณ์ประกอบกับสุขและทุกข์นั้น ย่อมเป็นอันถือเอาด้วยศัพท์ว่าสุขทุกข์ธาตุนั้นเอง. มโนวิญญาณธาตุที่สัมปยุต-โสมนัสและโทมนัสนั้น ย่อมเป็นอันนับถือเอาด้วยศัพท์ว่า โสมนัสและโทมนัสธาตุ ธรรมธาตุถือเอาด้วยอวิชชาธาตุ. จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆาน-วิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และมโนธาตุ (๓) และจักขุธาตุรูปธาตุเป็นต้นที่เป็นวัตถุ (เป็นที่อาศัยให้วิญญาณเกิด) แต่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น เหล่านั้นแหละ เป็นอันถือเอาแล้วด้วยศัพท์ว่า อุpekขาธาตุ เพราะฉะนั้น ธาตุแม้ ๑๘ อย่าง จึงเป็นอันถือเอาแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ พึงทราบคำทั้งหมดมีอาทิว่า บรรดาธาตุ ๑๘ เหล่านั้น ท่านกำหนดรูปธาตุไว้ ๑๐ อย่าง โดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นเอง และพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมเป็นเครื่องออกไปแก่ภิกษุรูปหนึ่งผู้บรรลุตุธรรมอันสูงสุดจนถึงพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ตตฺถ กตฺมา สุขฺชาตฺถ ยํ กายิกํ สํวตฺติ (ในชาตฺถ ๖ นั้น
สุขฺชาตฺถ เป็นไฉน ความสบายกาย ความสุขใจ) เป็นต้น มีนัยตามที่กล่าว
ไว้ในหนหลังนั้นแล.

นิเทศชาตฺถ ๖ นัยที่สาม

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศชาตฺถ ๖ นัยที่สาม ต่อไป

คำว่า กาม ได้แก่ กาม ๒ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม บรรดา
กามทั้ง ๒ นั้น ชาตฺถที่ประกอบด้วยกาม หมายถึงกิเลสกาม ชื่อว่า กามชาตฺถ
กามชาตฺถนี้เป็นชื่อของกามวิตก (ความตรึกในกาม) ชาตฺถคือกามนั่นเอง หมายถึง
ถึงวัตถุกาม ชื่อว่า กามชาตฺถ คำนี้เป็นชื่อของกามาวจรธรรม. ชาตฺถที่ประกอบด้วย
ด้วยพยาบาท ชื่อว่า พยาบาทชาตฺถ คำว่า พยาบาทชาตฺถนี้เป็นชื่อของ
พยาบาทวิตก (ความตรึกในพยาบาท) ชาตฺถคือ พยาบาทนั่นเอง ชื่อว่า
พยาบาทชาตฺถ คำว่า พยาบาทชาตฺถนี้เป็นชื่อของปฏิฆะมีอาฆาตวัตถุ ๑๐
ประการ. ชาตฺถที่ประกอบด้วยวิหิงสา (ความเบียดเบียน) ชื่อว่า วิหิงสาชาตฺถ
คำว่า วิหิงสาชาตฺถนี้เป็นชื่อของวิหิงสาวิตก (ความตรึกในการเบียดเบียน)
ชาตฺถคือวิหิงसानั่นเอง ก็ชื่อว่า วิหิงสาชาตฺถ คำนี้เป็นชื่อของการเบียดเบียน
สัตว์อื่น.

๑. อาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ คือ ๑. อาฆาตโดยคิดว่าเขาได้เคยทำความเสื่อมให้เรา ๒. อาฆาต
โดยคิดว่าเขากำลังทำความเสื่อมให้เรา ๓. อาฆาตโดยความคิดว่า เขาจะทำความเสื่อมให้เรา
๔. อาฆาตโดยความคิดว่า เขาได้เคยทำความเสื่อมให้คนที่เรารัก ๕. อาฆาตโดยคิดว่า เขา
กำลังทำความเสื่อมให้คนที่เรารัก ๖. อาฆาตโดยคิดว่า เขาจะทำความเสื่อมให้คนที่เรารัก
๗. อาฆาตโดยคิดว่า เขาเคยทำคุณประโยชน์แก่คนที่เราชัง ๘. อาฆาตโดยคิดว่าเขากำลัง
ทำคุณประโยชน์แก่คนที่เราชัง ๙. อาฆาตโดยคิดว่า เขาทำคุณประโยชน์แก่คนที่เราชัง
๑๐. อาฆาตในฐานอันไม่ควร มีการเดินสะดุด เป็นต้น.

อนึ่ง วิหิงสานี้ เพราะยังไม่มา (ยังไม่ได้กล่าวไว้) ในหนหลัง จึงควรทราบโดยการจำแนกอรรถเป็นต้น ดังต่อไปนี้

คำว่า วิหีส มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า วิหิงสา เพราะอรรถว่า มีเจตนาเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์ หรือสัตว์มีความเบียดเบียน. วิหิงสานั้น บัณฑิตพึงทราบว่า มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ หรือว่ามีความเป็นปฏิปักษ์ต่อกรรมาเป็นลักษณะ มีความให้เกิดความหวาดเสียวในสันดานของสัตว์อื่นเป็นรส หรือว่า มีความกำจัดความกรรมาในสันดานของคนเป็นรส มีความเป็นปอเกิดแห่งทุกข์เป็นปัจจุภูฐาน มีปฏิฆะเป็นปทัฐาน.

อโลภะ (ความไม่โลภ) เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากความโลภ. ปฐมฌานก็เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากนิเวศน์ทั้งหลาย กุศลทั้งหมดก็เรียกว่า เนกขัมมะ เพราะออกจากอกุศลทั้งหมด. ชาติประกอบด้วยเนกขัมมะ ชื่อว่า เนกขัมมชาติ คำว่าเนกขัมมชาตินี้ เป็นชื่อของเนกขัมมวิตก. ชาติที่ประกอบด้วยความไม่พยายาท ชื่อว่า อหยาปาทชาติ คำว่า อหยาปาทชาตินี้เป็นชื่อของเมตตา. ชาติที่ประกอบด้วยความไม่เบียดเบียน ชื่อว่า อวิหิงสาชาติ คำว่า อวิหิงสาชาตินี้เป็นชื่อของอวิหิงสาวิตก ชาติคืออวิหิงสานั้นเอง ชื่อว่า อวิหิงสาชาติ คำว่า อวิหิงสาชาตินี้เป็นชื่อของกรรมา.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงเนื้อความ (ชาติ ๖) นั้นนั้นแหละจึงเริ่มบทภาชนะ (บทขยายความ) ว่า ตตฺถ กตฺมา กามชาติ (ในชาติ ๖ นั้น กามชาติเป็นโจน) เป็นต้น .

ในพระบาลีนั้น บทว่า ปฐฺฐิตึ ยุตฺโต (ประกอบ) ที่ชื่อว่า ปฐฺฐิตึ ยุตฺโต (ประกอบ) ด้วยอำนาจสัมปโยคะ.^๑ บทว่า ตกฺโก วิตกฺโก (ความตริก

๑ สัมปโยคะ ประกอบด้วยของค์ ๔ คือ เกิดพร้อมกัน คับพร้อมกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน และมีวัตถุที่อาศัยเกิดอันเดียวกัน

ความตรีอย่างแรง) เป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. คำว่า วิหเรติ แปลว่า ย่อมเบียดเบียน คือยอมให้รับทุกข์. คำว่า เภรณา (ความข่มเหง) ได้แก่ การก่อให้เกิดความทุกข์ โดยการเบียดเบียนด้วยฝ่ามือ เป็นต้น ความข่มเหงอย่างแรง ชื่อว่า วิหเรณา เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียน ชื่อว่า หิงสณา เจตนาเป็นเหตุเบียดเบียนมีกำลัง ชื่อว่า วิหิงสณา. คำว่า โรสณา ได้แก่ ความขึงเคียด คำว่า วิโรสณา ได้แก่ เคียดแค้น ในบททั้งหมดท่านเพิ่มบท ด้วยวิอุปสรรค. เจตนาเป็นเหตุเข้าไปเบียดเบียน ชื่อว่า อุปฆาตตะ ความทำร้ายผู้อื่น ชื่อว่า ปรูปฆาตตะ.

เจตนาเป็นเหตุมีไมตรี ชื่อว่า เมตฺติ (ความมีไมตรี) อาการแห่งความมีไมตรี ชื่อว่า เมตฺตายนนา (กิริยาที่มีความมีไมตรี) ความเป็นของบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยเมตตา ของบุคคลผู้ประกอบด้วยเมตตา ชื่อว่า เมตฺตายิตฺตฺตํ (สภาพที่มีความมีไมตรี) ความหลุดพ้นทางใจของผู้หลุดพ้นจากพยาบาท ชื่อว่า เจโตวิมุตฺติ ในที่นี้เมตตาที่กล่าวไว้ ๓ บทแรก* ถึงอุปจารสมาธิบ้าง ถึงอัปนาสมาธิบ้าง บทหลัง (คือ เจโตวิมุตฺติ) ตรัสเมตตาไว้ถึงอัปนาเท่านั้น.

เจตนาเป็นเหตุให้เอ็นดู ชื่อว่า ความกรุณา อาการของความกรุณา ชื่อว่า กรุณายนนา (กิริยาที่กรุณา) ภาวะของบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยกรุณาของบุคคลผู้ประกอบด้วยความกรุณา ชื่อว่า กรุณยิตฺตฺตํ (สภาพที่กรุณา) ความหลุดพ้นทางใจของผู้หลุดพ้นจากความเบียดเบียน ชื่อว่า เจโตวิมุตฺติ. แม้ในข้อนี้ก็พึงทราบความต่างกันแห่งอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิโดยนัยก่อน

* เมตตาที่กล่าวไว้ ๓ บทแรก คือ เมตฺติ (ความมีไมตรี) ๑ เมตฺตายนนา (กิริยาที่มีความมีไมตรี)

๑ เมตฺตายิตฺตฺตํ (ความเป็นของบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยเมตตา ของบุคคลผู้ประกอบด้วยเมตตา) ๑

นั้นแหละ อนึ่ง ในบทสุดท้ายแม่ทั้ง ๒ คือ เมตตา กรุณาพระองค์ไว้ เพื่อแสดงความแปลกกันของเจโตวิมุตติ.

อนึ่ง ในบรรดาธาตุ ๖ เหล่านี้ กามวิตกย่อมเกิดขึ้นในเพราะสัตว์ทั้งหลายบ้าง ในเพราะสังขารทั้งหลายบ้าง กามวิตก แม้เกิดขึ้นในเพราะสัตว์ และสังขารทั้ง ๒ เป็นการทำลายกรรมบถโดยแท้ แต่ความพยายาม เกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลายอย่างเดียว ก็ทำลายกรรมบถ นอกนี้ไม่ทำลาย. แม้ในวิหิงสา ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ในอธิการนี้ มีกถา ๒ คือ สัพพสังคาหิกะ (รวมไว้ทั้งหมด) และอสัมภินนะ (แยกกัน).

จริงอยู่ แม่พยายามธาตุ และวิหิงสาธาตุ ทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า กามธาตุ ก็แลความพยายามและวิหิงสานี้แม่ทั้ง ๒ ก็นำออกแล้ว ๆ จากกามธาตุนั้นเองทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น กถานี้พึงทราบว่าเป็นชื่อ สัพพสังคาหิกกถา ในที่นี้ก่อน. ส่วนกถาที่ตรัสว่า เว้นพยายามและวิหิงสาธาตุแล้ว ธรรมที่เหลือแม่ทั้งหมด เป็นกามธาตุเท่านั้น ดังนี้ นี้ ชื่อว่า อสัมภินนกถา.

อพยายามธาตุ และอวิหิงสาธาตุพระองค์ทรงถือเอาแม่ด้วยศัพท์ว่า เนกขัมมธาตุนั้นแหละ ก็ความไม่พยายามและความไม่เบียดเบียนแม่ทั้ง ๒ นั้น พระองค์ก็ทรงนำออกแล้ว ๆ จากเนกขัมมธาตุมาแสดง เพราะฉะนั้น กถานี้จึงชื่อว่า สัพพสังคาหิกกถา แม่ในที่นี้. กถานี้ว่า อพยายามธาตุและอวิหิงสาธาตุ ที่เหลือ ชื่อว่า เนกขัมมธาตุ ดังนี้ ชื่อว่า อสัมภินนกถา.

อนึ่ง ธาตุ ๖ เหล่านี้ ทรงถือเอาแล้ว ธาตุ ๑๘ ก็ชื่อว่า ทรงถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะธาตุแม่ทั้งหมดเหล่านี้อันบุคคลนำออกแล้ว ๆ จากกามธาตุก็ได้ธาตุ ๑๘ เหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยธาตุหมวด ๖ ทั้ง

สามหมวด ก็ย่อมได้ธาตุ ๑๘ แต่ถ้าไม่ถือเอาธาตุด้วยอาการอย่างนี้ ก็พึงทราบ
ว่า ในหมวดธาตุ ๖ แต่ละหมวดกระทำให้เป็นหมวดละ ๑๘ โดยนัยที่กล่าวแล้ว
แม้ย่นธาตุ ๑๘ ทั้งหมดเหล่านั้นเป็นอันเดียวกัน ก็จะมีเพียง ๑๘ เท่านั้น. ใน
สูตรต้นตภาชนียนี้ กามธาตุ ๑๖ ที่เป็นไปในภูมิ ๓ มี ๒ ธาตุ เพราะฉะนั้น
พึงทราบว่า วาระว่าด้วยสัมมสนะ (การพิจารณา) ในอริการแห่งธาตุนี้ พระผู้-
มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๑๒๔] ธาตุ ๑๘ คือ

๑. จักขุธาตุ
๒. รูปธาตุ
๓. จักขุวิญญานธาตุ
๔. โสตธาตุ
๕. สัทธาตุ
๖. โสตวิญญานธาตุ
๗. ฆานธาตุ
๘. กันธาตุ
๙. ฆานวิญญานธาตุ
๑๐. ชิวหาธาตุ
๑๑. รสธาตุ
๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ
๑๓. กายธาตุ
๑๔. โผฏฐัพพธาตุ
๑๕. กายวิญญานธาตุ
๑๖. มโนธาตุ
๑๗. ธรรมธาตุ
๑๘. มโนวิญญานธาตุ.

[๑๒๕] ในธาตุ ๑๘ นั้น จักขุธาตุ เป็นไฉน ?

จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ๑ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า จักขุธาตุ.

รูปธาตุ เป็นไฉน ?

รูปใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ ได้แก่ สี ฯลฯ นี้เรียกว่า รูปธาตุบ้าง
นี้เรียกว่า รูปธาตุ.

จักขุวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณจันท์ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยจักขุปสาทและรูปารมณ
เกิด นี้เรียกว่า จักขุวิญญาณธาตุ.

[๑๒๖] โสตธาตุ เป็นไฉน ?

โสตใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า
บ้านว่างบ้าง นี้เรียกว่า โสตธาตุ.

สัทธาธาตุ เป็นไฉน ?

เสียงใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เห็นไม่ได้ กระทบได้ ฯลฯ นี้เรียกว่า
สัทธาธาตุบ้าง นี้เรียกว่า สัทธาธาตุ.

โสตวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณจันท์ โสตวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยโสตปสาทและ
สัททารมณเกิดขึ้น นี้เรียกว่า โสตวิญญาณธาตุ.

๑. ความที่ ฯลฯ ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ พึงดูความเต็มในธรรมสังคณีปกรณ์ตั้งแต่ข้อ (๕๑๖)
เป็นลำดับไป

[๑๒๗] ฆานธาตุ เป็นไฉน ?

ฆานะใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า ฆานธาตุ.

คันธธาตุ เป็นไฉน ?

กลิ่นใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ฯลฯ นี้เรียกว่า
คันธธาตุบ้าง นี้เรียกว่า คันธธาตุ.

ฆานวิญญานธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาน วิญญานขันธ ฆานวิญญานธาตุที่สมกัน อาศัฆานปสาทและ
คันธารมณฺ์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ฆานวิญญานธาตุ.

[๑๒๘] ชิวหาธาตุ เป็นไฉน ?

ชิวหาใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
บ้าง นี้เรียกว่า ชิวหาธาตุ.

รสธาตุ เป็นไฉน ?

รสใด อาศัสมหาภูตรูป เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ฯลฯ นี้เรียกว่า
รสธาตุบ้าง นี้เรียกว่า รสธาตุ.

ชิวหาวิญญานธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย
วิญญาน วิญญานขันธ ชิวหาวิญญานธาตุที่สมกัน อาศัชิวหาปสาทและ
รสารมณฺ์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ชิวหาวิญญานธาตุ.

[๑๒๕] กายธาตุ เป็นไฉน ?

กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้างบ้าง บ้าง นี้เรียกว่า กายธาตุ.

โผฏฐัพพธาตุ เป็นไฉน ?

ปฐวีธาตุ ฯลฯ นี้เรียกว่า โผฏฐัพพธาตุบ้าง นี้เรียกว่า โผฏฐัพพธาตุ.

กายวิญญาณธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัยกายปสาทและโผฏฐัพพารมณฺ์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า กายวิญญาณธาตุ.

[๑๓๐] มโนธาตุ เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนธาตุที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งกาเกิดดับของ จักขุวิญญาณธาตุ จิต ฯลฯ ของโสทวิญญาณธาตุ จิต ฯลฯ ของฆานวิญญาณธาตุ จิต ฯลฯ ของชีวหาวิญญาณธาตุ จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนธาตุที่สมกัน เกิดใน ลำดับ แห่งการเกิดดับของกายวิญญาณธาตุ หรือความพิจารณาอารมณฺ์ที่แรกใน ธรรมทั้งปวง นี้เรียกว่า มโนธาตุ.

ธรรมธาตุ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ และอสังขตธาตุ.

ในธรรมธาตุนั้น เวทนาขันธ เป็นไฉน ?

เวทนาขันธหมวดละ ๑ คือ เวทนาขันธเป็นผัสสสัมปยุต เวทนาขันธหมวดละ ๒ คือ เวทนาขันธ เป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. เวทนาขันธหมวดละ ๓ คือ เวทนาขันธเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ เวทนาขันธหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า เวทนาขันธ.

สัญญาขันธ เป็นไฉน ?

สัญญาขันธหมวดละ ๑ คือ สัญญาขันธเป็นผัสสสัมปยุต. สัญญาขันธหมวดละ ๒ คือ สัญญาขันธเป็นสเหตุกะ เป็นอเหตุกะ. สัญญาขันธหมวดละ ๓ คือ สัญญาขันธเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ สัญญาขันธหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สัญญาขันธ.

สังขารขันธ เป็นไฉน ?

สังขารขันธหมวดละ ๑ คือ สังขารขันธเป็นจิตตสัมปยุต. สังขารขันธหมวดละ ๒ คือ สังขารขันธเป็นเหตุ เป็นนเหตุ. สังขารขันธหมวดละ ๓ คือ สังขารขันธเป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤต ฯลฯ สังขารขันธหมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า สังขารขันธ.

รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ เป็นไฉน ?

อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพพิงการหาร นี้เรียกว่า รูปที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ นับเนื่องในธรรมายตนะ.

อสังขตธาตุ เป็นไฉน ?

ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ นี้เรียกว่า อสังขตธาตุ. สภาวธรรมนี้เรียกว่า ธรรมธาตุ.

มโนวิญญูณธาตุ เป็นไฉน ?

มโนธาตุเกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของจักขุวิญญูณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับแม้ของ มโนะธาตุอีกชั้นหนึ่ง มโนธาตุเกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของโสตวิญญูณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของฆานวิญญูณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของชีวหาวิญญูณธาตุ ฯลฯ มโนธาตุ เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับของกายวิญญูณธาตุ จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุ ที่สมกัน เกิดในลำดับแห่งการเกิดดับแม้ของมโนะธาตุอีกชั้นหนึ่ง จิต มโน มานัส หทัย ปิณฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญูณ วิญญูณจันท์ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อาศัยมโนและธรรมารมณเกิดขึ้น นี้เรียกว่า มโน-วิญญูณธาตุ.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงธาตุแม่ทั้งหมดในอภิธรรมภาษณีย์ โดยรวบรัดเท่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า อฏฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ รูปธาตุ (ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ) ดังนี้. ในการวรรณนาอภิธรรมภาษณีย์นั้น พึงทราบวาระด้วยอุเทศก่อน.

อตุลโต ลกฺขณาทีหิ

กมตาวคฺวธฺ ขโต

ปจฺจยา อถ ทฎฺฐพฺพา

เวทิตพฺโพ วินจฺฉโย

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ โดย
ลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยมีจำนวน
เท่านั้น โดยการนับ โดยปัจจัย และโดยเป็น
ธรรมที่ควรเห็น.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

บรรดาอุทเทศเหล่านั้น คำว่า โดยอรรถ พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ
ที่แปลกกันของธรรมมีจักขุเป็นต้น โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่า จักขุ
เพราะอรรถว่า ย่อมเห็น ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า ย่อมแสดงตนให้ปรากฏ
ความรู้ (วิญญาณ) ทางจักขุ ชื่อว่า จักขุวิญญาณ ดังนี้ก่อน.
ส่วนโดยไม่แปลกกันมีวินิจฉัย ดังนี้

ที่ชื่อว่า ชาติ เพราะอรรถว่า ย่อมจัดแจง เพราะอรรถว่า ย่อมทรง
ไว้ เพราะอรรถว่าเป็นการจัดแจง เพราะอรรถว่าเป็นเหตุทรงไว้โดยประการ
ต่าง ๆ หรือเพราะอรรถว่าเป็นที่ทรงไว้.

จริงอยู่ ชาติทั้งหลายที่เป็นโลกีย์ เป็นชาติที่กำหนดไว้โดยความเป็น
เหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ไว้หลายประการ เหมือนชาติที่เป็นทองและเงิน
เป็นต้น ที่บุคคลจัดทำเป็นทองและเงินเป็นต้น อนึ่ง ชาติทั้งหลายอันสัตว์ย่อม
ทรงไว้ คือรองรับไว้ เหมือนของหนักที่แบกไปอยู่. อนึ่ง ชาติเหล่านี้ชื่อว่า
เป็นเพียงจัดแจงทุกข์ไว้เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ อนึ่ง ชาติเหล่านั้น
เป็นเหตุให้พวกสัตว์ทั้งหลายท่องเที่ยวไปสู่สังสารทุกข์ อนึ่ง ชาติที่เป็นเหตุ
เหล่านี้ เป็นที่ตั้ง คือเป็นที่ยังสังสารทุกข์ให้สถิตอยู่ในบรรดาจักขุเป็นต้น

ธรรมแต่ละอย่างท่านเรียกว่า ชาติ ด้วยอรรถว่า ย่อมจัดแจง ย่อมทรงไว้
เป็นต้น ด้วยอำนาจการมีอยู่ ตามที่มีอยู่จริง ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ขึ้นชื่อว่า อตตาของพวกเคียรถีย่อมไม่มีโดยภาวะ
ของคนนั้นใด ชาติเหล่านี้ย่อมเป็นฉันนั้น หามิได้ ก็ที่เรียกว่า ชาติ เพราะ
อรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน เปรียบเหมือนส่วนแห่งศิลาที่มีหრดาลและ
มโนศิลาเป็นต้น อันวิจิตรในโลก เรียกว่า ชาติ ฉนั้นใด ชาติ (มีจักขุเป็นต้น)
แม้เหล่านี้ ก็เรียกว่าชาติฉันนั้นเหมือนกัน เพราะชาติอันธรรมเหล่านี้เป็น
อวัยวะที่พึงรู้ได้ด้วยญาณเท่านั้น หรือว่าในส่วนทั้งหลายมีรสและเลือดเป็นต้น
ซึ่งกำหนดด้วยลักษณะที่ตรงกันข้ามซึ่งกันและกัน อันเป็นส่วนของกายที่ตั้งขึ้น
คือ สรีระ ท่านเรียกชื่อว่า ชาติ ฉนั้นใด ในส่วนของอตภาพกล่าวคือเบญจขันธ์
แม้นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นชื่อว่า ชาติ ฉนั้นนั้นนั่นแหละ เพราะว่า จักขุเป็นต้น
เหล่านี้ ท่านกำหนดโดยลักษณะที่ต่างซึ่งกันและกัน.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ชาติ นี้ เป็นเพียงชื่อของสิ่งปราศจากชีวะ
จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงชาติ เพื่อถอนความสำคัญว่ามี
ชีวะไว้ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า จ ชาติโร อัย ภิกขุ ปุริโส (ดูก่อนภิกษุ คน
นี้มีชาติ ๖) ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ชื่อว่า จักขุชาติ เพราะอรรถว่า
เป็นจักขุด้วย เป็นชาติด้วย ฯลฯ ชื่อว่า มโนวิญญาณชาติ เพราะอรรถว่า
เป็นมโนวิญญาณด้วย เป็นชาติด้วย โดยอรรถตามที่กล่าวแล้วแล.

พึงทราบวินิจฉัยในชาตินี้โดยอรรถอย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ก็คำว่า **โดยลักษณะเป็นต้น** ในที่นี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นเหล่านั้น แห่งธรรมมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น โดยนัยตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ในชื่อว่า **โดยลำดับ** แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งการเกิดเป็นต้นตามที่กล่าวไว้ก่อน ลำดับคือการแสดง (เทศนา) เท่านั้นสมควร ก็ลำดับแห่งการแสดงนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยอำนาจการกำหนดตามลำดับเหตุและผล. จริงอยู่ สองบทคือ จักขุชาตฺและรูปชาตฺนี้เป็นเหตุ คำว่า **จักขุวิญญาณชาตฺ** นี้เป็นผล. พึงทราบวินิจฉัยในบทที่ปวงโดยลำดับดังกล่าวมานี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยมีจำนวนเท่านั้น

ชื่อว่า **โดยมีจำนวนเท่านั้น** ได้แก่ โดยจำนวนมีอยู่เท่านั้น คำนี้มีอธิบายว่า ก็ในบทแห่งพระสูตรและพระอภิธรรมเหล่านั้น ๆ ชาตฺเมอื่น ๆ ย่อมปรากฏมีอาทิอย่างนี้ว่า อากาศชาตฺ สุขชาตฺ อากาสนัญญาตฺตนชาตฺ วิญญาณัญญาตฺตนชาตฺ อากิญจัญญาตฺตนชาตฺ เนวสัณญานาสัณญาตฺตนชาตฺ สัณญาวาทยนโรธชาตฺ กามชาตฺ พยาปาทชาตฺ วิหิงสาชาตฺ เนกขัมมชาตฺ อพยาปาทชาตฺ อวิหิงสาชาตฺ สุขชาตฺ ทุกขชาตฺ โสมนัสชาตฺ โทมนัสชาตฺ อุปกขาชาตฺ อวิชชาชาตฺ อารัมภชาตฺ นิกกมชาตฺ ปรักกมชาตฺ หีนชาตฺ มัชฌิมชาตฺ ปณีตชาตฺ ปฐวีชาตฺ อาโปชาตฺ เตโชชาตฺ วาโยชาตฺ อากาสชาตฺ

๑. ลำดับมี ๕ ตามที่กล่าวไว้ในเชิงอรรถหน้า ๑๖๘

วิญญาณธาตุ สังขตธาตุ อสังขตธาตุ โลกเป็นอนเอกธาตุ และมีธาตุต่าง ๆ ดังนี้*

หากมีคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงไม่ทรงกำหนดจำนวนธาตุทั้งหมด ทรงกำหนดไว้ ๑๘ ธาตุเท่านั้น.

ตอบว่า เพราะธาตุทุกอย่างมีอยู่โดยสภาวะรวมอยู่ในธาตุ ๑๘ เหล่านี้.

จริงอยู่ อากาศธาตุก็คือรูปธาตุนั่นเอง ก็สุกธาตุเป็นธาตุที่เนื่องด้วย รูปธาตุเป็นต้น เพราะเหตุไร เพราะเป็นสกุณินิมิต (เครื่องหมายของความดี) จริงอยู่ สกุณินิมิต ชื่อว่า สุกธาตุ และสกุณินิมิตนั้นจะพ้นไปจากรูปเป็นต้น ก็ไม่มี. อีกอย่างหนึ่ง สุกธาตุก็คือรูปธาตุเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของกุศลวิบาก นั้นแหละ เพราะฉะนั้น สุกธาตุนี้จึงเป็นเพียงรูปธาตุเป็นต้นนั่นเอง. จิตใน อากาสนัญญาตธาตุเป็นต้นได้แก่มนวิญญาณธาตุ. ธาตุที่เหลือเป็นธรรมธาตุ. ส่วนสัญญาเวทิตนโรธธาตุโดยสภาวะย่อมไม่มี เพราะสัญญาเวทิตนโรธธาตุนั้นเป็นเพียงการดับธาตุทั้งสอง (คือสัญญาและเวทนา) เท่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุย่อมเป็นเพียงธรรมธาตุ เหมือนอย่างพระดำรัส ที่ตรัสไว้ (ข้อ ๑๒๒) ว่า ตตฺถ กตฺมา กามธาตุ กามปฏิสฺสึ ยุตฺโต ตกฺโก ฯเปฯ มิจฺฉาสจิกปฺโป ในธาตุ ๖ กามธาตุเป็นไหน ? ความตริก็ ความตริก็อย่างแรง ความดำริอันประกอบด้วยกาม ฯลฯ มิจฉาสังกัปปะ นี้เรียกว่า กามธาตุ. อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุก็คือธาตุแม่ ๑๘ อย่าง เหมือนอย่าง ที่ตรัสไว้ว่า เบื้องล่างนับแต่เวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเทพชั้น ปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สุด ในระหว่างนี้ ชั้น ธาตุ อยตนะ รูป เวทนา

* ธาตุมีมาก ในที่นี้ท่านแสดงไว้ ๑๕ ธาตุ

สัญญา สังขาร วิญญาณอันใดซึ่งท่องเที่ยวไปในที่นี้ นับเนื่องในเขตนี้ ธรรมนี้ เรียกว่า กามธาตุ.

เนกขัมมธาตุคือธรรมธาตุนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระบาลีว่า กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ชื่อว่า เนกขัมมธาตุ ดังนี้ เนกขัมมธาตุนั้นก็ย่อมเป็น มโนวิญญาณธาตุได้เหมือนกัน. พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อภัยบาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสธาตุ โทมนัสธาตุ อุปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ เป็นธรรมธาตุนั่นเอง. หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ ปณีตธาตุ เป็นเพียงสักว่าธาตุ ๑๘ เท่านั้น เพราะ จักขุธาตุเป็นต้นที่เป็นหีนะ (เลว) ชื่อว่า หีนธาตุ จักขุเป็นต้นที่เป็นมัชฌิมะ และปณีตะก็จัดเป็นมัชฌิมธาตุ และปณีตธาตุ.

แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ที่เป็นอกุศล เป็นหีนธาตุ. กุศลและอภัยกตะทั้ง ๒ ที่เป็นโลกิยะก็ดี จักขุธาตุเป็นต้นก็ดี เป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็น โลกุตระ เป็นปณีตธาตุ. ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุก็คือโผฏฐัพพธาตุนั่นเอง. อาโปธาตุ และอากาศธาตุก็คือธรรมธาตุ วิญญาณธาตุย่อมเข้าใน วิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น. ธาตุ ๑๘ และส่วนหนึ่งแห่งธรรมธาตุ เป็นสังขตธาตุ แต่ส่วนหนึ่งแห่งธรรมธาตุนั้นแหละ เป็นอสังขตธาตุ ก็โลก ที่เป็นอเนกธาตุ และนานาธาตุ เป็นสักแต่ว่าประเภทของธาตุ ๑๘ เท่านั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น เพราะทั้งหมดมีโดยสภาวะ รวมอยู่ภายในแห่งธาตุ ๑๘ นั้น ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธาตุไว้ ๑๘ เท่านั้น เพื่อจะถอน ความสำคัญว่ามีชีวิตของสัตว์ผู้มีความสำคัญว่ามีชีวิตในวิญญาณซึ่งมีการรู้อารมณ์

เป็นสภาวะ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญว่ามีชีวิตในวิญญานซึ่งมีการรู้
อารมณ์เป็นสภาวะมีอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เพื่อจะถอนขึ้นซึ่งความ
สำคัญว่ามีชีวิตอันนอนเนื่องอยู่สิ้นกาลนานของสัตว์เหล่านั้น จึงประกาศความ
มีมากมายแห่งชาตุนั้นโดยแยกเป็นจกขุวิญญานชาตฺ ๑ โสตวิญญานชาตฺ ๒ ฆาน-
วิญญานชาตฺ ๓ ชิวหาวิญญานชาตฺ ๔ กายวิญญานชาตฺ ๕ และมโนวิญญานชาตฺ ๖
และประกาศความที่ชาตฺเหล่านั้นเป็นของไม่เที่ยง เพราะต้องเป็นไปเนื่องด้วย
ปัจจัยมีจกขุและรูปเป็นต้น จึงทรงประกาศชาตฺไว้ ๑๘ อย่าง อนึ่ง เหตุอะไร ๆ
อื่นยิ่งที่พระองค์ทรงประกาศชาตฺ ๑๘ อย่าง ด้วยอำนาจอหังการของ
เวไนยสัตว์และด้วยอำนาจอหังการเวไนยสัตว์โดยเทศนาที่ไม่ย่อและไม่พิสดาร
เกินไปนี้โดยแท้.

จริงอยู่ ความมืดในหทัยของเวไนย-

สัตว์ จะถึงความย่อยยับไปโดยพลัน อันขจัด

ได้ด้วยเดชแห่งพระสัทธรรมของพระองค์ได้

โดยประการใด ๆ พระองค์ทรงประกาศ

ธรรมโดยนัยอันย่อและพิสดาร โดยประการ

นั้น ๆ แล.

พึงทราบวินิจฉัยในชาตฺนี้ โดยจำนวนมีเท่านั้นอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยการนับ

ชื่อว่า โดยการนับ คือ ว่าโดยชาติ จกขุชาตฺ ได้แก่ จกขุประสาท

ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรมอันหนึ่งเท่านั้นก่อน โสตชาตฺ ฆานชาตฺ ชิวหาชาตฺ

กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ ก็เป็นอย่างละหนึ่งเหมือนกัน ด้วยอำนาจเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โศฎฐัพพธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ.

จักขุวิญญาณธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิบากที่เป็นกุศลและอกุศล. โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ ก็ถึงการนับว่าเป็นธรรมอย่างละ ๒ อย่างเหมือนกัน. แต่มนธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ด้วยสามารถเป็นอวัชชนะของปัญจทวาร ๑ ด้วยสามารถเป็นสันปฏิจนะของกุศลวิบาก ๑ ของอกุศลวิบาก ๑ ธรรมธาตุย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๒๐ คือ ด้วยสามารถแห่งอรุปขันธ์ ๓ (เวทนา สัญญา สังขารขันธ์) ด้วยสามารถแห่งสุขุมรูป ๑๖* และด้วยสามารถแห่งอสังขตธาตุ ๑. มโนวิญญาณธาตุ ย่อมถึงการนับว่าเป็นธรรม ๑๖ อย่าง ด้วยสามารถแห่งวิญญาณที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากตะที่เหลือแล.

พึงทราบวินิจฉัยในธาตุนี้โดยการนับอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยปัจจัย

ชื่อว่า โดยปัจจัย พึงทราบวินิจฉัยโดยความที่จักขุธาตุเป็นต้น เป็นปัจจัยในจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็ความที่จักขุธาตุเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัยนั้นจักแจ่มแจ้งในนิเทศวาร.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยเป็นธรรมควรเห็น

ชื่อว่า โดยเป็นธรรมควรเห็น พึงทราบวินิจฉัยในธาตุนี้ โดยเป็นธรรมที่ควรเห็น เพราะสังขตธาตุทั้งหมดทีเดียว พึงเห็นโดยความเป็นของ
* สุขุมรูป ๑๖ คือ อาโปธาตุ ๑ หทัยรูป ๑ อาหารรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ กาวารูป ๒ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตารูป ๓ ลักษณะรูป ๔

ว่างจากที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยความเป็นของสูญจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข ความเป็นอิตตา และโดยความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย.

ก็ว่าโดยความแปลกกันในอริการแห่งธาตุนี้ **จักขุธาตุ** ฟังเห็นเหมือน ฟันกลอง **รูปธาตุ** ฟังเห็นเหมือนไม้ตี **จักขุวิญญาณธาตุ** ฟังเห็นเหมือน เสียงกลอง. อนึ่ง **จักขุธาตุ** ฟังเห็นเหมือนพื้นกระจก **รูปธาตุ** ฟังเห็น เหมือนหน้า **จักขุวิญญาณธาตุ** ฟังเห็นเหมือนนิมิตของหน้า (เงาหน้า). อีกอย่างหนึ่ง **จักขุธาตุ** ฟังเห็นเหมือนลำอ้อยและเมล็ดงา **รูปธาตุ** ฟังเห็น เหมือนเครื่องหีบ **จักขุวิญญาณธาตุ** ฟังเห็นเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา. อนึ่ง **จักขุธาตุ** ฟังเห็นเหมือนไม้สีไฟอันล่าง **รูปธาตุ** ฟังเห็นเหมือนไม้ สีไฟอันบน **จักขุวิญญาณธาตุ** ฟังเห็นเหมือนไฟ. ในโสตรธาตุเป็นต้นกันยนี้ เหมือนกัน.

ส่วนมโนธาตุ ว่าโดยตามที่เกิดขึ้นฟังเห็นเหมือนการที่เข้าไปก่อน (เกิดก่อน) และเข้าไปตาม (เกิดหลัง) ของธาตุมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ว่า โดยธรรมชาติ **เวทนาขันธ์** ฟังเห็นเหมือนลูกศรและหลาว **สัญญาและ สังขารขันธ์** ฟังเห็นเหมือนคนกระสับกระส่าย เพราะถูกลูกศรและหลาว คือ เวทนาเสียบแทง. อีกอย่างหนึ่ง **สัญญา** ของพวกปุถุชน ฟังเห็นเหมือน กำมือเปล่าเพราะเกิดความหวังอันเป็นทุกข์ และเหมือนเนื้อป่าไม้ถือนิมิตตาม ความเป็นจริง **สังขารทั้งหลาย** ฟังเห็นเหมือนบุรุษโยนของใส่หลุมถ่านเพลิง เพราะการส่งจิตไปปฏิบัติ เป็นเหมือนพวกโจรถูกราชบุรุษติดตาม เพราะ การติดตามของชาติทุกข์ และฟังเห็นเหมือนเมล็ดพืชต้นไม่มีพืษ เพราะเป็น เหตุแห่งความสืบต่อของขันธ์ อันนำมาซึ่งความฉิบหายทั้งปวง. **รูป** ฟังเห็น เหมือนจักรกรด เพราะเป็นเครื่องหมายของอุปัทวะมีนानาชนิด.

แต่ต่อสัตว์ชาติ ฟังเห็นโดยความเป็นอมตะ โดยความเป็นธรรม สงบและโดยเป็นธรรมเกษตร เพราะเหตุไร ? เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความฉิบหายทั้งมวล. **มโนวิญญาณธาตุ** ฟังเห็นเหมือนดังในป่าใหญ่เพราะแม้ปล่อยอารมณ์ที่ตนจับไว้แล้วก็ยึดอารมณ์อื่นเป็นไปอีก เป็นเหมือนม้ากระจอก เพราะฝึกได้ยาก เป็นเหมือนท่อนไม้ที่โยนไปในอากาศ เพราะจะตกไปในอารมณ์ที่มันชอบ และเป็นเหมือนนักเดินร่าบนเวทีเพราะประกอบด้วยกิเลส มีประการต่าง ๆ โดยมีโลภะและโทสะเป็นต้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิตยสาร ต่อไป :-

คำว่า **จกขณฺจ ปฏิจฺจ รุเป จ** (อาศัยจักขุประสาทและรูปารมณ์) อธิบายว่า เพราะอาศัยจักขุประสาทและรูปารมณ์ทั้ง ๒ นี้ด้วย เพราะอาศัยธรรมอื่น คือ กิริยามโนธาตุและขันธ ๓ (เวทนา สัญญา สังขารขันธ) ที่สัมปยุตด้วย เพราะจักขุ (ประสาท) เป็นนิสสยปัจจัย รูปเป็นอาร์มมณปัจจัย กิริยามโนธาตุ (อวิชชานจิต) เป็นวิตตปัจจัย อรูปขันธ ๓ (เวทนา สัญญา สังขารขันธ) เป็นสหชาติปัจจัยของจักขุวิญญาณธาตุ เพราะฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุนี้ จึงชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ๔ เหล่านี้. แม้ในคำว่า อาศัยโสตประสาทเป็นต้นนัยนี้เหมือนกัน.

บทว่า **นิรุทฺธสมนฺนุตรา**^๒ ตัดบทเป็น **นิรุทฺธาย สมนฺนุตรา** แปลว่า ในลำดับแห่งการดับของจักขุวิญญาณธาตุ.

บทว่า **ตชฺชามโนธาตฺ** (มโนธาตุที่สมกัน) ได้แก่ มโนธาตุ ๒ อย่าง โดยเป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก ซึ่งเกิดในอารมณ์นั้นทำหน้าที่รับอารมณ์.

๑. บาลีข้อ ๑๒๕ หน้า ๘๐๘ ๒. บาลีข้อ ๑๓๐ หน้า ๑๑๐

ชื่อว่า **สพฺพชฺรมเมสุ วาปน ปฐมสมนฺนาหาโร** (หรือว่าความพิจารณาอารมณ์ที่แรกในธรรมทั้งปวง) ความว่า เมื่อธรรมทั้งปวงมีจักขุ-วิญญาณเป็นต้นเหล่านี้จะเกิดขึ้น (มโนธาตุนี้) ก็พิจารณาอารมณ์ก่อน อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบเนื้อความในที่นี้ว่า มโนธาตุนี้พิจารณาอารมณ์ที่แรกในธรรมทั้งปวงกล่าวคืออารมณ์ของจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอา กิริยามโนธาตุ (อาวัชชนจิต) ที่ทำกิจพิจารณาอารมณ์ทางปัญจทวารด้วย บทว่า **สพฺพชฺรมเมสุ วาปน ปฐมสมนฺนาหาโร** นี้.

ปีอักษร ในชื่อว่า **มโนธาตุยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนฺนุตรา** นี้ มีอรรถว่า ประมวลมา เพราะฉะนั้น ในที่นี้ว่า **มโนธาตุยาปิ มโน-วิญญาณธาตุยาปิ** (เมื่อมโนธาตุก็ดี เมื่อมโนวิญญาณธาตุก็ดี) ฟังทราบเนื้อความว่า เมื่อมโนธาตุที่เป็นวิบาก (สัมปฏิจฉนจิต) เกิดขึ้นดับไปแล้ว มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบาก (สันตริณจิต) อันใดเกิดขึ้นทำกิจพิจารณาอารมณ์ต่อกันทันที เมื่อมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากนั้นเกิดขึ้นดับไปแล้ว มโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยา (โวกุฐัพพนจิต) อันใดเกิดขึ้นทำกิจตัดสินอารมณ์ต่อจากนั้น เมื่อมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกิริยานั้นเกิดขึ้นดับไปแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันใดเกิดขึ้นทำกิจชวนะในลำดับติดต่อกัน มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเหล่านั้น แม้ทั้งหมด ฟังทราบว่า ตรีสไว้ด้วยบทว่า **มโนธาตุยาปิ** นั้น ดังนี้.

บทว่า **มณฺญจ ปฏฺิจฺจ** (อาศัสมโน) ได้แก่ ภาวังคจิต. บทว่า **ชฺรมเม จ** (ธรรมารมณ) ได้แก่ ธรรมารมณอันเป็นไปในกฺุณิ ๔. คำว่า **เกิด-**

มโนวิญญูณ ได้แก่ วนจิตเกิดพร้อมกับพิจารณา ก็ในฐานะนี้ พระมหาเถระทั้งหลายถือเอาปัญหาที่พวกได้ยึดถือมาแล้ว ได้ยินว่า พระมหาธัมมรักจิตเถระได้จับมือพระทีฆภาณกอภยเถระกล่าวว่า ในอากตสถานชื่อว่า ปฏิจุง (อาศัย) ดังนี้ ไม่ควรทำอวัชชนะให้แยกกัน ควรทำอวัชชนะให้อาศัยภวังค์เท่านั้น เพราะในคำว่า มโน นี้ ได้แก่ ภวังค์พร้อมทั้งอวัชชนะ. ในคำว่า มโนวิญญูณ นี้ ก็ได้แก่มโนวิญญูณในขณะ ดังนี้.

ก็ในอภิธรรมภาชนีนี้นี้ไตรัสธาตุที่เป็นกามาพจร ๑๖ อย่างที่เป็นไปในภูมิ ๔ เจือกันไปทั้งโลกิยะและโลกุตระ ๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาชนีนี จป

ปัญหาปุจฉะ

- [๑๓๑] ธาตุ ๑๘ คือ
๑. จักขุธาตุ
 ๒. รูปธาตุ
 ๓. จักขุวิญญาณ
 ๔. โสตธาตุ
 ๕. สัทธาตุ
 ๖. โสตวิญญาณธาตุ
 ๗. ฆานธาตุ
 ๘. กัณธาตุ
 ๙. ฆานวิญญาณธาตุ
 ๑๐. ชิวหาธาตุ
 ๑๑. รสธาตุ
 ๑๒. ชิวหาวิญญาณธาตุ
 ๑๓. กายธาตุ
 ๑๔. โผฏฐัพพธาตุ
 ๑๕. กายวิญญาณธาตุ
 ๑๖. มโนธาตุ
 ๑๗. ธรรมธาตุ
 ๑๘. มโนวิญญาณธาตุ.

ติกมติกาปจฉา - ทุกมติกาปจฉา

บรรดาธาตุ ๑๘ ธาตุไหนเป็นกุศล ธาตุไหนอกุศล ธาตุไหนเป็น
อภัยกถุต ฯลฯ ธาตุไหนเป็นสรัณะ ธาตุไหนเป็นอรณะ.

ติกมติกาวิสัชนา

[๑๗๒] ธาตุ ๑๖ เป็นอภัยกถุต ธาตุ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็
มี เป็นอภัยกถุตก็มี ธาตุ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้
เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ธาตุ ๕ เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต กายวิญญาณธาตุ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็น
ทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี มโนวิญญาณธาตุ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกข-
เวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี ธรรมธาตุ เป็นสุขเวทนา-
สัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี ธาตุ ๑๐ เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ธาตุ ๕
เป็นวิปากมโนธาตุ เป็นวิปากก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี ธาตุ ๒
เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี
ธาตุ ๑๐ เป็นอุปาทินนุปาทานิยะ สัททธาตุ เป็นอุปาทินนุปาทานิยะ ธาตุ ๕
เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี ธาตุ ๒ เป็นอุปาทิน-
นุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี
ธาตุ ๑๖ เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะ ธาตุ ๒ เป็นสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็น
อสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐสังกิลิสะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นอวิตัก-

กาวิจารณ์ มโนธาตุ เป็นสวิตกกวิจารณ์ มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิตกกวิจารณ์
วิจารณ์ เป็นอวิตกกวิจารณ์มตตะกัมมิ เป็นอวิตกกวิจารณ์ ธรรมชาติเป็น
สวิตกกวิจารณ์ เป็นอวิตกกวิจารณ์มตตะกัมมิ เป็นอวิตกกวิจารณ์ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตกกวิจารณ์ แม้เป็นอวิตกกวิจารณ์มตตะกัมมิ เป็นอวิตกกวิจารณ์
วิจารณ์ กัมมิ ชาติ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้
เป็นอุpekขาสหคตะ ชาติ ๕ เป็นอุpekขาสหคตะ กายวิญญาณธาตุ เป็นนปีติ-
สหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุpekขาสหคตะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสุขสหคตะ
กัมมิ ชาติ ๒ เป็นปีติสหคตะกัมมิ เป็นสุขสหคตะกัมมิ เป็นอุpekขาสหคตะกัมมิ
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ
กัมมิ ชาติ ๑๖ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะ ชาติ ๒ เป็นทัสสนปหัตตัพพะ-
กัมมิ เป็นภวานาปหัตตัพพะกัมมิ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะกัมมิ ชาติ ๑๖
เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ ชาติ ๒ เป็นทัสสนปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ
เป็นภวานาปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะกัมมิ ชาติ
๑๖ เป็นเนวจยคามินาปจยคามิ ชาติ ๒ เป็นอจยคามิกัมมิ เป็นอปจยคามิกัมมิ
เป็นเนวจยคามินาปจยคามิกัมมิ ชาติ ๑๖ เป็นเนวเสกขนาเสกคะ ชาติ ๒ เป็น
เสกคะกัมมิ เป็นอเสกคะกัมมิ เป็นเนวเสกขนาเสกคะกัมมิ ชาติ ๑๖ เป็นปริตตะ
ชาติ ๒ เป็นปริตตะกัมมิ เป็นมหัคคตะกัมมิ เป็นอัปปมาณะกัมมิ ชาติ ๑๐ เป็น
อัปปมาณะกัมมิ ชาติ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ ชาติ ๖ เป็นปริตตารัมมณะ ชาติ ๒
เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปป-
มาณารัมมณะกัมมิ ชาติ ๑๖ เป็นมัชฌิมะ ชาติ ๒ เป็นหิณะกัมมิ เป็นมัชฌิมะกัมมิ

มี เป็นปณิตะกัมี ธาตุ ๑๖ เป็นอนิยตะ ธาตุ ๒ เป็นมิฉัตตนิยตะกัมี เป็น
สัมมัตตนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ ธาตุ ๖ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ ธาตุ
๒ เป็นมัคคารัมมณะกัมี เป็นมัคคเหตุกะกัมี เป็นมัคคาธิปติกัมี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมี ธาตุ ๑๐
เป็นอนุปปีนนะกัมี เป็นอนุปาतिकัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอนุปปีนนะ สัทธาธาตุ
เป็นอนุปปีนนะกัมี เป็นอนุปปีนนะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอนุปาติ ธาตุ ๖ เป็น-
อนุปปีนนะกัมี เป็นอนุปปีนนะกัมี เป็นอนุปาतिकัมี ธรรมธาตุ เป็นอนุปปีนนะกัมี
เป็นอนุปปีนนะกัมี เป็นอนุปาतिकัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอนุปปีนนะ แม้เป็น
อนุปปีนนะ แม้เป็นอนุปาतिकัมี ธาตุ ๑๗ เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็น
ปัจจุบันกัมี ธรรมธาตุ เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบันกัมี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีต แม้เป็นอนาคต แม้เป็นปัจจุบันกัมี ธาตุ ๑๐ เป็น
อนารัมมณะ ธาตุ ๖ เป็นปัจจุปปีนารัมมณะ ธาตุ ๒ เป็นอดีตารัมมณะกัมี
เป็นอนาคตารัมมณะกัมี เป็นปัจจุปปีนารัมมณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนารัมมณะกัมี ธาตุ
๑๘ เป็นอัมมัตตะกัมี เป็นพหิทธาภิมี เป็นอัมมัตตพหิทธาภิมี ธาตุ ๑๐ เป็น
อนารัมมณะ ธาตุ ๖ เป็นพหิทธาภิมี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมี เป็น
อัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมี ธาตุ ๒ เป็นอัมมัตตารัมมณะกัมี เป็นพหิทธา-
รัมมณะกัมี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอัมมัตตา-
รัมมณะ แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมี รูปธาตุ
เป็นสนิทัสสนสัปปฎิฆะ ธาตุ ๕ เป็นอนิทัสสนสัปปฎิฆะ ธาตุ ๘ เป็น
อนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวิธาน

๑. เหตุโจจกวิธาน

[๑๓๓] ธาตุ ๑๗ เป็นนเหตุ ธรรมธาตุ เป็นเหตุก็มี เป็นนเหตุก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นเหตุวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุวิปยุตก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็น สเหตุกนเหตุก็มี ธรรมธาตุ เป็นเหตุสเหตุกะก็มี เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าว ไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตคณเหตุ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตคณเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตคณเหตุก็มี ธรรมธาตุ เป็นเหตุเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุ- สัมปยุตคณเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมป- ยุตคณเหตุก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนเหตุอเหตุกะ มโนวิญญาณธาตุ เป็นนเหตุ- สเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี ธรรมธาตุ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็น นเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ- ก็มี.

๒. จูพันธ์ทรทุกวิธาน

[๑๓๔] ธาตุ ๑๗ เป็นสัพปัจจยะ ธรรมธาตุ เป็นสัพปัจจยะก็มี เป็นอปัจจยะก็มี ธาตุ ๑๗ เป็นสังขตะ ธรรมธาตุ เป็นสังขตะก็มี เป็น อสังขตะก็มี ธาตุ ๑๗ เป็นอहितัสสนะ รูปธาตุ เป็นสนิทัสสนะ ธาตุ ๑๐

เป็นสัปปฏิฆะ ชาติ ๘ เป็นอัมปปฏิฆะ ชาติ ๑๐ เป็นรูป ชาติ ๙ เป็นอรูป
ธรรมชาติ เป็นรูปกัมมี เป็นอรูปกัมมี ชาติ ๑๖ เป็นโลกิยะ ชาติ ๒ เป็นโลกิยะ
กัมมี เป็นโลกุตระกัมมี ชาติ ๑๘ เป็นเคนจิวิญญูญยะ เป็นเคนจินวิญญูญยะ.

๓. อาสวโคจรกวิธาน

[๑๓๕] ชาติ ๑๗ เป็นโนอาสวะ ธรรมชาติ เป็นอาสวะกัมมี เป็น
โนอาสวะกัมมี ชาติ ๑๖ เป็นสาสวะ ชาติ ๒ เป็นสาสวะกัมมี เป็นอนาสวะกัมมี
ชาติ ๑๖ เป็นอาสววิปยุต ชาติ ๒ เป็นอาสวสัมปยุตกัมมี เป็นอาสววิปยุตกัมมี
ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ มโนวิญญูญชาติ
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
สาสวโนอาสวะกัมมี ธรรมชาติ เป็นอาสวสาสวะกัมมี เป็นสาสวโนอาสวะกัมมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะกัมมี ชาติ ๑๖
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ
มโนวิญญูญชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุต-
โนอาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะกัมมี ธรรมชาติ
เป็นอาสวอาสวสัมปยุตกัมมี เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโน
อาสวะกัมมี ชาติ ๑๖ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ ชาติ ๒ เป็นอาสววิปยุตต-
สาสวะกัมมี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิป-
ยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะกัมมี.

๔. สัตถุโณชนโคจรกวิสัชนา

[๑๓๖] ธาตุ ๑๗ เป็นโนสัตถุโณชนะ ธรรมชาติ เป็นสัตถุโณชนะก็มี เป็นโนสัตถุโณชนะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นสัตถุโณชนิยะ ธาตุ ๒ เป็นสัตถุโณชนิยะ ก็มี เป็นอสัตถุโณชนิยะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นสัตถุโณชนวิปยุตก็มี ธาตุ ๒ เป็น สัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชนวิปยุตก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่าเป็น สัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี ธรรมชาติ เป็นสัตถุโณชน- สัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น สัตถุโณชนสัตถุโณชนิยะ แม้เป็นสัตถุโณชนิยโนสัตถุโณชนะก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าว ไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตโน สัตถุโณชนะ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็นสัตถุโณชนสัมปยุต- โนสัตถุโณชนะก็มี ธรรมชาติ เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุตก็มี เป็นสัตถุโณชน สัมปยุตโนสัตถุโณชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนสัตถุโณชนสัมปยุต แม้เป็นสัตถุโณชนสัมปยุตโนสัตถุโณชนะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นสัตถุโณชนวิปยุตค- สัตถุโณชนิยะ ธาตุ ๒ เป็นสัตถุโณชนวิปยุตคสัตถุโณชนิยะก็มี เป็นสัตถุโณชน วิปยุตคอสัตถุโณชนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัตถุโณชนวิปยุตคสัตถุโณช- นิยะ แม้เป็นสัตถุโณชนวิปยุตคอสัตถุโณชนิยะก็มี.

๕. คันถโคจรกวิสัชนา

[๑๓๗] ธาตุ ๑๗ เป็นโนคันถะ ธรรมชาติ เป็นคันถะก็มี เป็น โนคันถะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นคันถนิยะ ธาตุ ๒ เป็นคันถนิยะก็มี เป็นอคันถ-

นียะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นคันถวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถ-
วิปยุตก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนียะ เป็นคันถนียโนคันถะ
มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถนียะ เป็นคันถนียโนคันถะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถนียโนคันถะก็มี ธรรมธาตุ เป็นคันถคันถนียะก็มี
เป็นคันถนียโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถนียะ แม้เป็นคันถ-
นียโนคันถะก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็น
คันถสัมปยุตตโนคันถะ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถคันถสัมปยุต
เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี
ธรรมธาตุ เป็นคันถคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตตโนคันถะก็มี ธาตุ ๑๖
เป็นคันถวิปยุตตคันถนียะ ธาตุ ๒ เป็นคันถวิปยุตตคันถนียะก็มี เป็น
คันถวิปยุตตคันถนียะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนียะ
แม้เป็นคันถวิปยุตตคันถนียะก็มี.

๖.๓.๘ โอมโคจรกาทวิสัยชา

[๑๓๘] ธาตุ ๑๗ เป็นโนโอมะ ฯลฯ ธาตุ ๑๗ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
ธาตุ ๑๗ เป็นโนนินวรรณะ ธรรมธาตุ เป็นนินวรรณะก็มี เป็นโนนินวรรณะก็มี
ธาตุ ๑๖ เป็นนินวรรณียะ ธาตุ ๒ เป็นนินวรรณียะก็มี เป็นอนินวรรณียะก็มี ธาตุ ๑๖
เป็นนินวรรณวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นนินวรรณสัมปยุตก็มี เป็นนินวรรณวิปยุตก็มี
ธาตุ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวรรณนินวรรณียะ เป็นนินวรรณนินวรรณะ มโน-
วิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวรรณนินวรรณียะ เป็นนินวรรณนินวรรณะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนินวรรณนินวรรณะก็มี ธรรมธาตุ เป็นนินวรรณนินวรรณียะก็มี

เป็นนินวณินนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณิยะ แม้เป็น
นินวณินนินวณะกัมี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณสัมปยุต
แม้เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี มโนวิญญูณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นินวณนินวณสัมปยุต เป็นนินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี ธรรมธาตุ เป็นนินวณนินวณสัมปยุตกัมี เป็น
นินวณสัมปยุตตโนนินวณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณนินวณสัมปยุต
แม้เป็นนินวณสัมปยุตตตโนนินวณะกัมี ธาตุ ๑๖ เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะ
ธาตุ ๒ เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะกัมี เป็นนินวณวิปยุตตอณินวณิยะกัมี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนินวณวิปยุตตนินวณิยะ แม้เป็นนินวณวิปยุตตอณินว-
ณิยะกัมี.

๕. ปราสาทโคจจกวิสัยนา

[๑๓๕] ธาตุ ๑๗ เป็นโนปราสาทะ ธรรมธาตุ เป็นปราสาทะกัมี
เป็นโนปราสาทะกัมี ธาตุ ๑๖ เป็นปรัมภัญฐะ ธาตุ ๒ เป็นปรัมภัญฐะกัมี
เป็นอปรัมภัญฐะกัมี ธาตุ ๑๖ เป็นปราสาทวิปยุต มโนวิญญูณธาตุ เป็น
ปราสาทสัมปยุตกัมี เป็นปราสาทวิปยุตกัมี ธรรมธาตุ เป็นปราสาทสัมปยุต
กัมี เป็นปราสาทวิปยุตกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปราสาทสัมปยุต แม้เป็น
ปราสาทวิปยุตกัมี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปราสาทปรัมภัญฐะ เป็น
ปรัมภัญฐโนปราสาทะ มโนวิญญูณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปราสาทปรัมภัญฐะ.
เป็น ปรัมภัญฐโนปราสาทะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรัมภัญฐโนปราสาทะกัมี
ธรรมธาตุ เป็นปราสาทปรัมภัญฐะกัมี เป็นปรัมภัญฐโนปราสาทะกัมี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นปราสาทปรัมภัญฐะ แม้เป็นปรัมภัญฐโนปราสาทะกัมี ธาตุ ๑๖

เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะ ชาตุ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญญะก็มี
เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญญะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตต-
ปรามัญญะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญญะก็มี.

๑๐. มหันตรุกวิสัยนา

[๑๔๐] ชาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณะ ชาตุ ๗ เป็นสารัมมณะ ธรรมชาตุ
เป็นสารัมมณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี ชาตุ เป็นโนจิตะ ชาตุ ๗ เป็น
จิตะ ชาตุ ๑๗ เป็นอเจตสิกะ ธรรมชาตุ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี
ชาตุ ๑๐ เป็นจิตตวิปยุต ธรรมชาตุ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็นจิตตวิปยุต
ก็มี ชาตุ ๗ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต ชาตุ ๑๐
เป็นจิตตวิสังสัจญะ ธรรมชาตุ เป็นจิตตสังสัจญะก็มี เป็นจิตตวิสังสัจญะก็มี
ชาตุ ๗ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสังสัจญะ แม้เป็นจิตตวิสังสัจญะ ชาตุ ๑๒
เป็นมโนจิตตสมุฏฐานะ ชาตุ ๖ เป็นจิตตสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะก็มี
ชาตุ ๑๗ เป็นโนจิตตสทกุ ธรรมชาตุ เป็นจิตตสทกุก์มี เป็นโนจิตตสทกุก์มี
ชาตุ ๑๗ เป็นโนจิตตานุปริวัตติ ธรรมชาตุ เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี เป็นโน-
จิตตานุปริวัตติก็มี ชาตุ ๑๗ เป็นโนจิตตสังสัจญสมุฏฐานะ ธรรมชาตุ เป็น
จิตตสังสัจญสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสังสัจญสมุฏฐานะก็มี ชาตุ ๑๗ เป็น
โนจิตตสังสัจญสมุฏฐานสทกุ ธรรมชาตุ เป็นจิตตสังสัจญสมุฏฐานสทกุก์มี
เป็นโนจิตตสังสัจญสมุฏฐานสทกุก์มี ชาตุ ๑๗ เป็นโนจิตตสังสัจญสมุฏฐานสทกุก์มี
ปริวัตติ ธรรมชาตุ เป็นจิตตสังสัจญสมุฏฐานานุปริวัตติก็มี เป็นโนจิตตสังสัจญ-
สมุฏฐานานุปริวัตติก็มี ชาตุ ๑๒ เป็นอชฉัตติกะ ชาตุ ๖ เป็นพาหิระ ชาตุ ๕

เป็นอุปาทา ธาตุ ๘ เป็นนอุปาทา ธรรมธาตุ เป็นอุปาทาก็มี เป็นนอุปาทา
ก็มี ธาตุ ๑๐ เป็นอุปาทินนะ สัทธาธาตุ เป็นนอุปาทินนะ ธาตุ ๗ เป็นอุปาทินนะ
ก็มี เป็นนอุปาทินนะก็มี.

๑๑. อุปาทานโคจจกวิสัยนา

[๑๔๑] ธาตุ ๑๗ เป็นนอุปาทานะ ธรรมธาตุ เป็นอุปาทานะก็มี
เป็นนอุปาทานะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอุปาทานิยะ ธาตุ ๒ เป็นอุปาทานิยะก็มี
เป็นนอุปาทานิยะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอุปาทานวิปยุต ธาตุ ๒ เป็นอุปาทาน-
สัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี ธาตุ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน
อุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะ มโนวิญญาณธาตุ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี ธรรมธาตุ เป็นอุปาทานอุปาทานิยะก็มี เป็น
อุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ แม้เป็น
อุปาทานิโยนอุปาทานะก็มี ธาตุ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทาน
สัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี มโนวิญญาณธาตุ กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานะสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี ธรรมธาตุ เป็นอุปาทาน
อุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตโนอุปาทานะก็มี
ธาตุ ๑๖ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ ธาตุ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุตต-
อุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี

๑๒. กิเลสโคจรกวีชันนา

[๑๔๒] ชาติ ๑๗ เป็นโนกิเลสะ ธรรมดา เป็นกิเลสะก็มี เป็นโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นสังกิเลสิกะ ชาติ ๒ เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็นอสังกิเลสิกะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นอสังกิเลสิกะ ชาติ ๒ เป็นสังกิเลสิกะก็มี เป็นอสังกิเลสิกะก็มี ชาติ ๑๖ เป็นกิเลสวิปยุต ชาติ ๒ เป็นกิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสวิปยุตก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ธรรมดา เป็นกิเลสสังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ธรรมดา เป็นสังกิเลสิกสังกิเลสิกะก็มี เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี ชาติ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ มโนวิญญาณชาติ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสัมปยุต เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสัมปยุตโนกิเลสะก็มี ธรรมดา เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ ชาติ ๒ เป็นกิเลสวิปยุตสังกิเลสิกะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตต่อสังกิเลสิกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตสังกิเลสิกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตต่อสังกิเลสิกะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิธาน

[๑๔๓] ธาตุ ๑๖ เป็นนทสสนปหาดัพพะ ธาตุ ๒ เป็นทสสนปหาดัพพะก็มี เป็นนทสสนปหาดัพพะก็มี ธาตุ ๖ เป็นนภวานาปหาดัพพะ ธาตุ ๒ เป็นนภวานาปหาดัพพะก็มี เป็นนภวานาปหาดัพพะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนทสสนปหาดัพพะเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นทสสนปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นนทสสนปหาดัพพะเหตุกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนภวานาปหาดัพพะเหตุกะ ธาตุ ๒ เป็นนภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นอวิตักกะ มโนวิญญานธาตุเป็นสวิตักกะ ธาตุ ๒ เป็นสวิตักกะก็มี เป็นอวิตักกะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นอวิจารณ์ มโนธาตุ เป็นสวิจารณ์ ธาตุ ๒ เป็นสวิจารณ์ก็มี เป็นอวิจารณ์ก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอปปิติกะ ธาตุ ๒ เป็นสปปิติกะก็มี เป็นอปปิติกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นนปีตีสหคตะ ธาตุ ๒ เป็นปีตีสหคตะก็มี เป็นนปีตีสหคตะก็มี ธาตุ ๑๕ เป็นนสุขสหคตะ ธาตุ ๓ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี ธาตุ ๑๑ เป็นนอุปกฆาสคหคตะ ธาตุ ๕ เป็นอุปกฆาสหคตะ ธาตุ ๒ เป็นอุปกฆาสหคตะก็มี เป็นนอุปกฆาสหคตะก็มี ธาตุ ๖ เป็นกามาวจร ธาตุ ๒ เป็นกามาวจรกิจมี เป็นนกามาวจรกิจมี ธาตุ ๑๖ เป็นรูปาวจร ธาตุ ๒ เป็นรูปาวจรกิจมี เป็นนรูปาวจรกิจมี ธาตุ ๑๖ เป็นอรูปาวจร ธาตุ ๒ เป็นอรูปาวจรกิจมี เป็นนอรูปาวจรกิจมี ธาตุ ๑๖ เป็นปริยาป็นนะ ธาตุ ๒ เป็นปริยาป็นนะก็มี เป็นอปริยาป็นนะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอนิขยานิกะ ธาตุ ๒ เป็นนิขยานิกะก็มี เป็นอนิขยานิกะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอนิยตะ ธาตุ ๒ เป็นนิยตะก็มี

เป็นอนียตะกัมมี ธาตุ ๑๖ เป็นสอตุตตระ ธาตุ ๒ เป็นสอตุตตระกัมมี เป็นอนตุตตระ
กัมมี ธาตุ ๑๖ เป็นอรณะ ธาตุ ๒ เป็นสรณะกัมมี เป็นอรณะกัมมี ฉะนี้แล.

ปัญหา/จลกะ จบ

ธาตุวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาจลกะ^๑

ก็ในปัญหาจลกะ บัณฑิตพึงทราบความที่ธาตุทั้ง ๑๘ เป็น
เป็นต้น โดยทำนองแห่งนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ ส่วนในอาร์มมตติกะ
ทั้งหลาย คำว่า จ ธาตุโย ปริตตารมมณา (ธาตุ ๖ เป็นปริตตารมมณะ)
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาความเป็นไปของวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ
เป็นต้น และมโนธาตุ ในอาร์มมณ มีรูปารมณเป็นต้นโดยส่วนเดียว แต่
พึงทราบความที่ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่ตรัสว่า เทว ธาตุโย (ธาตุ
๒) ดังนี้ เป็นปริตตารมมณะเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในมนายตนะและ
ธรรมายตนะนั้นแหละ ในปัญหาจลกะแม้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสธาตุที่
เป็นกามาพจร ๑๖ เป็นไปในภูมิ ๔ ปนกันทั้งโลกิยะและโลกุตระ ๒ อย่าง
ดังพรรณนามาฉะนี้ ธาตุวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงนำออกจำแนก
แสดงไว้ ๓ ปริวรรค (คือโดยสุดต้นตภาขณีย์ อภิธรรมภาขณีย์ และปัญหา
จลกะ) ด้วยประการฉะนี้แล.

วรรณนาปัญหาจลกะ จบ

ธาตุวิภังค์นิเทศที่ ๓ จบ

เพียงเท่านี้

๔. สัจจวิกังคฺ์

สุตตันตภาชนีย

[๑๔๔] อริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกขอริยสัจ
๒. ทุกขสมุทัยอริยสัจ
๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ.

ทุกขอริยสัจ

[๑๔๕] ในอริยสัจ ๔ นั้น ทุกขอริยสัจ เป็นไฉน ?

ชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โลกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสทุกข์ อปัเปยหิสัมปโยคทุกข์ ปิเยหิวิปโยคทุกข์ ยัมปิจ้งนลภติตัมปีทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์.

[๑๔๖] ในทุกขอริยสัจนั้น ชาติ เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งถึง ความเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้เฉพาะอายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่าชาติ.

[๑๔๗] ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความที่ฟั่นหลุด ความที่ผมหงอก ความที่หนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่าชรา.

[๑๔๘] มรณะ เป็นไฉน ?

ความเคลื่อน ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า มรณะ.

[๑๔๙] โสกะ เป็นไฉน ?

ความโสกเศร้า กิริยาโสกเศร้า สภาพโสกเศร้า ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศรคือความโสก ของผู้ที่ถูกระทบด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวณฺฑี ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า โสกะ.

[๑๕๐] ปริเทวะ เป็นไฉน ?

ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาร้องไห้ กิริยาคร่ำครวญ สภาพร้องไห้ สภาพคร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพูดพร่ำ ความพร่ำเพื่อความพิโรธ กิริยาพิโรธ สภาพพิโรธ ของผู้ที่ถูกระทบ ด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวณฺฑี ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า ปริเทวะ.

[๑๕๑] ทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัสอันใด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๕๒] โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

[๑๕๓] อุปายาส เป็นไฉน ?

ความแค้น ความขุ่นแค้น สภาพแค้น สภาพขุ่นแค้น ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทิวาธิ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อุปายาส.

[๑๕๔] อับปิเยหิสัมปโยคทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุมร่วม ความทำร่วม กับ อารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โศกฐัพพะ หรือกับบุคคลผู้ที่มุ่งต่อความพินาศ มุ่งทำ ประโยชน์ มุ่งทำลายความผาสุก มุ่งทำอันตรายความเกษมจากโยคะ ของเขา นี้เรียกว่า อับปิเยหิสัมปโยคทุกข์.

[๑๕๕] ปิเยหิวิปโยคทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่ไปร่วม ความไม่มาร่วม ความไม่ประชุมร่วม ความไม่อยู่ร่วมกับอารมณ์ อันเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเขาในโลก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โศกฐัพพะ หรือกับบุคคลผู้ที่ใคร่แต่ความเจริญ

ใคร่แต่ประโยชน์ ใคร่แต่ความสำราญ ใคร่แต่ความเกษมจากโยคะของเขา
ได้แก่ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตรอำมาตย์
ญาติ สาโลหิต นี้เรียกว่า ปิเยหิวิปโยคทุกข์.

[๑๕๖] ยัมปิจันนลกตติมปีทุกข์ เป็นไฉน ?

ความปรารถนาข่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้ความเกิดเป็นธรรมดาอย่าง
นี้ว่า เออหนอ ของเราทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือ
ความเกิดอย่าได้มาถึงเราทั้งหลายเลยหนา ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จตามความปรารถนา
นี้เรียกว่า ยัมปิจันนลกตติมปีทุกข์ประการหนึ่ง.

ความปรารถนาข่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าพวกสัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ฯลฯ
ความปรารถนาข่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ฯลฯ ความ
ปรารถนาข่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ ความปรารถนา
ข่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีโสกะปริเทวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสเป็นธรรมดา
อย่างนี้ว่า เออหนอ ขอเราทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้มีโสกะปริเทวะทุกข์ โทมนัส-
อุปายาสเป็นธรรมดา หรือโสกะปริเทวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสอย่าได้มาถึงเรา
ทั้งหลายเลยหนา ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จตามความปรารถนา นี้เรียกว่า ยัมปิจันน-
ลกตติมปีทุกข์ประการหนึ่ง.

[๑๕๗] โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ เป็นไฉน ?

รูปุปาทานขันธ เวทณุปาทานขันธ สัญญูปาทานขันธ สังขารุปาทาน
ขันธ วิญญูปาทานขันธ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์
สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัง.

ทุกขสมุททยอริยสัง

[๑๕๘] ทุกขสมุททยอริยสัง เป็รไฉน ?

ตัณหา^๑นี้ไฉ อันเป็นเหตุเกิดในภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัด ยินดี เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา.

[๑๕๙] ก็ตัณหา^๑นี้นั้นแล เมื่อเกิด ข้อมเกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ข้อมตั้งอยู่ที่ไหน ?

ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุ^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูป^๑นี้

ก็อะไร เป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ?

จักขุ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุ^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุ^๑นี้ โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กายะ ฯลฯ มโน เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโน^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่มโน^๑นี้.

รูป เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูป^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูป^๑นี้ สัททะ ฯลฯ คันธะ ฯลฯ รสชะ ฯลฯ โผฏฐัพพะ ฯลฯ รัมมารมณ^๑เป็นปิยสาตรูปในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รัมมารมณ^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รัมมารมณ^๑นี้

จักขุวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่จักขุวิญญาณ^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณ^๑นี้ โสตวิญญาณ ฯลฯ ฆาน-
วิญญาณ ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา^๑นี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนวิญญาณ^๑นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณ^๑นี้

จักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่
จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ฆานสัมผัส ฯลฯ
ชีวหาสัมผัส ฯลฯ กายสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสนี้

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็
เกิดที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ โสต-
สัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ฆานสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
ฯลฯ กายสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาตรูปใน
โลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่มโนสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่
มโนสัมผัสสชาเวทนานี้.

รูปสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่
รูปสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ คันธสัญญา ฯลฯ
รสสัญญา ฯลฯ โภกฐัพพสัญญา ฯลฯ รัम्मสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รัम्मสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รัम्मสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่
รูปสัญญาเจตนานี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนานี้ สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ
คันธสัญญาเจตนา ฯลฯ รสสัญญาเจตนา ฯลฯ โภกฐัพพสัญญาเจตนา ฯลฯ รัम्मสัญญา-
เจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รัम्मสัญญาเจตนานี้
เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รัम्मสัญญาเจตนานี้.

รูปตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปตัณหา
นี้ เมื่อตั้งอยู่ที่ตั้งอยู่ที่รูปตัณหานี้ สัททตัณหา ฯลฯ คันธตัณหา ฯลฯ รสตัณหา

ฯลฯ โยถฐัพพัตถนา ฯลฯ ฐัมมัตถนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้
เมื่อเกิดก็เกิดที่ฐัมมัตถนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ฐัมมัตถนา นี้

รูปวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิตกนี้
เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ คันธวิตก ฯลฯ รสวิตก ฯลฯ
โณถฐัพพวิตก ฯลฯ ฐัมมวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็
เกิดที่ฐัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ฐัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิจารณ์นี้
เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์ ฯลฯ คันธวิจารณ์ ฯลฯ รสวิจารณ์ ฯลฯ
โณถฐัพพวิจารณ์ ฯลฯ ฐัมมวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด
ก็เกิดที่ฐัมมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่ฐัมมวิจารณ์นี้

สภาวาธรรมนี้เรียกว่า ทุกขสมุททอริยสัง.

ทุกขนิโรธอริยสัง

[๑๖๐] ทุกขนิโรธอริยสัง เป็นไฉน ?

ได้แก่ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความ
สงัด ความพ้น ความไม่ติดอยู่ แห่งตัณหานั้นนั่นเทียว.

[๑๖๑] ก็ตัณหานี้มันแลเมื่อจะละ ละที่ไหน ? เมื่อดับ ดับที่ไหน ?

ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ปิยรูปสาตรูปนี้
เมื่อดับก็ดับที่ปิยรูปสาตรูปนี้

ก็อะไร เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ?

จักขุ เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่จักขุนี้ เมื่อ
ดับก็ดับที่จักขุนี้ โสตะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ กายะ ฯลฯ มโน
เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนนี้ เมื่อดับก็ดับที่
มโนนี้

รูป เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปนี้ เมื่อดับก็
ดับที่รูปนี้ สัททะ ฯลฯ คันธะ ฯลฯ รสชะ ฯลฯ โผฏฐัพพะ ฯลฯ รัम्मมารมณ
เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รัम्मมารมณ เมื่อดับก็ดับที่
รัम्मมารมณนี้

จักขุวิญญาณ เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่
จักขุวิญญาณนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญญาณ ฯลฯ ฆานวิญญาณ
ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ เป็นปียรูปสาตรูป
ในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัส เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละ
จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัส ฯลฯ ฆานสัมผัส ฯลฯ
ชิวหาสัมผัส ฯลฯ กายสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เป็นปียรูปสาตรูปในโลก
ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนสัมผัสนี้

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นปียรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละ
ก็ละที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ โสตสัมผัส
สชาเวทนา ฯลฯ ฆานสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ
กายสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปียรูปสาตรูปในโลก
ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่มโนสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนสัมผัสสชา-
เวทนานี้

รูปสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปสัญญานี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ คันธสัญญา ฯลฯ รสสัญญา ฯลฯ โสภณัญชีพสัญญา ฯลฯ ชัมมสัญญา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ชัมมสัญญานี้ เมื่อดับก็ดับที่ชัมมสัญญานี้.

รูปสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปสัญญาเจตนา เมื่อดับก็ดับที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ คันธสัญญาเจตนา ฯลฯ รสสัญญาเจตนา ฯลฯ โสภณัญชีพสัญญาเจตนา ฯลฯ ชัมมสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ชัมมสัญญาเจตนา เมื่อดับก็ดับที่ชัมมสัญญาเจตนา

รูปตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปตัณหานี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปตัณหานี้ สัททตัณหา ฯลฯ คันธตัณหา ฯลฯ รสตัณหา ฯลฯ โสภณัญชีพตัณหา ฯลฯ ชัมมตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา เมื่อจะละก็ละที่ชัมมตัณหานี้ เมื่อดับก็ดับที่ชัมมตัณหานี้.

รูปวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปวิตกนี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ คันธวิตก ฯลฯ รสวิตก ฯลฯ โสภณัญชีพวิตก ฯลฯ ชัมมวิตก เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ชัมมวิตกนี้ เมื่อดับก็ดับที่ชัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์ ฯลฯ คันธวิจารณ์ ฯลฯ รสวิจารณ์ ฯลฯ โสภณัญชีพวิจารณ์ ฯลฯ ชัมมวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อจะละก็ละที่ชัมมวิจารณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่ชัมมวิจารณ์นี้

สภาวธรรมนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

[๑๖๒] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นไฉน ?

อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

[๑๖๓] ในอริยมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๑๖๔] สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาบท ความดำริในการไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๑๖๕] สัมมาวาจา เป็นไฉน ?

ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้นจากการพูดหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า นี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

[๑๖๖] สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ?

ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้นจากการประพฤติดิฉินในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๑๖๗] สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

บุคคลผู้อริสาวกในศาสนานี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้วเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๑๖๘] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประครองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อป้องกันอกุศลบาปธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ฯลฯ

เพื่อละอกุศลบาปธรรมที่เกิดแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกหาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อ ความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภยโยยง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๑๖๕] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ผู้ประกอบด้วยความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติพิจารณา เห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ กำจัดอกิขณาและโทมนัสเสียได้ในโลก ผู้ประกอบด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ ฯลฯ ผู้ประกอบด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นจิตในจิต เนื่อง ๆ อยู่ ฯลฯ ผู้ประกอบด้วย ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณา เห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ กำจัดอกิขณาและโทมนัสเสียได้ในโลก นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๑๗๐] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากกามสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุ ปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่เวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน อันยังใจให้สงบใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะกายปีติได้อีกด้วย จึง เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุ ตติยฌาน พึงเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึ จิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขอยู่ บรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข

เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์
เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิทาอริยสัง.

สุดตันตภาชนียํ จบ

๔. สัจจวิภังคินิเทศ^๑

วรรณนาสุดตันตภาชนียํ

ว่าด้วยอุเทศวาร

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสัจจวิภังค์ในลำดับแห่งธาตุวิภังค์ต่อไป
บทว่า จตุตตาริ (๔) เป็นคำกำหนดจำนวน. บทว่า อริยสจฺจจฺานิ (อริยสัง)
เป็นคำแสดงไวยากรณ์ที่กำหนดไว้. ก็พึงทราบวินิจฉัยในอุเทศวารมีคำว่า
ทุกฺขํ อริยสจฺจํ (ทุกขอริยสัง) เป็นต้น.

วิภาคโต นิพฺพจน	ลกฺขณาทิปฺปเภทโต
อตุตฺตตุทฺธารโต เจว	อนฺุณนาริกโต ตถา
กมฺโต อริยสจฺจเจสุ	ยํ ญฺานํ ตสฺส กิจฺจโต
อนฺุโตคฺชานํ ปเภทา	อุปฺมาโต จตุกฺกโต
สุญฺญเตกวธาทีหิ	สภาควิสภาคโต
วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ	วิญฺญูนา สาสนกฺกเม

^๑ บาลีข้อ ๑๔๔

บัณฑิตผู้รู้แจ้ง พึงทราบวินิจฉัยใน

ลำดับคำสอน โดยวิภาค ๑ โดยวิเคราะห์
ศัพท์ ๑ โดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น ๑
โดยอรรถ ๑ โดยถอดความ ๑ โดยไม่หย่อน
ไม่ยิ่ง ๑ โดยลำดับ ๑ โดยกิจแห่งญาณใน
อริยสัจ ๑ โดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลง
ภายใน ๑ โดยอุปมา ๑ โดยจตุกะ (หมวด๔) ๑
โดยสุญญตา (ว่าง) ๑ โดยเป็นธรรมอย่างเดียว
กันเป็นต้น ๑ โดยสภาวะและวิสภาวะ ๑.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยวิภาค

บรรดาอุเทศเหล่านั้น คำว่า โดยวิภาค ได้แก่ อรรถแห่งอริยสัจ ๔
มีทุกข์เป็นต้น พระองค์ทรงจำแนกไว้สัจจะละ ๔ ประการ เป็นของแท้
เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ที่กุลบุตรผู้จะตรัสรู้ทุกข์เป็นต้น พึงตรัสรู้
เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า* **ทุกข์** มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าอันปัจจยปรุงแต่ง
มีอรรถว่าให้เร่าร้อน มีอรรถว่าปรวนแปร อรรถ ๔ แห่งทุกข์นี้ เป็นอรรถของ
ทุกข์ เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น **สมุทัย** มีอรรถว่า
ประมวลมา มีอรรถว่าเป็นเหตุมอบให้ซึ่งผล มีอรรถว่าประกอบไว้ มีอรรถว่า
เป็นเครื่องกังวล ฯลฯ **นิโรธ** มีอรรถว่าสลัดออก มีอรรถว่าสงบ มีอรรถว่า
อันปัจจยปรุงแต่งไม่ได้ มีอรรถว่าเป็นอมตะ ฯลฯ **มรรค** มีอรรถว่าการนำออก
มีอรรถว่าเป็นเหตุ มีอรรถว่าเป็นทัสสนะ (เห็น) มีอรรถว่าเป็นอธิบดี อรรถ ๔

* ขุ. ป. เล่ม ๓๑ ๕๔๕/๔๔๕

แห่งมรรคนี้เป็นอรรถของมรรค เป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น
ดังนี้.

อนึ่ง พระบาลีมีอาทิตยอย่างนี้ว่า ทุกข์ มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่า
อันปัจจุปัจปรุงแต่ง มีอรรถว่าให้เร่าร้อน มีอรรถว่าปรวนแปร เป็นอรรถที่ควร
ตรัสรู้ ดังนี้ พึงทราบสัจจะมีทุกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอรรถสัจจะอย่างละ ๔
ตามที่ทรงจำแนกไว้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยในสัจจะนี้โดยวิภาคก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยวิเคราะห์ศัพท์

ก็ในชื่อว่า โดยวิเคราะห์ศัพท์ และประเภทมีลักษณะเป็นต้น
นี้ พึงทราบสัจจะโดยวิเคราะห์ศัพท์ก่อน.

ในบทว่า **ทุกข์** นี้ ศัพท์ว่า **ทุ** นี้ย่อมแสดงความน่าเกลียด จริงอยู่
ชาวโลกเรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า **ทุบุตร** (บุตรน่าเกลียด) ส่วนศัพท์ว่า **ขิ**
ย่อมปรากฏในความว่างเปล่า เพราะอากาศที่ว่างเปล่าเรียกกันว่า **ขิ** ก็สัจจะ
ที่หนึ่ง นี้ ชื่อว่า **กุจฺฉิต** (น่าเกลียด) เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะมิใช่น้อย
ชื่อว่า **ตุจฺฉิ** (ว่างเปล่า) เพราะเว้นจากความขังยั้ง ความงาม ความสุขและ
เป็นอรรถาที่ชนพาลคิดกัน^๑ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ทุกข์**^๒
(ทุกข์) เพราะเป็นของน่าเกลียด และเป็นของว่างเปล่า.

ศัพท์ว่า **ส** นี้ ในคำว่า **สมุทฺถิ** นี้ ย่อมแสดงการประกอบพร้อม
เช่นในคำเป็นต้นว่า **สมาคโม สมต** (การประชุมกัน รวมกัน) ศัพท์ว่า

๑. คนพาลคิดเห็นว่า...เป็นของเที่ยง สวยงาม เป็นสุข และเป็นอรรถา

๒. คำว่า **ทุกข์** นี้ อีกนัยหนึ่งแยกศัพท์เป็น **ทุ** บทหน้า และ**ขมฺธาตุ** **ลบที่สุคฺธาตุ** สำเร็จรูป
ตามไวยากรณ์เป็น **ทุกข์** แปลว่า **ทนได้ยาก**

อุท นี้ ย่อมแสดงความเกิดขึ้น เช่นในคำเป็นต้นว่า **อุปฺปนฺนํ อุทิตํ** (เกิดขึ้นแล้ว ต้งขึ้นแล้ว). แต่ศัพท์ว่า **อฺย** ย่อมแสดงถึงเหตุ^๑ ก็เมื่อมีการประกอบด้วยปัจจัยที่คงอยู่ สัจจะที่สอง นี้ ก็เป็นเหตุคือการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ทุกฺขสมุทฺยํ** (ทุกข์สมุทัย) เพราะ สัจจะที่สองนี้เป็นเหตุเกิดทุกข์.

อนึ่ง สัจจะที่สาม เพราะศัพท์ว่า **นิ** ย่อมแสดงความไม่มี และศัพท์ว่า **โรธ** ย่อมแสดงถึงผู้ท่องเที่ยว^๒ เพราะฉะนั้น ในสัจจะที่สาม (นิโรธ) นี้ จึงได้แก่ความไม่มีความท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ กล่าวคือการท่องเที่ยวไปในสังสารเพราะว่างจากคติทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรบรรลุสัจจะที่สามนั้นแล้ว ความไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือการท่องเที่ยวไปในสังสาร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ทุกฺขนิโรธํ** (ทุกข์นิโรธ) เพราะเป็น ปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปนั้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ทุกฺขนิโรธ** เพราะเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิด คือความดับสนิทแห่งทุกข์.

อนึ่ง สัจจะที่ ๔ นี้ ย่อมดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ เพราะมุ่งหน้าต่อพระนิพพานนั้นด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ และเป็นปฏิบัติเพื่อถึงความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา**.

ก็เพราะพระอริยมะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมแทงตลอดสัจจะเหล่านั้น ฉะนั้น สัจจะเหล่านั้น จึงตรัสเรียกว่า **อริยสัจจะ** เหมือนอย่างพระดำรัสที่ ตรัสไว้ว่า **จตุตตาริมาณี ภิกฺขเว อริสจฺจานิ กตฺมานิ ๗ เป ๗ อิมานิ**

โฆ ภิกฺขเว จตุตตาริ อริสจฺจานิ อริยา อิมานิ ปฏิวิฆฺณนฺติ ตสฺมา

๑. สมุทฺยํ ในที่นี้ก็คือ สํ + อุท + อย สำเร็จรูปเป็น สมุทฺยํ

๒. ศัพท์นิโรธ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **นิ** หมายถึงความไม่มี ศัพท์ว่า **โรธ** หมายถึงเรื้อนจำสังสาร **นิโรธ** จึงแปลได้อีกว่า **ไม่มีเรื้อนจำในสังสาร**

อริยสัจจานิติ วุจจนติ^๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้
๔ ประการเป็นไฉน? คือทุกขอริยสัจ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้แล พระอริยะทั้งหลายย่อม
แทงตลอดอริยสัจเหล่านี้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกว่า อริยสัจ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อริยสัจ เพราะอรรถว่า เป็นสัจจะของ
พระอริยะดังนี้บ้าง เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า สเทวเก ภิกฺขเว โลก ๑ เป ๑
สทวมนุสฺสตาย ตถาคโต อริโย ตสฺมา อริยสัจจานิติ วุจจนติ
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก
พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์เทวดาและมนุษย์ เพราะฉะนั้น
จึงเรียกว่า สัจจะของพระอริยะ^๒.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัจ เพราะความที่อริยสัจเหล่านั้นอันพระ-
อริยะตรัสรู้แล้วบ้าง เพราะความสำเร็จโดยความเป็นอริยะบ้าง เหมือนอย่าง
ที่ตรัสว่า อิมสฺส โข ภิกฺขเว จตฺตุนํ อริยสัจจํ ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา
ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจติ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
ตถาคตเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชาวโลกเรียกว่า อริยะ เพราะตรัสรู้
อริยสัจ ๔ เหล่านี้แลตามความจริง.

อีกอย่างหนึ่งแล ชื่อว่า อริยสัจ เพราะอรรถว่า เป็นสัจจะอันประเสริฐ
คำว่า อริยะนี้มีอธิบายว่าเป็นของแท้ เป็นของไม่ผิด ไม่เป็นของคลาดเคลื่อน
เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตารี อริสัจจานิ ตถานิ
อวิตถานิ อนนฺถญฺจกานิ ตสฺมา อริยสัจจจานิติ วุจฺจนฺติ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย

อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล เป็นของแท้ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ (สัจจะอันประเสริฐ) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสัจจะนี้โดยวิเคราะห์เพียงเท่านี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้นอย่างไร จริงอยู่ ใน สัจจะ ๔ เหล่านี้ **ทุกขสัจจะ**มีการเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความให้เร่าร้อน เป็นรส มีปวัตติเป็นปัจจุภูฐาน. **สมุทัยสัจจะ** มีเหตุเป็นแดนเกิดเป็น ลักษณะ มีการไม่เข้าไปตัดเป็นรส มีलिโพธเป็นปัจจุภูฐาน. **นิโรธสัจจะ** มีความสงบเป็นลักษณะ มีการไม่จุติเป็นรส มีการไม่มีนิमितเป็นปัจจุภูฐาน. **มรรคสัจจะ** มีการนำออกเป็นลักษณะ มีการประหากิเลสเป็นรส มีภูฐานะ (คือการออก) เป็นปัจจุภูฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๔ นี้มีปวัตติ (การเป็นไป) มีปวัตตนะ (เหตุ ให้เป็นไป) มีนิวัตติ (ความกลับ) มีนิวัตตนะ (เหตุให้กลับ) เป็นลักษณะ โดยลำดับ* และมีสังขตะ (คือธรรมชาติอันปัจจัยปรุงแต่ง) มีตัณหา มีอสังขตะ (คือธรรมชาติอันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง) มีทัสสนะ (การเห็น) เป็นลักษณะตาม ลำดับเหมือนกันแล.

พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทมีลักษณะเป็นต้นในที่นี้ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

ก็ในชื่อว่า โดยอรรถและโดยถอดความ นี้ พึงทราบโดยอรรถ ก่อน หากมีคำถามว่า อะไรเป็นอรรถของสัจจะ ก็จะมีคำตอบอย่างพิสดาร ๑ คำว่า ประวัติหมายถึงทุกขสัจจะ ปวัตตนะหมายถึงสมุทัย นิวัตติหมายถึงนิโรธ นิวัตตนะ หมายถึงมรรค (ผู้แปล)

ว่า ภาวะใด เมื่อบุคคลเพ่งอยู่ด้วยปัญญาจักขุ ย่อมไม่วิปริตเหมือนมายากล
ไม่ลวงตาเหมือนนพชัยแคด ไม่เป็นสภาวะที่ใคร ๆ หาไม่ได้เหมือนอัตตาของ
พวกเคียรถีย์ โดยที่แท้เป็นโคจร (อารมณ์) ของอริยญาณ โดยประการมี
การเบียดเบียน (ทุกขสัง) มีเหตุเป็นแดนเกิด (สมุทัยสัง) มีความสงบ
(นิโรธสัง) มีการนำออก (มรรคสัง) ซึ่งเป็นของแท้ ไม่วิปริต เป็นของจริง
ที่เดียว ภาวะที่สังจะเป็นของแท้ ไม่วิปริต เป็นของจริง เป็นดังลักษณะไฟ
และเป็นดังธรรมชาติของสัตว์โลก (ต้องเกิดแก่เจ็บตาย) นั้น บัณฑิตพึงทราบว่
เป็นอรรถของสังจะ เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า อิทิ ทุกฺขนฺติ โข ภิกฺขเว
ตถเมตํ อวิตเมตํ อนนฺตญฺจเมตํ คุก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า นี้ทุกข
ดังนี้แล นั้นเป็นของแท้จริง นั้นเป็นของไม่ผิด นั้นไม่เป็นไปโดยประการอื่น
เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง

นาพาทกํ ยโต ทุกฺขํ ทุกฺขา อญฺญํ น พาทกํ
พาทกตฺตนิยามน ตโต สจฺจमितํ มตํ

นอกจากทุกขแล้ว ตัวเบียดเบียนย่อม
ไม่มีตัวเบียดเบียนอื่นนอกจากทุกขก็หาไม่มี
เพราะฉะนั้น ทุกขนี้ บัณฑิตจึงรู้ว่าเป็น
สังจะ โดยกำหนดธรรมดาว่าเป็นตัวเบียด-
เบียน.

ตํ วินา นานญฺจโต ทุกฺขํ น โหติ น จ ตํ ตโต
ทุกฺขเหตุนิยามน อิติ สจฺจํ วิสตุตฺติกา

เว้นจากต้นหานั้นแล้วทุกขย่อมไม่มี
แต่เหตุอื่น และทุกขนั้นย่อมไม่มีจากต้นหา

นั่นก็หาไม่ เพราะฉะนั้น ตัณหาตัวชัดช่วย
ไปในอารมณ์ต่าง ๆ นั้น บัณฑิตจึงรู้ว่า
เป็นสัจจะ โดยกำหนดอรรถว่าเป็นเหตุแห่ง
ทุกข์.

นาถุณา นิพพานโต สนฺติ สนฺตํ น จ น ตํ ยโต
สนฺตภาวนิยามเน ตโต สจฺจमितํ มตํ

ความสงบอื่นนอกจากพระนิพพาน
แล้วย่อมไม่มี และพระนิพพานนั้นเว้นจาก
ความสงบก็หาไม่มี เพราะฉะนั้น พระ-
นิพพานนี้ บัณฑิตจึงรู้ว่า เป็นสัจจะ โดย
กำหนดอรรถว่าเป็นความสงบ.

มคฺคา อญฺญํ น นิยุยานํ อนิยุยานํ น จาปี โส
ตจฺจนิยุยานภาวตฺตา อิติ โส สจฺจสมฺมโต

นอกจากมรรคแล้ว เครื่องนำออก
อย่างอื่นย่อมไม่มี แม้มรรคนั้นมิใช่เครื่อง
นำออกก็หาไม่ เพราะฉะนั้น มรรคนั้น
บัณฑิตจึงรู้ว่า เป็นสัจจะ เพราะอรรถว่าเป็น
เครื่องนำออกอย่างแท้จริง.

อิติ ตจฺจนวิปฺลลาส ญฺตภาวํ จตฺตสุปี
ทฺกุขาทิสฺสวีสเสน สจฺจจตุํ อาหุ ปญฺชิตา

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวภาวะอันแท้ไม่

แปรผัน เป็นของจริงในสัจจะทั้ง ๔ มีทุกซ์

เป็นต้น โดยไม่แปลกกันว่า เป็นอรรถแห่ง

สัจจะ ด้วยประการฉะนี้แล.

พึงทราบวินิจฉัยสัจจะโดยอรรถ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยถอดความ

พึงทราบวินิจฉัย โดยถอดเอาความ อย่างไร ? สัจศัพท์ใน
อริการนี้ ย่อมปรากฏในอรรถมิใช่น้อย อย่างไร คือสัจศัพท์ ย่อมปรากฏ
ในวจาสัจจะ(พูดจริง)เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **สจฺจํ ภณฺเณ น กุขุณฺเณยฺย**
บุคคลพึงกล่าวคำสัจย์ ไม่พึงโกธ. ที่ปรากฏในวิรติสัจจะ (มุสาวาทวิรติ)
เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **สจฺเจ จิตฺตา สมณพฺรหฺมาหฺมณา สมณพฺรหฺมาหฺมณํ**
ผู้ตั้งอยู่ในสัจจะ. ที่ปรากฏใน **ทิกฺขุจิสฺสจฺจะ** (จริงโดยทิกฺขุ) เหมือนในประโยค
มีอาทิว่า **กสฺมา นู สจฺจจฺานิ วทฺหฺติ นานาปวาทิยาเส กุสลาททานา**
เพราะเหตุไรหนอ พวกสมณพราหมณ์จึงกล่าวสัจจะไปต่าง ๆ คือเป็นผู้อ้างตน
ว่าเป็นผู้ฉลาดกล่าวยืนยันสัจจะหลายอย่าง. ที่ปรากฏใน **ปรมฺมตฺตสฺสจฺจะ** คือ
นิพพานและมรรค เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **เอกํ หิ สจฺจํ น ทฺุติยมฺตฺุติ**
สัจจะมีอย่างเดียวไม่มีอย่างที่สอง. ที่ปรากฏใน **อริยสฺสจฺจะ** เหมือนในประโยค
มีอาทิว่า **จตฺตุนฺหนํ สจฺจจฺานํ กติ กุสลา บรรดาสฺสจฺจะ ๔ สฺสจฺจะที่เป็นกุศลมี**
เท่าไร. แม้ในที่นี้ สัจศัพท์นี้นั้นย่อมเป็นไปในอริยสัจจะ (สัจจะอันประเสริฐ)
ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยโดยถอดความในสัจจะนี้ ฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจจัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

ในชื่อว่า **ไม่หย่อนไม่ยิ่ง** นี้ หากมีคำถามว่า ก็เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอริยสัจไว้ ๔ เท่านั้นไม่หย่อนไม่ยิ่ง ตอบว่าเพราะไม่มีสัจจะอย่างอื่น และนำออกข้อใดข้อหนึ่งก็ไม่ได้ จริงอยู่ สัจจะอื่นยิ่งกว่าสัจจะ ๔ เหล่านี้ หรือว่าบรรดาสัจจะ ๔ เหล่านี้จะพื้งนำออกไปสักข้อหนึ่ง หาได้ไม่ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้มีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ในโลกนี้ พื้งเอ่ยอ้างว่า ทุกข์ที่พระสมณโคดมแสดงไว้นี้ ไม่ใช่ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น เราจักเว้นทุกขอริยสัจนี้แล้วบัญญัติทุกขอริยสัจอื่น ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่เป็นได้ ดังนี้ และดังที่ตรัสไว้มีอาทิอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งจะพื้งกล่าวอย่างนี้ว่า นั่นมิใช่ทุกขอริยสัจข้อที่หนึ่งที่สมณโคดมทรงแสดงไว้ เราจักบอกละเลิกทุกขอริยสัจข้อที่หนึ่งนั้นเสียแล้วบัญญัติทุกขอริยสัจข้อที่หนึ่งอย่างอื่นใหม่ ข้อนี้มีฐานะที่จะมีได้ดังนี้*.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะตรัสบอกความเป็นไปแห่งทุกข์ ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ และเมื่อจะตรัสบอกความไม่เป็นไป ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งอุบาย (เป็นเครื่องสลัดออก) เพราะฉะนั้น จึงตรัสอริยสัจไว้ ๔ เท่านั้น เพราะความที่สัจจะเหล่านั้นมีความเป็นไป (ปวัตติ) ความไม่เป็นไป (นิวัตติ) และเหตุแห่งความเป็นไป ความไม่เป็นไปทั้งสองอันมีสัจจะ ๔ นี้เป็นอย่างยิ่ง.

อนึ่ง พระองค์ตรัสอริยสัจ ๔ เท่านั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งปริยญา-
ธรรม (ธรรมที่ควรกำหนดรู้) ปหัตตัพพธรรม (ธรรมที่ควรละ) สัจฉิกา-
ตัพพธรรม (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง) ภาเวตัพพธรรม (ธรรมที่ควรเจริญ) และ

* ส . มหาวาร. เล่มที่ ๑๕ ๑๖๕๗/๕๓๘

ตรัสไว้ ๔ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา วัตถุที่อาศัยเกิดของตัณหา ความดับ
ตัณหา และอุปายเป็นเครื่องดับตัณหา และตรัสไว้ ๔ แม้ด้วยอำนาจแห่งความ
อาลัย เหตุที่ยินดีในอาลัย การถอนขึ้นซึ่งอาลัยและอุปายเป็นเหตุถอนขึ้นซึ่ง
อาลัย.

พึงทราบวินิจฉัยโดยไม่หยาบไม่ยิ่งในอธิการนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ชื่อว่า **โดยลำดับ** แม่นี้ ได้แก่ ลำดับแห่งเทศนานั่นเอง ก็ใน
อริยสัจ ๔ เหล่านี้ ทุกขสัจจะ เป็นสัจจะที่รู้ได้ง่าย เพราะเป็นของหยาบ และ
เพราะเป็นของทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหมด ฉะนั้น จึงตรัสไว้ก่อน สมุทัยสัจจะตรัส
ไว้ในลำดับแห่งทุกขสัจจะนั้นเพื่อแสดงเหตุของทุกขสัจจะนั่นเอง นิโรธสัจจะ
ตรัสไว้โดยลำดับสมุทัยสัจจะนั้น เพื่อแสดงให้รู้ว่า เพราะเหตุดับ ผลจึงดับ
มรรคสัจจะตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุปายเครื่องบรรลุนิโรธสัจจะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสทุกขก่อน เพื่อให้เกิดความ
สังเวชแก่พวกสัตว์ผู้ยินดีและปรารถนาความสุขในภพ ตรัสสมุทัยในลำดับแห่ง
ทุกขนั้น เพื่อให้รู้ว่า ทุกขนั้นตัณหามิได้สร้างแล้วย่อมไม่มา มันย่อมมีเพราะ
เหตุภายนอกมีพระอิศวรบันดาลก็หาไม่ ที่แท้มันย่อมมีเพราะตัณหานี้ ต่อจาก
นั้นก็ตรัสนิโรธ เพื่อให้เกิดความโล่งใจ ด้วยการเห็นอุปายเป็นเครื่องสลัดออก
แก่สัตว์ผู้มีใจสลดซึ่งแสวงหาอุปายเป็นเครื่องออกจากทุกข เพราะความเป็นผู้
ถูกทุกขพร้อมทั้งเหตุ (ตัณหา) ครอบงำแล้ว ต่อจากนั้นก็ตรัสมรรคอันเป็น
ธรรมให้ถึงนิโรธ เพื่อบรรลุนิโรธ.

พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยลำดับในสัจจะนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจ

ชื่อว่า โดยกิจแห่งญาณในอริยสัจ นี้ อธิบายว่า พึงทราบวินิจฉัย
แม้โดยกิจแห่งสัจญาณ จริงอยู่ สัจญาณมี ๒ อย่าง คือ

อนุโพชฌญาณ (ญาณที่รู้โดยลำดับ)

ปฏิเวชฌญาณ (ญาณที่แทงตลอด).

บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น **อนุโพชฌญาณ** เป็นโลกิยะย่อมดำเนินไปใน
นิโรธและมรรค ด้วยอำนาจแห่งการสดับฟังเป็นต้น. ปฏิเวชฌญาณเป็นโลกุตระ
ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้วแทงตลอดสัจจะแม้ทั้ง ๔ โดยกิจ เหมือนอย่าง
ที่ตรัสไว้ว่า โย โภจิ ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสตี ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี
ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสตี ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทมฺปิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ผู้ใดผู้หนึ่งเห็นทุกข์ ผู้นั้นย่อมเห็นแม่ทุกข์สมุทัย ย่อมเห็นแม่ทุกขนิโรธ
ย่อมเห็นแม่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา*. พึงกล่าวพุทธวจนะ (ในสูตรนี้) แม้
ทั้งหมด.

อนึ่ง ญาณที่เป็นโลกิยะในสัจญาณ ๔ เหล่านี้ **ทุกขญาณ** (ญาณใน
ทุกข์) ย่อมห้ามสักกายทิฏฐิที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจแห่งความครอบงำโดย
ปริยฐาน. **สมุทยญาณ** (ญาณในสมุทัย) ย่อมห้ามอุจเฉททิฏฐิ. **นิโรธญาณ**
(ญาณในนิโรธ) ย่อมห้ามสัสสตทิฏฐิ. **มรรคญาณ** (ญาณในมรรค) ย่อม
ห้ามอกิริยทิฏฐิ.

อีกอย่างหนึ่ง **ทุกขญาณ** ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในผลกล่าวคือ
ความสำคัญในเบญจขันธ์ซึ่งปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และ

* ตี . มหาวาร. เล่ม ๑๕ ๑๓๑๑/๕๔๓

อตฺตา ว่ามีความข้งยืน มีความงาม มีสุข และมีอตฺตา สมุทยญฺญาน ย่อม
ห้ามความปฏิบัติผิดให้เหตุ ที่เป็นไปในการนับถืออย่างยิ่งคือในสิ่งที่มีโทษเหตุ
ว่าเป็นเหตุ โดยเข้าใจว่า โลก ย่อมเป็นไปโดยพระอิศวร โดยพระผู้เป็นประธาน
โดยพระกาฬ และโดยภาวะของตนเองเป็นต้น นิโรชญฺญาน ย่อมห้ามความ
ปฏิบัติผิดในนิโรชที่ยึดถือในรูปโลก และในภูมิที่เป็นยอดโลกเป็นต้น ว่าเป็น
พระนิพพาน* มรรคญฺญาน ย่อมห้ามความปฏิบัติผิดในอุบายที่เป็นไปด้วย
ความยึดถือในมรรคที่ไม่บริสุทฺธิ์ อันต่างโดยกามสุขัลลิตานุโยคและอตฺตคคิลมถา-
นุโยคว่าเป็นมรรคอันบริสุทฺธิ์ เพราะเหตุ นั้น บัณฑิตจึงประพันธ์คำคาถานี้ไว้ว่า

โลก โลกบุปฺภเว โลกตฺถกเม สิเว จ ตฺทูปาย

สมมุยฺหติ ตาว นโร น วิชานติ ยาว สจฺจจฺานิ

นรชน ยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลาย

ตราบใด เขาก็ย่อมลุ่มหลงในโลก (ทุกข์) ใน

เหตุเกิดของโลก (สมุทัย) ในพระนิพพาน

อันเป็นที่ดับไปแห่งโลก และในอุบายของ

ความดับโลกนั้น (มรรค) อยู่ตราบนั้น.

พึงตราบวินิจฉัยโดยกิจแห่งญาณในอริยสัจจะนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลงภายใน

ชื่อว่า โดยประเภทแห่งธรรมที่ยังลงภายใน ความว่า จริงอยู่ ยก

เว้นค้นหาและอนาสวธรรม (ธรรมที่ไม่มีอาสวะ) แล้วธรรมทั้งหมดที่เหลือนับว่า

* พวกอุทกดาบสและอาพารดาบส ถืออรูปโลกว่าเป็นนิพพาน พวกนิครนถ์ถือยอดภูมิ (โลก

อุปีกา) ว่าเป็นนิพพาน (มหาภูติกา)

หยังลงภายใน ในทุกขสัจ. ตัณหาวิจิริต ๓๖ หยังลงภายใน โหสมุทขสัจ. นิโรธสัจไม่มีอะไรเจือปน ธรรมมีวิมังสีทิธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาผลและ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นประมุขเป็นธรรมหยังลงภายใน ในมรรคสัจ. วิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้นโดยอิงอาศัยสัมมาสังกัปปะเป็นธรรม หยังลงภายใน วิจิสูจิริต ๔ โดยอิงอาศัยสัมมาวาจาเป็นธรรมหยังลงภายใน กาย ทูจิริต โดยอิงอาศัยสัมมากรรมันตะเป็นธรรมหยังลงภายใน ความมักน้อยและความสันโดษโดยมีสัมมาอาชีวะเป็นประมุขเป็นธรรมหยังลงภายในนับเข้าใน มรรคสัจ. อีกอย่างหนึ่ง เพราะสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะทั้งหมด เหล่านี้เป็นอริยกันตศีล เพราะศีลอันบุคคลพึงรับด้วยมือคือศรัทธา และเพราะ ความที่ศีลจะมีอยู่ก็เพราะความที่สัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้นมีอยู่ สัทธินทรีย์ สัทธา ผละ ฉันททิธิบาท จึงเป็นชาติหยังลงในภายใน. สัมมปฺปธาน ๔ วิริยทิ- ธิบาท วิริยินทรีย์ วิริยผละ วิริยสัมโพชฌงค์ โดยอิงอาศัยสัมมาวายามะเป็นธรรม หยังลงภายใน สติปฏิฐาน ๔ สตินทรีย์ สติผละ และสติสัมโพชฌงค์ โดยอิง อาศัยสัมมาสติ เป็นธรรมหยังลงภายใน สมาธิอย่างละ ๓ คือสมาธิมีวิตกและ มีวิจาร์เป็นต้น จิตตสมาธิ สมาธินทรีย์ สมาธิผละ ปิติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิ สัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นธรรมหยังลงภายใน คือนับเข้าในมรรคสัจ.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ประเภทแห่งธรรมที่หยังลงภายในสัจจะนี้ ด้วย ประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอุปมา

ก็ในข้อว่า โดยอุปมานี้ พึงเห็นทุกขสัจเหมือนของหนัก สมุทขสัจ เหมือนการถือของหนัก นิโรธสัจเหมือนวางของหนัก มรรคสัจเหมือนอุบาย

เป็นเครื่องวางของหนัก. อนึ่ง ทุกขสังเป็นดังโรค สมุทยสังเป็นดังสมุฏฐาน
ของโรค นิโรธสังเป็นดังความสงบของโรค มรรคสังเป็นดังเภสัช.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขสังเปรียบเหมือนมีภิกษาหาได้โดยยาก สมุทยสัง
เปรียบเหมือนฝนไม่ดี นิโรธสังเปรียบเหมือนมีภิกษาหาได้ง่าย มรรคสัง
เปรียบเหมือนฝนดี.

อีกอย่างหนึ่ง พิงทราบสังจะเหล่านี้โดยอุปมาประกอบด้วยคนมีเวร
มูลเหตุแห่งเวร การถอนขึ้นซึ่งเวร อุบายการถอนขึ้นซึ่งเวร และพิงทราบ
ด้วยต้นไม้มิพิช รากเหง้าของต้นไม้มิพิช การโค่นตัดต้นไม้มิพิช อุบาย
โค่นตัดต้นไม้มิพิช และพิงทราบด้วยมีภักย เหตุที่มีภักย ความปลอดภักย อุบาย
ให้ปลอดภักย และพิงทราบด้วยฝิ่งนี้ ห้วงน้ำใหญ่ของฝิ่งนี้ ฝิ่งโน้น และผู้พยายาม
ให้ถึงฝิ่งโน้นนั้นแล.

พิงทราบวินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยจตุกะ (หมวด ๔)

ชื่อว่า โดยจตุกะ ความว่า ก็บรรดาสังจะ ๔ เหล่านี้ ธรรมที่
เป็นทุกข์แต่ไม่ใช่ทุกข์อริยสังก็มี ธรรมที่เป็นอริยสังไม่เป็นทุกข์ก็มี ธรรมที่
เป็นทุกข์ด้วยเป็นอริยสังด้วยก็มี ธรรมที่ไม่เป็นทุกข์และไม่ใช่อริยสังก็มี.
ในสมุทยเป็นต้นกัณยนี้.

ในจตุกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผล
ทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ โดยพระบาลีว่า ยถาจิ
ตํ ทุกุขํ (สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์)* แต่ไม่ใช่อริยสัง นิโรธเป็นอริยสัง

* ตํ . ขนุชาว เล่ม ๑๗ ๔๒/๒๘

แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสังทั้ง ๒ นอกนี้ (สมุทัยและมรรค) พึงเป็นทุกข์ เพราะความไม่เที่ยง แต่ไม่ใช่ทุกข์โดยที่กัลบุตรผู้อยู่ประพาศิพรหมจรรย์ใน พระผู้มีพระภาคเจ้ากำหนดรู้ ส่วนอุปาทานชั้น ๕ เว้นค้นหาแล้วเป็นทั้งทุกข์ เป็นทั้งอริยสังโดยประการทั้งปวง ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรค และสามัญผล ทั้งหลายไม่ใช่ทุกข์โดยสภาวะที่กัลบุตรผู้อยู่ประพาศิพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกำหนดรู้ ทั้งไม่ใช่อริยสัง.

พึงทราบการประกอบแม่ในสมุทัยเป็นต้น* ตามสมควรแล้ววินิจฉัย ในอริยสังนี้โดยตุกะ ด้วยประการฉะนี้แล.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยสุญญตา (ว่าง)

ในข้อว่า โดยสุญญตาและโดยเป็นธรรมอันเดียวกันเป็นต้น นี้ พึงทราบโดยสภาพว่างก่อน. จริงอยู่ โดยปรมัตถ์ สังจะทั้งหมดทีเดียว พึง ทราบว่า เป็นสภาพว่าง เพราะไม่มีผู้เสวย ไม่มีผู้ทำ ไม่มีผู้ดับ ไม่มีผู้ เคน ด้วยเหตุนี้ นักปราชญ์จึงประพันธ์คำกล่าวนีไว้ว่า

* ในข้อสมุทัยเป็นต้น กิเลสที่เป็นสมุทัย (นอกจากค้นหา) เป็นสมุทัยเพราะอรธว่าทำให้ เกิดทุกข์แต่ไม่ใช่อริยสังที่เป็นสมุทัย นิโรธเป็นอริยสังแต่ไม่เป็นสมุทัย ทุกข์และมรรครวม ๒ พึงเป็นสมุทัยก็ได้เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดผลของตน แต่ไม่เป็นสมุทัยที่เป็นปหัตตพ- ธรรม ค้นหาเป็นทั้งสมุทัยเป็นทั้งอริยสัง ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผลไม่เป็น สมุทัยที่จะต้องละ และไม่เป็นอริยสัง (เป็นสังจวิมุตติ)

ในนิโรธ สังขารนิโรธ และนิโรธสมาบัติเป็นนิโรธแต่ไม่เป็นนิโรธอริยสัง สมุทัยเป็น อริยสังแต่ไม่เป็นนิโรธ ทุกข์และมรรคทั้ง ๒ เป็นนิโรธก็ได้เพราะเป็นขณนิโรธ แต่ไม่ใช่ นิโรธ สังจะ. อสังขะเป็นทั้งนิโรธเป็นทั้งอริยสังธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคและสามัญผลไม่เป็นนิโรธ และไม่ใช่อริยสัง

องค์มรรคอื่นจากอริยมรรคเป็นมรรคแต่ไม่ใช่อริยมรรค นิโรธเป็นอริยสังแต่เป็น มรรค ทุกข์และสมุทัยทั้ง ๒ เป็นมรรคก็ได้เพราะเป็นทางไปสู่ภพแต่มีใช่อริยมรรคที่ควรเจริญ เพื่อนิโรธ นิโรธคามินีปฏิปทาเป็นทั้งมรรค เป็นทั้งอริยสังโดยประการทั้งปวง ธรรมที่สัมปยุต ด้วยมรรคและสามัญผลไม่เป็นมรรค และไม่เป็นอริยสัง (เก็บความจากมหาฎีกา)

ทุกขเมว हि न गोचि तुक्चिโต

การโก น กิริยาว วิชชติ

อตุถิ นิพพุติ น นิพพุโต ปุมา

มคฺคมตฺติ คมโถ น วิชชติ

ความจริง ทุกข์เท่านั้นมีอยู่ แต่
บุคคลไร ๆ ผู้เป็นทุกข์หาไม่มี การทำมีอยู่
แต่ผู้ทำหาไม่มี ความดับมีอยู่ แต่บุคคลผู้
ดับหาไม่มี ทางมีอยู่ แต่บุคคลผู้เดินหาไม่มี^๑

อีกอย่างหนึ่ง

ความว่างในสังขะ ๔ เหล่านี้ พึง
ทราบอย่างนี้ คือ สังขะ ๒ บทแรกว่างจาก
ความเที่ยง ความงาม ความสุข และอิตตา
อมตบทคือพระนิพพานว่างจากอิตตา มรรค
ว่างจากความยั่งยืน ความสุข และอิตตา.

อีกอย่างหนึ่ง สังขะ ๓ ว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสังขะ ๓ ที่
เหลือ. อีกอย่างหนึ่ง ในสังขะ ๔ เหล่านี้ เหตุว่างจากผล เพราะไม่มีทุกข์ใน
สมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค เหตุไม่รวมกับผล เหมือนดังปกติ (ประพฤติ)^๒

๑. ทุกข์เป็นสังขะสวนบุคคลเป็นบัญญัติ สังขะเป็นของมีอยู่โดยปรมัตถ์ บัญญัติไม่มีโดยปรมัตถ์
การกระทำมีอยู่ท่านหมายเอาต้นหาเป็นเหตุกระทำ มิได้หมายเอาบุคคลซึ่งเป็นบัญญัติ. ความ
ดับหมายถึงนิพพาน ไม่ใช่บุคคลเป็นผู้ดับ. ทางหมายถึงมรรค ๘ มีอยู่จริง ส่วนบุคคลผู้เดิน
ไม่มี เพราะมิใช่บุคคล.

๒. ลัทธิภายนอกชื่อว่าปกติวาที มีความเห็นว่า ปกติเดิมเหตุรวมอยู่กับผล ต่อมาจึงแยกออกเป็น
คนละอย่าง ลัทธิสมวายวาทীগี้ทำนองเดียวกัน.

ของลัทธิทั้งหลายมีปกติวาทีเป็นต้น. และผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะความทุกข์
กับสมุทัย และนิโรธกับมรรคมิได้เป็นอันเดียวกัน ผลนั้นมีได้เป็นอย่างดี
กับเหตุ เป็นเหตุผล เหมือนอนุทั้ง ๒ ของลัทธิทั้งหลาย มีสมวายวาทีเป็นต้น
เพราะเหตุนี้ นักปราชญ์จึงประพันธ์คำคาถานี้ไว้ว่า

ตยมิช นิโรธสุญญ ตยเน เตนปี นิพพุติ สุญญา

สุญโล ผลเน เหตุ ผลํ ปี ตํ เหตุนา สุญญํ

บรรดาอริยสัจจะ ๔ นี้ สัจจะ ๓ ว่าง

จากนิโรธ นิโรธ (นิพพุติ) เล่าก็ว่างจาก

สัจจะ ๓ แม้นั้น สัจจะที่เป็นเหตุว่างจาก

สัจจะที่เป็นผล แม้อัจจะที่เป็นผลนั้นเล่าก็

ว่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในสุญญตา (ว่าง) อย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยเป็นธรรมอย่างเดียวกันเป็นต้น

ชื่อว่า โดยเป็นธรรมอย่างเดียวกันเป็นต้น ความว่า ก็บรรดาอริยสัจจะ
๔ เหล่านั้น ทุกข์ทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่ามีอย่างเดียวกันเพราะเป็นปวัตติ (คือเป็น
ธรรมหมุนไปในวัฏฏะ) เป็น ๒ อย่างโดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ อย่างโดย
แยกเป็นอุปัตติภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็น ๔ อยู่ โดยประเภท
แห่งอาหาร ๔ เป็น ๕ อย่างโดยประเภทแห่งอุปาทานชั้น ๕.

แม้สมุทัย ชื่อว่ามีอย่างเดียวกัน เพราะเป็นสภาพให้วัฏฏะหมุนไป เป็น
๒ อย่างโดยเป็นธรรมสัมปยุตด้วยทกฺขิ และไม่สัมปยุตด้วยทกฺขิ เป็น ๓ อย่าง
โดยแยกเป็น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เป็น ๔ อย่างเพราะเป็นโทษ

อันมรรค ๔ พึงละ เป็น ๕ อย่างโดยแยกอารมณ์ มีความยินดียิ่งในรูปเป็นต้น เป็น ๖ อย่างโดยประเภทแห่งกองค้นหา ๖.^๑

นิโรธชื่อว่ามีอย่างเดียว เพราะเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยาย (อ้อม) นิโรธเป็น ๒ อย่างโดยเป็นสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุอุปาทิเสสนิพพาน เป็น ๓ อย่างเพราะสงบภพทั้ง ๓ เป็น ๔ อย่างเพราะเป็นอารมณ์ให้มรรค ๔ บรรลุ เป็น ๕ อย่างเพราะสงบความยินดียิ่ง ๕ (มีรูปารมณ์เป็นต้น) เป็น ๖ อย่าง โดยประเภทแห่งความสิ้นไปแห่งกองค้นหา ๖.

แม้มรรคเล่าก็ชื่อว่ามีอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมควรเจริญ เป็น ๒ อย่างโดยแยกเป็นสมณะและวิปัสสนา อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒ อย่างโดยประเภท แห่งทัตสนะ (โสดามรรค) และภาวนา (มรรค ๓ ที่เหลือ) เป็น ๓ อย่าง โดยประเภทธรรมชั้น ๓ (มีศีลชั้นเป็นต้น). จริงอยู่ มรรคนี้ เพราะเป็น สัปเปตสธรรม^๒ จึงสงเคราะห์ (รวมเข้า) ด้วยชั้น ๓ ที่เป็นนิปปเทสธรรม^๓ เหมือนหัวเมืองรวมอยู่ด้วยราชอาณาจักรนั้น. เหมือนอย่างพระธัมมทินนา- เดरिकกล่าวแก้ปัญหาวิสาขอุบาสกว่า คุณก่อนวิสาขะผู้มีอายุ ชั้น ๓ พระผู้มี- พระภาคเจ้าไม่ทรงสงเคราะห์ด้วยอริยมรรคมืองค์ ๘ ส่วนอริยมรรคมืองค์ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์ด้วยชั้น ๓ แล คุณก่อนท่านวิสาขะ สัมมา- วาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ พระองค์ทรงสงเคราะห์ในศีลชั้น สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ พระองค์ทรงสงเคราะห์ในสมาธิชั้น สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ พระองค์ทรงสงเคราะห์ในปัญญาชั้น ดังนี้^๔

๑. กองค้นหา ๖ คือ รูปค้นหา สัตตค้นหา คันธค้นหา รสค้นหา โภจณูปพัตถา ธรรม ค้นหา

๒. สัปเปตสธรรม หมายถึง ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงไว้เป็นบางส่วน (ส่วนเล็ก)

๓. นิปปเทสธรรม หมายถึง ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยสิ้นเชิง (ส่วนใหญ่).

๔. ม. มุ. เล่ม ๑๒ ๕๐๘/๕๔๕.

เพราะในอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ มรรคมีสัมมามาจาเป็นต้นเป็นศีลอย่างเดียว ฉะนั้น มรรค ๓ มีสัมมามาจาเป็นต้นนั้น พระองค์จึงทรงสงเคราะห์ด้วยศีลชั้นนี้ โดยกำเนิดของตน แม้ในพระบาลีพระองค์ทรงทำนิเทศไว้ด้วยสัตตมวิภักติ ว่า **ศีลขนฺธ**^๑ ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบด้วยอำนาจแห่งศตยวิภักติ เท่านั้น.

อนึ่ง ในมรรค ๓ มีสัมมามาขามะเป็นต้น สมาธิย่อมไม่อาจแน่วแน่ (เป็นอุปปนา)ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่งในอารมณ์ตามธรรมดาของตนได้ แต่เมื่อวิริยะยังกิจคือการประคองจิตไว้ให้สำเร็จ และเมื่อสติยังกิจคือการไม่พินเพื่อน ให้สำเร็จอยู่ สมาธิก็ย่อมแน่วแน่ได้. ในข้อนี้ มีอุปมาดังนี้ เปรียบเหมือน สหาย ๓ เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่า พวกเราจักเล่นนกกษัตฤกษ์^๒ คนหนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานสะพรั่ง แม้เอื้อมมือไปก็ไม่อาจเก็บได้ ที่นั้นสหายคนที่สองจึงก้มหลังให้ สหายคนที่หนึ่งนั้นแม้ยืนบนหลังสหายคนที่สองแล้วตัวยังอยู่ ไม่อาจเก็บดอกไม้ได้ ที่นั้นสหายคนที่สามนอกนี้จึงเอียงไหล่ไป สหายคนที่หนึ่งนั้นจึงยืนบนหลังสหายคนหนึ่ง เหนียวไหล่สหายคนหนึ่ง จึงเลือกเก็บดอกไม้ทั้งหลายตามชอบใจ ประดับกายเล่นนกกษัตริ จันใด ข้ออุปมาขนี้ พึงเห็นฉนั้น.

จริงอยู่ ธรรม ๓ มีสัมมามาขามะเป็นต้น เกิดพร้อมกันเหมือนสหาย ๓ คน เข้าไปสู่อุทยานพร้อมกัน. อารมณ์เหมือนต้นจำปามีดอกบานสะพรั่ง. สมาธิไม่สามารถแน่วแน่ด้วยความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ในอารมณ์ตามธรรมดาของตนเหมือนสหายคนที่หนึ่ง แม้เอื้อมมือไปก็ไม่อาจเก็บได้. วายามะ (ความ

๑. คำว่า ศีลขนฺธ แปลว่า ในศีลชั้นนี้ แต่ท่านอรรถกถาจารย์ให้แปลว่า ด้วยศีลชั้นนี้.
๒. งานประจำปี

เพียร) เหมือนสหายนที่ก้มหลังให้. สติเหมือนสหายนที่ยืนให้ไหล่ บรรดา สหาย ๓ คนนั้น สหายคนหนึ่งขึ้นบนหลังสหายคนหนึ่ง ยึดไหล่สหายคนหนึ่ง ย่อมอาจเก็บดอกไม้ได้ตามปรารถนา ฉันท สมาริก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อความ เพียรยังกิจคือการประคองจิตให้สำเร็จอยู่ และเมื่อสติยังกิจคือการไม่พินเพื่อน ให้สำเร็จอยู่ ได้อุปการะแล้วย่อมอาจแน่วแน่โดยมีอารมณ์เป็นหนึ่งในการมรรค เพราะฉะนั้น ในมรรค ๓ เหล่านี้ มรรคคือสมาธิเท่านั้น พระองค์ทรงสงเคราะห์ ด้วยสมาธิขั้นโดยกำเนิดของตน ส่วนมรรคมีวิายามะและสติ ทรงสงเคราะห์ ด้วยสมาธิขั้นโดยกิริยา (คือโดยเป็นธรรมมีอุปการะ).

แม้ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญา (สัมมาทิฏฐิ) ก็ไม่ อาจวินิจฉัยอารมณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตามธรรมดาของตน ได้ แต่เมื่อวิตก (สัมมาสังกัปปะ) กระทบแล้ว ๆ ให้อยู่ ก็อาจตัดสินใจได้ อย่างไร ? เปรียบเหมือนเหรียญก (เจ้าหน้าที่คูเงิน) วางเหรียญหาปณะใน มือ แม้เป็นผู้ใคร่เพื่อจะตรวจส่วนทั้งปวงของเหรียญ ก็ไม่อาจเพื่อใช้เปลือกตา พลิกไปรอบ ๆ ได้ แต่เมื่อใช้ช้อนนิ้วพลิกไป ๆ ก็อาจเพื่อแลดูข้างโน้นข้างนี้ได้ ฉันท ปัญญาที่ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่อาจวินิจฉัยอารมณ์ด้วยสามารถแห่ง ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ตามธรรมดาของตน แต่ย่อมอาจวินิจฉัยอารมณ์ ที่วิตกมีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการทำจิตให้กระทบอารมณ์บ่อย ๆ เป็นกิจ จุกการกระทบอยู่ และจุกจับพลิกกับไปมาให้อยู่นั้นแหละ เพราะฉะนั้น ในอธิการแม้นี้ สัมมาทิฏฐิเท่านั้นพระองค์ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยปัญญาขั้น เพราะกำเนิดของตน ส่วนสัมมาสังกัปปะเป็นธรรมอันพระองค์ทรงสงเคราะห์ ในปัญญาขั้นโดยกิริยา มรรคยอมถึงการสงเคราะห์ด้วยขั้น ๓ เหล่านี้ ด้วย

ประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่ มรรคมี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งขั้น ๓. มรรคมี ๔ อย่างด้วยสามารถแห่งมรรค ๔ มีโศคาปตมรรคเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะทั้งหมดนั้นแหละมีอย่างเดียว เพราะเป็นภาวะที่มี อยู่โดยแท้จริง หรือเพราะเป็นอกิญฺไญยธรรม (ธรรมที่พึงรู้อย่าง) มี ๒ อย่าง โดยเป็นโลกิยะและโลกุตระ และเป็นสังขตะและอสังขตะ มี ๓ อย่าง โดย เป็นธรรมที่พึงละด้วยทัสสนะและภาวนา โดยเป็นธรรมไม่พึงละด้วยทัสสนะ และภาวนา และโดยเป็นธรรมที่พึงละก็ไม่ใช่ ไม่พึงละก็ไม่ใช่ มี ๔ อย่าง โดยประเภทปริญฺไญยธรรมเป็นต้นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในอริการนี้โดยเป็นธรรมอย่างเดียว ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยสภาวะและวิสภาวะ

ชื่อว่า โดยสภาวะและวิสภาวะ ความว่า สัจจะทั้งหมดนั้นแหละ ชื่อว่า เป็นสภาวะ (คือมีส่วนเสมอ) กันและกัน โดยเป็นของแท้ โดยเป็น ของว่างจากอิตตา และโดยเป็นสิ่งที่แทงตลอดได้ยาก เหมือนอย่างที่พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ดูก่อนอานนทฺ เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน อย่างไหนหนอจะทำได้ยากกว่ากัน หรือจะให้เกิดขึ้นได้ยากกว่ากัน คือการที่ ยิงลูกศรให้เข้าไปติด ๆ กัน โดยช่องคาลเล็กแต่ที่ไกลได้ไม่ผิดพลาด กับการ ยิงปลายขนทราย ด้วยขนทรายที่แบ่งออกเป็น ๗ ส่วน*" ดังนี้ พระอานนทฺ ทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ การยิงปลายขนทราย ด้วยปลายขนทรายที่แบ่ง ออกเป็น ๗ ส่วน กระทำได้ยากกว่าและให้เกิดขึ้นได้ยากกว่า พระเจ้าข้า" ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ดูก่อนอานนทฺ ชนเหล่าใด ย่อม * ปลายขนทรายแบ่งเป็น ๗ ส่วน ติดที่ปลายลูกศรแล้วยิงปลายขนทรายนั้นให้ถูกเป็นการยาก แต่พระองค์ตรัสว่า การแทงตลอดสัจจะยากกว่า (เก็บจากมหาฎีกา)

แทงตลอดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ชนเหล่านั้น ย่อมแทงตลอดได้ยากกว่าโดยแท้" ดังนี้^๑.

ชื่อว่า วิสภาคะ (มีส่วนไม่เสมอกัน) โดยการกำหนดลักษณะของตน ก็สังจะ ๒ ข้อแรก ชื่อว่า เป็นสภาคะ เพราะเป็นของลึกซึ้ง ด้วยอรธว่า หยั่งลงได้โดยยาก เพราะเป็นโลกีย์ และเพราะความเป็นไปกับอาสวะ ชื่อว่า เป็นวิสภาคะ เพราะแยกออกโดยเป็นผลและเหตุ และเพราะเป็นธรรมที่ควรรู้ และเป็นธรรมที่ควรละ (ปริณฺเณยฺยปหฺตพฺพกิจ) สังจะ ๒ แม้ข้างหลัง ก็เป็นสภาคะ คือมีส่วนเสมอกัน เพราะหยั่งลงได้ยากโดยความเป็นของลึกซึ้ง เพราะเป็นโลกุตระ และเพราะเป็นอนาสวะ อนึ่ง สังจะ ๒ ข้อหลังเป็นวิสภาคะ เพราะแยกเป็นวิสยะและวิสย^๒ และเพราะเป็นสัจจิกาคัพพะ (ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง) และภาเวตัพพะ (ธรรมที่ควรเจริญ) อนึ่ง สังจะที่ ๑ และที่ ๓ ชื่อว่า เป็นสภาคะกัน เพราะอ้างถึงผล ชื่อว่า เป็นวิสภาคะกัน เพราะเป็นสังขตะและอสังขตะ อนึ่ง สังจะที่ ๒ และที่ ๔ ชื่อว่า เป็นสภาคะกัน เพราะอ้างถึงเหตุ ชื่อว่า เป็นวิสภาคะกัน เพราะเป็นกุศลและอกุศลโดยส่วนเดียว ก็สังจะที่ ๑ และที่ ๔ ชื่อว่า เป็นสภาคะกัน เพราะเป็นสังขตะ ชื่อว่า เป็นวิสภาคะกัน เพราะเป็นโลกิยะ และโลกุตระ ก็สังจะที่ ๒ ที่ ๓ เป็นสภาคะกันโดยเป็นเนวเสกขานาเสกขา และชื่อว่า เป็นวิสภาคะ เพราะเป็นสาร์มมณะ และอนารมมณะ (มีอารมณฺ์และไม่มีอารมณฺ์).

อติ เอวํ ปกาเรหิ นเยหิ จ วิภุขโณ

วิขณฺเณ อริยสจฺจานํ สภาควิสภาคํ

บັນฺฑิตสูณฺเณลาด พิงฺรู้แจ้งความที่

อริยสัจทั้งหลายเป็นสภาคะ (มีส่วนเสมอกัน)

๑. ตี . มหาวาร เล่ม ๑๕ ๑๑๓๘/๕๖๖

๒. วิสยะในที่นี้คือนิโรธ วิสยคือมรรค.

และเป็นวิสภาคะ (มีส่วนไม่เสมอกัน) โดย
ประการและโดยนัยทั้งหลายอย่างนี้ ด้วย
ประการฉะนี้แล.

วรรณานิทศวาร

ว่าด้วยทุกขอริยสังข์ (บาลีข้อ ๑๔๕)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงจำแนกสังข์จะ ๔ มีทุกข์เป็นต้น
ที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดงโดยย่อ จึงเริ่มนิเทศวารนี้ว่า ตตฺถ กตมฺหิ ทุกฺขํ
อริยสงฺขํ ชาตีปิ ทุกฺขา ในอริยสังข์ ๔ นั้น ทุกขอริยสังข์เป็นไฉน แม้ชาติ
ก็เป็นทุกข์ ดังนี้ เป็นต้น.

ในนิเทศแห่งทุกขอริยสังข์นั้น บัณฑิตพึงทราบ ชาติ พึงทราบอรรถ
แห่งชาติเป็นทุกข์ พึงทราบชรา พึงทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์ พึงทราบ
มรณะ พึงทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์ พึงทราบโสกะ พึงทราบอรรถแห่ง
โสกะเป็นทุกข์ พึงทราบปริเทวะ พึงทราบอรรถแห่งปริเทวะเป็นทุกข์ พึงทราบ
ทุกข์ พึงทราบอรรถแห่งทุกข์เป็นทุกข์ พึงทราบโทมนัส พึงทราบอรรถแห่ง
โทมนัสเป็นทุกข์ พึงทราบอุปายาส พึงทราบอรรถแห่งอุปายาสเป็นทุกข์
พึงทราบอัปปียสัมปโยคะ พึงทราบอรรถแห่งอัปปียสัมปโยคะเป็นทุกข์ พึงทราบ
ปิยวิปปโยคะ พึงทราบอรรถแห่งปิยวิปปโยคะเป็นทุกข์. พึงทราบอิจฉา
(ความปรารถนา) พึงทราบอรรถแห่งความปรารถนาเป็นทุกข์ พึงทราบขันธ
พึงทราบอรรถแห่งขันธเป็นทุกข์ นี้ เป็นมาติกาเพื่อประโยชน์ในการกล่าว
ทุกขอริยสังข์ในนิเทศวารนั้น.

จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่าทุกข์นี้มีประการต่าง ๆ เป็นอเนก คือ

ทุกข์ทุกข์ (ทุกข์เพราะทนได้ยาก)

วิปริณามทุกข์ (ทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลง)

สังขารทุกข์ (ทุกข์ของสังขาร)

ปฏิจฉันนทุกข์ (ทุกข์ปกปิด)

อัปปฏิจฉันนทุกข์ (ทุกข์เปิดเผย)

ปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยอ้อม)

นิปปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยตรง).

บรรดาทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนาที่เป็นไปทางกายและจิต ชื่อว่า
ทุกข์ทุกข์ เพราะเป็นทุกข์ทั้งโดยสภาวะทั้งโดยชื่อ. สุขเวทนา ชื่อว่า
วิปริณามทุกข์ เพราะเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ โดยการเปลี่ยนแปลง. อุเบกขา
เวทนา และสังขารทั้งหลายที่เหลือเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า สังขารทุกข์
เพราะถูกความเกิดและดับบีบคั้น ก็ความบีบคั้น (ด้วยความเกิดและดับ)
ย่อมมีแม้แก่มรรคและผลทั้งหลายเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า สังขารทุกข์ ด้วยอรรถว่า นับเนื่องด้วยทุกข์สังขาร. ความ
ป่วยไข้ทางกายและจิตมีปวดหู ปวดฟัน ความเร่าร้อนเกิดแต่ราคะ ความ
เร่าร้อนเกิดแต่โทสะเป็นต้น ชื่อว่า ปฏิจฉันนทุกข์* เพราะต้องถามจึงรู้
และเพราะก้าวเข้าไปแล้วก็ไม่ปรากฏ ท่านเรียกว่า ทุกข์ไม่ปรากฏดังนี้บ้าง
ความป่วยไข้มีการถูกลงกรรมกรรม ๓๒ เป็นต้น เป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า อัป-
ปฏิจฉันนทุกข์ เพราะไม่ถามก็รู้ได้ และเพราะเข้าถึงแล้วก็ปรากฏ ท่าน

* ปฏิจฉันนทุกข์ที่ว่าทางกาย คือ ปวดหู ปวดฟัน ท่านหมายเอาทุกข์เล็กน้อยจึงไม่มีใครรู้
ต้องถามจึงรู้

เรียกว่า ปรากฏทุกข์บ้าง. ทุกข์แม้ทั้งหมดมีชาติเป็นต้น อันมาแล้วในวิภังค์
แห่งทุกข์สังจะ เว้นทุกข์ทุกข์ที่เหลือ ชื่อว่า **ปริยายทุกข์** เพราะเป็นวัตถุ
(ที่อาศัยเกิด) แห่งทุกข์นั้น ๆ. ทุกข์ทุกข์ ชื่อว่า **นิปปริยายทุกข์**.

ในบรรดาทุกข์เหล่านั้น ฟังกล่าวทุกข์อริยสังตั้งไว้ใน ๒ บท นี้ คือ
ปริยายทุกข์ และนิปปริยายทุกข์ ก็ธรรมคาอริยสังนี้ย่อมมาในพระบาลีโดย
ย่อบ้าง โดยพิสดารบ้าง ในที่มาโดยย่อควรกล่าวโดยย่อก็ได้ โดยพิสดาร
ก็ได้ แต่ในที่มาโดยพิสดารสมควรกล่าวโดยพิสดารเท่านั้น ไม่ควรกล่าวโดยย่อ
ในที่นี้ทุกข์นั้นนั้นมาโดยพิสดารดังนั้น ฟังกล่าวโดยพิสดารอย่างเดียว ฉะนั้น
คำนี้ใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้มีอาทิว่า ฟังทราบชาติ ฟังทราบอรรถของชาติ
เป็นทุกข์ เพราะถือเอาพระบาลีในนิเทศวารมีอาทิว่า **ตตุล กตมํ ทุกข์**
อริยสัง ชาติปี ทุกขา ในอริยสัง ๔ นั้น ทุกข์อริยสังเป็นใจน แม่
ชาติก็เป็นทุกข์ ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งชาติโดยสมมติถา (บาลีข้อ ๑๔๖)

บรรดาทุกข์อริยสังนั้น ฟังทราบคำว่า ชาติ เป็นต้นก่อน ก็บัณฑิต
ฟังทราบชาติด้วยสามารถแห่งบทาชาชนิยนี้ว่า **ตตุล กตมา ชาติ ยา เตลั**
สตุตานํ ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย ชาติ ในทุกข์อริยสังนั้น
ชาติเป็นใจน ความเกิด ความเกิดพร้อม...ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์นั้น ๆ
อันใด... เป็นต้น. อรรถวรรณาในนิเทศแห่งชาตินั้น ดังต่อไปนี้.

คำว่า **เตลั เตลั สตฺตานํ** (ของสัตว์นั้น ๆ) นี้เป็นอรรถแสดง
ถึงความทั่วไปแก่สัตว์มิใช่น้อย โดยย่อ คือ เมื่อกล่าวคำอย่างนี้ว่า ความเกิด
ของเทวทัต ความเกิดของโสสมทัต ดังนี้ แม่ทั้งวัน สัตว์ทั้งหลาย ย่อมไม่ถึง

การกำหนดถือเอาได้ ย่อมไม่สำเร็จการแสดงในสัตว์อื่น ๆ ได้ทั้งหมด แต่ด้วยสองบทนี้ สัตว์บางชนิดย่อมไม่เป็นอันกำหนดถือเอาได้ ย่อมไม่สำเร็จการแสดงในสัตว์อื่น ๆ อย่างไรก็หามิได้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า ยาเตสฺ เตสฺ สตุตานิ (ของสัตว์เหล่านั้น ๆ อันใด). คำว่า ตมฺหิ ตมฺหิ (นั่น ๆ) นี้เป็นเนื้อความแสดงความทั่วไปของสัตว์นิกายมิใช่น้อยด้วยสามารถแห่งคติและชาติ. คำว่า สตุตนิกาเย ได้แก่ ในหมู่สัตว์ คือ ในกลุ่มสัตว์ ในประชุมสัตว์. บทว่า ชาติ คือ ศัพท์ว่าชาตินี้มีอรรถเป็นอนนค.

จริงอย่างนั้น ศัพท์ว่าชาตินี้ มาในภพ ในประโยคนี้ว่า เอกมฺปิ ชาติ เทวํปิ ชาติโย (ย่อมระลึกได้หนึ่งชาติบ้าง สองชาติบ้าง) เป็นต้น^๑ มาในนิกาย (หมู่) ในประโยคนี้ว่า อตุติ วิสาขะ นิคฺคฺคา นาม สมณชาติ (ลูกอนนางวิสาขา สมณนิกายหนึ่งมีชื่อว่า นิคฺคฺคา)^๒ มาในบัญญัติ ในประโยคนี้ว่า ติริยา นาม ตินฺชาติ นภฺยา อุคฺคฺคฺคฺคา นภํ อาหจฺจ จฺฐิตา อโหสิ (ตินฺชาติชื่อ ติริยา ขึ้นจากนภีแล้วตั้งจดท้องฟ้า) มาในสังขตลักษณะ ในประโยคนี้ว่า ชาติ ทฺวิหิ ขนฺุเรหิ สงฺคฺคฺคา (ชาติสงเคราะห์ด้วยชั้น ๒)^๓ มาในปฏิสนธิ ในประโยคนี้ว่า ยํ ภิกฺขเว มาตุ กุจฺฉิสฺสุมี ปฐฺมํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ ปฐฺมํ วิญฺญาณํ ปาตุญฺจํ ตทฺฐปาทาย สาวสุส ชาติ (ลูกอนภิกษุทั้งหลาย จิตดวงแรกใดเกิดแล้วในอุทรมารดา วิญญาณดวงแรกปรากฏแล้ว ปฏิสนธิที่นั่นนั่นแหละ อาศัยจิตที่เกิดขึ้นและวิญญาณนั้น)^๔ มาในประสูติในประโยคนี้ว่า สมฺปติ ชาติ โข อานนฺท โปธิสฺสฺสฺสฺส (ลูกอนอานนท์ พระโพธิสัตว์ในบัดลที่ประสูติแล้ว)^๕ มาในตระกูล ในประโยคนี้ว่า อนุปกฺกฺโข ชาติวาเทน

๑. ที. สී. เล่ม ๕ ๒๗/๑๗ ๒. อ. ติก เล่ม ๒๐ ๕๑๐/ ๓. อภิ. ธาตุ เล่ม ๓๖/๑๔ ๔. วิ. มหาวคฺค เล่ม ๔ ๑๔๑/๑๘๗ ๕. ม. อุ. เล่ม ๑๔ ๓๗๗/๒๕๓

(ไม่มีใครคัดค้านติเตียนได้โดยอ้างถึงตระกูล)^๑ มาในอริยสัจ ในประโยคนี้ว่า ยโตหํ ภคินี อริยาย ชาตียา ชาโต (ดูก่อนน้องหญิง จำเดิมแต่เรา เกิดแล้วโดยอริยชาติ).^๒

แต่ศัพท์ชาติในอธิการนี้ ย่อมควรในชั้นที่เกิดครั้งแรกพร้อมทั้งวิการ เพราะฉะนั้น คำว่าชาตินี้ ในอาการนี้จึงเป็นรูปเฉพาะตนโดยสภาวะว่า ความเกิดของสัตว์ผู้กำลังเกิด. บทที่ทรงเพิ่มด้วยอุปสรรคว่า สัญชาติ ด้วยอำนาจแห่งความเกิดพร้อม. ชื่อว่า โลกกันติ ด้วยอำนาจความหยั่งลง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ชาติ ด้วยอรรถว่าการเกิด ชาตินั้นประกอบไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้มีอายตนะบัพพรวง ชื่อว่า สัญชาติ ด้วยอรรถว่าเกิดพร้อม สัญชาติ นั้นประกอบไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้มีอายตนะสมบูรณ์. ชื่อว่า โลกกันติ ด้วยอรรถว่าหยั่งลง โลกกันตินั้นประกอบไว้ด้วยอำนาจสัตว์ผู้เกิดในไข่และเกิดในครรภ์ เพราะสัตว์เหล่านั้นย่อมหยั่งลงสู่ฟองไข่และมดลูก ก็เมื่อหยั่งลง ย่อมถือปฏิสนธิ คุจสัตว์ทั้งหลายผู้เข้าไปอยู่. ชื่อว่า อภินิพัตติ ด้วยอรรถว่า บังเกิดยัง อภินิพัตตินั้น ประกอบไว้ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในถ้ำไคล และโอปปาทิกสัตว์ เพราะสัตว์เหล่านั้นย่อมเกิด ปรากฏทันที.

นี้เป็นสมมติกถา ก่อน.

ว่าด้วยนิเทศแห่งชาติโดยปรมัตถกถา

บัดนี้ เป็นกถาว่าด้วยปรมัตถ์ จริงอยู่ ชั้นทั้งหลายนั่นเอง ย่อมปรากฏโดยปรมัตถ์ ไม่ใช่สัตว์ และในพระบาลีนั้น บทว่า ขนุธานํ (แห่ง ชั้นทั้งหลาย) ฟังทราบการถือเอาชั้นหนึ่งในเอกโวการภพ ชั้นสี่ในจตุโว-

การภพ ชั้นห้าในปัญหาโวการภพ. บทว่า ปาตุภาโว (ความปรากฏ) ได้แก่ ความเกิดขึ้น.. ในบทว่า อายุตนาณํ นี้ ฟังทราบการสงเคราะห์ด้วยสามารถมนายตนะที่เกิดขึ้นในภพนั้น. บทว่า ปฏิลลาโภ (ความได้เฉพาะ) ได้แก่ ความปรากฏในการสืบต่อตนเอง เพราะการปรากฏนั้นนั่นแหละ ชื่อว่าการได้เฉพาะ. คำว่า อัย วุจฺจติ ชาติ (นี้เรียกว่าชาติ) ความว่า นี้ เรากล่าวเรียกว่า ชาติ. ก็ชาตินี้ นั่น ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปฐมาภินิพฺพตฺติลลขณา มีการเกิดก่อนในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ นิยุตนาธรรมา มีการมอบให้เป็นกิจ* อตีตภวโต อิธ อุมฺมุขชนปจฺจุปฺปฏฺฐานา มีการจากภพอดีตมาไหลขึ้นในภพนี้เป็นปัจจุปัฏฐาน ผลวเสน ทุกฺขวิจิตฺตตปจฺจุปฺปฏฺฐานา วา อีกอย่างนี้ มีความวิจิตร (รวบรวมไว้) ซึ่งทุกข์ด้วยอำนาจผลเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ฟังทราบอรรถแห่งชาติเป็นทุกข์

บัดนี้ ฟังทราบชื่อว่า ฟังทราบอรรถแห่งชาติเป็นทุกข์ จริงอยู่ ชาตินี้ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่ตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งให้ทุกข์เกิด.

ถามว่า ก็ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ชนิดไหน ?

ตอบว่า ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้นแม้ทั้งหมด คือทุกข์ที่เป็นไปในอบายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ ด้วยสามารถอุปมาในสูตรทั้งหลายมี พาลปิตตสูตร เป็นต้น และทุกข์อันต่างด้วยทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล เป็นต้น ในมนุษยโลกเกิดขึ้นในสุคติภูมิ. ในอริการนี้ ฟังทราบทุกข์อันต่างด้วยทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล เป็นต้นต่อไป.

* ผู้รู้อธิบายว่า มีการเป็นไปคล้ายกับหมอบชั้นที่มีขอบเขตในแต่ละภพให้แก่สัตว์เป็นกิจ

ว่าด้วยทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูล

จริงอยู่ สัตว์นี้เมื่อบังเกิดในท้องมารดา มิได้บังเกิดในที่ทั้งหลายมี ดอกอุบล ดอกปทุม และดอกปทุมทริกเป็นต้น โดยที่แท้ ย่อมบังเกิดใน บริเวณท้องซึ่งนำเกลียวค้อยิ่ง เป็นการหมกอยู่ในป่าใหญ่คือสิ่งไม่สะอาดและ กลิ่นเหม็นขื่นนัก อบอวลด้วยกลิ่นซากศพต่างๆ มีดื้อคับแคบอย่างยิ่ง ในท่ามกลางพื้นท้องและกระดูกสันหลังภายใต้กระเพาะอาหารใหม่บนกระเพาะ อาหารเก่า เหมือนนอนเกิดอยู่ในปลาน้ำ ในขนมมุด และน้ำค้ำ่าเป็นต้น. สัตว์นั้นบังเกิดในท้องนั้นแล้วถูกไออุ่นที่เกิดในท้องมารดา ๑๐ เดือน อบอวล ห่อข้าว นิ่งอยู่คุดก่อนเป้ง เว้นจากอาการมีการคู้เข้าและเหยียดออกเป็นต้น เสวยอยู่ซึ่งทุกข์มีประมาณยิ่งแล.

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรภ์เป็นมูลก่อน.

ว่าด้วยทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล

อนึ่ง สัตว์นั้น ย่อมเสวยทุกข์ใดมีประมาณยิ่ง ด้วยปากเพียรของ มารดามีการคร่ำไป คร่ำไปทั่ว ชัดลง ชัดขึ้นเป็นต้น ในอริยาบถทั้งหลาย มีการลื่นถลา การเดิน การนั่ง การลุกขึ้น และในการหมุนตัวเป็นต้น โดย ผลุนผลัน เป็นเหมือนลูกแพะในเงื้อมมือของนักเลงสุรา และเป็นเหมือนลูกงู ในเงื้อมมือของหมองู. และสัตว์นั้น ย่อมเสวยทุกข์เวทนาคล้ายอันใด คือใน เวลาที่มารดาค้ำน้ำเย็น ก็เป็นเหมือนบังเกิดในสิดนรก ในเวลาที่มารดาคลีน กินยาสุรร้อนและภัตรร้อนเป็นต้น ก็เป็นเหมือนฝนถ่านเพลิงประพรมไปโดยรอบ ในเวลาที่มารดาคลีนของเค็มและเปรี้ยวเป็นต้น ก็เป็นเหมือนสัตว์ถึงกรรมกรรม โดยวิธีรดด้วยน้ำต่างเป็นต้น.

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีความวิบัติแห่งกรรมเป็นมูล

อนึ่ง เมื่อมารดาของสัตว์นั้นมีครรภ์หลง ทุกข์ใด ย่อมเกิดขึ้นโดยอาการมีการผ่าตัดเป็นต้น ในที่เป็นที่เกิดแห่งทุกข์อันไม่ควรเห็นแม้แต่มิตรอำมาตย์ และเพื่อนเป็นต้น.

ทุกข์นี้ มีการวิบัติแห่งกรรมเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีการคลอตเป็นมูล

ทุกข์ใด ย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้ถูกลมกรรมชวาตของมารดา กำลังคลอตให้พลิกกลับลงไปโดยลำดับคู่ทางกำเนิดอันน่ากลัวยิ่ง คุปปล่องเหว ผลักไปทางช่องกำเนิดอันคับแคบยิ่ง คุชชังใหญ่ถูกผลักออกจากช่องลูกดาล และคุชสัตว์นรกถูกภูเขาระทบกดให้แหลกเป็นจุนไป.

ทุกข์นี้ ชื่อว่ามีการคลอตเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีการออกนอกกรรมเป็นมูล

อนึ่ง ทุกข์ใด ย่อมเกิดแก่สัตว์ผู้คลอตแล้วซึ่งมีสรีระยังอ่อนแอเช่นกับแผลใหม่ ในคราวที่เขาเอามือจับอาบน้ำชำระและเช็ดด้วยท่อนผ้าเป็นต้น ก็จะเป็นเช่นกับเจาะด้วยเข็มและการผ่าด้วยมีดโกน

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการออกนอกกรรมมารดาเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีความพยายามของตนเป็นมูล

เบื้องหน้าแต่ไป ในปวัตติกาล ทุกข์ใด ย่อมมีแก่สัตว์ผู้ฆ่าตนเอง ก็ดี ผู้ประกอบความเพียรโดยการทำตัวให้เร่าร้อน ให้เร่าร้อนทั่วด้วยสามารถ

แห่งวัตรมือเจลกวัตรเป็นต้น กิติ ผู้อดอาหาร และผู้ผูกแขวนตัวด้วยอำนาจ
ความโกรธก็ดี

ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการพยายามของตนเป็นมูล.

ว่าด้วยทุกข์มีความพยายามของผู้อื่นเป็นมูล

อนึ่ง ทุกข์ใด ย่อมเกิดแก่ผู้แสวยุทธมีถูกฆ่าและจองจำเป็นต้นจาก
ผู้อื่น ทุกข์นี้ เป็นทุกข์มีการพยายามของผู้อื่นเป็นมูล.

ชาตินี้ เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์นี้แม้ทั้งหมด ด้วยประการฉะนี้ เพราะ
ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำคาถานี้ไว้ว่า

ชายล โน เจ นรเกสุ สตุโต

ตตลคฺคิททาหาทิกมปฺปสยหํ

ลเถถ ทุกขํ น กุหิ ปติภูจฺจํ

อิจฺจาห ทุกฺชาติ มนึช ชาติ

หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกไซ้

เขาก็ไม่พึงได้ทุกข์ มีการถูกเผาไหม้ในนรก
นั้นเป็นต้น ที่ใคร ๆ อดกลั้นไม่ได้ ไม่มีที่
พึง ในที่ไหน ๆ เพราะเหตุนั้น พระ牟尼จึง
กล่าว ความเกิดในโลกนี้ว่า เป็นทุกข์.

ทุกฺขํ ตีรจฺเจสุ กสาปโตท

ทณฺฑาทิกิฆมาภูทิกวํ อนนํ

ยนฺตํ กถํ ตตฺถ ภาเวยฺย ชาติ

วินา ตหิ ชาติ ตโตปี ทุกฺขา

ความทุกข์ในพวกสัตว์เดรัจฉาน มี
การกระหน่ำด้วยเส้ ปลูกและท่อนไม้
เป็นต้น มิใช่น้อย เว้นชาติเสี้ย ทุกข์พึงมีใน
พวกสัตว์นั้นได้อย่างไร แม้เพราะเหตุนั้น
ชาติจึงชื่อว่า เป็นทุกข์ในพวกสัตว์นั้น.

เปเตสุ ทุกข์ ปน ขุปปีปาสา

วาทาตปาทีปุปภว วิจิตต์

ยสุมา อชาติสุส น ตตุถ อตุถิ

ตสุมาปี ทุกข์ มุณี ชาติมาห

อนึ่ง ทุกข์เพราะหิวกระหายในพวก

เปรต มีแดนเกิดแต่ลมและแดดเป็นต้น
ชนิดต่าง ๆ ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดในพวก
เปรตนั้น แม้เพราะเหตุนั้น ท่านผู้รู้ก็กล่าว
ว่า ชาติเป็นทุกข์.

ติพพุนุชกาเร จ อสยหลีเต

โลกนุตเร ยิ อสุเรสุ ทุกข์

น ติ ภเว ตตุถ น จสุส ชาติ

ยโต อยิ ชาติ ตโตปี ทุกขา

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสุรกายที่มีใน
โลกันตร์ ซึ่งเข็นทนไม่ได้ มีดื้อจะไม่ฟัง
มีในพวกอสุรกายนั้น เพราะไม่มีความเกิด
แม้เหตุนี้ ชาตินี้ ก็ชื่อว่า เป็นทุกข์.

ยลจาปี ภูถนรก เวีย มาตุ คพฺเภ
สตฺโต วัสณฺจิริมโต พหิ นิกฺขมณฺจ
ปโปติ ทุภฺขมติ โฆรมิทํ ปิ นตฺถิ
ชาติ วินา อิติปี ชาติริยํ หิ ทุภฺขา
อนึ่ง สัตว์ในครรรค์มารดา อันเป็น

ราวกะคุณนรก โดยการอยู่ตลอดกาลนานก็ดี
ออกจากครรรค์มาในภายนอกก็ดี ย่อมถึงทุกข์
แม้ใดอันร้ายแรง ทุกข์แม้นี้เว้นความเกิด
เสียย่อมไม่มี แม้เพราะเหตุนี้ ความเกิด
นั้นแหละ ชื่อว่า เป็นทุกข์.

ก็ ภาสิตน พหุณา นนุ ยํ กุหฺลยฺจ
อตุลฺลิตฺถ กิณฺจิริปี ทุภฺขมิตํ กทาจิ
เนวตฺถิ ชาติริเวห ยทโต มหฺลสิ
ทุภฺขชาติ สพฺพปฐฺมํ อิมมาห ชาติ
ประโยชน์อะไร ด้วยการกล่าวมาก

ไป ทุกข์แม้ไร ๆ ในโลกนี้ ซึ่งมีในที่ไหน ๆ
นี้ จะไม่มีในกาลไหน ๆ เพราะเว้นจาก
ความเกิด มิใช่หรือ เพราะเหตุนี้ พระ-
มหาฤาษี จงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์
ก่อนทุกข์ทั้งปวง ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศชรา (บาลีข้อ ๑๔๗)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศชรา ต่อไป

บทว่า **ชรา** (ความคร่ำคร่า) เป็นรูปความเฉพาะตนโดยภาวะของ
ตน. บทว่า **ชิรณตา** (ภาวะที่คร่ำคร่า) เป็นศัพท์แสดงถึงอาการ. ศัพท์
ทั้ง ๓ มีคำว่า **ขณฺุทิจฺจ** (ความที่พ้นหลุด) เป็นต้น เป็นศัพท์แสดงถึงกิจใน
เมื่อล่วงกาลผ่านไป สองศัพท์หลังเป็นการอธิบายความตามปกติ.*

จริงอยู่ ชรานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยภาวะของตนด้วย
บทว่า **ความคร่ำคร่า** นี้. เพราะเหตุนั้น บทว่า **ความคร่ำคร่า** นี้ จึงเป็น
รูปความเฉพาะตนโดยสภาพแห่งบทว่า **ความคร่ำคร่า** นั้น. ทรงแสดงชรา
นั้นโดยอาการ ด้วยบทว่า **ชิรณตา** (ภาวะที่คร่ำคร่า) เพราะเหตุนี้ ศัพท์
ว่าชิรณตา นี้ จึงเป็นการอธิบายถึงอาการของชรานั่น.

ด้วยบทว่า **ขณฺุทิจฺจ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงชราโดยกิจ
คือกระทำความเป็นผู้มีฟันและเล็บหักในเมื่อล่วงกาลผ่านไป. ด้วยบทว่า
ปาลิจฺจ (ความที่ผมหงอก) นี้ ทรงแสดงชราโดยกิจ คือการทำความเป็นผู้มี
ผมและขนหงอก. ด้วยบทว่า **วลิตฺตจฺจ** (ความที่หนังเหี่ยวยุ่น) นี้ ทรง
แสดงชราโดยกิจ คือการทำความเป็นผู้มีเนื้อเหี่ยวแล้ว หนังยุ่นแล้ว เพราะ
เหตุนี้ ศัพท์ทั้ง ๓ มีอาทิว่า **ขณฺุทิจฺจ** (ความที่พ้นหลุด) เหล่านี้ จึงเป็น
ศัพท์แสดงกิจในเมื่อล่วงกาลผ่านไปของชรานั่น. ด้วยศัพท์ทั้ง ๓ นั้น พระองค์
ทรงแสดง **ปากฎชรา** ว่า ชรานั่นเป็นธรรมชาติปรากฏแล้ว ด้วยสามารถ
แห่งการเห็นภาวะเหล่านี้ เป็นของพิการไป เปรียบเหมือนทางเดินของน้ำ หรือ

* คือ อายุโน ลํ หานิ ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ และ อินฺุทฺริยานํ ปริปาโก ความแก่หง่อมแห่ง
อินฺุทฺริยํ

ลม หรือไฟ ย่อมปรากฏเพราะความที่หญ้าและต้นไม้เป็นต้นหักโค่นทลายแล้ว หรือถูกไฟไหม้ และทางที่เป็นไปแล้วนั้นมิใช่น้ำเป็นต้นเหล่านั้นเลย ข้อนี้ ฉันทใด ทางเดินของเรา ก็ฉันทนั้นเหมือนกันย่อมปรากฏในที่มิฬินเป็นต้น ด้วยอำนาจลักษณะมีภาวะที่หักเป็นต้น ใคร ๆ แม้ล้มตาก็รู้ได้ แต่ลักษณะมีภาวะที่มิฬินหักเป็นต้นเท่านั้น มิใช่ชรา เพราะชรามิใช่สิ่งที่พึงรู้แจ้งด้วยตา.

อนึ่ง ชรานั้น พระองค์ทรงแสดงโดยปกติ กล่าวคือความสิ้นอายุ และความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น ซึ่งปรากฏเฉพาะในเมื่อล่วงกาลผ่านไปเท่านั้น ด้วยบทเหล่านี้ว่า อายุโน ส หานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโก (ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ และความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์) เพราะเหตุฉนั้น สองศัพท์หลังเหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นศัพท์อธิบายความตามปกติของชรานั้น บรรดาบททั้ง ๒ (คือความเสื่อมสิ้นแห่งอายุและความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์) นั้น เพราะอายุของผู้ถึงชราแล้วย่อมเสื่อม ฉะนั้น ชรา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส โดยผลูปจาร์นัยว่า ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ. อนึ่ง เพราะอินทรีย์มีจักขุ เป็นต้น ในเวลาที่ยังเป็นหนุ่มเป็นของพองใสดี สามารถรับวิสัยของตน แม้ละเอียดได้โดยง่ายทีเดียว เมื่อเขาถึงชราแล้ว เป็นอินทรีย์หง่อมแล้ว สับสนไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถรับวิสัยของตนแม้หยาบได้ ฉะนั้น พระองค์ จึงตรัสว่า อินฺทฺริยานํ ปริปาโก (ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์) โดยผลูปจาร์นัยที่เดียว.

ว่าด้วยชรา ๒ อย่าง

อนึ่ง ชราแม้ทั้งหมด ที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้อย่างไว้อย่างนี้นั้นมี ๒ อย่าง คือ

ปากฐชรา

ปฏิจันชรา.

บรรดาชราทั้ง ๒ นั้น ชราในรูปธรรม ชื่อว่า ปากฐชรา เพราะ
แสดงภาวะมีการหักเป็นต้นในอวัยวะมีฟันเป็นต้น ส่วนชราในอรูปธรรม ชื่อว่า
ปฏิจันชรา เพราะไม่แสดงพิการเช่นนั้น.

ในชราทั้ง ๒ นั้น ภาวะมีความเป็นผู้มีฟันหักเป็นต้นใดนี้ ย่อมปรากฏ
ภาวะความเป็นผู้มีฟันหักนั้น เป็นวรรณะ (สี) เท่านั้น เพราะความที่อวัยวะมี
ฟันเป็นต้นเช่นนั้น เป็นสิ่งที่รู้ได้โดยง่าย บุคคลเห็นวรรณะ (สี) นั้นด้วยจักษุ
แล้วก็คิดโดยมโนทวาร ย่อมทราบชราว่า ชันท์เหล่านี้ถูกชราประหารแล้ว จุ
การแลควัตถุทั้งหลายมีเขาโคเป็นต้น ที่ผูกไว้ในที่เป็นที่ตั้งแห่งน้ำก็จะทราบได้
ว่า น้ำมีภายในได้ ฉะนั้น.

ชรานี้มีอีก ๒ อย่าง คือ

อวิชชรา (ชราไม่มีร่องรอย)

สวิชชรา (ชราที่มีร่องรอย).

บรรดาชราทั้ง ๒ นั้น ชรา (ความคร่ำคร่า) ของแก้วมณี ทอง เงิน
แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์เป็นต้น ชื่อว่า อวิชชรา เพราะ
ความพิเศษแห่งสีเป็นต้นในระหว่าง ๆ เป็นของที่รู้ได้โดยยาก เหมือนความ
แปลกแห่งสีเป็นต้นของสัตว์มีชีวิตในพวกมันททสกะเป็นต้น และสิ่งไม่มีชีวิต
ในพวกที่เป็นดอกไม้ผลไม้และใบอ่อนเป็นต้น. เมื่ออธิบายว่าเป็นนิรันดรชราคือ
ชราไม่มีระหว่าง แต่ชรา (ความคร่ำคร่า) ในสิ่งอื่น ๆ จากวัตถุมิแก้วมณี
เป็นต้นนั้น ชื่อว่า สวิชชรา เพราะความแปลกแห่งสีเป็นต้นในระหว่าง ๆ
เป็นสิ่งที่รู้ได้ง่าย.

ในชราทั้ง ๒ นั้น สวีจิชรา ฟังทราบอย่างนี้ ด้วยอำนาจแห่ง
อุปาทินนรูป และอนุอุปาทินนรูป. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า ฟินน้ำนมของพวกเด็ก ๆ
ย่อมเกิดก่อนที่เดี๋ยว ฟินเหล่านั้นไม่ถาวร แต่เมื่อฟินเหล่านั้นหักไปแล้ว ฟิน
ก็จะตั้งขึ้นอีก ฟิน (แท้) เหล่านั้นครั้งแรกเป็นสีขาว ย่อมเป็นสีดำในเวลา
ถูกลมคือชรากระทบ. อนึ่ง ผมครั้งแรกย่อมเป็นสีแดงบ้าง ย่อมเป็นสีดำบ้าง
ขาวบ้าง. ส่วนผิวย่อมมีสีแดง เมื่อบุคคลกำลังเจริญ ๆ บุคคลขาวก็จะ
ปรากฏเป็นสีขาว บุคคลดำก็จะปรากฏเป็นสีดำ แต่เมื่อถูกลมคือชรากระทบแล้ว
ผิวนั้นก็จะจับรอย่น. ข้างกล้าแม่ทั้งหมดในเวลาที่ยาวแล้ว ย่อมงอกเป็น
สีขาว ภายหลังจะเป็นสีเขียว แต่ในเวลาถูกลมคือชรากระทบแล้วก็เปลี่ยนสีเหลือง
จะแสดงแม้ด้วยหน่อมะม่วงก็ควรเหมือนกัน. คำว่า **อัย วุจฺจติ ชรา**
(นี้เรียกว่าชรา) ความว่า นี้เรากล่าวให้ชื่อว่า **ชรา**.

ก็ชราที่นั่น **ขนฺธปริปากลกฺขณา** มีความแก่ของชั้นเป็นลักษณะ
มรรณุปนยนรธา มีการนำเข้าไปหาความตายเป็นกิจ **โยพฺพนวินาสปจฺจุปฏ-**
ฐานา มีความพินาศแห่งวัยหนุ่มสาวเป็นปัจจุปฏิฐาน.

ฟังทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในข้อว่า ฟังทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์ นี้
ต่อไป แม้ชราที่ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์
เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์.

ถามว่า เป็นที่ตั้งของทุกข์ไหน.

ตอบว่า ของทุกข์ในกาย และทุกข์คือโทมนัส.

จริงอยู่ อัดภาพของคนชราแล้วย่อมทรพลง เหมือนเกวียนเก่าคร่ำคร่า เมื่อเขาพยายามเพื่อจะขึ้น หรือเดิน หรือนั่ง ย่อมเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรง เมื่อบุตรและภรรยาไม่ค่อยสนใจเหมือนแต่ก่อนก็เกิดโทมนัส ฟังทราบชรา เป็นทุกข์ โดยความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสองด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง (ท่านประพันธ์เป็นคาถาไว้ว่า)

อนึ่ง สัตว์ย่อมถึงทุกข์ได้ ทั้งทางกาย
และทางใจ เพราะความที่อวัยวะอ่อนยาน
เพราะความพิการแห่งอินทรีย์ เพราะความ
พินาศแห่งความหนุ่มสาว เพราะกำ ลังถูก
บั่นทอน เพราะปราศจากคุณมีสติเป็นต้น
และบุตรภรรยาของตนไม่เลื่อมใส และถึง
ความเป็นคนพาลอย่างยิ่ง ทุกข์ทั้งหมดนี้ มี
ชราเป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ชราจึงเป็นทุกข์
แล.

ว่าด้วยนิเทศมรณะโดยสมมติ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศมรณะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า จูติ ด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เคลื่อน (จากภพ) คำว่าจูตินี้
เป็นคำพุทธธรรมคาของจูติที่เป็นขั้นฐี ๑ ขั้น ๔ และขั้น ๕.

บทว่า จวนตา (ภาวะที่เคลื่อน) เป็นบทแสดงใจถึงลักษณะโดยกล่าว
ภาวะ บทว่า เกโท (ความทำลาย) เป็นบทอธิบายความเกิดขึ้นแห่งภังคะ

ของขันธุ์ที่จุติ. บทว่า **อนุตรธาน** (ความหายไป) เป็นบทอธิบายความไม่มี
ฐานะโดยปริยายอย่างใดอย่างหนึ่งของจุติขันธุ์ที่แตกทำลาย **คฺจฺหม**ที่แตกไป
ฉะนั้น. บทว่า **มจฺจุมรณ** แปลว่า มฤตยูคือความตาย มัจจุผู้กระทำซึ่งที่สุด
ชื่อว่า **กาละ** การกระทำของกาละนั้น ชื่อว่า **กาลกิริยา** (ความทำกาละ).
มรณะโดยสมมติ เป็นคำอันข้าพเจ้าแสดงแล้วเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งมรณะโดยปรมัตถ์

บัดนี้ เพื่อกำหนดมรณะโดยปรมัตถ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ขฺนฺธาน **เภโท** (ความแตกแห่งขันธุ์) เป็นต้น .

จริงอยู่ ว่าโดยปรมัตถ์ **ขันธุ์**ทั้งหลายเท่านั้นย่อมแตกไป ขึ้นชื่อว่า
สัตว์ ไร ๆ ย่อมตายหาไม่ แต่เมื่อขันธุ์ทั้งหลายกำลังแตก สัตว์ก็ย่อมมีโวหาร
ว่ากำลังตาย เมื่อขันธุ์แตกแล้ว ก็มีโวหารว่า สัตว์ตายแล้ว ก็ในอธิการนี้
ความแตกแห่งขันธุ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจจตุโวการภพ และปัญจโวการภพ.
ความทอดทิ้งกเพวระ (ซากศพ) ด้วยอำนาจเอกโวการภพ. อีกอย่างหนึ่ง
ความแตกแห่งขันธุ์ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอำนาจขันธุ์ ๔ (จตุโวการภพ) ฟังทราบ
ความทอดทิ้งซากศพไว้ ด้วยอำนาจบททั้ง ๒ ที่เหลือ เพราะเหตุไร ? เพราะ
การเกิดแห่งกเพวระ กล่าวคือรูปกาย ย่อมมีในภพแม้ทั้ง ๒ อีกอย่างหนึ่ง
เพราะขันธุ์ทั้งหลายในจาคุมหาราชิกาเป็นต้นย่อมแตกไปอย่างเดียว ไม่มีอะไร ๆ
ต้องทอดทิ้ง ฉะนั้น ความแตกแห่งขันธุ์ทั้งหลาย ย่อมมีด้วยอำนาจแห่งขันธุ์
ในจาคุมหาราชิกาเป็นต้นเหล่านั้น ความทอดทิ้งซากศพ ย่อมมีในพวกมนุษย์
เป็นต้น. ถิ่นนิเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ความตายโดยเหตุแห่งการ
ทอดทิ้งร่างกายว่า **การทิ้งซากศพ** ดังนี้.

ด้วยบทว่า **ชีวิตินทุริยสุต อุปจุเจโท** (ความขาดแห่งชีวิตินทุริย)
นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงว่า ขึ้นชื่อว่า ความตายของขันธที่เนื่องด้วย
อินทรีย์เท่านั้น มีอยู่ ขึ้นชื่อว่า ความตายของขันธไม่เนื่องด้วยอินทรีย์หาไม่
แต่คำว่า **ข้าวกกล้าตาย ต้นไม้ตาย** นี้ เป็นเพียงโวหารเท่านั้น แต่เมื่อว่า
โดยอรรถแล้ว คำพูดเช่นนี้ย่อมแสดงถึงเวลาที่สรรพสิ่งทั้งหลายมีข้าวกกล้าเป็น
ต้นเป็นของสิ้นไปเสื่อมไปนั่นเอง.

คำว่า **อิท วุจฺจจิ มรณํ** (นี้เรียกว่ามรณะ) ความว่า แม้ทั้งหมดนี้
เราก็ให้ชื่อว่า **มรณะ**.

อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า **มรณะ** นี้ พึงทราบประเภทแม้ว่า คือ

ขณิกมรณะ (ตายทุกขณะ)

สมมติมรณะ (ตายโดยสมมติ)

สมุจเจทมรณะ (ตายโดยตัดขาด).

บรรดามรณะเหล่านั้น ความแตกแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมใน
ประวัติกาล ชื่อว่า **ขณิกมรณะ**. ความตายนี้ว่า ท่านตีสละตาย ท่านปุสสะตาย
เป็นต้น ชื่อว่า **สมมติมรณะ**. การทำกาละของพระชีนาสพไม่มีปฏิสนธิ ชื่อว่า
สมุจเจทมรณะ. แต่ในนิเทศนี้ พระองค์ประสงค์เอาสมมติมรณะ แม้คำว่า
ความตายเพราะความเกิดเป็นปัจจุัย ความตายด้วยความพยายาม ความตาย
โดยหน้าที่ ความตายเพราะสิ้นอายุ ดังนี้ ก็เป็นชื่อความตายโดยสมมตินั่นเอง.

ความตายโดยสมมตินี้ **จตุตถุขณํ** มีการเคลื่อนจากภพเป็น
ลักษณะ **วิโยครสํ** มีการพรากไปเป็นกิจ **วิปฺปวาสฺสจฺจุปฺปฏฺฐานํ** มีการ
ปราศจากภพเก่าเป็นปัจจุปฏิฐาน.

ฟังทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์

อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า ฟังทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์ ต่อไป. แม้มรณะนี้ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ แต่พระองค์ตรัสว่า ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเวทนามิโนสรีระแม่เกิดในที่สุดแห่งความตายจะเผาสรีระ เหมือนคบหญาติดไฟที่ถือไว้ทวนลม ในเวลาที่นิมิตแห่งนรกเป็นต้นปรากฏ โทมนัสรุนแรงย่อมเกิดขึ้น.

ฟังทราบมรณะว่าเป็นทุกข์ โดยเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

เพราะความตายนี้ เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ใจ ของคนใกล้ตายที่เป็นคนลามกซึ่งเห็นนิมิต มีกรรมอันลามกเป็นต้นอยู่โดยลำดับ สำหรับคนดี ผู้ไม่สามารถข่มความพลัดพรากจากวัตถุอันเป็นที่รัก (คือสัตว์และสังขารอันเป็นที่รักใคร่) ได้ แม้ทุกข์ซึ่งเกิดในสรีระมีโรคคมอันตัดข้อต่อ และเส้นเอ็นเป็นต้น ซึ่งข่มไม่ได้ แก้ไขไม่ได้ ที่มีแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวงที่กำลังถูกโรคเสียดแทงเป็นธรรมดา โดยไม่แปลกกันนี้ ฉะนั้น มรณะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นทุกข์เหมือนกัน.

ว่าด้วยทุกข์ทั้ง ๓ ดังข้างศึก ๓ คน

อีกนัยหนึ่ง ขึ้นชื่อว่า ชาติ ชรา และมรณะเหล่านี้ ย่อมเที่ยวแสวงหา โอกาส คุงปัจจามิตรผู้เช่นฆ่าสัตว์เหล่านี้ คือ เปรียบเหมือนข้างศึก ๓ คนของ บุรุษ ผู้คอยโอกาสเฝ้าคูอยู่ คนหนึ่งพูดว่า ข้าจักกล่าวชมชื้อป่าโน้นแล้ว จักพาเขาไปในป่านั้น ในเรื่องนี้ไม่มีอะไรที่ทำได้ยากสำหรับเรา. คนที่ ๒ พูดว่า ในเวลาที่เจ้าพาคนนี้ไป เราจักโอบยติการทำให้ทุรพล ในเรื่องนี้ไม่มีอะไรยาก สำหรับเรา. คนที่ ๓ พูดว่า เมื่อเจ้าโอบยติทำบุรุษนี้ให้หมดกำลังแล้ว ชื้อว่า เอาดาบคมตัดศีรษะ จงเป็นหน้าที่ของเราเถิด ดังนี้. ข้างศึกทั้ง ๓ นั้นครั้นพูด อย่างนั้นแล้ว ก็กระทำอย่างนั้น.

ในการอุปมานั้น ชื้อว่า การคร่าออกจากวงของเพื่อนและญาติแล้ว ให้เกิดในภพใดภพหนึ่ง คุงเวลาที่ข้างศึกคนที่หนึ่งกล่าวชมป่าแล้วพาบุรุษนั้นไป ในป่านั้น พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของชาติ (ความเกิด). การที่ขันธซึ่งเกิดขึ้น แล้วตกไป (คืออ่อนกำลังลง) แล้ว ทำให้เป็นผู้พึ่งคนอื่นและมีเตียงนอนเป็น เบื้องหน้า คุงข้างศึกคนที่ ๒ โอบยติทำให้เป็นผู้ทุรพล พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ ของชรา. การให้ถึงความสิ้นชีวิต คุงข้างศึกคนที่ ๓ เอาดาบคมตัดศีรษะ พึงทราบว่าเป็นหน้าที่ของมรณะ ฉะนั้น.

อีกประการหนึ่ง ในทุกข์ทั้ง ๓ นี้ พึงเห็นชาติทุกข์ เหมือนการ เข้าสู่ทางกันดารใหญ่ที่มีโทษ. พึงเห็นชราทุกข์ เหมือนความเป็นผู้ทุรพลที่ อดข้าวและน้ำในทางกันดารนั้น. พึงเห็นมรณทุกข์ เหมือนการให้ถึงความ พิณาศ ด้วยเครื่องผูกมัดเป็นต้น แก่คนทุรพลผู้มีความพยายามให้อริยาบถ เป็นไปถูกขจัดแล้วแล.

ว่าด้วยนิเทศโสกะ (บาลีข้อ ๑๔๕)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศโสกะ ต่อไป

สภาวะใด ย่อมถึงความพราก อธิบายว่า ย่อมชัดไป คือย่อมกำจัดประโยชน์เกื้อกูลและความสุข เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า พยสนะ (ความเสื่อม) ความเสื่อมญาติ ชื่อว่า ญาติพยสนะ อธิบายว่า ความสิ้นญาติคือความพินาศแห่งญาติ ด้วยภัยแต่โจรและโรคเป็นต้น คือด้วยความเสื่อมแห่งญาตินั้น.

บทว่า **มุฏฐสฺส** (ของผู้ที่ถูกกระทบ) ได้แก่ ของบุคคลผู้อันความเสื่อมท่วมทับแล้ว ครองงำแล้ว คือประกอบพร้อมแล้ว. แม้ในคำที่เหลือก็นัยนี้แหละ.

แต่ความแปลกกันมี ดังนี้.

ความเสื่อมแห่งโภคะทั้งหลาย ชื่อว่า โภคพยสนะ อธิบายว่า ความสิ้นโภคะ ความพินาศแห่งโภคะ ด้วยอำนาจแห่งภัยมีราชภัยและโจรภัยเป็นต้น. ความเสื่อมคือโรค ชื่อว่า โรคพยสนะ จริงอยู่ โรคย่อมยังความไม่มีโรคให้พราก คือย่อมให้พินาศไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พยสนะ. ความพินาศแห่งศีล ชื่อว่า สิลพยสนะ (ความเสื่อมศีล) คำว่า สิลพยสนะ นี้เป็นชื่อของความเป็นผู้ทุศีล. ความเสื่อมคือทัญญูซึ่งยังสัมมาทัญญูให้พินาศเกิดขึ้น ชื่อว่า ทัญญูปยสนะ* (ความเสื่อมทัญญู). อนึ่ง บรรดาความเสื่อม ๕ เหล่านี้ ความเสื่อม ๒ เบื้องต้น (คือความเสื่อมญาติ และความเสื่อมโภคทรัพย์), เป็นของยังไม่เกิดขึ้น แต่ความเสื่อมหลัง ๓ (คือความเสื่อมด้วยโรค ความเสื่อมศีล ความเสื่อมทัญญู) เป็นของเกิดขึ้นแล้ว คือถูกไตรลักษณ์

* หมายถึงความเสื่อมจากสัมมาทัญญู

กระทบแล้ว. อนึ่งความเสื่อม ๓ แรกไม่เป็นกุศล ไม่เป็นอกุศล ความเสื่อม ๒ คือ สิ้นและทวิภูติเป็นอกุศล.

บทว่า **อณฺเฏตรณฺณตเรน** (อย่างไรอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ด้วยความเสื่อมอย่างไรอย่างหนึ่ง ในบรรดาความเสื่อมทั้งหลายมีความเสื่อมจากมิตรและอำมาตย์เป็นต้นที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งถือเอาก็ตามไม่ถือเอาก็ตาม.

บทว่า **สมนฺนนาตตสฺส** (ของบุคคลผู้ประกอบ) ได้แก่ ของผู้พัวพันอยู่คือผู้ยังไม่พ้นไป.

บทว่า **อณฺเฏตรณฺณตเรน ทฺถุขมฺเนน** (ด้วยเหตุแห่งทุกข์ ใดอย่างใดอย่างหนึ่ง) ได้แก่ ด้วยเหตุที่เกิดขึ้นแห่งทุกข์คือความโศกอย่างไรอย่างหนึ่ง.

บทว่า **โศโก** (ความโศก) ที่ชื่อว่า ความโศก ด้วยอำนาจความเศร้าโศก คำว่า ความโศกนี้เป็นบทเฉพาะคนโดยสภาพของความโศกที่เกิดขึ้นด้วยเหตุเหล่านี้. บทว่า **โศจนา** (กิริยาที่โศก) ได้แก่ อาการของความโศกเศร้า. ความเป็นแห่งความโศกเศร้าชื่อว่า **โศจิตตคฺคฺติ** (สภาพโศกเศร้า).

บทว่า **อนฺโถ โสโก** (ความแห้งผากภายใน) ได้แก่ ความโศกเศร้าในภายใน. บทที่ ๒ (**อนฺโถ ปริโสโก** ความแห้งกรอบภายใน) ทรงเพิ่มบทอุปสรรค. จริงอยู่ ความโศกเศร้านั้นยังภายในให้แห้งผาก ให้แห้งกรอบเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ความแห้งผากภายใน และความแห้งกรอบภายใน.

บทว่า **เจตโส ปริขุณฺณายนา** (ความเกรียมใจ) ได้แก่ อาการที่เผาจิต เพราะความโศกเศร้า เมื่อเกิดขึ้น ข้อมเผาจิต ข้อมไหม้จิตอย่างเดียว

ยอมย้งบุคคลให้บ่นว่า จิตของเราเกรียมแล้ว ไม่มีอะไร ๆ แจ่มใส ดังนี้.
มณะที่ถึงทุกข์ ชื่อว่า ทุมมณะ (เสียใจ) ภาวะแห่งทุมมณะนั้น ชื่อว่า
ความโทมนัส ชื่อว่า ลูกศร คือ ความโศกเศร้า ด้วยอรรถว่าเล่นเข้าไป
โดยลำคืบ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า โสกสัลละ (ลูกศรคือความโศก).

คำว่า อัย วุจฺจติ โสโก (นี้เรียกว่า โสกะ) ความว่า นี้เรายอม
เรียกชื่อว่า โสกะ ก็ความโศกนี้ว่าโดยใจความก็ได้แก่ โทมนัสเวทนาอย่าง
เดียวเท่านั้น แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความโศกนั้น อนฺโตนิชฺฌายนลกฺขโณ
มีการเผาไหม้ภายในเป็นลักษณะ เจตโส ปรินิชฺฌายนโร มีการเผาไหม้
เป็นรส อนฺุโสจนปจฺจุปฺภูจฺจาโน มีความเศร้าโศกเนื่องๆ เป็นปัจจุปัฏฐาน*.

พึงทราบอรรถแห่งความโศกเป็นทุกข์

ก็ในชื่อว่า พึงทราบอรรถแห่งความโศกเป็นทุกข์ นี้ ความว่า
โศกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะความโศกนั้นเป็นสภาวะ
ทุกข์ และเพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์.

ถามว่า ของทุกข์ไหน ?

ตอบว่า ของทุกข์กาย และทุกข์คือโทมนัสในขณะแห่งชวณะ.

จริงอยู่ ด้วยกำลังแรงของความโศก ไฟใหญ่ย่อมตั้งขึ้นที่หัวใจสุกอม
แล้วยอมแตกออก และโลหิตคำยอมไหลออกทางปากแผล ทุกข์ทางกายรุนแรง
ยอมเกิดขึ้น. เมื่อครุ่นคิดอยู่ว่า ญาติของเราเท่านั้นสิ้นไปแล้ว โภคะของเรา
เท่านั้นสิ้นไปแล้ว ดังนี้ โทมนัสแรงกล้าก็เกิดขึ้นได้.

* คำว่า โทสจิตฺตฺตฺปปาทปฺภูจฺจาโน โศกมีโทสจิตฺตฺตฺปปาทเป็นปฏฺฐาน ในที่นี้ท่านไม่กล่าวไว้.

ฟังทราบโศกนี้ว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้ง ๒ นี้
ด้วยประการฉะนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง

สตฺตํ หทยํ โสโก สลฺลํ วิย วิตุชฺชติ
อคฺคิตฺตฺโตว นาราโจ ภูสณฺจ อุหเต ปฺน,
สมาวหติ จ พฺยาธิ ชรามรณภทํ
ทุกฺขํ ปี วิวิธํ ยสฺมา ตสฺมา ทุกฺโขติ วุจฺจติ
โศก ย่อมเสียดแทงหทัยของเหล่า
สัตว์ดุจลูกศร และย่อมแผดเผาอย่างแรงกล้า
อีก เหมือนหลาวเหล็กเผาไฟสังหารอยู่
เพราะโศกนั้นย่อมนำมาพร้อมแม้ซึ่งทุกข์
ชนิดต่าง ๆ อันต่างโดยพยาธิ ชรา และมรณะ
ฉะนั้นโศกนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ว่า เป็นทุกข์แล.

ว่าด้วยนิเทศปริเทวะ (บาลีข้อ ๑๕๐)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศปริเทวะ ต่อไป

ที่ชื่อว่า อาเทวะ (ความร้องไห้) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์
เปล่งเสียงร้องไห้โดยอ้างว่า ธิดาของฉัน บุตรของฉัน ดังนี้ ที่ชื่อว่า ปริเทวะ
(ความคร่ำครวญ) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์คร่ำครวญถึงธิดาและบุตร
นั้น ๆ. บทละ ๒ บท* ชำหรณนํจากบทที่ ๒ บทที่กล่าวนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสด้วยการขยายความโดยอาการของ ๒ บท นั้นเอง. บทว่าวาจา
* ได้แก่ คำว่า กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ สภาพที่ร้องไห้ สภาพที่คร่ำครวญ

ก็คือคำพูด. คำที่พูดเปล่าไม่มีประโยชน์ ชื่อว่า **ปลาโป** (พูดพร่ำ) พูดพร่ำ จนน่าเกลียดด้วยอำนาจการพูดครั้ง ๆ กลาง ๆ และพูดไปอย่างอื่นเป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิปปลาปะ** (ความพร่ำเพ้อ). บทว่า **ลาลโป** (ความพิไรร่ำ) ได้แก่ การพูดซ้ำซาก อากาธแห่งการพูดซ้ำซาก ชื่อว่า **ลาลปนา** (กิริยาที่พิไรร่ำ). ภาวะแห่งกิริยาพิไรร่ำ ชื่อว่า **ลาลปิตตุด** (สภาพพิไรร่ำ).

คำว่า **อัย วุจฺจติ ปริเทโว** (นี้เรียกว่า ปริเทวะ) ความว่า นี้เรา กล่าวให้ ชื่อว่า **ปริเทวะ**. ปริเทวะนั้น **ลาลปปนลกฺขโณ** มีการพิลาป รำพันเป็นลักษณะ **คุณโทสปริกิตฺตนรโส** มีการรำพันถึงคุณและโทษเป็นกิจ **สมฺภมฺปจฺจุปฏฺฐาโน** มีความวุ่นวายไม่ตั้งมั่นเป็นปัจจุภูฐาน.*

ฟังทราบอรรถแห่งปริเทวะเป็นทุกข์

อนึ่ง ฟังทราบวินิจฉัยในชื่อว่า ฟังทราบอรรถแห่งปริเทวะเป็นทุกข์ ต่อไป. ปริเทวะแม้นี้ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะความเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์กายและทุกข์โทมนัส.

จริงอยู่ บุคคลผู้กำลังคร่ำครวญย่อมเอากำปั่นทุบลำตัวของตนได้ ย่อมเอามือทั้ง ๒ ตีอก ขยี้อก ย่อมเอาหัวชนฝาก็ได้ เพราะเหตุนี้ ทุกข์กายอย่างแรงจึงเกิดแก่เขาได้ เขาย่อมคิดเป็นต้นว่า ญาติของเราเท่านี้สิ้นแล้ว เสื่อมแล้ว ตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว เพราะฉะนั้น โทมนัสอย่างแรงจึงเกิดขึ้นแก่เรา.

* และคำว่า **โทสจิตฺตชมฺหาภูตปฏฺฐาโน** มีมหาภูตรูปที่เกิดแต่โทสจิต เป็นปทัฏฐาน ท่านไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้.

พึงทราบปริเทวะว่าเป็นทุกข์โดยความเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้ง ๒ แม้
เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง

ยํ โสภสสุวิหิตํ ปริเทวะมาโน

กณฺโฏฐตาตุตฺถสฺสชมฺปฺปสยํ

ภิกฺขุโยธิมตฺตมริคฺจฺจติเยวํ ทุกฺขํ

ทุกฺโขติ เตน ภควา ปริเทวะมาห

บุคคล ผู้ถูกถูกรคือความโศกเสียด

แทงแล้ว คร่ำครวญอยู่ ย่อมประสบทุกข์ใด

ซึ่งทนไม่ได้ อันเกิดแต่แห่งที่อริมฝิปาก

พื้นพาดนอย่างยิ่งเหลือประมาณ ด้วยทุกข์

นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสปริเทวะคือ

ความคร่ำครวญว่าเป็นทุกข์แล.

นิเทศแห่งทุกข์และโทมนัส (บาลีข้อ ๑๕๑ - ๑๕๒) ปราบกฐัดแล้ว
เพราะข้าพเจ้าพรรณนาไว้ในอรรถกถาธรรมสังคหะ (อรรถกถาอรรถสาลินี)
ในหนหลังนั้นแล. และหมวดธรรม ๔ มีลักษณะเป็นต้นของทุกข์และโทมนัส
เหล่านั้น ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้ในที่นั้นเหมือนกัน.

พึงทราบอรรถกถาแห่งทุกข์เป็นทุกข์เป็นต้น

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้ว่า พึงทราบอรรถแห่งทุกข์ว่าเป็นทุกข์
และพึงทราบอรรถแห่งโทมนัสว่าเป็นทุกข์ต่อไป ทุกข์และโทมนัสแม้ทั้ง ๒ นี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะตัวเองเป็นทุกข์ด้วย เป็นวัตถุที่ตั้ง

แห่งทุกข์ทางกายและทางจิตด้วย. จริงอยู่ เมื่อบุคคลประสบทุกข์ โดยทุกข์คือการถูกตัดมือตัดเท้า และตัดหูตัดจมูกซึ่งนอนวางกระเบื้องเก่าไว้ข้างหน้าขออาหารในศาลาของคณอนาถา เมื่อมีหมู่หนอนออกจากแผลทั้งหลาย ทุกข์กายเหลือกำลังย่อมเกิดขึ้น โทมนัสรุนแรงก็ย่อมเกิด เพราะเห็นมหาชนผู้มีเสื้อผ้า ย่อมด้วยสีต่าง ๆ ประดับได้ตามชอบใจเล่นงานักกษัตริย์อยู่.

พึงทราบความที่ทุกข์เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ อย่างนี้ก่อน.

อีกอย่างหนึ่ง

เพราะทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น

และย่อมให้เกิดทุกข์ทางใจอย่างยิ่ง ฉะนั้น

คำว่า เป็นทุกข์ จึงมีโดยความต่างกัน.

อนึ่ง บุคคลผู้เปรียบด้วยทุกข์ทางใจ ย่อมสขายम्म ย่อมขย็อก ย่อมกลิ้งเกลือกไปมา ย่อมโดดเหว ย่อมนำศัสตรามา ย่อมเคี้ยวยาพิษ ย่อมเอาเชือกแควนคอ ย่อมเข้าไปสู่กองไฟ เป็นผู้มีความคิดเดือดร้อน โดยประการนั้น ๆ เป็นผู้มีจิตรุ่มร้อนอยู่ ย่อมคิดถึงเรื่องวิปริตนั้น ๆ.

พึงทราบความที่โทมนัสเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์ทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

เพราะโทมนัส ย่อมบีบคั้นจิต และ

ย่อมนำความบีบคั้นมาแก่ร่างกาย ฉะนั้น

บัณฑิตทั้งหลายจึงกล่าวแม้โทมนัสว่าเป็น

ทุกข์ เพราะความเสียใจนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศอุปายาส (บาลีข้อ ๑๕๓)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอุปายาส ต่อไป

ที่ชื่อว่า **อายาสะ** (ความแค้น) ด้วยอรรถว่าลำบาก คำว่าอายาสะนี้เป็นชื่อของความลำบากจิตที่เป็นไปโดยอาการตกใจและเศร้าใจ ความแค้นใจอย่างแรง ชื่อว่า **อุปายาส** (ความขุ่นแค้น). ภาวะแห่งบุคคลผู้แค้นใจ ชื่อว่า **อายาสิตตุดิ** (ภาพแค้น) ภาวะแห่งบุคคลผู้ขุ่นแค้น ชื่อว่า **อุปายาสิตตุดิ** (สภาพขุ่นแค้น).

คำว่า **อัย วุจฺจติ อุปายาโส** (นี้เรียกอุปายาส) ความว่า นี้เราเรียกชื่อว่า **อุปายาส**. ก็อุปายาสนี้นั้น **พฺยาสตฺติลกฺขโณ** มีการคิดในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นลักษณะ **นิคฺคฺจนฺนโรโส** มีการทอดถอนใจเป็นกิจ **วิสาทปจฺจฺกฺกฺจฺจโณ** มีความเศร้าใจเป็นปัจจุภูฏฐาน*.

พึงทราบอรรถแห่งอุปายาสเป็นทุกข์

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า พึงทราบอรรถแห่งอุปายาสเป็นทุกข์ นี้ต่อไป อุปายาสแม้ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ ดังนี้ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒.

จริงอยู่ เมื่อบุคคล ถูกพระราชากริ้ว ถอดยศมีบุตรและพี่ชายน้องชาย ถูกประหารตัวเองเล่าก็ถูกสังฆาก็จะเข้าไปสู่ตงเพราะความกลัวหลบหลีกแล้ว ถึงความเป็นผู้เศร้าใจอย่างใหญ่หลวง ย่อมเกิดทุกข์กายมีกำลัง เพราะย่นเป็นทุกข์นอนเป็นทุกข์ นั่งเป็นทุกข์. เมื่อคิดอยู่ว่า พวกญาติของเราเท่านี้ โภคทรัพย์เท่านี้ หนีหายแล้ว ดังนี้ โทมนัสมีกำลังก็ย่อมเกิดขึ้น.

* หทยวัตถุปฏฺฐาโน มีหทยวัตถุเป็นปฏฺฐฐาน (ไม่กล่าวไว้ในที่นี้)

ฟังทราบอุปายาสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์เหล่านี้แม้ทั้ง
๒ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

อุปายาส ย่อมยังทุกข์มีประมาณยิ่ง
อันใด ให้เกิดขึ้น เพราะการเผาจิต และทำ
กายให้เศร้าหมอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
อุปายาสว่าทุกข์ เพราะทุกข์นั้นแล.

ว่าด้วยการเปรียบเทียบทุกข์ ๓ อย่าง

อนึ่ง บรรดาทุกข์ ๓ อย่างมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ โสกะ ฟังเห็น
เหมือนการหุงน้ำมันเป็นต้น ในภายในภาชนะเท่านั้น ด้วยไฟอ่อน. ฟังเห็น
ปริเทวะ เหมือนการล้นออกข้างนอกภาชนะของน้ำมันที่หุงอยู่ ด้วยไฟแรง.
ฟังเห็น อุปายาส เหมือนการเคี้ยวจนแห้งในภายในภาชนะนั้นนั่นแหละ
ของน้ำมันเป็นต้น ซึ่งเหลือจากการล้นไปข้างนอกไม่พอที่จะล้นไปได้.

ว่าด้วยนิเทศอัปยัสสัมปโยคทุกข์ (บาลีข้อ ๑๕๔)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศอัปยัสสัมปโยคทุกข์ ต่อไป

บทว่า ยสฺส ตตฺตบฺเป็นฺ เย อสฺส (แปลว่า อันใด...ของ).

บทว่า อนิฏฺฐา (อันไม่เป็นที่ปรารถนา) ได้แก่ ที่เขาไม่แสวงหา คือว่า
ที่เขาแสวงหา หรือไม่แสวงหาก็คงตาม. อนึ่ง บทว่า อนิฏฺฐา นี้ เป็นชื่อของ
อารมณ์ที่ไม่ชอบใจอันไม่พึงแสวงหา.

ธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่าใด ย่อมไม่ก้าวไป คือย่อมไม่เข้าไปในใจ เพราะเหตุนั้น ธรรมมีรูปเป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า อกันตา (ไม่เป็นที่รักใคร่). ธรรมเหล่าใด ย่อมไม่นำรัก ย่อมไม่ยังใจให้เจริญ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า อมนาปา (ไม่เป็นที่ชอบใจ).

คำว่า รูป เป็นต้นเป็นคำขยายความสภาวะของธรรมเหล่านั้น. บุคคลเหล่าใด ย่อมใคร่คือย่อมปรารถนาสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อนตุตถามา (ผู้มุ่งก่อความพินาศ). บุคคลเหล่าใด ย่อมใคร่ คือย่อมปรารถนาสิ่งที่มีใช้ประโยชน์เกื้อกูล เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อहितกามา (ผู้มุ่งทำลายประโยชน์เกื้อกูล). บุคคลเหล่าใด ย่อมใคร่ คือย่อมปรารถนาความไม่ผาสุกคือการอยู่เป็นทุกข์ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อผาสุกา (ผู้มุ่งทำลายความผาสุก). บุคคลเหล่าใด ย่อมไม่ปรารถนา แคนเกษมจากโยคะ คือวิวิฏฐะอันปราศภัย คือย่อมใคร่ ย่อมปรารถนา วิฏฐะอันมีภัยนั้นแหละเพื่อโยคะ ๔ เหล่านี้ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อโยคกุเขมกามา (ผู้มุ่งทำลายและเกษมจากโยคะ).

อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในบททั้ง ๘ มีคำว่า อนตุตถามา เป็นต้นนี้ อย่างนี้ว่า บุคคลผู้ชื่อว่า อนตุตถามา (ผู้มุ่งก่อความพินาศ) เพราะไม่ใคร่ต่อประโยชน์กล่าวคือความเจริญธรรมมีศรัทธาเป็นต้น และเพราะใคร่ต่อสิ่งที่มีใช้ประโยชน์ กล่าวคือความเสื่อมแห่งศรัทธาเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ. ที่ชื่อว่า อहितกามา (ผู้มุ่งทำลายประโยชน์เกื้อกูล) เพราะไม่ใคร่ต่อประโยชน์เกื้อกูลอันเป็นอุบายวิธีแห่งศรัทธาเป็นต้นนั่นเอง และเพราะใคร่ต่อสิ่งที่มีใช้ประโยชน์เกื้อกูลอันเป็นอุบายวิธีแห่งกุศลมีความเสื่อมศรัทธาเป็นต้นนั้นแหละ.

ที่ชื่อว่า **อผาสูกา** (ผู้มุ่งทำลายความผาสูก) เพราะไม่มีใครต่อการอยู่เป็นผาสูก และเพราะใครต่อการอยู่โดยไม่เป็นผาสูก. ที่ชื่อว่า **อโยคกุเขมกามา** (ผู้มุ่งทำลายแดนเกษม) เพราะไม่มีใครต่อความปลอดภัยอย่างใดอย่างหนึ่ง และเพราะใครต่อภัย ดังนี้. การไปประกอบพร้อมกัน ชื่อว่า **สัม คติ** (ความไปร่วม). ความมาร่วมกัน ชื่อว่า **สมาคโม** (ความมาร่วม). ภาวะที่พร้อมกันในการยืน การนั่งเป็นต้น ชื่อว่า **สโมธานัม** (ความประชุมร่วม). การทำร่วมกันซึ่งกิจ ทั้งปวง ชื่อว่า **มิตฺติภาโว** (ความเป็นผู้กระทำร่วม).

นี่เป็นโยชนา คือข้อแนะนำด้วยอำนาจแห่งสัตว์.

ส่วนโยชนาด้วยอำนาจแห่งสังขาร พึงถือเอาความตามที่ได้. คำว่า **อัย วุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า นี่เราเรียกชื่อว่า **อัปปียสัมปโยคทุกซ์** **อัปปียสัมปโยค** นั้น **อนุญฺจสโมธานลกฺขโณ** มีการประชุมลงซึ่งสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ **จิตฺตวิตฺตภาวนโรโส** มีการทำความพินาศจิตเป็นรส **อนตฺตภาวปจฺจุปฺปฏฺจาโน** มีภาวะที่ไร้ประโยชน์เป็นปัจจุปัฏฐาน **อัปปีย-สัมปโยคทุกซ์** นั้น ชื่อว่าเป็นธรรมหนึ่งไม่มีโดยอรรถะ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า เป็นทุกซ์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกซ์แม้ทั้ง ๒ อย่างแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยอารมณ์อันไม่เป็นที่รักอย่างเดียว เพราะวัตถุทั้งหลายอันไม่น่าปรารถนาถึงการประชุมลงแล้ว ย่อมยังทุกซ์ทางกายให้เกิดขึ้นโดยการแทง การตัด การผ่าเป็นต้นบ้าง ย่อมยังทุกซ์ทางใจให้เกิดขึ้นโดยการเกิดความสะดุ้ง กลัวบ้าง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า

เพราะเห็นสัตว์อันไม่เป็นที่รัก จึง
เป็นทุกข์ที่ใจก่อนทีเดียว และการเกิดทุกข์
ด้วยความพยายามของสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้น
ในกาย เพราะฉะนั้น พึงทราบการสมาคม
กับสัตว์อันไม่เป็นที่รักนั้นว่า พระมหาฤๅษี
ตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแม่แห่ง
ทุกข์ทั้ง ๒ ในโลกนี้แล.

ว่าด้วยนิเทศปิยวิปโยคทุกข์ (บาลีข้อ ๑๕๕)

นิเทศแห่งปิยวิปโยคทุกข์ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าว
แล้วแล. ก็ในนิเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า มาตา วา (มารดาที่ตาม)
เป็นต้น เพื่อทรงแสดงบุคคลผู้ใคร่ประโยชน์โดยย่อ.

ในพระบาลีนั้น มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า มารดา เพราะอรรถว่า
ย่อมถนอมรัก. ที่ชื่อว่า บิดา เพราะอรรถว่า ย่อมพอใจ. ที่ชื่อว่า พี่ชาย
น้องชาย ด้วยอรรถว่า ย่อมคุ้นกัน. ที่ชื่อว่า ภคินี ก็เหมือนกัน. ที่ชื่อว่า
มิตร เพราะอรรถว่า ประพฤติเมตตา หรือว่าด้วยอรรถว่า นับถือ อธิบายว่า
ย่อมสอดใส่ความลับทั้งหมดไว้ภายใน. ที่ชื่อว่า อามาศย์ เพราะอรรถว่า
ย่อมเป็นผู้ร่วม ด้วยอรรถว่า เป็นผู้พร้อมกันในกรณีขกิจทั้งหลาย. ที่ชื่อว่า
ญาติ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ หรือทราบอย่างนี้ว่า คนนี้เป็นคนภายในของ
พวกเรา. ที่ชื่อว่า สาโลहित เพราะอรรถว่า เป็นผู้สัมพันธ์กันด้วยสายเลือด.
พึงทราบบทเหล่านี้ โดยเนื้อความ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **อัย รุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า นี้เราเรียกชื่อว่า **ปิเยหิวิปปโยค** ทุกข์. **ปิเยหิวิปปโยค** ทุกข์นั้น **อิฏฺฐวตฺถุวิโยคกฺขโณ** มีการพลัดพรากจากวัตถุที่ปรารถนาเป็นลักษณะ **โสภุปฺปาทนโรโส** มีการให้เกิดขึ้นแห่งความโสภเป็นรส **พฺยาสนปจฺจุปฺภฺจาโน** มีความฉิบหายเป็นปัจจุภูฏฐาน.

ปิเยหิวิปปโยค ทุกข์นั้น ชื่อว่าเป็นธรรมอย่างหนึ่งโดยอรรถ ย่อมไม่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ ของบุคคลผู้พลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักอย่างเดียว เพราะวัตถุที่น่าปรารถนาทั้งหลายเมื่อพลัดพรากไป ย่อมยังทุกข์แม้ทางกายให้เกิดขึ้นโดยความเป็นผู้มีสรีระชูบชิตและเหี่ยวแห้งเป็นต้น แม้ทางใจก็ให้เกิดทุกข์ โดยการให้เสรั้าโสภว่า แม้สิ่งที่มีอยู่แก่พวกเรานั้นก็ไม่มีแล้ว ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ดังนี้ว่า

เพราะพลัดพรากจากญาติและทรัพย์

**เป็นต้น พวกคนพาลผู้เปรียบพร้อมด้วยลูก-
ศรคือความโสภเสียดแทงอยู่ เพราะเหตุใด
เพราะเหตุนั้น ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก
เขาจึงรู้จักว่า เป็นทุกข์.**

ว่าด้วยนิเทศอิจฺฉา (บาลีข้อ ๑๕๖)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอิจฺฉา (ความปรารถนา) ต่อไป

บทว่า **ชาติธมฺมานํ** (มีความเกิดเป็นธรรมดา) ได้แก่ มีภพเกิดเป็นสภาพ มีความเกิดปกติ. บทว่า **อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ** (ความปรารถนาย่อมเกิด) ได้แก่ ตัณหาย่อมเกิด. ศัพท์ว่า **อโห วต** (โอหนอ) เป็นการปรารถนา. คำว่า **น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ** (ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จ

ตามความปรารถนา) ความว่า ความไม่มาแห่งชาติ (ความเกิด) อันมีอยู่ใน
พวกสาธุชนผู้ละสมุทัยได้แล้ว และมีอยู่ในท่านผู้ปรินิพพาน ซึ่งไม่มีความเกิด
เป็นธรรมดา อันชนทั้งหลายปรารถนาแล้วอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอพวกเราอย่ามี
ความเกิดเป็นธรรมดา และขอความเกิดอย่ามาถึงพวกเราเลยหนา คัจฉินัน
ชื่อว่า ย่อมไม่สำเร็จตามความปรารถนาได้ เพราะเว้นจากมรรคภาวนา แม้บุคคล
ปรารถนาอยู่ก็ไม่พึงสำเร็จ และเพราะเป็นธรรมพึงถึงด้วยมรรคภาวนา แม้แก่
บุคคลผู้ไม่ปรารถนา. บทว่า อิทมปิ แปลว่า แม่นี้. ปิ อักษร หมายเอาบทที่
แปลกกันข้างหน้า. บทว่า ยมปิจุฉิ เป็นต้น ความว่า เมื่อบุคคลปรารถนา
วัตถุที่ไม่พึงได้โดยธรรมแม้ใด ย่อมไม่ได้ซึ่งความปรารถนาในวัตถุที่ไม่พึงได้
นั้น พึงทราบว่าเป็นทุกข์. แม้นในบทมีคำว่า แก่เหล่าสัตว์ผู้มีความแก่เป็น
ธรรมดา เป็นต้น ก็นัยนี้. ความปรารถนาในวัตถุที่ไม่พึงได้ในนิเทศนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ยมปิจุฉิ น ลกฺขิ ตมปิ ทุกฺขิ (ปรารถนา
สิ่งใดไม่ได้ แม้สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์) ด้วยประการฉะนี้.

ความปรารถนานั้น อลฺพุกเนยฺยวตฺถุจฺจนลฺกฺขณา มีความ
อยากในวัตถุที่ไม่พึงได้เป็นลักษณะ ตปฺปริเยสนรธา มีการแสวงหาสิ่งนั้น
เป็นรส เตสฺ อปฺปตฺติปฺจฺจุปฺภฺรณานา มีความไม่สำเร็จสิ่งเหล่านั้น เป็น
ปัจจุปฺภฺรณาน. ก็ความปรารถนานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะ
เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์แม้ทั้ง ๒ จริงอยู่ บางคนทีคนอื่นยกย่องว่า จักเป็นพระ-
ราชา เขามีคณะที่ฝ่ายบ้านเมืองตัดขาดแตกไปติดตามแล้วเข้าไปยังโจดเขา หรือ
ราวไพร. ที่นั้นพระราชาทรงทราบพฤติการณ์นั้นแล้วทรงกองทัพไป บรูชนัน
มีบริวารถูกราชบุรุษกำจัดแล้ว แม้นตนเองก็ถูกทำร้าย จึงหนีเข้าไปยังระหว่าง

ต้นไม้ หรือระหว่างแผ่นดิน. สมัยนั้น เมฆใหญ่ตั้งขึ้น มีฝนพรำ ค่ำมีคิ่ง
ในขณะนั้นฝูงสัตว์มีมดดำเป็นต้นก็ล้อมเกาะเขารอบด้าน ด้วยเหตุนี้ ความ
ทุกข์กายมีกำลังจึงเกิดแก่เขา เมื่อคิดอยู่ว่า พวกญาติเท่านี้ และภคทรัพย์เท่านี้
ฉิบหายแล้ว เพราะอาศัยเราคนเดียว ดังนี้ โทมนัสมีกำลังก็เกิดแก่เขา.

ความปรารถนาที่พึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์
เหล่านั้นแม้ทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง

เมื่อสัตว์ปรารถนาวัตถุนั้น ๆ อยู่
เพราะไม่ได้วัตถุนั้น ๆ ความทุกข์อันใด ซึ่ง
เกิดแต่ความพลาดหวัง ย่อมเกิดแก่พวกสัตว์
ในโลกนี้ ความปรารถนาวัตถุที่บุคคลไม่พึง
ได้เป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น พระ
ชินพุทธเจ้าจึงตรัสความไม่ได้ตามความ
ปรารถนา ว่าเป็นทุกข์แล.

ว่าด้วยนิเทศอุปาทานขันธ (บาลีข้อ ๑๕๗)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอุปาทานขันธ ต่อไป

บทว่า ส จิตฺเตน (โดยย่อ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา
เทศนา จริงอยู่ ใคร ๆ ไม่อาจย่อทุกข์ได้ เท่านี้เป็นทุกข์ร้อยหนึ่ง หรือว่า
เท่านี้เป็นทุกข์พันหนึ่ง แต่เทศนาอาจย่อได้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรงย่อเทศนา
ว่า ขึ้นชื่อว่า ทุกข์ มิใช่อะไรอื่น โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ดังนี้

จึงตรัสแล้วอย่างนี้. ศัพท์ว่า **เสยฺยติท** เป็นนิบาต เนื้อความแห่งนิบาตนั้น มีอธิบายว่า หากว่า มีผู้ถามว่า อุปาทานชั้น ๕ เหล่านั้น เป็นไฉนดังนี้. เนื้อความแห่งบทว่า **รูปุปาทานกฺขนุโร** (รูปุปาทานชั้น) เป็นต้น ข้าพเจ้า พรรณนาไว้แล้วในชั้นวิภังค์แล.

พึงทราบอรรถแห่งชั้นทั้งหลายเป็นทุกข์

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า พึงทราบอรรถแห่งชั้น ทั้งหลายว่าเป็นทุกข์ นี้ ต่อไป

ชาติปุฏฺฐิกิ ทฺกฺขํ ยํ วุตฺติ อิทฺ ตาทินา
อวุตฺติ ยลฺลจ ตํ สทฺพํ วินา เอเต น วิชฺชติ
ยสฺมา ตสฺมา อุปาทาน กฺขนุธา ลํ เขปโต อิม
ทกฺขาติ วุตฺตา ทกฺขนุเต เทสเกน มหฺลิสฺนา

เพราะทุกข์มีชาติเป็นแดนเกิดอันใด
อันพระพุทธเจ้าผู้คงที่ตรัสไว้ในโลกนี้ และ
ทุกข์ใดที่มีได้ตรัสไว้ ทุกข์นั้นทั้งหมดเว้น
อุปาทานชั้น ๕ แล้ว ย่อมไม่มี ฉะนั้น พระ-
มหาฤาษีพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงซึ่งที่สุดแห่ง
ทุกข์ จึงตรัสว่า โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ นี้
เป็นทุกข์แล.

จริงอย่างนั้น ชาติเป็นต้นเบียดเบียนอยู่ซึ่งอุปาทานชั้น ๕ นั้นแหละ โดยประการต่าง ๆ เหมือนไฟป่าเบียดเบียนเชื้อไฟ เหมือนเครื่องประหารเบียดเบียนเป่า เหมือนเหล็อบและขุ้งเป็นต้นเบียดเบียนโค เหมือนผู้เก็บเกี่ยวเบียด

เบียดเบียน เหมือนโจรปล้น เบียดเบียนหมู่บ้าน ย่อมเกิดขึ้นในอุปาทาน-
ชั้น ๕ นั่นเอง เหมือนหญ้าและเถาวัลย์เป็นต้นย่อมเกิดขึ้นในพื้นที่ดิน ดอกไม้
ผลไม้และใบอ่อนเป็นต้นเกิดที่ต้นไม้นั้น

อนึ่ง ทุกข์ที่เป็นเบื้องต้นแห่งอุปาทานชั้น คือ **ชาติ** ทุกข์ในท่าม
กลาง คือ **ชรา** ทุกข์ในที่สุด คือ **มรณะ**. เพราะกระทบทุกข์มีความตาย
เป็นที่สุด จึงมีทุกข์แผดเผา คือ **โสกะ**. เพราะการอดกลั้นความโสคนั้นไม่ได้
มีทุกข์เป็นเหตุพุดร่าพัน คือ **ปริเทวะ**. จากนั้นก็มีทุกข์เป็นทุกข์เบียดเบียน-
กาย เพราะประกอบกับโณฏฐัพพะ (กระทบ) กับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา
คือ **ธาตุกำเริบ**. เพราะปฏิกิริยา ผู้ถูกทุกข์กายนั้นเบียดเบียนอยู่โดยเกิดปฏิกิริยา
ในอุปาทานชั้นนั้น ก็เกิดทุกข์ที่เบียดเบียนทางใจ คือ **โทมนัส**. ทุกข์มี
การทอดถอนใจของบุคคลผู้เศร้าหมองอันเกิดแต่ความเจริญของโสกะเป็นต้น
คือ **อุปายาส**. ทุกข์พลาดหวัง ของบุคคลผู้พลัดจากมโนรถ คือ การ ไม่ได้
สิ่งที่ตนปรารถนา. อุปาทานชั้นที่บุคคลมีปัญหาเข้าไปพิจารณาอยู่ โดยประ-
การต่าง ๆ เทียบ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **เป็นทุกข์แล**.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงย่อทุกข์ที่ตรัสแสดงไว้แต่ละอย่าง
ซึ่งใคร ๆ ไม่สามารถแสดงโดยไม่เหลือด้วยกับเป็นอนานั้นแม้ทั้งหมด ใน
อุปาทานชั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงทรงย่อรสน้ำในสมุทรทั้งสิ้นมาแสดง
ในน้ำหยดเดียว (มีรสเต็ม) จึงได้ตรัสว่า **ถ้า จิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขณฺธา
ทุกฺขา** โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์.

กล่าวด้วยนิเทศแห่งทุกข์สัจจะ จบ

วรรณานิทเทศวาร

ว่าด้วยสมุทยสังจะ (บาลีข้อ ๑๕๘)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสมุทยสังจะ ต่อไป

บทว่า ยายิ ตณฺหา ตັคคตเป็น ยา อัยิ ตณฺหา แปลว่า ตัณหา นี้ใด. บทว่า โปโนพฺภวิกา มีวิเคราะห์ว่า เหตุทำซึ่งภพใหม่ ชื่อว่า โปโนพฺภโว เหตุทำซึ่งภพใหม่เป็นปกติของตัณหานั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ตัณหานั้น จึงชื่อว่า โปโนพฺภวิกา (เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ๆ) อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาใด ย่อมให้ซึ่งภพใหม่ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อภพใหม่ ย่อมเกิดในภพบ่อยๆ เพราะเหตุนั้น ตัณหานั้น จึงชื่อว่า โปโนพฺภวิกา.

อนึ่ง ตัณหานั้นเป็นตัวให้ภพใหม่ก็มี ไม่ให้ภพใหม่ก็มี เป็นไปเพื่อภพใหม่ก็มี ไม่เป็นไปเพื่อภพใหม่ก็มี แม้แต่ที่อำนาจอุปธิในปฏิสนธิที่ตัณหานั้นให้แล้ว. ตัณหานั้นเมื่อให้อยู่ซึ่งภพใหม่ก็ดี ไม่ให้ก็ดี เป็นไปเพื่อภพใหม่ก็ดี ไม่เป็นไปเพื่อภพใหม่ก็ดี แม้แต่อำนาจอุปธิในปฏิสนธิที่ตนให้แล้วนั้นก็ได้อีกชื่อว่า โปโนพฺภวิกา เหมือนกัน.

ที่ชื่อว่า นันทิวราตสหคตา (ประกอบด้วยความกำหนดยินดี) เพราะอรรถว่า ไปพร้อมกันนันทิวราคะ กล่าวคือ ความยินดียิ่ง มีอธิบายว่า โดยอรรถไปสู่ความเป็นอันเดียวกับนันทิวราคะนั่นเอง. บทว่า ตตฺรตฺตฺราภินนุทฺธิณี เพลิดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ได้แก่ ความเป็นอัตกามีอยู่ในที่ใดๆ ก็มีความยินดียิ่งในที่นั้นๆ หรือว่า มีความเพลิดเพลินในอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้นๆ อธิบายว่า มีความเพลิดเพลินในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์.

ศัพท์ว่า **เสยยถิ** เป็นนิบาต เนื้อความแห่งศัพท์ว่า **เสยยถิ** นั้นว่า หากมีคำถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉนดังนี้.

บทว่า **กามตณฺหา** มีวิเคราะห์ว่า ตัณหาในกาม ชื่อว่า **กามตัณหา**. คำว่า กามตัณหานี้เป็นชื่อของราคะอันประกอบด้วยกามคุณ ๕. ตัณหาในภพ ชื่อว่า **ภวตัณหา**. คำว่าภวตัณหานี้เป็นชื่อของราคะ (ความยินดี) ในรูป ภพ อรูปภพและความพอใจในฉาน ที่สหระคด้วยสัตสสตทิกฺขุซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจปรารถนาภพ. ตัณหาในวิภพ ชื่อว่า **วิภวตัณหา**. คำว่า วิภวตัณหานี้เป็นชื่อของราคะสหระคด้วยอุจเฉททิกฺขุ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงวัตถุที่ตั้ง แห่งตัณหานั้น โดยพิสดาร จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ธา โข ปเนธา** (ก็ตัณหานั้นนั่นแล). ในพระบาลีนั้น บทว่า **อุปปชฺชติ** แปลว่าย่อมเกิด. บทว่า **นิวิสฺติ** (ย่อมตั้งอยู่) ได้แก่ ย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจความเป็นไปบ่อยๆ. คำว่า **ย โลก ปิยรูปี สาตรูปี** (ปิยรูป สาตรูปใด มีอยู่ในโลก) ความว่า สิ่งใดเป็นสภาพน่ารัก และเป็นสภาพอ่อนหวานในโลก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า **จกฺข โลก** จกฺขเป็นปิยรูปสาตรูปในโลกต่อไป จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายผู้ยึดมั่นในจกฺขเป็นต้นด้วยความถือตัวของเราในโลก ตั้งมั่นในสมบัติ ย่อมสำคัญจักขุของตน (เป็นต้น) ว่าเป็นประสาท ๕ ที่ส่องใส โดยทำนองการถือเอานิมิตให้ระจกเงาเป็นต้น **คฺจสิหปฺนฺชฺรแก้ว** มณีที่แผยออกในวิมานทอง ย่อมสำคัญโสศเป็นคฺจหลุดอดเงินและดั่งสายสังวาล ย่อมสำคัญฆานะมีโวหารอันได้แล้วว่า มีจมูกโด่ง **คฺจเกลิยวหฺรคาลกมตฺตํ** ย่อมสำคัญชีวหาอันอ่อนนไห้รสอันละเอียดคฺจฝ้ากัมพลแดง ย่อมสำคัญกาย **คฺจ**

หลักเสาไม้แก่น และจุเสาค่ายทองคำ ย่อมสำคัญใจว่าโอฬารไม่เหมือนใจ
ของชนเหล่าอื่น ย่อสำคัญรูป จุสสีทอง และสีดอกกรรณิการเป็นต้น ย่อม
สำคัญเสียง จุเสียงชั้นของนกกการเวกและจุเหว่าที่กำลังเพลิน และเสียงกังวาน
ของขลุ่ยแก้วมณีที่เป่าเบา ๆ ย่อมสำคัญอารมณ์ คือกลิ่นเป็นต้นที่เกิดแต่สมุฏ-
ฐาน ที่ตนได้เฉพาะแล้วว่า คนอื่นใครเล่าจะมีอารมณ์เห็นปานนี้. เมื่อชน
เหล่านั้นสำคัญอยู่อย่างนี้ อยาตนะเหล่านั้น มีจักขุเป็นต้นก็ย่อมเป็นปิยรูป
และสาทรูป เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัณหาของชนเหล่านั้น ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อม
เกิดขึ้นในจักขุเป็นต้นนั้น และที่เกิดแล้วก็ย่อมตั้งมั่น ด้วยอำนาจที่เป็นไปบ่อยๆ
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงพระดำรัสมีอาทิว่า จกขุ โลก ปิยรูป
สาทรูป เหตุเสสา ตณฺหา อูปปฺชฺชมานา อูปปฺชฺชติ จกขุเป็นปิยรูป-
สาทรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็ย่อมเกิดที่จักขุนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า อูปปฺชฺชมานา (เมื่อเกิด) ความว่า เมื่อใด
ตัณหาย่อมเกิด เมื่อนั้นก็ย่อมเกิดในจักขุนี้. แม้ในบททั้งปวงก็เช่นนี้แล.

กล่าวด้วยนิเทศแห่งสมุทัยสังจะ จบ

วรรณานิทศวาร

ว่าด้วยนิโรธสังจะ (บาลีข้อ ๑๖๐)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศนิโรธสังจะ ต่อไป.

ในข้อว่า โย ตสุสาเยว ตณฺหาเย (ความสำรอก...แห่งตัณหา
นั้นเทียว) ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าควรจะตรัสว่า โย ตสุเสว

ทุกขสฺส (ความสำรอก...ทุกข์นั้นนั่นแหละ) ดังนี้ แต่เพราะทุกข์ดับไป เพราะการดับสมุทัยมิใช่โดยประการอื่น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ยถา हि मुले अनुपतฺतเว ทพฺพहे

ฉินฺนโนปิ รุกฺโข ปฺนเรว รุหฺติ

เอวํ ปี ตณฺหानุสเย อนฺนุหเต

นิพฺพตฺตเต ทุกฺขมิทํ ปฺนปฺปฺนํ

เปรียบเหมือนต้นไม้แม้อกตัดแล้ว

เมื่อรากยังมั่นคง ไม่มีอุปัทวะ ก็ย่อมงอกขึ้น

อีกฉันใด แม้ทุกข์นี้ก็ฉันนั้น เมื่อตัดทานุสัย

ยังมีได้ถอนขึ้น ก็ย่อมขึ้นบ่อย ๆ.

ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงการดับทุกข์นั้นจึงตรัสไว้อย่างนี้ เพื่อทรงแสดง โดยความดับสมุทัย แท้จริง พระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงประพฤติเปรียบเสมือน สีหราชพระตถาคตเจ้าทั้งหลายเมื่อทรงดับทุกข์ และเมื่อทรงแสดงความดับทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุ มิใช่ในผล แต่พวกอัญญเดียรถีย์มีความประพฤติเปรียบด้วย สุนัข พวกเขาเหล่านั้นเมื่อจะดับทุกข์ก็ดี เมื่อจะแสดงความดับทุกข์ก็ดี ย่อม ปฏิบัติในผลโดยประกอบความเพียรในอันทำตนให้ลำบาก (อัตถกิลมถานุโยค) และด้วยการแสดงการประกอบความเพียรในอันทำตนให้ลำบากนั่นเอง ไม่ ปฏิบัติในเหตุแล.

พระศาสดาผู้ปฏิบัติอยู่ในเหตุ เพราะประพฤติเปรียบด้วยสีหะ จึงตรัส พระดำรัสมีอาทิว่า โย ตสฺสา ยิว ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น บทว่า **ตสฺสาเยว** (แห่งคณหานั้นนั่นเทียว) ความว่า สถานะนั้นใดแห่งคณหานั้นนั่นแหละที่พระองค์ทรงประกาศไว้ใน หนหลัง ด้วยสามารถแห่งความเกิดและความตั้งมั่น.

บทว่า **อเสสฺวิราคฺคินิโรธ** (ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ) เป็นต้น ทั้งหมดเป็นไวยากรณ์ของพระนิพพานทั้งนั้น เพราะอาศัยพระนิพพาน คณหาข่อมสำรอก ข่อมดับโดยไม่เหลือ ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อเสสฺวิราคฺคินิโรธ** (ความสำรอกและความดับโดยไม่เหลือ) แห่งคณหานั้นนั่นเทียว. และเพราะอาศัยพระนิพพานแล้ว บุคคล จึงชนะคณหาได้ ข่อมสละคืนได้ ข่อมพ้นได้และข่อมไม่ติดอยู่ ฉะนั้นจึงตรัส เรียกพระนิพพานว่า **จาโค** (ความสละ) **ปฏินิสฺสคฺโค** (ความสละคืน) **มุตฺติ** (ความพ้น) **อนาลโย** (ความไม่อาลัย).

ธรรมที่เป็นไวยากรณ์พระนิพพาน

ความจริง พระนิพพานมีอย่างเดียวเท่านั้น แต่พระนิพพานนั้นมีชื่อ เรียกแทนพระนิพพานเป็นอนันต์ ด้วยสามารถแห่งชื่อที่เป็นปฏิปกษแห่งสังขต- ธรรมทั้งหมด อย่างไร คือ ชื่อมีอาทิว่า

อเสสโต วิราโค (ความสำรอกโดยไม่เหลือ)

นิโรธ (ความดับ)

จาโค (ความสละ)

ปฏินิสฺสคฺโค (ความสละคืน)

มุตฺติ (ความพ้น)

- อนาลโย (ความไม่มีอาลัย)
- ราคกฺขโย (ความสิ้นราคะ)
- โทสกฺขโย (ความสิ้นโทสะ)
- โมหกฺขโย (ความสิ้นโมหะ)
- ตณฺหกฺขโย (ความสิ้นตัณหา)
- อนุปฺปาโท (ความไม่เกิดขึ้น)
- อปฺปวตฺตํ (ความไม่เป็นไป)
- อนิมิตฺตํ (ความไม่มีเครื่องหมาย)
- อปฺปณฺหิตํ (ความไม่มีที่ตั้ง)
- อนายฺยุหนํ (ความไม่พยายาม)
- อปฺปฏฺฐสนฺธิ (ความไม่มีปฏิสนธิ)
- อปฺปฏฺฐวตฺติ (ความไม่กลับเป็นไป)
- อคฺติ (ความไม่มีคติ)
- อชาตํ (ความไม่เกิด)
- อชรี (ความไม่แก่)
- อพฺยาธิ (ความไม่เจ็บ)
- อมตํ (ความไม่ตาย)
- อโสภํ (ความไม่มีโสภ)
- อปฺริเทวํ (ความไม่มีปริเทวะ)
- อนฺุปายาสํ (ความไม่มีอุปายาส)
- อธํ กิณฺุจํ (ความไม่เศร้าหมอง).

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อทรงแสดงความไม่มีแห่งตัณหาอันมรรค
ตัดแล้ว เมื่ออาศัยพระนิพพานแล้วก็ถึงความไม่เป็นไปในวัตถุเป็นที่ตั้งอันใด
ที่พระองค์ทรงแสดงความเกิดของมันไว้ในที่นั่นนั่นแหละ จึงตรัสคำว่า **สา โข
ปนสา** (ก็ตัณหานี้นั่นแล) เป็นต้น.

ในพระดำรัสนั้นมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

บุรุษเห็นถาบบวบวมเกิดในนา แล้วพึงแสวงหารากไปตั้งแต่ยอดแล้วก็
ตัดเสีย บวบขมนั้นก็จะเหี่ยวแห้ง ถึงความไม่มีบัญญัติ แต่นั้น ถาบบวบวม
ในนา นั้น บุคคลก็พึงกล่าวได้ว่า อันตรธานไปแล้ว ถูกทำลายแล้ว จันใด
ตัณหาในอารมณ์ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน จุจถาบบวบวมในนา
ตัณหานี้ถูกอริยมรรคตัดรากแล้ว เพราะอาศัยพระนิพพานจึงถึงความเป็นไป
ไม่ได้ ก็ตัณหานี้ถึงความเป็นไปอย่างนี้ ก็ย่อมไม่ปรากฏในวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น
จุจถาบบวบวมในนาไม่ปรากฏอยู่ ฉะนั้น.

อนึ่ง พวกราชบุรุษนำพวกโจรมาจากดงแล้วพึงประหารชีวิตที่ประตุ
ด้านทักษิณของพระนคร ต่อจากนั้น ใคร ๆ ก็พึงกล่าวว่า โจรในดงตายแล้ว
หรือโจรถูกราชบุรุษฆ่าแล้ว จันใด ตัณหาในจักขุเป็นต้น อันใดเป็นเหมือน
พวกโจรในดงก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดับไปแล้วเพราะอาศัยพระนิพพาน ชื่อว่า
ดับไปในพระนิพพาน จุจพวกโจรถูกระหารที่ประตุด้านทักษิณ ก็ตัณหานี้
ดับแล้วอย่างนี้ จึงไม่ปรากฏในวัตถุที่ตั้งเหล่านั้น จุจพวกโจรไม่ปรากฏในดง
ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงความดับตัณหานี้ใน
ที่อารมณ์มีจักขุเป็นต้น เหล่านี้นั่นนั่นแหละ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **จกขุ โสเก
ปิยรูปี สาตฺตรูปี** เหตุเตสา ตณฺหา ปหิยมาณา ปหิยติ เหตุถ

นิรุชฌมานา นิรุชฌติ (จักขุเป็นปิยรูป สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อจะละ
ย่อมละที่จักขุนี้ เมื่อจะดับย่อมดับที่จักขุนี้). คำที่เหลือในที่ทั้งหมดมีเนื้อความ
คั่นทั้งนั้นแล.

กล่าวด้วยนิเทศแห่งนิโรธสัจจะ จบ

วรรณนานิเทศวาร

ว่าด้วยมรรคสัจจะ (บาลีข้อ ๑๖๒)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งมรรคสัจจะ ต่อไป.

บทว่า อยเมว (นี้เท่านั้น) เป็นคำกำหนดแน่นอน เพื่อปฏิเสธ
มรรคอื่น. บทว่า อริโย (อริยะ) ความว่า ที่ชื่อว่า อริยะ เพราะไกล
จากกิเลสทั้งหลายที่ฆ่าด้วยมรรคนั้น ๆ เพราะทำความเป็นอริยะ และเพราะ
ทำการใดเฉพาะซึ่งอริยผล. องค์ ๘ ของมรรคนั้นมีอยู่เพราะเหตุนี้ มรรคนั้น
จึงชื่อว่า อฏฺฐงฺกฺโก (มีองค์ ๘) องค์ ๘ ของมรรคนั้นเป็นเพียงองค์เท่านั้น
เหมือนเสนามีองค์ ๔ และคนตรีมีองค์ ๕ พ้นจากองค์มิได้มี. ที่ชื่อว่า มรรค
เพราะอรรถว่า อันผู้ต้องการพระนิพพานย่อมแสวงหา หรือย่อมแสวงหา
พระนิพพาน หรือเป็นสภาพฆ่ากิเลสทั้งหลายไป. ศัพท์ว่า เสยฺยถิทํ ความว่า
ถ้ามีผู้ถามว่า องค์มรรคนั้นเป็นไฉน ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่า มรรค คือ องค์มรรค
นั่นเอง นอกจากองค์มรรคย่อมไม่มีจึงตรัสว่า สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ลมฺ มาสมาธิ
ดังนี้. บรรดาองค์มรรค ๘ เหล่านี้ สัมมาทิฏฐิ สมฺมาทสุสฺนลฺกฺขณา
มีปัญญาเห็นโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมาสังกัปปะ สมฺมา อภินิโรปน-

ลกุขโณ มีการขกสัมปยุตธรรมขึ้นโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมาวาจา สมุมา
ปริคคหลกุขณา มีการกำหนดถือโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมากัมมันตะ
สมุมา สมุฏฐาปนลกุขโณ มีการงานดีโดยชอบเป็นลักษณะ สัมมา-
อาชีวะ สมุมา โวทานลกุขโณ มีอาชีวะที่ฟ่องแผ้วโดยชอบเป็นลักษณะ
สัมมาวายามะ สมุมา ปคคหลกุขโณ มีความเพียรประคองไว้โดยชอบ
เป็นลักษณะ สัมมาสติ สมุมา อุပ္ภูจฺจานลกุขณา* มีการปรากฏโดยชอบ
เป็นลักษณะ สัมมาสมาธิ สมุมา สมาธานลกุขโณ มีการตั้งใจมั่น
โดยชอบเป็นลักษณะ.

บรรดาองค์มรรค ๘ เหล่านี้ แต่ละองค์มีกิจ คือหน้าที่องค์ละ ๓.
อย่างไร คือ สัมมาทิฏฐีก่อน ย่อมละมิจฉาทิฏฐิกับกิเลสที่เป็นข้าศึกของตน
แม้อื่น ๆ ได้ ๑ ย่อมทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ ๑ ย่อมเห็นสัมปยุตธรรม
ทั้งหลายเพราะไม่พินเพื่อด้วยอำนาจกำจัดโมหะอันปกปิดสัมปยุตธรรมนั้น ๆ
ได้ ๑ แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ
เป็นต้น ย่อมกระทำนิโรธให้เป็นอารมณ์ แต่ในสัมมาสังกัปปะเป็นต้นนี้
ว่าโดยความแปลกกัน สัมมาสังกัปปะย่อมยกขึ้นซึ่งสหชาตธรรม สัมมาวาจา
ย่อมกำหนดถือไว้โดยชอบ สัมมากัมมันตะย่อมยังการงานให้ตั้งขึ้นดีโดยชอบ
สัมมาอาชีวะย่อมให้อาชีวะฟ่องแผ้วโดยชอบ สัมมาวายามะย่อมประคองไว้โดย
ชอบ สัมมาสติ ย่อมปรากฏโดยชอบ สัมมาสมาธิ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมคาสัมมาทิฏฐินี้ ในส่วนเบื้องต้น (โลกีย์มรรค)
มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ในกาลแห่งมรรคมีขณะเดียวกัน มีอารมณ์
* คำว่า อุပ္ภูจฺจานลกุขณา นี้ เฉพาะคำว่า อุပ္ภูจฺจาน มีคำแปลหลายอย่างคือแปลว่า มีการ
ปรากฏบ้าง มีการบำรุงบ้าง มีการปฏิบัติบ้าง มีการตั้งมั่นบ้าง.

เดียวกัน ก็ว่าโดยกิจ (หน้าที่) ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่างมีคำอาทิว่า **ทุกฺข ฌาณ** (ฌาณในทุกข์). แม้สัมมาสังกัปปะเป็นต้นในส่วนเบื้องต้นก็มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ในกาลแห่งมรรค มีขณะเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน บรรดาองค์มรรค ๗ มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น ว่าโดยกิจ (หน้าที่) สัมมาสังกัปปะ ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง ว่า เนกขัมมสังกัปปะเป็นต้น. องค์มรรค ๓ มีสัมมาวาจา เป็นต้นในส่วนเบื้องต้น มีขณะต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน คือ ย่อมเป็นวิริตี บ้าง เป็นเจตนาบ้าง ในขณะที่แห่งมรรคเป็นวิริตีอย่างเดียว. องค์มรรค ๒ แม่นี้ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ว่าโดยกิจย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่ง สัมมัตถิการ และสติปัญญา ส่วนสัมมาสมาธิ ในส่วนเบื้องต้นก็ดี ในขณะที่แห่งมรรคก็ดี ก็ชื่อว่า สัมมาสมาธินั้นแล.

ว่าด้วยธรรม ๘ โดยลำดับ

ในธรรม ๘ ตามที่แสดงมานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ ก่อนเพราะเป็นธรรมอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลुพระนิพพาน เพราะสัมมาทิฏฐินี้พระองค์ตรัสเรียกว่า "ประทีปอันโพล่งทั่วคือปัญญา ศัสตรา คือปัญญา เป็นต้น ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้ทำลายความมืดคืออวิชชา ด้วย สัมมาทิฏฐิ กล่าวคือวิปัสสนาญาณในกาลเบื้องต้นนี้แล้วมาโจรคือกิเลสอยู่ ย่อม บรรลุพระนิพพานได้โดยปลอดภัย ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "พระผู้มี พระภาคเจ้าทรงแสดงสัมมาทิฏฐิ ก่อน เพราะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่พระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพาน ดังนี้.

อนึ่ง สัมมาสังกัปปะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐินั้น เพราะ ฉะนั้น จึงตรัสไว้ในลำดับสัมมาทิฏฐินั้น เปรียบเหมือนเหรียญ (ผู้คูเงิน)

ใช้มือพลิกเงินกลับไปมาแล้วตรวจดูหาปณะด้วยตา ย่อมรู้ว่า กหาปณะนี้เก
กหาปณะนี้ดี ฉันทใด แม้พระโยคาวจร ก็ฉันทนั้น ใช้วิตกตริกแล้ว ๆ ในกาล
ส่วนเบื้องต้นแล้วตรวจดูอยู่ด้วยวิปัสสนาปัญญา ก็จะทราบได้ว่า ธรรมเหล่านี้
เป็นกามาพจร ธรรมเหล่านั้นเป็นรูปาพจรเป็นต้น ก็หรือว่า เปรียบเหมือนช่าง
ถากใช้มีดถากก่อนไม้ใหญ่ อันบุรุษ จับตรงปลายพลิกกลับไปมาโดยรอบ ให้
แล้ว ย่อมนำไปในโรงงานได้ ฉันทใด พระโยคาวจรก็ฉันทนั้น กำหนดธรรม
ทั้งหลายอันวิตกตริกแล้ว ๆ ให้แล้ว โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกามาพจร
ธรรมเหล่านั้น เป็นรูปาพจร ด้วยปัญญา ดังนี้แล้ว ย่อมน้อมไปในการงานได้
ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ก็สัมมาสังกัปปะเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิ
นั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสัมมาสังกัปปะในลำดับแห่งสัมมา
ทิฏฐินั้น.

สัมมาสังกัปปะนี้เป็นธรรมมีอุปการะมากแม้แก่สัมมาวาจา คุณมี
อุปการะมากแก่สัมมาทิฏฐิ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า " คุณก่อนคบดี บุคคล
ตริกแล้วตรองแล้วก่อนแล ย่อมเปล่งวาจาภายหลัง เพราะฉะนั้น พระองค์
จึงตรัสสัมมาวาจาในลำดับของสัมมาสังกัปปะนั้น.

อนึ่ง เพราะชนทั้งหลายจัดแจงด้วยวาจาก่อนว่า พวกเราจะทำสิ่ง
นี้ ๆ " แล้วจึงประกอบการทำงานในโลก ฉะนั้น วาจา จึงเป็นธรรมมีอุปการะ
แก่กายกรรม เพราะเหตุนี้ จึงตรัสสัมมาสัมมัณฑะในลำดับแห่งสัมมาวาจา.

อนึ่ง เพราะอาชีวิฏฐมกศีล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) ย่อมเต็มแก่บุคคล
ผู้ละวิทจริต ๔ กายทุจริต ๓ ยังสุจริตทั้ง ๒ ให้บริบูรณ์นั้นแหละ มิใช่เต็มแก่
บุคคลนอกจากนี้ ฉะนั้น จึงตรัสสัมมาอาชีวะในลำดับสุจริตทั้ง ๒ นั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงแสดงว่า "บุคคลผู้มีอาชีวะบริสุทฺธิ แล้วอย่างนี้ ไม่สมควรจะพอใจเพียงเท่านั้นว่า อาชีวะของเราบริสุทฺธิแล้ว เป็น ประมาทดังคนหลับ โดยที่แท้ ควรเริ่มความเพียรนี้ในทุกอิริยาบถ ดังนี้ จึงตรัสสัมมาวายามะในลำดับสัมมาอาชีวะนั้น.

ต่อจากนั้น เพื่อจะทรงแสดงว่า พระโยคาวจรแม้มีความเพียรเริ่มแล้ว ก็พึงทำสติให้ตั้งมั่นอย่างดีในวัตถุ มีกาย* เป็นต้น" ดังนี้ จึงทรงแสดงสัมมา- สติในลำดับแห่งสัมมาวายามะนั้น.

อนึ่ง เพราะสติตั้งมั่น คืออย่างนี้แล้ว ก็จะตรวจดูคติทั้งหลายแห่งธรรม ทั้งหลาย ที่มีอุปการะและไม่มีอุปการะของสมาธิ จึงเพียงพอเพื่อตั้งจิตมั่นใน อารมณ์มีความเป็นหนึ่งได้ ฉะนั้น พึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง สัมมาสมาธิไว้ในลำดับแห่งสัมมาสติ ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาทิฏฐิ (บาลีข้อ ๑๖๓)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัมมาทิฏฐิ ต่อไป

กรรมฐานในสัจจะ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงด้วยพระดำรัสมี อาทิวา ทุกฺเข ฌาณ (ความรู้ในทุกข์) ดังนี้. บรรดาสัจจะ ๔ เหล่านั้น สัจจะ ๒ ข้างต้นเป็นวิภูฏะ สัจจะ ๒ หลังเป็นวิวิภูฏะ ในสัจจะที่เป็นวิภูฏะและ วิวิภูฏะเหล่านั้น ภิกษุย่อมมีความยึดมั่นกรรมฐานในสัจจะที่เป็นวิภูฏะ. ไม่มี ความยึดมั่นในสัจจะที่เป็นวิวิภูฏะ.

จริงอยู่ พระโยคาวจรเรียนสัจจะ ๒ ข้างต้นในสำนักอาจารย์โดยย่อ อย่างนี้ว่า ชันธ ๕ เป็นทุกข์ ตัณหาเป็นสมุทัย ดังนี้ และโดยพิสดารมีนัย อาทิวา "ชันธ ๕ เป็นไฉน คือรูปชันธ ดังนี้ แล้วทบทวนด้วยวาจาอยู่บ่อย ๆ ย่อมทำกรรม. แต่ในสัจจะ ๒ นอกนี้ พระโยคาวจรย่อมทำกรรมด้วยการฟัง

* คือ กาย เวทนา จิต ธรรม

อย่างนี้ว่า "นิโรธสังจะนำปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ มรรคสังจะนำปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ" ดังนี้ เมื่อเธอทำกรรมอยู่อย่างนี้ ย่อมแห่งตลอดสังจะทั้ง ๔ ด้วยการแห่งตลอดคราวเดียวกัน ย่อมตรัสรู้ด้วยการตรัสรู้คราวเดียวกัน คือ แห่งตลอดทุกซ์ด้วยการแห่งตลอดคือการกำหนดรู้ (ปริญาญากิจ) ย่อมแห่งตลอดสมุทัยด้วยการแห่งตลอด คือการละ (ปหานกิจ) ย่อมแห่งตลอดนิโรธ ด้วยการแห่งตลอดคือการทำให้แจ้ง (สังนิกรียากิจ) ย่อมแห่งตลอดมรรคด้วยการแห่งตลอดคือการเจริญ ย่อมตรัสรู้ทุกซ์ด้วยการตรัสรู้คือการกำหนดรู้ ฯลฯ ย่อมตรัสรู้มรรคด้วยการตรัสรู้คือการเจริญ.

การแห่งตลอด (ปฏิเวธ) ด้วยการเรียน การสอบถาม การฟัง การทรงจำ และการพิจารณาในสังจะ ๒ ในส่วนเบื้องต้นของภิกษุนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ ในสังจะ ๒ หลัง มีการแห่งตลอดได้ด้วยการฟังอย่างเดียว. ในการส่วนอื่นอีก ย่อมมีการแห่งตลอดในสังจะ ๓ โดยกิจการแห่งตลอดด้วยอารมณ์ ย่อมมีในนิโรธ ในการแห่งตลอดโดยกิจและอารมณ์เหล่านั้น ความรู้ด้วยปฏิเวธ (ปฏิเวธญาณ) แม้ทั้งหมดเป็นโลกุตระ ความรู้ด้วยการฟัง การทรงจำ และการพิจารณาเป็นโลกิยะฝ่ายกามาพจร ก็มรรคสังจะย่อมมีปัจจเวกขณะ และพระโยคาวจรนี้เป็นอาทิก็มีกมบุคคล เพราะฉะนั้น ปัจจเวกขณะ (คือการพิจารณา) นั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวไว้ในที่นี้.

อนึ่ง การผูกใจ การใส่ใจ การมนสิการ และการพิจารณา ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนี้ ผู้ถือเอาในเบื้องต้น "ว่าเราจะกำหนดรู้ทุกซ์ จะละสมุทัย จะทำนิโรธให้แจ้ง จะเจริญมรรค" แต่ย่อมมีจำเดิมแต่การกำหนดถือเอา ส่วนในกาลอื่นอีก ทุกซ์ย่อมเป็นอันเชอรู้แล้วโดยแท้ ฯลฯ มรรคก็ย่อมเป็นอันเชอเจริญแล้วเหมือนกัน.

บรรดาสัจจะ เหล่านี้ สองสัจจะเป็นธรรมลิกซึ่ง เพราะสัตว์เห็น ได้ยาก สัจจะ ๒ ที่ชื่อว่า เห็นได้โดยยาก เพราะลิกซึ่ง จริงอยู่ ทุกขสัจจะเป็น ของปรากฏเพราะเกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงแม้คำอันบุคคลพึงกล่าวว่ ทุกข์หนอ ใน เวลาที่ถูกคอ หรือหนามทิ่มแทงเป็นต้น. ถึงสมุทัยก็ปรากฏโดยการเกิดขึ้นด้วย อำนาจแห่งบุคคลผู้ประสงค์จะเที่ยวจะบริโภคน ก็สัจจะทั้ง ๒ แม้นั้นเป็นของลิก โดยการแทงตลอดลักษณะ ก็สัจจะ ๒ เหล่านี้ ชื่อว่า ลิกซึ่ง เพราะสัตว์เห็น ได้ยาก ด้วยประการฉะนี้. การประกอบความเพียรเพื่อจะเห็นสัจจะ ๒ นอกนี้ (นิโรธ มรรค) ย่อมควรการเหยียดมือไปเพื่อจับภวัตรพรหม ควรการเหยียด เท้าเพื่อถูกต้องเวจिनรก และเป็นควรเอาปลายขนทรายจดปลายขนทรายที่แบ่ง แล้วร้อยส่วน* สัจจะ ๒ เหล่านี้ ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะลิกซึ่งด้วยประการ ฉะนี้. คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ทุกฺเข ญาณํ** นี้ ทรงหมายเอาความเกิด ขึ้นแห่งญาณในบุพภาค ด้วยสามารถแห่งการเรียนรู้เป็นต้นในสัจจะ ๔ ชื่อว่า ลิกซึ่ง เพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะความลิกซึ่ง ด้วยประการ ฉะนี้ แต่ในขณะที่แห่งการแทงตลอด ญาณนั้นย่อมมีครั้งเดียวกันแล.

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ (บาลีข้อ ๑๖๔)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งสัมมาสังกัปปะ ต่อไป.

สังกัปปะ (ความดำริ) ไค ออกจากกาม เพราะเหตุนี้ สังกัปปะนั้น จึงชื่อว่า **เนกขัมมสังกัปปะ** (ความดำริในการออกจากกาม). สังกัปปะไค ออกจากพยาบาท เพราะเหตุนี้ สังกัปปะนั้น จึงชื่อว่า **อภยาปาทสังกัปปะ**
* บางแห่งแสดงว่า เอาปลายขนทรายอินปลายขนทรายที่แบ่งแล้ว ๗ ส่วน.

(ความดำริในการไม่พยายาม). สังกัปปะได้ออกจากความเบียดเบียน เพราะเหตุ นั้น สังกัปปะนั้น จึงชื่อว่า อวิหิงสาสังกัปปะ (ความดำริในการไม่เบียดเบียน).

บรรดาสังกัปปะทั้ง ๓ เหล่า นั้น เนกขัมมวิตกเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางเป็นเครื่องดำเนินของกามวิตก อภัยบาทวิตกเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางเป็นเครื่องดำเนินของพยายามวิตก อวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางเป็นเครื่องดำเนินของวิหิงสาวิตก. อนึ่ง เนกขัมมวิตกเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก อภัยบาทวิตกและอวิหิงสาวิตกเกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อพยายามวิตกและวิหิงสาวิตก.

ในวิตกเหล่านี้ พระโยคาวจรย่อมพิจารณากามวิตก ก็หรือสังขาร ใดๆ อื่น เพื่อทำนายนางของกามวิตก ต่อจากนั้น ความดำริของเธอซึ่งสัมปยุตด้วยวิปัสสนาในขณะแห่งวิปัสสนาก็จะเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายทางของกามวิตก ด้วยสามารถแห่งองค์ของวิปัสสนานั้น (ตทั้งคปหาน) เธอชวนขวยวิปัสสนาก็จะบรรลุมรรคได้ ลำดับนั้น สังกัปปะ (ความดำริ) ซึ่งสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคของเธอก็จะเกิดขึ้นทำการตัดทาง คือทำลายเครื่องดำเนินของกามวิตก ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉท. อนึ่ง พระโยคาวจรย่อมพิจารณาพยายามวิตก หรือสังขารอื่น เพื่อทำลายทางของพยายามวิตก หรือย่อมพิจารณาวิหิงสาวิตก หรือสังขารอื่น เพื่อทำลายทางของวิหิงสาวิตก ต่อจากนั้น ฟังประกอบคำทั้งปวงในขณะแห่งวิปัสสนาของเธอ โดยนัยมีในก่อนนั้นแล.

กรรมฐานที่เป็นข้าศึกต่ออกุศลวิตก ๓

อนึ่ง ในอารมณ์กรรมฐาน ๓๘ ที่ทรงจำแนกไว้ในพระบาลี แม่กรรมฐานหนึ่ง ชื่อว่า ไม่เป็นข้าศึกต่ออกุศลวิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น หามีไม่. ก็ปฐมฌานในอสุภะทั้งหลายทั้งหมดทีเดียว เป็นข้าศึกต่อกามวิตกโดยส่วนเดียว ก่อน ฌานหมวด ๓ หมวด ๔ (ปัญญาจรรย์) ในเมตตากาวานาเป็นปฏิปักษ์ต่อ พยาบาทวิตก ฌานหมวด ๓ และหมวด ๔ ในกรรณเป็นปฏิปักษ์ต่อวิหิงสาวิตก เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคาวจรกระทำบริกรรมในอสุภะเข้าฌานสังกัปปะ (ความดำริ) ที่สัมปยุตด้วยฌานในขณะแห่งสมาบัติ ก็จะเป็นข้าศึกต่อกามวิตก ด้วยสามารถแห่งวิกขัมภณะ เมื่อพระโยคาวจรทำฌานให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนา สังกัปปะอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนาในขณะแห่งวิปัสสนาก็ย่อมเกิดเป็นข้าศึกต่อกามวิตกด้วยสามารถแห่งองค์ของวิปัสสนา (ตทังคปหาน) นั้น เมื่อเธอชวนขวายวิปัสสนาบรรลุมรรคแล้ว สังกัปปะที่สัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคก็เกิดขึ้นเป็นข้าศึกต่อกามวิตก ด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทปหาน สังกัปปะ (ความดำริ) อันเกิดขึ้นอย่างนี้ พึงทราบว่าเป็น ตรีสเรียกว่า เนกขัมมสังกัปปะแล.

อนึ่ง บัณฑิตพึงประกอบคำทั้งปวงว่า "พระโยคาวจรทำบริกรรมในเมตตากาวานา ทำบริกรรมในกรรณากาวานาเข้าฌาน" เป็นต้น โดยนัยก่อนนั้นแหละ พึงทราบว่า สังกัปปะอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ตรีสเรียกว่า อภัยปาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ สังกัปปะเหล่านี้มีเนกขัมมสังกัปปะเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า มีอารมณ์ต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะความที่สังกัปปะเหล่านั้นเกิดขึ้นมีอารมณ์ต่างกันด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาและฌาน แต่ในขณะ

แห่งมรรค กุศลสังกัปปะ (ความดำริที่เป็นกุศล) ย่อมเกิดขึ้นเป็นอันเดียวกัน
ทำองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ เพราะตัดทางดำเนินแห่งอกุศลสังกัปปะที่เกิดขึ้น
ในฐานะ ๓ เหล่านี้ ด้วยสามารถแห่งการไม่เกิดขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ.

ว่าด้วยนิเทศแห่งสัมมาวาจา (บาลีข้อ ๑๖๕)

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในนิเทศแห่งสัมมาวาจา ต่อไป

อนึ่ง เพราะบุคคลย่อมงดเว้นมุสาวาทด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้น
ปิสุณาวาจาเป็นต้นด้วยจิตดวงหนึ่ง ฉะนั้น เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นทั้ง ๔
เหล่านั้น จึงต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ในขณะที่แห่งมรรค ย่อมเกิดเจตนา
งดเว้นเป็นกุศลกล่าวคือสัมมาวาจาอย่างเดียวเท่านั้นอันยังองค์มรรคให้บริบูรณ์
เพราะตัดทางดำเนินแห่งเจตนาความเป็นผู้ทุศีลในอกุศล ๔ อย่าง กล่าวคือมิจ-
ฉาวาจาด้วยสามารถไม่เกิดขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมาวาจา.

ว่าด้วยนิเทศสัมมากัมมันตะ

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในนิเทศแห่งสัมมากัมมันตะ ต่อไป

อนึ่ง เพราะบุคคลย่อมงดเว้นปาณาติบาตจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้น
อทินนาทานด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้นกาเมสุมิฉฉาจารด้วยจิตดวงหนึ่ง ฉะนั้น
เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น ทั้ง ๓ เหล่านี้ จึงต่าง ๆ กันในส่วนเบื้องต้น แต่ใน
ขณะที่แห่งมรรค ย่อมเกิดกุศลเจตนาเป็นเครื่องงดเว้น กล่าวคือสัมมากัมมันตะ

วงเดียวเท่านั้น อันยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะตัดทางดำเนินของเจตนา เป็นเหตุศีลในอกุศล ๓ อย่าง กล่าวคือมิฉกัมมันตะ ด้วยสามารถแห่ง ความไม่เกิดขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมกัมมันตะ.

ว่าด้วยนิเทศสัมมาอาชีวะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสัมมาอาชีวะ ต่อไป

บทว่า อิธ ได้แก่ ในพระศาสนานี้. บทว่า อริยสาวโก ได้แก่ สาวกของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ. บทว่า มจฺจฺลาอาชีโว ปหาย (ละมิฉกา อาชีวะแล้ว) ได้แก่ ละขาดซึ่งอาชีวะอันลามก. บทว่า สฺมฺมาอาชีเวน (ด้วยสัมมาอาชีวะ) ได้แก่ อาชีวะอันเป็นกุศลที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญแล้ว. บทว่า ชีวิตํ กปฺเปติ (เลี้ยงชีวิตอยู่) ได้แก่ ยังความเป็นไปแห่งชีวิตให้ ดำเนินไป. แม้ในสัมมาอาชีวะนี้ เพราะบุคคลย่อมงดเว้นจากการก้าวล่วง ภายทวารด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้นจากการก้าวล่วงทางจิตทวารด้วยจิตดวง หนึ่ง ฉะนั้น ในส่วนเบื้องต้นจึงเกิดขึ้นในขณะต่าง ๆ แต่ในขณะแห่งมรรค ย่อมเกิดกุศลเจตนาเครื่องงดเว้น กล่าวคือสัมมาอาชีวะดวงเดียวเท่านั้น อันยัง องค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะตัดทางดำเนินของเจตนาเป็นเครื่องเหตุศีลในมิฉกา อาชีวะที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจกรรมบถ ๗ ในทวารทั้ง ๒ ด้วยสามารถไม่ให้เกิด ขึ้นได้สำเร็จ.

นี้ ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

ว่าด้วยนิเทศสัมมาวายามะเป็นต้น

นิเทศแห่งสัมมาวายามะจักแจ่มแจ้งด้วยสามารถการพรรณนาตามบท ในสัมมปปธานวิภังค์. ก็สัมมาวายามะนี้ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในกาลเบื้องต้น

เพราะบุคคลย่อมทำความเพียรเพื่อความไม่เกิด แห่งอกุศลธรรมอันลามก ทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงหนึ่ง เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยจิตดวงหนึ่ง และเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงหนึ่ง เพื่อความดำรงอยู่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วด้วยจิตดวงหนึ่ง แต่ในขณะที่แห่งมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะความเพียรอันสัมปยุตด้วยมรรคอันเดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอรรถว่ายังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ.

แม้ในเทศแห่งสัมมาสติก็จักมีแจ้งด้วยสามารถการพรรณนาตามบท ในสติปฏิฐานวิภังค์. อนึ่ง สัมมาสติเมื่อนี้ก็ย่อมได้ให้จิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้นจริงอยู่ บุคคลย่อมกำหนดกายเป็นอารมณ์ด้วยดวงหนึ่ง ย่อมกำหนดเวทนาเป็นต้น ด้วยจิตดวงหนึ่ง ๆ แต่ในขณะที่แห่งมรรคย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะสติที่สัมปยุตด้วยมรรคดวงเดียวเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอรรถว่าให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง.

ว่าด้วยนิเทศสัมมาสมาธิ (บาลีข้อ ๑๗๐)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสัมมาสมาธิ ต่อไป

ฉาน ๔ มีความต่างกันแม้ในส่วนเบื้องต้น แม้ในขณะที่แห่งมรรค ในส่วนเบื้องต้นต่างกันด้วยอำนาจสมาบัติ ในขณะที่แห่งมรรคต่างกันด้วยอำนาจแห่งมรรค. ความจริง ปฐมมรรคของบุคคลคนหนึ่งย่อมเป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฉาน แม้มรรคดวงที่ ๒ เป็นต้นก็เป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฉาน หรือประกอบด้วยฉานใดฉานหนึ่งมีทุติยฉานเป็นต้น. ปฐมมรรคของบุคคลคนหนึ่งก็ประกอบด้วยฉานใดฉานหนึ่งมีทุติยฉานเป็นต้น. แม้ทุติยมรรคเป็นต้น ก็เป็นธรรมประกอบด้วยฉานใดฉานหนึ่งแห่งทุติยฉานเป็นต้น หรือว่า

ประกอบด้วยปฐมฌาน. ด้วยอาการอย่างนี้ มรรคแม้ทั้ง ๔ ย่อมเป็นเช่นเดียวกันบ้าง ไม่เป็นเช่นเดียวกันบ้าง หรือเป็นเช่นเดียวกันบ้างอย่าง ด้วยอำนาจฌาน.

ส่วนความแปลกของมรรคนั้น ด้วยกำหนดฌานเป็นบาทมีดัง

ต่อไป ว่าด้วยนิยาม (การกำหนด) มรรคที่มีฌานเป็นบาทก่อน เมื่อบุคคลผู้ได้ปฐมฌานออกจากปฐมฌานแล้วเห็นแจ้งอยู่ มรรคเป็นธรรมประกอบด้วยปฐมฌานก็เกิดขึ้น และในมรรคนี้ องค์มรรคและโพชฌงค์ ย่อมเป็นธรรมบริบูรณ์ทีเดียว เมื่อบุคคลได้ทุติยฌานออกจากทุติยฌานพิจารณาเห็นแจ้งอยู่ มรรคประกอบด้วยทุติยฌานก็เกิดขึ้น แต่ในมรรคนี้ องค์มรรคย้อมมี ๗ องค์ เมื่อได้ตติยฌานออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาเห็นแจ้งอยู่ มรรคประกอบด้วยตติยฌานก็เกิดขึ้น แต่ในมรรคนี้ องค์มรรคมี ๗ โพชฌงค์ ๖. นับตั้งแต่จุดตถฌานจนถึงแนวสัญญาธานัญญายตนฌานก็เช่นนี้. ฌานที่เป็นจุดก้นและปัญจก้นย่อมเกิดขึ้นในอรุปรภพ. ก็ฌานนั้นแลตรัสเรียกว่า โลกุตระมิใช่โลกิยะถามว่า ในอธิการนี้เป็นอย่างไร ตอบว่า ในอธิการนี้ พระโยคาวจรออกจากฌานใด บรรดาปฐมฌานเป็นต้น ได้เฉพาะซึ่งโศคาปัตติมรรคแล้วเจริญอรุปรภพสมาบัติเกิดขึ้นในอรุปรภพ มรรค ๓ (เบื้องต้น) ของเขาประกอบด้วยฌานนั้นแหละ ย่อมเกิดขึ้นในภพนั้น ด้วยอาการอย่างนี้ ฌานที่เป็นบาทนั่นเอง ย่อมกำหนดมรรค.

แต่พระเถระบางพวกย่อมกล่าวว่า ชั้นทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด บางพวกกล่าวว่า อัสมาสัยของบุคคลย่อมกำหนด บางพวกกล่าวว่า วิปัสสนาที่เป็นภูฐานคามินีย่อมกำหนด บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยวาทะของพระเถระเหล่านั้น โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในการพรรณนา บทภาษณีย์ว่าด้วยโลกุตระในจิตตูปปาตกัณฑ์ในหนหลังนั้นแล.

คำว่า **อัย วุจฺจติ สฺมมาสมาธิ** (นี้เรียกว่าสัมมาสมาธิ) ความว่า
เอกกัคคตา (สมาธิจิต) ในฉน ๔ เหล่านั้น เราเรียกชื่อว่า **สัมมาสมาธิ** เป็น
โลกิยะในส่วนเบื้องต้น แต่ในกาลภายหลังเป็นโลกุตระ. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงแสดงมรรคัสัจจะด้วยสามารถเป็นโลกิยะและโลกุตระ ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยมรรคที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ

บรรดามรรคที่เป็นโลกิยะและโลกุตระเหล่านั้น ในโลกิยมรรค องค์-
มรรคทั้งหมด ข้อมมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๖ ตามสมควร
แต่ในโลกุตรมรรค ปัญญาจักขุ (จักขุคือปัญญา) มินิพพานเป็นอารมณ์ อัน
ถอนเสียซึ่งวิชานุสัย ของพระอริยสาวกผู้ประพฤติเพื่อแทงตลอดสัจจะ ๔ เป็น
สัมมาทิฏฐิ. อนึ่ง การยกจิตขึ้นสู่แนวทางพระนิพพานซึ่งสัมปยุตด้วยสัมมา-
ทิฏฐินั้นแล้วถอนเสียซึ่งมิจฉาทักปปะ ๓ อย่าง ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ
เป็น **สัมมาสังกัปปะ**. อนึ่ง เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นมิจฉาวาจา ที่สัมปยุต
ด้วยสัมมาสังกัปปะนั้นแหละ ถอนขึ้นซึ่งวิทุจจริต ๔ อย่าง ของบุคคลผู้เห็นอยู่
และตริกอยู่ เป็น **สัมมาวาจา**. เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นกายทุจจริต ๓ อย่าง
ที่สัมปยุตด้วยสัมมาวาจานั้นแหละตัดขาดมิจฉาทักมมันตะ ของบุคคลผู้งดเว้นอยู่
เป็น **สัมมาทักมมันตะ**. เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นมิจฉาอาชีวะ ที่เป็นธรรมชาติ
ผ่องแผ้วของสัมมาวาจาและทักมมันตะ. เหล่านี้นั่นเอง เป็นธรรมสัมปยุตด้วย
สัมมาวาจาและทักมมันตะนั้น ๆ แลหะตัดขาดอกุศลมีการหลอกลวงเป็นต้น เป็น
สัมมาอาชีวะ. อนึ่ง วิริยารัมภะ (ปรารภความเพียร) ของบุคคลผู้ตั้งมั่น
ในภูมิศีล กล่าวคือ สัมมาวาจา สัมมาทักมมันตะ สัมมาอาชีวะ นี้สมควรแก่

ศีลนั้น สัมปยุตด้วยศีลนั้นแลตัดขาดความเกียจคร้าน ให้สำเร็จความไม่เกิด
อกุศลที่ยังไม่เกิด ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิด
แล้วให้ดำรงอยู่ เป็น สัมมาวายามะ. ความที่จิตไม่หลงลืมของผู้พยายามอยู่
อย่างนี้ สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะนั้นถอนขึ้นซึ่งมิจจาสติ ให้สำเร็จเป็นกายา-
นุปัสสนาเป็นต้น ในอารมณ์มีกายเป็นต้น เป็น สัมมาสติ. ความที่จิตมีอารมณ์
เป็นหนึ่งของผู้รักษาจิตอันอนุตรสติจัดแจงดีแล้ว สัมปยุตด้วยสัมมาสติและ
ถอนขึ้นซึ่งมิจจาสมาธิ เป็นสัมมาสมาธิ ด้วยประการฉะนี้แล.

นี่เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นโลกุตระ.

ว่าด้วยมรรคเป็นทั้งวิชาและจรณะเป็นต้น

อนึ่ง โลกุตรมรรคใด พร้อมทั้งโลกิยมรรค ถึงซึ่งการนับว่าเป็น
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์) มรรคนั้นแลเป็น
ทั้งวิชาและจรณะ เพราะสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทรงสงเคราะห์ไว้ด้วย
วิชา ธรรมที่เหลือสงเคราะห์ไว้ด้วยจรณะ อนึ่ง มรรคนั้นเป็นทั้งสมถะและ
วิปัสสนา เพราะความที่สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ เหล่านั้น ทรง
สงเคราะห์ไว้ด้วยวิปัสสนาญาณ. ธรรมนอกจากนี้ สงเคราะห์ไว้ด้วยสมถญาณ.
อีกอย่างหนึ่ง มรรคนั้นเป็นทั้งขั้น ๓ และสิกขา ๓ เพราะความที่สัมมาทิฏฐิ
และสัมมาสังกัปปะทั้ง ๒ เหล่านั้น ทรงสงเคราะห์ด้วยปัญญาขั้น ๓ ธรรม ๓
ในลำดับต่อจากสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะนั้นสงเคราะห์ด้วยศีลขั้น ๓ ที่เหลือ
สงเคราะห์ด้วยสมาธิขั้น ๓ และธรรมเหล่านั้นแหละสงเคราะห์ด้วยอริปัญญาสิกขา
อริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา.

พระอริยสาวกประกอบด้วยมรรคใด เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและ
จรณะคุณบุคคลผู้เดินทางไกลประกอบด้วยจักษุทั้ง ๒ อันสามารถในการเห็น

และเท้าทั้ง ๒ อันสามารถในการเดิน เว้นที่สุด ๒ อย่าง คือกามสุขัลลิกานุโยค ด้วยวิปัสสนาญาณ และอตฺตกิลมถานุโยคด้วยสมถญาณ ดำเนินไปสู่มัชฌิม-ปฏิบัติ ทำลายอยู่ซึ่งกองโมหะด้วยปัญญาขั้นที่ ๓ ซึ่งกองแห่งโทสะด้วยศีลขั้นที่ ๓ ซึ่งกองโลภะด้วยสมาธิขั้นที่ ๓ บรรลุสมบัติ ๓ คือ ซึ่งปัญญาสัมปทาด้วยอริปัญญา-สิกขา ซึ่งศีลสัมปทาด้วยอริศีลสิกขา ซึ่งสมาธิสัมปทาด้วยอริจิตตสิกขา ย่อม กระทำให้แจ้งซึ่งอมตะคือพระนิพพาน ชื่อว่าหยั่งลงสู่อริยภูมิ กล่าวคือสัมมัตต-นิยาม (นิยามอันชอบ) ซึ่งวิจิตรด้วยรัตนะคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและปรโยสาน แล.

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

อัญ्ञังคิกวาร

[๑๗๑] สัจจะ ๔ คือ

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย

๓. ทุกขนิโรธ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๑๗๒] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๑๗๓] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กิลตที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ อกุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ อกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลกรรม และอกุศล. ธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๗๔] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหาณค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๗๕] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระฉาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิกฺขุ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ [โศคาปัตติผล] สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ที่มีวิตกมิ

วิจารณ์ปิติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น.

[๑๗๖] ในมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ รัมมวิจยสัมโพชฃงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๑๗๗] สัมมาสังกัปปะ เป็นไหน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๑๗๘] สัมมาวาจา เป็นไหน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากวจิตุจริต ๔ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุวจิตุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

[๑๗๙] สัมมากัมมันตะ เป็นไหน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากกายทุจริต ๓ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใด นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๑๘๐] สัมมาอาชีวะ เป็นไหน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากมิจฉาอาชีวะ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุ

มิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคอันใด นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๑๘๑] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์ เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๑๘๒] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๑๘๓] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมทั้งหลายที่เหลือสัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๑๘๔] ในสังขจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ตัณหาและกิเลสที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย

[๑๘๕] ทุกข์ เป็นไฉน ?

อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลกรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๘๖] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหารซึ่งตัณหาและกิเลสที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๘๗] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไป
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมฌาน สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปิดและสุข
อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาที่ทันทาภิญญาอยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘
คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ-
คามินีปฏิปทา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๑๘๘] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ตัณหา กิเลสที่เหลือ และอกุศลธรรมที่เหลือนี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย

[๑๘๙] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของ
อาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๙๐] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหารซึ่งตัณหากิเลสที่เหลือและอกุศลธรรมที่เหลือ นี้เรียกว่า
ทุกขนิโรธ.

[๑๙๑] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญาอยู่ในสมัยใด มรรคมองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ.

[๑๕๒] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไหน ?

ตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๑ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๑๕๓] ทุกข์ เป็นไหน ?

กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศลอกุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๕๔] ทุกขนิโรธ เป็นไหน ?

การประหารซึ่งตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ และกุศลมูล ๑ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๕๕] ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกเป็นทุกขาปฏิบัติทานธาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมองค์ ๘ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ.

[๑๕๖] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไหน ?

ค้นหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๑๕๗] ทุกข์ เป็นไหน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมที่เป็นกิริยามิใช่กุศลและกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๑๕๘] ทุกขนิโรธ เป็นไหน ?

การประหารซึ่งค้นหา กิเลสที่เหลือ กุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๑๕๙] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพานเพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

ปัญจจกิกวาร

[๒๐๐] สัจจะ ๔ คือ

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย

๓. ทุกขนิโรธ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๒๐๑] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไหน ?

ค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๐๒] ทุกข์ เป็นไหน ?

กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของ อาสวะ กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและ อกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมที่เป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และ กรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๐๓] ทุกขนิโรธ เป็นไหน ?

การประหารค้นหา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๐๔] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติสุขอัน เกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิญาอยู่ ในสมัยใด มรรคมีองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ย่อมมีใน สมัยนั้น.

[๒๐๕] ในมรรคมีองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิเป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๒๐๖] สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ฯลฯ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๒๐๗] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความเพียรชอบ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๒๐๘] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๒๐๙] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วย
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ฯลฯ

[๒๑๐] ในสังขะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์
ของอาสวะ กุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๑๑] ทุกข์ เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรม
เป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๑๒] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหารซึ่งตัณหา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๑๓] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์ปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิปทาพันธาภิญญาอยู่ ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ สัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

สัพพสังคาหิกวาร

[๒๑๔] สัจจะ ๔ คือ

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย

๓. ทุกขนิโรธ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา.

[๒๑๕] ในสัจจะ ๔ นั้น ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

ตัณหา นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๑๖] ทุกข์ เป็นไฉน ?

กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๑๗] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหารคัตถา นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๑๘] ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิคกมีวิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะย้อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ฯลฯ

[๒๑๙] ทุกขสมุทัย เป็นไฉน ?

คัตถา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ กุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัย.

[๒๒๐] ทุกข์ เป็นไฉน ?

วิบากแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ธรรมเป็นกิริยามิใช่กุศล อกุศล และกรรมวิบาก รูปทั้งหมด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๒๑] ทุกขนิโรธ เป็นไฉน ?

การประหารซึ่งคัตถา กิเลสที่เหลือ อกุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ และกุศลธรรมอันเป็นอารมณ์ของอาสวะที่เหลือ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธ.

[๒๒๒] ทุกขนิโรธคามินีปฏิทา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทักขณิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกมีวิจารณ์มีปีติและสุขอันเกิด แต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ย่อมมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิทา.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

บัดนี้ เป็นอภิธรรมภาษณีย์ ในอภิธรรมภาษณีย์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสว่า อริยสัจจะทั้งหลาย ตรัสว่า จตุตถาริ สจฺจานิ (สัจจะ ๔) ดังนี้ เพื่อทรงแสดงสมุทัย กล่าวคือธรรมเป็นปัจจัยโดยสิ้นเชิง (นิปปเทสสะ).

จริงอยู่ เมื่อพระองค์ตรัสว่า อริยสัจจะ ดังนี้ กิเลสที่เหลือ กุศลธรรมที่เหลือ กุศลมูล ๓ ที่มีอาสวะ กุศลธรรมที่เหลือซึ่งมีอาสวะ ย่อมสงเคราะห์ไม่ได้ ด้วยว่าคณหาอย่างเดียวกันนั้น ย่อมให้ทุกข์ตั้งขึ้นก็หาไม่ แม้ธรรมเหล่านั้นที่เหลือมีกิเลสเป็นต้น เป็นปัจจัยก็ย่อมยังทุกข์ให้ตั้งขึ้นได้ เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงสมุทัยกล่าวคือธรรมเป็นปัจจัย โดยสิ้นเชิงว่า แม้ธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านั้น ย่อมให้ทุกข์ตั้งขึ้นเหมือนกัน จึงตรัสว่า จตุตถาริ สจฺจานิ ดังนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยในนิเทศวาร

ถ้าในนิเทศวารแห่งสัจจะทั้ง ๔ เหล่านี้ พระองค์มิได้ทรงแสดงทุกข์ก่อน เพื่อต้องการแสดงทุกข์นั้นนั่นแหละให้เข้าใจโดยง่าย จึงทรงยกทุกข์สมุทัยขึ้นแสดง. เพราะเมื่อพระองค์ทรงแสดงทุกข์สมุทัยแล้ว ทุกข์สัจจะโดยนัยมีอาทิว่า "ก็กิเลสทั้งหลายที่เหลือ" ดังนี้ ย่อมเป็นการแสดงได้ง่าย. นิโรธสัจจะในนิเทศวารนี้ ทรงแสดงโดยอาการ ๕ ด้วยอำนาจแห่งการละสมุทัยตามที่ตรัสไว้ว่า "การละตัณหา และการละกิเลสที่เหลือนอกจากตัณหา" เป็นต้น. ส่วนมรรคสัจจะในนิเทศวารนี้ พระองค์เมื่อจะทรงแสดงก็ทรงแสดงเพียงเป็นหัวข้อแห่งนัยเทศนาที่จำแนกไว้ในธรรมสังคณี ด้วยอำนาจโสคาปัตติมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ในมรรคสัจจะนั้น บัณฑิตพึงทราบความแตกต่างกันแห่งนัย ที่ข้าพเจ้าจักประกาศข้างหน้า.

ว่าด้วยปฏิบัติที่ประกอบด้วยองค์มรรค ๕ เป็นต้น

อนึ่ง มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นปฏิบัติอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ แต่เพราะพระบาลีว่า ปุพฺพเพว โข ปนฺนสฺส กายมมํ วจิกมมํ อาชีโว สุปริสุทฺโธ โหติ (ก็กายกรรม วจกรรม อาชีวะของบุคคลนั้นบริสุทธิ์ดีแล้ว ในกาลก่อนทีเดียว) ดังนี้ มรรคแม้ประกอบด้วยองค์ ๕ ย่อมเป็นทรงแสดงว่าเป็นปฏิบัติเหมือนกัน ด้วยอำนาจอรรถาธิบายของบุคคล เพราะฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงแม้ปัญจกิกวาร (วาระว่าด้วยองค์มรรค ๕) อนึ่ง เพราะมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ และองค์ ๕ เป็นปฏิบัติเท่านั้นก็หาไม่ ถึงสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเกิน ๕๐ ก็เป็นปฏิบัติเหมือนกัน ฉะนั้น เพื่อทรงแสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงแม้สัพพสาติกวาร (วาระว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์เข้าด้วยกันทั้งหมด) ที่ ๑. ในสัพพสาติกวารนั้น ย่อมขาดคำว่า "ธรรมที่

เหลือสัมปยุตด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา" นี้ไป. คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกัน
ทั้งนั้น ในวาระทั้งปวงแล.

ว่าด้วยปฏิปทา ๖๐,๐๐๐ นัย

ในวาระทั้ง ๓ (ปัญจจกิกวาร อัฏฐังคิกวาร สัพพสังคาหิกวาร) เหล่า
นั้น พึงทราบโกฏฐาสแรกในโกฏฐาส ๕ ของอัฏฐังคิกวารมีคำว่า การละตัณหา
และการละกิเลสทั้งหลายที่เหลือจากตัณหา ดังนี้ก่อน. ในการอาศัยฆานในโส-
คาปัตติมรรคมี ๑๐ นัย ด้วยอำนาจฆานที่เป็นจตุคนัยและปัญจกนัยอย่างละ ๒
ในฐานะ ๕ เหล่านั้น คือ สุทธกปฏิปทา สุทธิสุญญตา สุญญตปฏิปทา สุทธิก-
อัปปลิหิตะ อัปปลิหิตปฏิปทา. แม้ในการอาศัยฆานที่เหลือก็อย่างนี้ เพราะ
ฉะนั้น ในการอาศัยฆาน ๒๐ นัย จึงเป็น ๒๐๐ นัย. ๒๐๐ นัยนั้นคูณด้วย
อริบตี ๔ เป็น ๘๐,๐๐๐ นัย รวมนัยแม่ทั้งหมดคือ สุทธกนัย ๒๐๐ สาริปตินัย
๘๐๐ เป็น ๑,๐๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง ในโสคาปัตติมรรคฉนได แม้
ในมรรคที่เหลือก็ฉนได เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๔,๐๐๐ นัย. อนึ่ง ใน
โกฏฐาสแรกมี ๔,๐๐๐ นัย ฉนได แม้ในโกฏฐาสที่เหลือก็ฉนได เหตุนี้
ในโกฏฐาสทั้ง ๕ ในอัฏฐังคิกวารจึงเป็น ๒๐,๐๐๐ นัย ในปัญจจกิกวาร และ
ในสัพพสังคาหิกวารก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น นัยแม่ทั้งหมด พระศาสดาจึง
ทรงจำแนกไว้ ๖๐,๐๐๐ นัย แต่ในพระบาลีมาแล้วโดยย่อ บัณฑิตพึงทราบว่
ชื่อว่า อภิธรรมภาชนีนี้ มีมหาวาระ ๓ มีโกฏฐาส ๑๕ ประดับด้วยนัย
๖๐,๐๐๐ นัย เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้านำออกแสดงแล้ว ด้วยประการ
ฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาชนี จป

ปัญหาปุจฉะ

[๒๒๑] อริยสัง ๔ คือ

๑. ทุกขอริยสัง
๒. ทุกขสมุทัยอริยสัง
๓. ทุกขนิโรธอริยสัง
๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง.

ติกมาติกาปุจฉา ทุกมาติกาปุจฉา

บรรดาอริยสัง ๔ อริยสังไหนเป็นกุศล อริยสังไหนเป็นอกุศล อริยสังไหนเป็นอภัยกถ ๗๗ อริยสังไหนเป็นสรวณะ อริยสังไหนเป็นอรณะ ?

ติกมาติกาวิชันนา

[๒๒๔] สมุทยสังเป็นอกุศล มัคคสังเป็นกุศล นิโรธสังเป็นอภัยกถ ทุกขสังเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกถก็มี สังจะ ๒ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต ทุกขสัง เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขมเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต สังจะ ๒ เป็นวิปากัมมธรรม นิโรธสัง เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ทุกขสัง เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี สมุทยสัง เป็นอนุปาทินุ-

ปาทานิยะ สัจจะ ๒ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ ทุกขสัจ เป็นอนุปาทินนุ-
ทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะก็มี สมุทยสัจ เป็นสังกิลิฏฐสังกิลิสะ
สัจจะ ๒ เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิสะ ทุกขสัจ เป็นสังกิลิฏฐสังกิลิสะก็มี
เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะก็มี สมุทยสัจ เป็นสวิตักกสวิจาระ นิโรธสัจเป็น
อวิตักกสวิจาระ มัคคสัจ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระมัตตะก็มี
เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี ทุกขสัจ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระมัตตะ
ก็มี เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสวิตักกสวิจาระ แม้เป็น
อวิตักกสวิจาระมัตตะ แม้เป็นอวิตักกสวิจาระก็มี สัจจะ ๒ เป็นปีติสหคตะก็มี
เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุpekขาสหคตะก็มี นิโรธสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะ ทุกขสัจ เป็นปีติสหคตะ
ก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุpekขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุpekขาสหคตะก็มี สัจจะ ๒ เป็น
เนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะ สมุทยสัจ เป็นทัสสนนภวัตัพพะก็มี เป็น
ภวานาปหัตัพพะก็มี ทุกขสัจ เป็นทัสสนนภวัตัพพะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะ
ก็มี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะก็มี สัจจะ ๒ เป็นเนวทัสสนนภวานา-
ปหัตัพพะเหตุกะ สมุทยสัจ เป็นทัสสนนภวัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นภวานาปหา-
ตัพพะเหตุกะก็มี ทุกขสัจ เป็นทัสสนนภวัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะ-
เหตุกะก็มี เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะเหตุกะก็มี สมุทยสัจ เป็นอากยคามิ
มัคคสัจ เป็นอปจยคามิ นิโรธสัจ เป็นเนวากยคามินาปจยคามิ ทุกขสัจ
เป็นอากยคามิก็มี เป็นเนวากยคามินาปจยคามิก็มี มัคคสัจ เป็นเสกขะ สัจจะ
๓ เป็นเนวเสกขหาเสกขะ สมุทยสัจ เป็นปริตตะ สัจจะ ๒ เป็นอัปปมาณะ

ทุกขสัจ เป็นปริตตะกัมมิ เป็นมหัคคตะกัมมิ นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณะ
มัคคสัจ เป็นอัปปมาณารัมมณะ สมุทขสัจ เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ เป็น
มหัคคตารัมมณะกัมมิ ไม่เป็นอัปปมาณารัมมณะ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ ทุกขสัจ เป็นปริตตารัมมณะกัมมิ
เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมิ เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
ปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมิ
สมุทขสัจ เป็นหีนะ สัจจะ ๒ เป็นปณิตะ ทุกขสัจ เป็นหิหะกัมมิ เป็นมัชฌิมะ
กัมมิ นิโรธสัจ เป็นอนิยตะ มัคคสัจ เป็นสัมมัตตนิยตะ สัจจะ ๒ เป็น
มิจฉัตตนิยตะกัมมิ เป็นอนิยตะกัมมิ นิโรธสัจเป็นอนารัมมณะ สมุทขสัจ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ มัคคสัจ
ไม่เป็นมัคคารัมมณะ. เป็นมัค.คเหตุกะ.กัมมิ เป็นมัคคาธิปติ กัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมิ ทุกขสัจ เป็นมัคคารัมมณะกัมมิ
ไม่เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ
แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมิ สัจจะ ๒ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที นิโรธสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปปันนะ แม้เป็น
อุปปันนะ แม้เป็นอุปปาที ทุกขสัจ เป็นอุปปันนะกัมมิ เป็นอุปปันนะกัมมิ
เป็นอุปปาทีกัมมิ สัจจะ ๑ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ
นิโรธสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีต แม้เป็นอนาคต แม้เป็นปัจจุบัน
นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณะ มัคคสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ
แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุบันนารัมมณะ สัจจะ ๒ เป็นอดีตารัมมณะ
กัมมิ เป็นอนาคตารัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุบันนารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า

แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนารัมมณะก็มี
นิโรธสัง เป็นพหิทธา สังจะ ๑ เป็นอชฉัตตะกัมมี เป็นพหิททากัมมี เป็น
อชฉัตตพหิททากัมมี นิโรธสัง เป็นอนารัมมณะ มัคคสัง เป็นพหิทธารัมมณะ
สมุทตสัง เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมี เป็นพหิทธารัมมณะกัมมี เป็นอชฉัตต-
พหิทธารัมมณะกัมมี ทุกขสัง เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมี เป็นพหิทธารัมมณะ
กัมมี เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอชฉัตตารัมมณะ
แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมมี สังจะ ๑ เป็น
อนิทัสสนอปปฏิมะ ทุกขสัง เป็นอนิทัสสนสัปปฏิมะกัมมี เป็นอนิทัสสนสัป-
ปฏิมะกัมมี เป็นอนิทัสสนอปปปฏิมะกัมมี.

ทุกมาติกาวិสังขนา

๑. เหตุโคงจกวิสังขนา

[๒๒๕] สมุทตสัง เป็นเหตุ นิโรธสัง เป็นเหตุ สังจะ ๒ เป็น
เหตุกัมมี เป็นนเหตุกัมมี สังจะ ๒ เป็นสเหตุกะ นิโรธสัง เป็นเหตุกะ
ทุกขสัง เป็นสเหตุกะกัมมี เป็นเหตุกะกัมมี สังจะ ๒ เป็นเหตุสัมปยุต นิโรธสัง
เป็นเหตุวิปยุต ทุกขสัง เป็นเหตุสัมปยุตกัมมี เป็นเหตุวิปยุตกัมมี สมุทตสัง
เป็นเหตุสเหตุกะ นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็น
สเหตุคนเหตุ มัคคสัง เป็นเหตุสเหตุกะกัมมี เป็นสเหตุคนเหตุกัมมี ทุกขสัง
เป็นเหตุสเหตุกะกัมมี เป็นสเหตุคนเหตุกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ
แม้เป็นสเหตุคนเหตุ สมุทตสัง เป็นเหตุเหตุสัมปยุต นิโรธสัง กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตคนเหตุ มัคคสัง เป็นเหตุเหตุ-

สัมปยุตต์ก็มี เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี ทุกขสัจ เป็นเหตุเหตุสัมปยุตต์ก็มี เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุตต์ แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี นิโรธสัจ เป็นนเหตุ เป็นอเหตุกะ สมุทยสัจ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ มัคคสัจ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นเหตุอเหตุกะก็มี ทุกขสัจ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จูฬันตรทุกวิสัยนา

[๒๒๖] สัจจะ ๓ เป็นสัจปัจจะ นิโรธสัจ เป็นอปัจจะ สัจจะ ๓ เป็นสังขตะ นิโรธสัจ เป็นอสังขตะ สัจจะ ๓ เป็นอนิตัสสนะ ทุกขสัจ เป็นสนิตัสสนะก็มี เป็นอนิตัสสนะก็มี สัจจะ ๓ เป็นอปัจจะ ทุกขสัจ เป็นสัจปัจจะก็มี เป็นอปัจจะก็มี สัจจะ ๓ เป็นอรูป* ทุกขสัจ เป็นรูปก็มี เป็นอรูปก็มี สัจจะ ๒ เป็นโลกิยะ สัจจะ ๒ เป็นโลกุตระ สัจจะ ๔ เป็นเคนจิวิญญะ เป็นเคนจินิวิญญะ.

๓. อาสวโคจรวิสัยนา

[๒๒๗] สมุทยสัจ เป็นอาสวะ สัจจะ ๒ เป็นโนอาสวะ ทุกขสัจ เป็นอาสวะก็มี เป็นโนอาสวะก็มี สัจจะ ๒ เป็นสาสวะ สัจจะ ๒ เป็นอนาสวะ สมุทยสัจ เป็นอาสวสัมปยุต สัจจะ ๒ เป็นอาสววิปยุต ทุกขสัจ เป็นอาสวสัมปยุตต์ก็มี เป็นอาสววิปยุตต์ก็มี สมุทยสัจ เป็นอาสวสาสวะ สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะ ทุกขสัจ เป็น

* บาลีเป็น ติณิ สจจา รูปา ที่ถูกควรเป็น ติณิ สจจารูปา ฉบบ ม. เป็น ติณิ สจจานิ อรูปานิ.

อาสวสาสวะก็มี เป็นสาสวโนอาสวะก็มี สมุทฺยสัง เป็นอาสวอาสวสัมปยุต
สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโน-
อาสวะ ทุกขสังเป็นอาสวอาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะก็มี สังจะ
๒ เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะ สมุทฺยสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิป-
ยุตตาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะ ทุกขสัง เป็นอาสววิปยุตตาสวะ
ก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอานาสวะ
ก็มี.

๔. สัญโญชนโคจรกวิธานา

[๒๒๘] สมุทฺยสัง เป็นสัญโญชนะ สังจะ ๒ เป็นโนสัญโญชนะ
ทุกขสัง เป็นสัญโญชนะก็มี เป็นโนสัญโญชนะก็มี สังจะ ๒ เป็นสัญโญชนิยะ
สังจะ ๒ เป็นอสัญโญชนิยะ สมุทฺยสัง เป็นสัญโญชนสัมปยุต สังจะ ๒ เป็น
สัญโญชนวิปยุต ทุกขสัง เป็นสัญโญชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญโญชนวิปยุต
ก็มี สมุทฺยสัง เป็นสัญโญชนสัญโญชนิยะ สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
สัญโญชนสัญโญชนิยะ แม้เป็นสัญโญชนิโยสัญโญชนะ ทุกขสัง เป็น
สัญโญชนสัญโญชนิยะก็มี เป็นสัญโญชนิโยสัญโญชนะก็มี สมุทฺยสัง เป็น
สัญโญชนสัญโญชนสัมปยุต สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญโญชนสัญโญชน-
สัมปยุต แม้เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะ ทุกขสัง เป็นสัญโญชน-
สัญโญชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นสัญโญชนสัญโญชนสัมปยุต แม้เป็นสัญโญชนสัมปยุตตโนสัญโญชนะ

ก็มี สัจจะ ๒ เป็นสัจญ์โงชนวิปยุตตอสังญ์โงชนิยะ สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นสัจญ์โงชนวิปยุตตอสังญ์โงชนิยะ แม้เป็นสัจญ์โงชนวิปยุตตอสังญ์โง-
ชนิยะ ทุกขสัง เป็นสัจญ์โงชนวิปยุตตอสังญ์โงชนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นสัจญ์โงชนวิปยุตตอสังญ์โงชนิยะ แม้เป็นสัจญ์โงชนวิปยุตตอสังญ์โงชนิยะ
ก็มี.

๕. คันถโคจจกวิสัยขนา

[๒๒๕] สมุทยสัง เป็นคันถะ สัจจะ ๒ เป็นโนคันถะ ทุกขสัง
เป็นคันถะก็มี เป็นโนคันถะก็มี สัจจะ ๒ เป็นคันถนิยะ สัจจะ ๒ เป็น
อคันถนิยะ สัจจะ ๒ เป็นคันถวิปยุต สัจจะ ๒ เป็นคันถสัมปยุตก็มี เป็น
คันถวิปยุตก็มี สมุทยสัง เป็นคันถคันถนิยะ สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
คันถคันถนิยะ แม้เป็นคันถนิยโนคันถะ ทุกขสัง เป็นคันถคันถนิยะก็มี เป็น
คันถนิยโนคันถะก็มี สมุทยสัง เป็นคันถคันถสัมปยุต กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
คันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตโนคันถะก็มี สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นคันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตโนคันถะ ทุกขสัง เป็น
คันถคันถสัมปยุตก็มี เป็นคันถสัมปยุตโนคันถะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
คันถคันถสัมปยุต แม้เป็นคันถสัมปยุตโนคันถะก็มี สัจจะ ๒ เป็นคันถวิป-
ยุตตอคันถนิยะ สัจจะ ๒ เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นคันถวิปยุตตคันถนิยะ แม้เป็นคันถวิปยุตตอคันถนิยะก็มี.

๖,๗,๘. โอมโคจจกาทีวิสัยขนา

[๒๓๐] สมุทยสัง เป็นโอมะ ฯลฯ สมุทยสัง เป็นโยคะ ฯลฯ
สมุทยสัง เป็นนินวณะ สัจจะ ๒ เป็นโนนินวณะ ทุกขสัง เป็นนินวณะก็มี

เป็นโนนนิวรรณะก็มี สัจจะ ๒ เป็นนิวรรณิยะ สัจจะ ๒ เป็นอนิวรรณิยะ สมุทยสัง
เป็นนิวรรณสัมปยุต สัจจะ ๒ เป็นนิวรรณวิปยุต ทุกขสัง เป็นนิวรรณสัมปยุต
ก็มี เป็นนิวรรณวิปยุตก็มี สมุทยสัง เป็นนิวรรณนิวรรณิยะ สัจจะ ๒ กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณิยะ แม้เป็นนิวรรณิยะโนนนิวรรณะ ทุกขสัง เป็น
นิวรรณนิวรรณิยะก็มี เป็นนิวรรณิยะโนนนิวรรณะก็มี สมุทยสัง เป็นนิวรรณนิวรรณ-
สัมปยุต สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุต แม้เป็น
นิวรรณสัมปยุตโนนนิวรรณะ ทุกขสัง เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุตก็มี เป็นนิวรรณ-
สัมปยุตโนนนิวรรณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุต แม้เป็น
นิวรรณสัมปยุตโนนนิวรรณะก็มี สัจจะ ๒ เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะ
สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะ แม้เป็นนิวรรณ-
วิปยุตตอนิวรรณิยะ ทุกขสัง เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะ แม้เป็นนิวรรณวิปยุตตอนิวรรณิยะก็มี.

๕. ปราสาทโคจรกวิสัยนา

[๒๓๑] สัจจะ ๑ เป็นโนนปราสาทะ ทุกขสัง เป็นปราสาทะก็มี เป็น
โนนปราสาทะก็มี สัจจะ ๒ เป็นปรัมภัญญะ สัจจะ ๒ เป็นอปรัมภัญญะ สัจจะ ๒
เป็นปราสาทวิปยุต สมุทยสัง เป็นปราสาทสัมปยุตก็มี เป็นปราสาทวิปยุต
ก็มี ทุกขสัง เป็นปราสาทสัมปยุตก็มี เป็นปราสาทวิปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นปราสาทสัมปยุต แม้เป็นปราสาทวิปยุตก็มี สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นปราสาทปรัมภัญญะ เป็นปรัมภัญญโนนปราสาทะ สัจจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นปราสาทปรัมภัญญะ แม้เป็นปรัมภัญญโนนปราสาทะ ทุกขสัง เป็นปราสาท-

ปรามัญฐะก็มี เป็นปรามัญฐโนปรามาสะก็มี สัจจะ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตต-
อปรามัญฐะ สัจจะ ๒ เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้
เป็นปรามาสวิปยุตตปรามัญฐะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรามัญฐะก็มี.

๑๐. มหันตรทุกวิสาขา

[๒๓๒] สัจจะ ๒ เป็นสาร์म्मณะ นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณะ
ทุกขสัจ เป็นสาร์म्मณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี สัจจะ ๑ เป็นโนจิตตะ
ทุกขสัจ เป็นจิตตะก็มี เป็นโนจิตตะก็มี สัจจะ ๒ เป็นเจตสิกะ นิโรธสัจ
เป็นอเจตสิกะ ทุกขสัจ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี สัจจะ ๒ เป็น
จิตตสัมปยุต นิโรธสัจ เป็นจิตตวิปยุต ทุกขสัจ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็น
จิตตวิปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุตก็มี
สัจจะ ๒ เป็นจิตตสังสัฏฐะ นิโรธสัจ เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ ทุกขสัจ เป็น
จิตตสังสัฏฐะก็มี เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นจิตตสังสัฏฐะ
แม้เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี สัจจะ ๒ เป็นจิตตสมุฏฐานะ นิโรธสัจ เป็นโน-
จิตตสมุฏฐานะ ทุกขสัจ เป็นจิตตสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสมุฏฐานะก็มี
สัจจะ ๒ เป็นจิตตสทภู นิโรธสัจ เป็นโนจิตตสทภู ทุกขสัจ เป็นจิตตสทภู
ก็มี เป็นโนจิตตสทภูก็มี สัจจะ ๒ เป็นจิตตานุปริวัตติ นิโรธสัจ เป็น
โนจิตตานุปริวัตติ ทุกขสัจ เป็นจิตตานุปริวัตติก็มี เป็นโนจิตตานุปริวัตติก็มี
สัจจะ ๒ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ นิโรธสัจ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ
ทุกขสัจ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะก็มี สัจจะ
๒ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทภู นิโรธสัจ เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทภู

ทุกขสัง เป็นจิตตสังสัฏฐสมภูฐานสหภูก็มี เป็นโนจิตตสังสัฏฐสมภูฐานสหภูก็มี
สังจะ ๒ เป็นจิตตสังสัฏฐสมภูฐานานุปริวัตติ นิโรธสัง เป็นโนจิตตสังสัฏฐ-
สมภูฐานานุปริวัตติ ทุกขสัง เป็นจิตตสังสัฏฐสมภูฐานานุปริวัตติก็มี เป็น
โนจิตตสังสัฏฐสมภูฐานานุปริวัตติก็มี สังจะ ๑ เป็นพาหิระ ทุกขสัง เป็น
อัมภัตติกะก็มี เป็นพาหิระก็มี สังจะ ๑ เป็นนอุปาทา ทุกขสัง เป็นอุปาทา
ก็มี เป็นนอุปาทาก็มี สังจะ ๑ เป็นนอุปาทินนะ ทุกขสัง เป็นอุปาทินนะก็มี
เป็นนอุปาทินนะก็มี.

๑๑. อุปาทานโจจกวิสังขนา

[๒๓๓] สมุทสัง เป็นนอุปาทานะ สังจะ ๒ เป็นอุปาทานะ ทุกขสัง
เป็นอุปาทานะก็มี เป็นนอุปาทานะก็มี สังจะ ๒ เป็นอุปาทานิยะ สังจะ ๒
เป็นนอุปาทานิยะ สังจะ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุต สังจะ ๒ เป็นอุปาทาน-
สัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานวิปยุตก็มี สมุทสัง เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานิโย-
อุปาทานะ ทุกขสัง เป็นอุปาทานอุปาทานิยะก็มี เป็นอุปาทานิโยอุปาทานะ
ก็มี สมุทสัง เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี สังจะ ๒
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโน-
อุปาทานะ ทุกขสัง เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุตก็มี เป็นอุปาทานสัมปยุตต-
โนอุปาทานะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต แม้เป็น
อุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะก็มี สังจะ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ

สังจะ ๒ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะก็มี.

๑๒. กิเลสโคจรวิธานา

[๒๓๘] สมุทยสัง เป็นกิเลสะ สังจะ ๒ เป็นโนกิเลสะ ทุกขสัง
เป็นกิเลสะก็มี เป็นโนกิเลสะก็มี สังจะ ๒ เป็นสังกิเลสิกะ สังจะ ๒ เป็น
อสังกิเลสิกะ สมุทยสัง เป็นสังกิลิฏฐะ สังจะ ๒ เป็นอสังกิลิฏฐะ ทุกขสัง
เป็นสังกิลิฏฐะก็มี เป็นอสังกิลิฏฐะก็มี สมุทยสัง เป็นกิเลสสัมปยุต สังจะ ๒
เป็นกิเลสวิปยุต ทุกขสัง เป็นกิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสวิปยุตก็มี
สมุทยสัง เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเล-
สิกะ แม้เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสิกะ ทุกขสัง เป็นกิเลสสังกิเลสิกะก็มี เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะก็มี สมุทยสัง เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะ ทุกขสัง เป็น กิเลสสังกิลิฏฐะ
ก็มี เป็นสังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิลิฏฐะ แม้เป็น
สังกิลิฏฐโนกิเลสะก็มี สมุทยสัง เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต สังจะ ๒ กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นกิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะ ทุกขสัง เป็น
กิเลสกิเลสสัมปยุตก็มี เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
กิเลสกิเลสสัมปยุต แม้เป็นกิเลสสัมปยุตตโนกิเลสะก็มี สังจะ ๒ เป็นกิเลส-
วิปยุตตอสังกิเลสิกะ สมุทยสัง กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ
แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกะ ทุกขสัง เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิเลสิกะ แม้เป็นกิเลสวิปยุตตอสัง-
กิเลสิกะก็มี.

๑๓. ปิฎฐิทุกวิธาน,

[๒๓๕] สัจจะ ๒ เป็นนทสสนปหัตตัพพะ สัจจะ ๒ เป็นทสสน-
ปหัตตัพพะก็มี เป็นนทสสนปหัตตัพพะก็มี สัจจะ ๒ เป็นนภวานาปหัตตัพพะ
สัจจะ ๒ เป็นภวานาปหัตตัพพะก็มี เป็นนภวาหปหัตตัพพะก็มี สัจจะ ๒ เป็น
นทสสนปหัตตัพพะเหตุกะ สัจจะ ๒ เป็นทสสนปหัตตัพพะเหตุกะก็มี เป็นนทสสน-
ปหัตตัพพะเหตุกะก็มี สัจจะ ๒ เป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะ สัจจะ ๒ เป็น
ภวานาปหัตตัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานาปหัตตัพพะเหตุกะก็มี สมุทยสัง เป็น
สวิตักกะ นิโรธสัง เป็นอวิตักกะ สัจจะ ๒ เป็นสวิตักกะก็มี เป็นอวิตักกะก็มี
สมุทยสัง เป็นสวิจาระ นิโรธสัง เป็นอวิจาระ สัจจะ ๒ เป็นสวิจาระก็มี
เป็นอวิจาระก็มี นิโรธสัง เป็นอัปปิตกะ สัจจะ ๑ เป็นสัปปิตกะก็มี เป็น
อัปปิตกะก็มี นิโรธสัง เป็นนปิติสหคตะ สัจจะ ๑ เป็นปิติสหคตะก็มี
เป็นนปิติสหคตะก็มี นิโรธสัง เป็นนสุขสหคตะ สัจจะ ๑ เป็นสุขสหคตะก็มี
เป็นนสุขสหคตะก็มี นิโรธสัง เป็นนอุเปกขาสหคตะ สัจจะ ๑ เป็นอุเปกขา-
สหคตะก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี สมุทยสัง เป็นกามาวจร สัจจะ ๒
เป็นนกามาวจร ทุกขสัง เป็นกามาวจรก็มี เป็นนกามาวจรก็มี สัจจะ ๑
เป็นนรูปาวจร ทุกขสัง เป็นรูปาวจรก็มี เป็นนรูปาวจรก็มี สัจจะ ๑
เป็นนอรูปาวจร ทุกขสัง เป็นอรูปาวจรก็มี เป็นนอรูปาวจรก็มี สัจจะ ๒ เป็น
ปริยาปันนะ สัจจะ ๒ เป็นอปริยาปันนะ มัคคสัง เป็นนียยานิกะ สัจจะ ๑
เป็นนียยานิกะ มัคคสัง เป็นนียตะ นิโรธสัง เป็นนียตะ สัจจะ ๒ เป็น
นียตะก็มี เป็นนียตะก็มี สัจจะ ๒ เป็นสตุตตระ สัจจะ ๒ เป็นอนุตตระ

สมุทยสัง เป็นสภาวะ สังขะ ๒ เป็นอรรถะ ทุกขสัง เป็นสภาวะก็มี เป็นอรรถะ
ก็มี ฉะนั้นแล.

ปัญหา/จลกะ จบ
สังขวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาจลกะ

พึงทราบวินิจฉัยในปัญหาจลกะ ต่อไป

บัณฑิตพึงทราบความที่สังขะแม้ทั้ง ๔ เป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนอง
แห่งนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในชั้นวิภังค์นั้นแล แต่ในอารัมมณดิกะทั้งหลาย
สมุทยสังขะ เป็นปริตตารัมมณะแก่ผู้ยินดีอยู่ในกามาวจรธรรม เป็นมหัคคตา-
รัมมณะแก่ผู้ยินดีอยู่ในมหัคคตธรรม เป็นนวัตตัพพารัมมณะแก่ผู้ยินดีอยู่ใน
บัญญัติธรรม. ทุกขสังขะ เป็นปริตตารัมมณะซึ่งปรารภกามาวจรธรรมเกิดขึ้น
เป็นมหัคคตารัมมณะในกาลปรารภรูปาวจรธรรมและอรูपाจรธรรมเกิดขึ้น
เป็นอุปมาณารัมมณะเกิดในเวลาพิจารณาโลกุตระธรรม ๕ เป็นนวัตตัพพารัม-
ณะในเวลาพิจารณาบัญญัติ. มรรคสังขะ เป็นมัลลเหตุกะ (มีมรรคเป็นเหตุ)
แม้ในการตั้งปวง ด้วยสามารถเป็นสหชาติเหตุ เป็นมัลลชาติปติในเวลาเจริญ-
มรรคกระทำวริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่ ชื่อว่าเป็นนวัตตัพพธรรมในเวลาที
ฉันทะและจิตอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอธิบดี. ทุกขสังขะ เป็นบรรดารัมมณะใน
เวลาพิจารณามรรคของพระอริยะ เป็นมัลลชาติปติในเวลาพิจารณามรรคของ
พระอริยะเจ้าเหล่านั้นนั้นเทียว กระทำให้หนักเป็นนวัตตัพพธรรมในเวลาพิจารณา
ธรรมที่เหลือ.

บทว่า เทว สจฺจานิ (สัจจะ ๒)* ได้แก่ทุกขสัจจะและสมุทฺยสัจจะ เพราะสัจจะทั้ง ๒ เหล่านี้ เป็นอารมณ์ มีอดีตเป็นต้น ในเวลาที่ปรารภธรรม อันต่างด้วยอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น สมุทฺยสัจจะ ย่อมเป็นอารมณ์มีอารมณ์ภายใน เป็นต้น แก่บุคคลผู้ยินคืออยู่ในธรรมอันต่างด้วยธรรมมีอชฌัตตะเป็นต้น. ทุกข- สัจจะ ในเวลาเป็นอากิญจัญญายตนะ ฟังทราบว่าเป็นนวัตตพพารมมณะก็มี. เพราะฉะนั้น ในปัญหาปุจฉะนี้ สองสัจจะ (ต้น) เป็นโลกีย์ สองสัจจะ (หลัง) เป็นโลกุตระ ในปัญหาปุจฉะนี้ ฉันทิ ในสุดตันตภาชนีย์และ อภิธรรมภาชนีย์ทั้ง ๒ แม้ก่อนก็ฉันทิ เพราะสัจจะที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ พระสัมมาสัมพุทธะตรัสแล้วในการวรรณนาแม่ทั้ง ๓ มีสุดตันตภาชนีย์เป็นต้น แม้สัจจวิภังค์นี้ พระองค์ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงไว้ ณ ปรีวรรต ด้วยประการ ฉะนี้แล.

สัจจวิภังคินิเทศ จบ

* บาลีข้อ ๒๒๔

๕. อินทริยวิภังค์

[๒๓๖] อินทริย์ ๒๒ คือ

๑. จักขุอินทริย์
๒. โสตอินทริย์
๓. ฆานินทริย์
๔. ชิวหินทริย์
๕. กายินทริย์
๖. มนินทริย์
๗. อิตถินทริย์
๘. ปุริสอินทริย์
๙. ชีวิตินทริย์
๑๐. สุนทรินทริย์
๑๑. ทุกอินทริย์
๑๒. โสมนัสสอินทริย์
๑๓. โทมนัสสอินทริย์
๑๔. อูปกอินทริย์
๑๕. สัทธินทริย์
๑๖. วิริยอินทริย์
๑๗. สตินทริย์
๑๘. สมาธิอินทริย์

๑๕. ปัญญินทรี

๒๐. อนัญญุตัญญุตสามิตินทรี

๒๑. อัฏฐินทรี

๒๒. อัฏฐาตาวิณทรี.

[๒๓๗] ในอินทรี ๒๒ นั้น จักขุนทรี เป็นไฉน?

จักขุใด เป็นประสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ^๑ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
ข้าง นี้เรียกว่า จักขุนทรี.

โสตินทรี ฯลฯ มานินทรี ฯลฯ ชิวหินทรี ฯลฯ กายินทรี
เป็นไฉน ?

กายใด เป็นประสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔ ฯลฯ นี้เรียกว่า บ้านว่าง
ข้าง นี้เรียกว่า กายินทรี.

มโนมินทรี เป็นไฉน ?

มโนมินทรีหมวดละ ๑ คือ มโนมินทรีเป็นผัสสสัมปยุต ฯลฯ^๒ มโนมินทรี
หมวดละมากอย่าง ด้วยประการฉะนี้ นี้เรียกว่า มโนมินทรี.

[๒๓๘] อินถินทรี เป็นไฉน ?

ทรวดทรงหญิง เครื่องหมายรู้ว่าหญิง กิริยาหญิง อาการหญิง สภาพ
หญิง ภาวะหญิง ของหญิง อันใด นี้เรียกว่า อินถินทรี.

ปุริสินทรี เป็นไฉน ?

ทรวดทรงชาย เครื่องหมายรู้ว่า กิริยาชาย อาการชาย สภาพชาย
ภาวะชาย ของชาย อันใด นี้เรียกว่า ปุริสินทรี.

๑. ความที่ ฯลฯ ฟังดูในธรรมสังคณีปกรณ์ ภาค ๑ ข้อ (๕๑๖) เป็นลำดับไป

๒. ความที่ ฯลฯ ฟังดูในขันธวิภังค์ ข้อ (๗๔) เป็นลำดับไป

ชีวิตินทรีย์ เป็นไฉน ?

ชีวิตินทรีย์มี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ อรูปชีวิตินทรีย์ ในชีวิติน-
ทรีย์ ๒ อย่างนั้น รูปชีวิตินทรีย์ เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิต ของรูปธรรมนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า รูปชีวิตินทรีย์.

อรูปชีวิตินทรีย์ เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อาการที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิต ของนามธรรมนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อรูปชีวิตินทรีย์.

[๒๓๕] สุขินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็น
สุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า สุขินทรีย์.

ทุกขินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
สัมผัส อันใด นี้เรียกว่า ทุกขินทรีย์.

โสมนัสสินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า โสมนัสสินทรีย์.

โทมนัสสินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัสสินทรีย์.

อุpekขินทรีย์ เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย- อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า อุpekขินทรีย์.

[๒๔๐] สัทธินทรีย์ เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา อินทรีย์คือศรัทธา สัทธาพละ อันใด นี้เรียกว่า สัทธินทรีย์.

วิริยินทรีย์ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดยอ ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ สัมมา- วายามะ อันใด นี้เรียกว่า วิริยินทรีย์.

สตินทรีย์ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สตินทรีย์.

สมาธิทริย เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบอินทริยคือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิทริย.

ปัญญินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า ปัญญินทริย.

[๒๔๑] อนัญญุตัญญุสสามิตินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อนัญญุตัญญุสสามิตินทริย.

อัญญินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า อัญญินทริย.

อัญญาตาวินทริย เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ
ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรม
ที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบ
ธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วนั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า
อัญญาตาวิทริย์.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

อินทริยวิภังคินิเทศ*

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในอินทริยวิภังค์ต่อจากสังขวิภังค์นั้น ต่อไป
บทว่า พาวีสติ (๒๒) เป็นบทกำหนดจำนวน. บทว่า อินุทริยานิ
(อินทริย์ทั้งหลาย) เป็นบทอธิบายธรรมที่ทรงกำหนดไว้. บัดนี้ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าเมื่อจะแสดงอินทริย์เหล่านั้น โดยย่อ จึงตรัสคำว่า **จกขุนทริย์** (จักขุน-
ทริย์) เป็นต้น.

ว่าด้วยความหมายของอินทริย์ ๒๒

ในอินทริย์เหล่านั้น ที่ชื่อว่า **จักขุนทริย์** เพราะอรรถว่า ครอบ
ความเป็นใหญ่ในจักขวาร. ที่ชื่อว่า **โสตินทริย์** เพราะอรรถว่า ครอบความ
เป็นใหญ่ในโสตทวาร. ที่ชื่อว่า **มานินทริย์** เพราะอรรถว่า ครอบความ

* บาลีข้อ ๒๓๖

เป็นใหญ่ในฆานทวาร. ที่ชื่อว่า **ชีวหินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในชีวหาทวาร. ที่ชื่อว่า **กายินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในกายทวาร. ที่ชื่อว่า **มนินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะการรู้อารมณ์. ที่ชื่อว่า **อิตตินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในความเป็นหญิง. ที่ชื่อว่า **ปุริสินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในความเป็นชาย. ที่ชื่อว่า **ชีวินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการตามรักษา (อนุบาล). ที่ชื่อว่า **สุจินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะสุข. ที่ชื่อว่า **ทกจินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะทุกข์. ที่ชื่อว่า **โสมนัสสินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะโสมนัส. ที่ชื่อว่า **โทมณัสสินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะโทมณัส. ที่ชื่อว่า **อุปกจินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะอุเบกขา. ที่ชื่อว่า **ลัทธินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะการน้อมใจเชื่อ. ที่ชื่อว่า **วิริยินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะความเพียร. ที่ชื่อว่า **สตินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะความปรากฏ (ของอารมณ์). ที่ชื่อว่า **สมาธินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะความไม่ฟุ้งซ่าน. ที่ชื่อว่า **ปัญญินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะการเห็น. ที่ชื่อว่า **อัญญุตัญญูตตามิตินทรี** เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการรู้ซึ่งการดำเนินไปว่า เราจักรู้ทั่วถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ (นี้ เป็น โสคาปัตติมรรค). ที่ชื่อว่า **อัญญินทรี**

เพราะอรรถว่า ครอบความเป็นใหญ่ในการรู้ทั่วธรรมที่รู้แล้วนั้นแหละ (โศดา-
ปัตติผลถึงอรหัตมรรค). ที่ชื่อว่า อัญญาตาวิสุทธิ เพราะอรรถว่า ครอบ
ความเป็นใหญ่ในความเป็นผู้รู้แจ้ง (อรหัตผล).

ในอินทริยวิภังค์ วรรณานี้ชื่อว่า สุตตันตภาชนีย์ พระองค์มิได้
ทรงถือเอา เพราะเหตุไร เพราะอินทรี ๒๒ โดยลำดับนี้มีได้มาในพระสูตร
เพราะในพระสูตรบางแห่งทรงตรัสอินทรีไว้ ๒ บางแห่งตรัสไว้ ๓ บางแห่ง
ตรัสไว้ ๕ ก็ด้วยเหตุนี้ อินทรี ๒๒ ติดต่อกันเช่นนี้มีได้มี นี้เป็นนัยแห่ง
อรรถกถาในอินทรีวิภังค์ก่อน.

กัณห์อื่นอีก ฟังทราบดังต่อไปนี้. จจริงอยู่ ในอินทรีเหล่านี้

อตุลโต ลกฺขณาทิหิ กมโต จ วิชานียา

เกทาเกทา ตลา กิจฺจา ภูมิตโต จ วินิจฺฉย

ฟังทราบการวินิจฉัย โดยอรรถ

โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความ

ต่างกันและไม่ต่างกัน โดยกิจ และโดยภูมิ.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

บรรดาวินิจฉัยเหล่านั้น อรรถแห่งอินทรีมีจักขุเป็นต้น ข้าพเจ้า
ประกาศไว้ก่อนแล้วโดยนัยมีอาทิว่า ที่ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่า ย่อม
เห็น. แต่ในอินทรี (ที่เป็นโลกุตระ) ๑ หลัง โลกุตระอินทรีข้อแรก
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า อนัญญัตตัญญูสามินทรี ดังนี้ เพราะ
ความเกิดขึ้น และเพราะความเกิดพร้อมแห่งอรรถของอินทรีแก่พระอริยะผู้ถึง

แล้วในส่วนเบื้องต้น อย่างนี้ว่า "เราจักรู้มคบทหรือสังขธรรม ๔ ที่ยังไม่รู้" ดังนี้. โลกตรอินทรีย์ที่ ๒ ตรัสเรียกว่า **อัญญอินทรีย์** เพราะความรู้ทั่ว และเพราะความเกิดพร้อมแห่งอรรถของอินทรีย์. โลกตรอินทรีย์ที่ ๓ ตรัสเรียกว่า **อัญญาตาอินทรีย์** เพราะความเกิดขึ้น และเพราะความเกิดพร้อมแห่งอรรถของอินทรีย์ แก่เฉพาะพระชินาสพ ผู้รู้แจ้ง ผู้มีกิจแห่งญาณในสังขะ ๔ สำเร็จแล้ว.

ก็ชื่อว่า **อรรถแห่งอินทรีย์นั้นเป็นอย่างไร**. อรรถแห่งอินทรีย์มี อรรถว่าเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นใหญ่ (จอม) อรรถแห่งอินทรีย์ มีอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์มีอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์มีอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่ประกาศแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์มี อรรถว่าอันบุคคลผู้เป็นใหญ่เสพแล้ว อรรถแห่งอินทรีย์แม้ทั้งหมดนั้น ย่อมสมควรตามความเหมาะสมในที่นี้.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่าเป็นจอม (เป็นใหญ่) เพราะความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด. กรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะในกรรมทั้งหลายไม่มีอะไรที่มีความเป็นใหญ่กว่า ด้วยเหตุนี้แหละ ในอธิการนี้ อินทรีย์ทั้งหลายอันเกิดพร้อมด้วยกรรมย่อมแสดงซึ่งกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลก่อน และอินทรีย์เหล่านั้นอันพระสัมมาสัมพุทธะผู้เป็นจอมนั้นทรงสอนแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อินทรีย์** ด้วย อรรถว่าเป็นเครื่องหมายความเป็นใหญ่ สละด้วยอรรถว่า เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว.

อนึ่ง อินทรีย์ทั้งหมดนั้นแหละ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ และตรัสรู้อย่างตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อินทรีย์ เพราะอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่แสดงแล้ว และเพราะอรรถว่าอันผู้เป็นใหญ่เห็นแล้ว อินทรีย์ บางอย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นจอมมุณีพระองค์นั้นแหละเสพแล้ว ด้วยการเสพแห่งอารมณ์ และบางอย่าง ก็ทรงเสพแล้วด้วยการเสพแห่งการเจริญ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่า อันบุคคลผู้เป็นจอมเสพแล้ว บ้าง อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์เหล่านี้ ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอิสระ กล่าวคือ ความเป็นอธิปไตยบ้าง ด้วยว่าความเป็นอธิปไตยแห่งจักขุเป็นต้น สำเร็จแล้วในความเป็นไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะเมื่ออินทรีย์นั้นแก่กล้า จักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นก็แก่กล้า และเมื่ออินทรีย์นั้นอ่อน จักขุวิญญาณเป็นต้นนั้นก็อ่อนแอ.

นี่วินิจฉัยโดยอรรถในอินทรีย์นี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ชื่อว่า โดยลักษณะเป็นต้น มีอธิบายว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย อินทรีย์มีจักขุเป็นต้น แม้ด้วยลักษณะ (สภาวะ) ด้วยรส (กิจ) ด้วยปัจจุปัญญา (ผลที่ปรากฏ) และด้วยปทัฏฐาน (เหตุใกล้ให้เกิดขึ้น). ก็ลักษณะเป็นต้น เหล่านั้น แห่งธรรมมีจักขุเป็นต้นเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลัง (อรรถกถาอัฐสาลณี) ทั้งหมดแล้ว ก็อินทรีย์ ๔* มีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยอรรถ ได้แก่ อโหมะนั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือในพระบาลีนั้นมาแล้ว โดยย่อแล.

* อินทรีย์ ๔ คือ ตั้งแต่ข้อ ๑๕ ถึง ๒๒

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ชื่อว่า **โดยลำดับ** แม่นี้ เป็นลำดับของเทศนานั้นเอง. ในลำดับนั้น การได้เฉพาะซึ่งอริยภูมิย่อมมีด้วยการกำหนดรัฐธรรมนูญอันเป็นภายใน เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงแสดงจักขุนตรีย์เป็นต้นซึ่งนับเนื่องด้วยอรรถภาพก่อน. ก็อรรถภาพนั้นอาศัยกรรมใด ย่อมถึงการนับว่า เป็นหญิง หรือ เป็นชาย เพื่อทรงชี้แจงแสดงว่า ธรรมนั้นคืออรรถภาพนี้ ถัดจากนั้นจึงทรงแสดง **อิถินตรีย์** และ **ปฐินตรีย์**. เพื่อให้ทราบว่ อรรถภาพแม่ทั้ง ๒ นั้นมีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินตรีย์ ถัดจากนั้น จึงทรงแสดง**ชีวิตินตรีย์**. ทราบใดที่ชีวิตินตรีย์นั้นยังเป็นไปอยู่ ทราบนั้นความไม่หยุดยั้งแห่งอารมณ์ที่เสวยแล้ว (เวทนา) เหล่านั้นก็มีอยู่ เพื่อให้ทราบว่ สุขและทุกข์ทั้งหมดนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสวยแล้ว ถัดจากนั้น จึงทรงแสดง**สุขินตรีย์** เป็นต้น.

อนึ่ง เพื่อทรงแสดงข้อปฏิบัติว่า "ธรรมเหล่านี้พึงเจริญเพื่อความดับ **สุขินตรีย์**เป็นต้นนั้น" ถัดจากนั้น จึงทรงแสดงคำว่า **สัทธา** เป็นต้น. เพื่อทรงแสดงความไม่เป็นโมฆะแห่งข้อปฏิบัติว่า "ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เอกกรรมย่อมปรากฏในตนก่อน" ถัดจากนั้น จึงทรงแสดง**อนัญญัตถัญญัสสามิตินตรีย์** พระองค์ทรงแสดง **อัญญินตรีย์** ไว้ต่อจาก**อนัญญัตถัญญัสสามิตินตรีย์**นั้น เพราะความที่อัญญินตรีย์นั้นเป็นผลของ**อนัญญัตถัญญัสสามิตินตรีย์**นั้นนั่นเอง และเป็นอินทรีย์ที่พึงเจริญในลำดับต่อจาก**อนัญญัตถัญญัสสามิตินตรีย์**นั้น. เบื้องหน้าแต่นี้ เพื่อให้รู้ว่า "การบรรลุนิทรีย์นี้ได้ด้วยภavana (การเจริญ) ก็แล เมื่อบรรลุนิทรีย์นี้แล้ว อินทรีย์อะไร ๆ ที่พึงกระทำให้ยิ่งขึ้นไปอีก ย่อมไม่มี" จึงตรัส**อัญญาตาวิทรีย์**อันเป็นความโล่งใจอย่างยิ่งไว้ในข้อสุดท้ายแล.

นี่เป็นลำดับในอินทรีย์เหล่านี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกัน

ก็ชื่อว่า โดยความต่างกัน และ ไม่ต่างกัน นั้น ได้แก่ ในอินทรีย์ ๒๒ นี้ ความต่างกันย่อมมีแก่ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว เพราะชีวิตินทรีย์นั้น มี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์และอรูปลชีวิตินทรีย์. อินทรีย์ที่เหลือไม่ต่างกัน.

พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างกันและไม่ต่างกันในอินทรีย์เหล่านั้นอย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยกิจ

ชื่อว่า โดยกิจ นั้น หากมีผู้ถามว่า "กิจของอินทรีย์ทั้งหลายเป็นอย่างไร" ตอบว่า พึงทราบกิจของจักขุนทรีย์ก่อน เพราะพระบาลีว่า จกฺขุวายนันจกฺขุวิญญานธาตุนฺยา ตํ สมฺปยุตฺตกานถฺย ฐมฺมานํ อินฺทฺริยปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย* (จักขวายนันเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญานธาตุ และแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญานธาตุนั้น ด้วยอำนาจอินทรีย์ปัจจัย) จักขุนทรีย์นั้นใด พึงให้สำเร็จโดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัยแก่ธรรมมีจักขุวิญญานเป็นต้น ด้วยความเป็นอินทรีย์กล้าและอ่อนเป็นต้นของตน เป็นการคล้อยอาการของตนกล่าวคือ เป็นสภาพแก่กล้าและอ่อนเป็นต้น นี้ เป็นกิจ (ของจักขุนทรีย์นั้น). กิจของโสต ฆาน ชิวหาและกายินทรีย์ก็อย่างนั้น. แต่การให้สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจของมโนินทรีย์. การตามรักษาสหชาตธรรมเป็นกิจของชีวิตินทรีย์. การทรงไว้ซึ่งอาการแห่งนิมิต (เครื่องหมาย) กิริยาอาการ และท่าทางของหญิงและชาย เป็นกิจของอิตถินทรีย์ และ ปุริสินทรีย์. การครอบงำสหชาตธรรมแล้วให้ถึงลำดับตามอาการอันหยาบ (โอฬาร) ตาม

* ในอภิธรรม ปิฎฐานเล่ม ๔๐ ข้อ ๑๗ หน้า ๑๐ ใช้คำว่า จกฺขุนฺทฺริย ไม่ใช้คำว่า จกฺขุวายนัน นอกนั้นก็เหมือนกัน

ภาวะของตน เป็นกิจของสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัสสินทรีย์. การให้
ถึงอาการมัชฌิตตา (อุเบกขา) อันสงบและประณีต เป็นกิจของอุpekจินทรีย์.

การครอบงำธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสัทธาเป็นต้น และการให้สัมปยุต
ธรรม ถึงความเป็นภาวะมีอาการปล่อยใจเป็นต้น เป็นกิจของสัทธินทรีย์เป็นต้น.
การละสังโยชน์ ๓ (มีทิฏฐิสังโยชน์เป็นต้น) และการทำให้สัมปยุตธรรม
มุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ นั้น เป็นกิจของ อัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์.
การละทำให้เบาบาง (ตनुกรปหาน) ซึ่งกามราคะ พยาบาทเป็นต้น และ
การให้สัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามอำนาจของตน เป็นกิจของ อัญญินทรีย์.
การละความขวนขวายในกิจทั้งหมด และความเป็นปัจจัยให้สัมปยุตธรรมมุ่งไป
สู่อมตะ เป็นกิจของอัญญาตาวิณทรีย์แล.

พึงทราบวินิจฉัยในอินทรีย์เหล่านั้น โดยกิจด้วยประการดังนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยภูมิ

ชื่อว่า โดยภูมิ ความว่า บรรดาอินทรีย์เหล่านั้น จักขุนทรีย์
โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อดิตินทรีย์ ปุริสินทรีย์
สุจินทรีย์ ทุกจินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ เป็นกามาพจรอย่างเดียว มนินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ อุpekจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมารินทรีย์
ปัญญินทรีย์ เป็นอินทรีย์นับเนื่องในภูมิ ๔ โสมนัสสินทรีย์นับเนื่องด้วยภูมิ ๓
ด้วยอำนาจแห่งกามาพจร รูปาพจรและโลกุตระ อินทรีย์ ๓ ในที่สุดเป็น
โลกุตระอย่างเดียวและ.

พึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิ ด้วยประการดังนี้.

จริงอยู่ เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ว่า

ภิกษุ ผู้มากด้วยความสลดใจ ดำรง
อยู่ในอินทรีย์สังวร กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลาย
ได้แล้ว ย่อมเข้าถึงซึ่งความสงบแห่งทุกข์
ได้แล้ว.

ในนิเทศวาร พึงทราบคำทั้งปวงมีอาทิว่า ยัม จกฺขุ จตฺตุนัน
มหาภูตานิ (จักขุใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป ๔) ดังนี้ โดยนัยที่
กล่าวไว้ในบทภาษณะในธรรมสังคณีนั่นแล.

อนึ่ง ในนิเทศทั้งหลายมีวิริยอินทรีย์ สาทินทรีย์เป็นต้น พระองค์
มิได้ตรัสคำว่า สัมมาวายามะ มิจฺฉาวายามะ สัมมาสมาธิ มิจฺฉาสมาธิเป็นต้น
ไว้ เพราะเหตุไร เพราะเป็นสัพพสังคาหิกวาร (วาระว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์
เข้าด้วยกันทั้งหมด) จริงอยู่ อินทรีย์ทั้งหลายที่สงเคราะห์เข้าด้วยกันได้ทั้งหมด
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อินทริยวิภังค์นี้. อนึ่งเมื่อเป็นเช่นนี้ บรรดาอินทรีย์
๒๒ นี้ อินทรีย์ ๑๐ อย่างซึ่งเป็นโลกีย์ เป็นกามาวจรอย่างเดียว อินทรีย์ ๓
เป็นโลกุตระ อินทรีย์ เป็นโลกิยะและโลกุตระปะปนกัน ฉะนั้นแล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๒๔๒] อินทรีย์ ๒๒ คือ

๑. จักขุอินทรีย์
๒. โสตอินทรีย์
๓. ฆานินทรีย์
๔. ชิวหินทรีย์
๕. กายินทรีย์
๖. มนินทรีย์
๗. อิตถินทรีย์
๘. ปุริสอินทรีย์
๙. ชีวิตินทรีย์
๑๐. สุธินทรีย์
๑๑. ทุกขินทรีย์
๑๒. โสมนัสสอินทรีย์
๑๓. โทมนัสสอินทรีย์
๑๔. อุเปกขินทรีย์
๑๕. สัทธินทรีย์
๑๖. วิริยอินทรีย์
๑๗. สตินทรีย์
๑๘. สมาริณทรีย์

๑๙. ปัญญินทรีย์

๒๐. อัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์

๒๑. อัฏฐินทรีย์

๒๒. อัญญาตาวิณทรีย์.

ติกมติกาลุจจา ทุกมติกาลุจจา

บรรดาอินทรีย์ ๒๒ อินทรีย์ไหนเป็นกุศล อินทรีย์ไหนเป็นอกุศล
อินทรีย์ไหนเป็นอัพยากฤต ฯลฯ อินทรีย์ไหนเป็นสรวณะ อินทรีย์ไหนเป็น
อรวณะ ?

ติกมติกาวิสังขนา

[๒๔๓] อินทรีย์ ๑๐ เป็นอัพยากฤต โทมนัสสินทรีย์ เป็นอกุศล
อัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ เป็นกุศล อินทรีย์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากฤต
ก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี อินทรีย์ ๑๒
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็น
อทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขม-
สุขเวทนาสัมปยุตก็มี อินทรีย์ ๓ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นทุกขเวทนา-
สัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี ชีวิตินทรีย์ เป็นสุขเวทนาสัมปยุต
ก็มี เป็นทุกขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี กล่าวไม่ได้
ว่า แม้เป็นสุขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นทุกขเวทนาสัมปยุต แม้เป็นอทุกขมสุข-
เวทนาสัมปยุตก็มี อินทรีย์ ๗ เป็นเนววิปากัมมธรรม อินทรีย์ ๓ เป็นวิปาก
อินทรีย์ ๒ เป็นวิปากัมมธรรม อัฏฐินทรีย์ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากัมม-

ธรรมก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปาก-
นวิปากัมมธรรมก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาตินุปาทานิย โทมน์สสินทรีย์
เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ อินทรีย์ ๓ เป็นอนุปาตินานุปาทานิยะ อินทรีย์ ๕
เป็นอุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินานุปา-
ทานิยะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ โทมน์สสินทรีย์เป็นสังกิลิฐ-
ฐาสังกิลิสะ อินทรีย์ ๓ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ อินทรีย์ ๓ เป็นอสังกิลิฐ-
ฐาสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นสังกิลิฐฐาสังกิลิสะ
ก็มี เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็น
อวิตกกาวิจาระ โทมน์สสินทรีย์ เป็นสวิตกกสวจาระ อุเปกขินทรีย์ เป็นสวิตกก-
สวจาระก็มี เป็นอวิตกกาวิจาระก็มี อินทรีย์ ๑ เป็นสวิตกกสวจาระก็มี เป็น
อวิตกกวจารมัตตะก็มี เป็นอวิตกกาวิจาระก็มี อินทรีย์ ๑๑ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ แม้เป็นอุเปกขาสหคตะ โทมน์สสินทรีย์
เป็นปีติสหคตะ เป็นนสุขสหคตะ เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นปีติสหคตะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
อุเปกขาสหคตะก็มี อินทรีย์ ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
อุเปกขาสหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปีติสหคตะ แม้เป็นสุขสหคตะ
แม้เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะ
โทมน์สสินทรีย์ เป็นทัสสนปหัตัพพะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะก็มี อินทรีย์
๖ เป็นทัสสนปหัตัพพะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะก็มี เป็นเนวทัสสนน-
ภวานาปหัตัพพะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นเนวทัสสนนภวานาปหัตัพพะเหตุกะ
โทมน์สสินทรีย์ เป็นทัสสนปหัตัพพะเหตุกะก็มี เป็นภวานาปหัตัพพะเหตุกะ

ก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นทสสนปหัตถัพพเหตุกะก็มี เป็นภวานาปหัตถัพพเหตุกะก็มี เป็นเนวทสสนภวานาปหัตถัพพเหตุกะก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิ โทมนัสสินทรีย์ เป็นอัจจคามิ อนัญญุตัญญูสสามิตินทรีย์ เป็นอปจยคามิ อัญญินทรีย์ เป็นอปจยคามีกี้มี เป็นเนวัจจคามินาปจยคามีกี้มี อินทรีย์ ๕ เป็นอัจจคามีกี้มี เป็นอปจยคามีกี้มี เป็นเนวัจจคามินาปจยคามีกี้มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ อินทรีย์ ๒ เป็นเสกขะ อัญญาตาวินทรีย์ เป็นอเสกขะ อินทรีย์ ๕ เป็นเสกขะกี้มี เป็นอเสกขะกี้มี เป็นเนวเสกขนาเสกขะกี้มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นปริตตะ อินทรีย์ ๓ เป็นอัปปมาณะ อินทรีย์ ๕ เป็นปริตตะกี้มี เป็นมหัคคตะกี้มี เป็นอัปปมาณะกี้มี อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๒ เป็นปริตตารัมมณะ อินทรีย์ ๓ เป็นอัปปมาณารัมมณะ. โทมนัสสินทรีย์ เป็นปริตตารัมมณะกี้มี เป็นมหัคคตารัมมณะกี้มี ไม่เป็นอัปปมาณารัมมณะกี้มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะกี้มี อินทรีย์ ๕ เป็นปริตตารัมมณะกี้มี เป็นมหัคคตารัมมณะกี้มี เป็นอัปปมาณารัมมณะกี้มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้เป็นอัปปมาณารัมมณะกี้มี อินทรีย์ ๕ เป็นมัชฌิมะ โทมนัสสินทรีย์ เป็นหีนะ อินทรีย์ ๓ เป็นปณิตะ อินทรีย์ ๓ เป็นมัชฌิมะกี้มี เป็นปณิตะกี้มี อินทรีย์ ๖ เป็นหีนะกี้มี เป็นมัชฌิมะกี้มี เป็นปณิตะกี้มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นอนิยตะ อนัญญุตัญญูสสามิตินทรีย์ เป็นสัมมัตตนิยตะ อินทรีย์ ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะกี้มี เป็นอนิยตะกี้มี โทมนัสสินทรีย์ เป็นมิจฉัตตนิยตะกี้มี เป็นอนิยตะกี้มี อินทรีย์ ๖ เป็นมิจฉัตตนิยตะกี้มี เป็นสัมมัตตนิยตะกี้มี เป็นอนิยตะกี้มี อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ

อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ ไม่เป็นมัลลการัมมณะ เป็นมัลลคเหตุกะก็มี เป็น
มัลลคาธิปัตถิมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัลลคเหตุกะ แม้เป็นมัลลคาธิปัตถิมิ
อัญญินทรีย์ ไม่เป็นมัลลการัมมณะ เป็นมัลลคเหตุกะก็มี เป็นมัลลคาธิปัตถิมิ
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัลลคเหตุกะ แม้เป็นมัลลคาธิปัตถิมิ อินทรีย์ ๕ เป็น
มัลลการัมมณะก็มี เป็นมัลลคเหตุกะก็มี เป็นมัลลคาธิปัตถิมิ กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมัลลการัมมณะ แม้เป็นมัลลคเหตุกะ แม้เป็นมัลลคาธิปัตถิมิ อินทรีย์ ๑๐
เป็นอุปป็นนะก็มี เป็นอุปปาถิมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปป็นนะ อินทรีย์ ๒
เป็นอุปป็นนะก็มี เป็นอุปป็นนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาถิ อินทรีย์ ๑๐
เป็นอุปป็นนะก็มี เป็นอุปป็นนะก็มี เป็นอุปปาถิมิ อินทรีย์ ๒๒ เป็นอดีต
ก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์
๒ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ อินทรีย์ ๗ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ
แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ อินทรีย์ ๑๐ เป็น
อดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะก็มี เป็นปัจจุปปันนารัมมณะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนา
รัมมณะก็มี อินทรีย์ ๒๒ เป็นอชฉัตตะกะก็มี เป็นพหิทถากัมมิ เป็นอชฉัตต
พหิทถากัมมิ อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๗ เป็นพหิทถารัมมณะ
อินทรีย์ ๔ เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิทถารัมมณะก็มี เป็นอชฉัตต
พหิทถารัมมณะก็มี อินทรีย์ ๘ เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิทถารัมมณะ
ก็มี เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอชฉัตตารัมมณะ
แม้เป็นพหิทถารัมมณะ แม้เป็นอชฉัตตพหิทถารัมมณะก็มี อินทรีย์ ๕ เป็น
อนิทัสสนสัปปฏิฆะ อินทรีย์ ๑๗ เป็นอนิทัสสนอปปปฏิฆะ.

ทุกมติกาวิธาน

๑. เหตุโคงจกวิธาน

[๒๔๔] อินทรีย์ ๔ เป็นเหตุ อินทรีย์ ๑๘ เป็นเหตุ อินทรีย์ ๗ เป็นสเหตุกะ อินทรีย์ ๕ เป็นอเหตุกะ อินทรีย์ ๖ เป็นสเหตุกะก็มี เป็นอเหตุกะก็มี อินทรีย์ ๗ เป็นเหตุสัมปยุต อินทรีย์ ๕ เป็นเหตุวิปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นเหตุสัมปยุตก็มี เป็นเหตุวิปยุตก็มี อินทรีย์ ๔ เป็นเหตุสเหตุกะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุสเหตุกะ แม้เป็นสเหตุกนเหตุ อินทรีย์ ๑ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นสเหตุกนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสเหตุกนเหตุก็มี อินทรีย์ ๔ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แม้เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ อินทรีย์ ๑ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ อินทรีย์ ๖ เป็นนเหตุสเหตุกะก็มี เป็นนเหตุอเหตุกะก็มี.

๒. จูพันธ์ทรทุกวิธาน

[๒๔๕] อินทรีย์ ๒๒ เป็นสัพปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นอนิทสสนะ อินทรีย์ ๕ เป็นสัพปฏิฆะ อินทรีย์ ๑๗ เป็นอปปฏิฆะ อินทรีย์ ๗ เป็นรูป อินทรีย์ ๑๔ เป็นอรูป ชีวิตินทรีย์ เป็นรูปก็มี เป็นอรูปก็มี อินทรีย์ ๑๐ เป็นโลกิยะ อินทรีย์ ๑ เป็นโลกุตระ อินทรีย์ ๕ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตระก็มี อินทรีย์ ๒๒ เป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินัญญะ.

๓. อาสวโคจรกวิสัยนา

[๒๔๖] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนอาสวะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นสาสวะ
อินทรีย์ ๓ เป็นอนาสวะ อินทรีย์ ๕ เป็นสาสวะก็มี เป็นอนาสวะก็มี อินทรีย์
๑๕ เป็นอาสววิปยุต โทมนัสสินทรีย์ เป็นอาสวสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็น
อาสวสัมปยุตก็มี เป็นอาสววิปยุตก็มี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสว-
สาสวะ แม้เป็นสาสวโนอาสวะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ
เป็นสาสวโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี อินทรีย์ ๕
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ
โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสวสัมปยุต-
โนอาสวะ อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็นอาสว-
สัมปยุตโนอาสวะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะก็มี อินทรีย์
๕ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ อินทรีย์ ๓ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ โทมนัส
สินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตต-
อนาสวะ อินทรีย์ ๓ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ
ก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ แม้เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔. สัตถุโยชนโคจรกวิสัยนา

[๒๔๗] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนสัตถุโยชนะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นสัตถุโย-
ชนิยะ อินทรีย์ ๓ เป็นอสัตถุโยชนิยะ อินทรีย์ ๕ เป็นสัตถุโยชนิยะก็มี เป็น
อสัตถุโยชนิยะก็มี อินทรีย์ ๑๕ เป็นสัตถุโยชนวิปยุต โทมนัสสินทรีย์ เป็น

สัญญาโจชนสัมปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นสัญญาโจชนสัมปยุตก็มี เป็นสัญญาโจชนวิปยุต
ก็มี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาโจชนสัญญาโจชนนิยะ เป็นสัญญาโจชนนิยะ
โนสัญญาโจชนนะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาโจชนสัญญาโจชนนิยะ แม้
เป็นสัญญาโจชนนิยะโนสัญญาโจชนนะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาโจชน-
สัญญาโจชนนิยะ เป็นสัญญาโจชนนิยะโนสัญญาโจชนนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาโจ-
ชนนิยะโนสัญญาโจชนนะก็มี อินทรีย์ ๑๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาโจชนสัญญาโจชน-
สัมปยุต แม้เป็นสัญญาโจชนสัมปยุตโนสัญญาโจชนนะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้
ว่า เป็นสัญญาโจชนสัญญาโจชนสัมปยุต เป็นสัญญาโจชนสัมปยุตโนสัญญาโจชนนะ
อินทรีย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาโจชนสัญญาโจชนสัมปยุต เป็นสัญญาโจชน-
สัมปยุตโนสัญญาโจชนนะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสัญญาโจชนสัมปยุตโนสัญญาโจชนนะ
ก็มี อินทรีย์ ๕ เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะ อินทรีย์ ๓ เป็นสัญญาโจชน-
วิปยุตตสัญญาโจชนนิยะ โทมนัสสินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาโจชน-
วิปยุตตสัญญาโจชนนิยะ แม้เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะ อินทรีย์ ๓
เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะก็มี เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะก็มี
อินทรีย์ ๖ เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะก็มี เป็นสัญญาโจชนวิปยุตต-
ตสัญญาโจชนนิยะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะ แม้
เป็นสัญญาโจชนวิปยุตตสัญญาโจชนนิยะก็มี.

๕. กัณโถจกวิธานา

[๒๔๘] อินทรีย์ ๒๒ เป็นโนกัณณะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นกัณณนิยะ
อินทรีย์ ๓ เป็นอกัณณนิยะ อินทรีย์ ๕ เป็นกัณณนิยะก็มี เป็นอกัณณนิยะก็มี

นิวรรณสัมปยุตต์ก็มี เป็นนิวรรณวิปยุตต์ก็มี อินทรี ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นิวรรณนิวรรณนิยยะ เป็นนิวรรณนิยโนนิวรรณะ อินทรี ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
นิวรรณนิวรรณนิยยะ แม้เป็นนิวรรณนิยโนนิวรรณะ อินทรี ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
นิวรรณนิวรรณนิยยะ เป็นนิวรรณนิยโนนิวรรณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นนิวรรณนิยโน-
นิวรรณะก็มี อินทรี ๑๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุตต์ แม้
เป็นนิวรรณสัมปยุตต์โนนิวรรณะ โทมนัสสินทรี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณ-
นิวรรณสัมปยุตต์ แม้เป็นนิวรรณสัมปยุตต์โนนิวรรณะ อินทรี ๖ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนิวรรณนิวรรณสัมปยุตต์ เป็นนิวรรณสัมปยุตต์โนนิวรรณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นนิวรรณสัมปยุตต์โนนิวรรณะก็มี อินทรี ๕ เป็นนิวรรณวิปยุตต์นิวรรณนิยยะ
อินทรี ๓ เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะ โทมนัสสินทรี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอรวรรณนิยยะ แม้เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะ อินทรี
๓ เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะก็มี เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะก็มี อินทรี
๖ เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะก็มี เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า แม้เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะ แม้เป็นนิวรรณวิปยุตต์ตอนิวรรณนิยยะ
ก็มี.

๑. ปราสาทโคจจกวิธานา

[๒๕๐] อินทรี ๒๒ เป็นโนปราสาทะ อินทรี ๑๐ เป็นปรัมภักฐะ
อินทรี ๓ เป็นอปรัมภักฐะ อินทรี ๕ เป็นปรัมภักฐะก็มี เป็นอปรัมภักฐะก็มี
อินทรี ๖ เป็นปราสาทวิปยุตต์ อินทรี ๖ เป็นปราสาทสัมปยุตต์ก็มี เป็น
ปราสาทวิปยุตต์ก็มี อินทรี ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปราสาทปรัมภักฐะ เป็น

ปรัมภัญญโนปรามาสะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสปรัมภัญญะ
แม้เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรามาสปรัมภัญญะ
เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นปรัมภัญญโนปรามาสะก็มี
อินทรีย์ ๑๐ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญญะ อินทรีย์ ๓ เป็นปรามาสวิปยุตต-
อปรัมภัญญะ อินทรีย์ ๓ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญญะก็มี เป็นปรามาสวิป-
ยุตตอปรัมภัญญะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นปรามาสวิปยุตตปรัมภัญญะก็มี เป็น
ปรามาสวิปยุตตอปรัมภัญญะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปรามาสวิปยุตต-
ปรัมภัญญะ แม้เป็นปรามาสวิปยุตตอปรัมภัญญะก็มี.

๑๐. มหันตรทุกวิสาขา

[๒๕๑] อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณะ อินทรีย์ ๑๔ เป็นสาร์มมณะ
ชีวิตินทรีย์ เป็นสาร์มมณะก็มี เป็นอนารัมมณะก็มี อินทรีย์ ๒๑ เป็นโนจิตตะ
มนินทรีย์เป็นจิตตะ อินทรีย์ ๑๓ เป็นเจตสิกะ อินทรีย์ ๘ เป็นอจิตตะ
ชีวิตินทรีย์ เป็นเจตสิกะก็มี เป็นอเจตสิกะก็มี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสัมปยุต
อินทรีย์ ๗ เป็นจิตตวิปยุต ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสัมปยุตก็มี เป็นจิตตวิปยุต
ก็มี มนินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่าแม้เป็นจิตตสัมปยุต แม้เป็นจิตตวิปยุต อินทรีย์
๑๓ เป็นจิตตสังสัฏฐะ อินทรีย์ ๗ เป็นจิตตสังสัฏฐะ ชีวิตินทรีย์ เป็น
จิตตสังสัฏฐะก็มี เป็นจิตตวิสังสัฏฐะก็มี มนินทรีย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
จิตตสังสัฏฐะ แม้เป็นจิตตวิสังสัฏฐะ อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสมุฏฐานะ อินทรีย์
๘ เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสมุฏฐานะก็มี เป็นโนจิตต-
สมุฏฐานะก็มี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสทภู อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตสทภู

ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสทกฺกมี เป็นโนจิตตสทกฺกมี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตานุ-
ปริวัตติ อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตานุปริวัตติ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตานุปริวัตติ
กมี เป็นโนจิตตานุปริวัตติกมี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานะ อินทรีย์
๘ เป็นโนจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานะ ชีวิตินทรีย์เป็นจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานะกมี เป็น
โนจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานะกมี อินทรีย์ ๑๓ เป็นจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานสทก
อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานสทก ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสังสัณฺฐ-
สมฺภูฐานสทกมี เป็นโนจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานสทกมี อินทรีย์ ๑๓ เป็น
จิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานานุปริวัตติ อินทรีย์ ๘ เป็นโนจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานานุ-
ปริวัตติ ชีวิตินทรีย์ เป็นจิตตสังสัณฺฐสมฺภูฐานานุปริวัตติกมี เป็นโนจิตต-
สังสัณฺฐสมฺภูฐานานุปริวัตติกมี อินทรีย์ ๖ เป็นอชฌัตตคิระ อินทรีย์ ๑๖ เป็น
พาหิระ อินทรีย์ ๑ เป็นอุปาทา อินทรีย์ ๑๔ เป็นนอุปาทา ชีวิตินทรีย์ เป็น
อุปาทากมี เป็นนอุปาทากมี อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาทินนะ อินทรีย์ ๔ เป็น
นอุปาทินนะ อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาทินนะกมี เป็นนอุปาทินนะกมี.

๑๑. อุปาทานโคจรกวิสัยนา

[๒๕๒] อินทรีย์ ๒๒ เป็นนอุปาทานะ อินทรีย์ ๑๐ เป็นอุปาทานิยะ
อินทรีย์ ๓ เป็นนอุปาทานิยะ อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาทานิยะกมี เป็นนอุปาทานิยะ
กมี อินทรีย์ ๑๖ เป็นอุปาทานวิปยุต อินทรีย์ ๖ เป็นอุปาทานสัมปยุตกมี
เป็นอุปาทานวิปยุตกมี อินทรีย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานอุปาทานิยะ
เป็นอุปาทานินอุปาทานะ อินทรีย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทา-
นิยะ แม้เป็นอุปาทานินอุปาทานะ อินทรีย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทาน-

อุปาทานิยะ เป็นอุปาทานิโยโนอุปาทานะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปาทานิโยโน-
อุปาทานะกัมี อินทริย์ ๑๖ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานอุปาทานสัมปยุต
แม้เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะ อินทริย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปาทานอุปาทานสัมปยุต เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอุปาทานสัมปยุตตโนอุปาทานะกัมี อินทริย์ ๑๐ เป็นอุปาทานวิปยุตต-
อุปาทานิยะ อินทริย์ ๓ เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะ อินทริย์ ๓ เป็น
อุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะกัมี เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะกัมี
อินทริย์ ๖ เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะกัมี เป็นอุปาทานวิปยุตตอนุ-
ปาทานิยะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอุปาทานวิปยุตตอุปาทานิยะ แม้เป็น
อุปาทานวิปยุตตอนุปาทานิยะกัมี.

๑๒. กิเลสโคจรวิสัยนา

[๒๕๑] อินทริย์ ๒๒ เป็นโนกิเลสะ อินทริย์ ๑๐ เป็นสังกิเลสิกะ
อินทริย์ ๓ เป็นอสังกิเลสิกะ อินทริย์ ๕ เป็นสังกิเลสิกะกัมี เป็นอสังกิเลสิกะ
กัมี อินทริย์ ๑๕ เป็นอสังกิเลสิกะ โทมนัสสินทริย์ เป็นสังกิเลสิกะ อินทริย์ ๖
เป็นสังกิเลสิกะกัมี เป็นอสังกิเลสิกะกัมี อินทริย์ ๑๕ เป็นกิเลสวิปยุต
โทมนัสสินทริย์ เป็นกิเลสสัมปยุต อินทริย์ ๖ เป็นกิเลสสัมปยุตกัมี เป็น
กิเลสวิปยุตกัมี อินทริย์ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะ อินทริย์ ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ แม้
เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะ อินทริย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิเลสิกะ เป็น
สังกิเลสิกโนกิเลสะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสังกิเลสิกโนกิเลสะกัมี อินทริย์ ๑๕

กล่าวไม่ได้ว่า แม่เป็นกิเลสสังกิลิฐะ แม่เป็นสังกิลิฐะ โนกิเลสะ โทมณัส-
สินทริย์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิลิฐะ เป็นสังกิลิฐะ โนกิเลสะ อินทริย์ ๖
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลสสังกิลิฐะ เป็นสังกิลิฐะ โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นสังกิลิฐะ โนกิเลสะก็มี อินทริย์ ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม่เป็นกิเลสกิเลสตัมปยุต
แม่เป็นกิเลสตัมปยุต โนกิเลสะ โทมณัสสินทริย์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลส-
กิเลสตัมปยุต เป็นกิเลสตัมปยุต โนกิเลสะ อินทริย์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
กิเลสกิเลสตัมปยุต เป็นกิเลสตัมปยุต โนกิเลสะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นกิเลส-
ตัมปยุต โนกิเลสะก็มี อินทริย์ ๕ เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะ อินทริย์ ๓
เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะ โทมณัสสินทริย์ กล่าวไม่ได้ว่า แม่เป็น
กิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะ แม่เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะ อินทริย์ ๓ เป็น
กิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี อินทริย์ ๖
เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะก็มี เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี กล่าวไม่ได้
ว่า แม่เป็นกิเลสวิปยุตตสังกิลิฐะ แม่เป็นกิเลสวิปยุตตอสังกิลิฐะก็มี.

๑๓. ปิณฑุกวิสาขา

[๒๕๔] อินทริย์ ๑๕ เป็นนทสสนปหาดัพพะ อินทริย์ ๗ เป็น
ทสสนปหาดัพพะก็มี เป็นนทสสนปหาดัพพะก็มี อินทริย์ ๑๕ เป็นนภวานา-
ปหาดัพพะ อินทริย์ ๗ เป็นภวานาปหาดัพพะก็มี เป็นนภวานาปหาดัพพะก็มี
อินทริย์ ๑๕ เป็นนทสสนปหาดัพพะเหตุกะก็มี อินทริย์ ๑๕ เป็นนภวานาปหา-
ดัพพะเหตุกะ อินทริย์ ๗ เป็นภวานาปหาดัพพะเหตุกะก็มี เป็นนภวานาปหา-
ดัพพะเหตุกะก็มี อินทริย์ ๕ เป็นอวิตกกะ โทมณัสสินทริย์ เป็นสวิตกกะ

อินทรี ๑๒ เป็นสวิตกะกัมมี เป็นอวิตกะกัมมี อินทรี ๕ เป็นอวิจารณ์
โทมนัสสินทรี เป็นสวิจารณ์ อินทรี ๑๒ เป็นสวิจารณ์ เป็นอวิจารณ์
อินทรี ๑ เป็นอัปปีติกะ อินทรี ๑๑ เป็นสัปปีติกะกัมมี เป็นอัปปีติกะกัมมี
อินทรี ๑๑ เป็นนปีติสหคตะ อินทรี ๑๑ เป็นปีติสหคตะกัมมี เป็นนปีติ-
สหคตะกัมมี อินทรี ๑๒ เป็นนสุขสหคตะ อินทรี ๑๐ เป็นสุขสหคตะกัมมี
เป็นนสุขสหคตะกัมมี อินทรี ๑๒ เป็นนอุpekขาสหคตะ อินทรี ๑๐ เป็น
อุpekขาสหคตะกัมมี เป็นนอุpekขาสหคตะกัมมี อินทรี ๑๐ เป็นกามาวจร
อินทรี ๓ เป็นนกามาวจร อินทรี ๕ เป็นกามาวจรกัมมี เป็นนกามาวจรกัมมี
อินทรี ๑๓ เป็นนรูปาวจร อินทรี ๕ เป็นรูปาวจรกัมมี เป็นนรูปาวจรกัมมี
อินทรี ๑๔ เป็นนอรูปาวจร อินทรี ๘ เป็นอรูปาวจรกัมมี เป็นนอรูปาวจร
กัมมี อินทรี ๑๐ เป็นปริยาป็นนะ อินทรี ๓ เป็นอปปริยาป็นนะ อินทรี ๕
เป็นปริยาป็นนะกัมมี เป็นอปปริยาป็นนะกัมมี อินทรี ๑๑ เป็นอนิขยานิกะ
อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี เป็นนิขยานิกะ อินทรี ๑๐ เป็นนิขยานิกะกัมมี
เป็นอนิขยานิกะกัมมี อินทรี ๑๐ เป็นอนิยตะ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี เป็น
นิยตะ อินทรี ๑๑ เป็นนิยตะกัมมี เป็นอนิยตะกัมมี อินทรี ๑๐ เป็นสอตุตตระ
อินทรี ๓ เป็นอนตุตตระ อินทรี ๕ เป็นสอตุตตระกัมมี เป็นอนตุตตระกัมมี
อินทรี ๑๕ เป็นอระ โทมนัสสินทรี เป็นสระ อินทรี ๖ เป็นสระ
กัมมี เป็นอระกัมมี ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

อินทรีวิภังค์ จบบริบูรณ์

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

พึงทราบการจำแนกอินทรีย์ แม้ทั้งหมดในปัญหาปุจฉะ ว่าเป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งนัยของพระบาลีนั้น แผละ อนึ่ง ในอาร์มมณดิกะทั้งหลาย คำว่า อินทรีย์ ๗ เป็นอนารมมณะ นั้น ตรีศหมายเอาจักขุนทรีย์ โสณินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ และปุริสินทรีย์ แต่ชีวิตินทรีย์ไม่มาในฐานะนี้ เพราะปะปนด้วยอรูป.

บทว่า ทูวิญญูริยา ได้แก่ อินทรีย์ ๒ คำนี้ตรีศหมายเอาอินทรีย์ ๒ คือ สุนินทรีย์ และทุกขินทรีย์ เพราะอินทรีย์ ๒ นั้น เป็นปริตตารมมณะ โดยส่วนเดียว. คำว่า โทมนัสสินุทริย สียา ปริตตารมมณ สียา มหคคตารมมณ (โทมนัสสินุทริยเป็นปริตตารมมณะก็มี เป็นมหคคตารมมณะก็มี) ความว่า ในเวลาปรารภกามาวจรธรรมเป็นไปก็เป็นปริตตารมมณะ แต่ในเวลาทีปรารภรูปาวจร อรูปาวจรเป็นไปก็เป็นมหคคตารมมณะ และในเวลาทีปรารภบัญญัติเป็นไปก็เป็นนัตตัพพารมมณะ.

คำว่า นิวิญญูริยา สียา ปริตตารมมณา (อินทรีย์ ๕ แม้ปริตตารมมณะก็มี) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรีศหมายเอาฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ โสณินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และอินทรีย์หมวด ๕ มีสัททินทรีย์ เป็นต้น จริงอยู่ ชิวหินทรีย์ แม้สงเคราะห์ในรูปธรรมซึ่งไม่มีอารมณ์เพราะระคนด้วยรูป และสงเคราะห์ในฝ่ายที่เป็นธรรมชาติมีอารมณ์ได้โดยส่วนแห่งอรูป.

คำว่า จตตารี อินุทริยานิ (อินทรีย์ ๘) ได้แก่ สุนินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินุทริย และอัญญาตาวินทรีย์ เพราะอินทรีย์ เหล่านี้ไม่รวมอยู่ในมัคคารมมณดิกะ.

บทว่า มคฺคเหตุกํ (เป็นมรรคเหตุกะ) นี้ ตรัสไว้หมายเอาเหตุที่เป็นสหชาติ ในเวลาที่วิริยะหรือวิมังสาเป็นใหญ่ เป็นมคฺคชาติปติ แต่ในเวลาที่ฉันทะหรือจิตเป็นใหญ่ ก็เป็นนวัตตัพพธรรม.

คำว่า ทลฺลิตฺตริยา ลฺลิตฺตริยา อูปฺปนา ลฺลิตฺตริยา อูปฺปาทิโน (อินทรีย์ ๑๐ เป็นอุปฺปนา ก็มี เป็นอุปฺปาทิก็มี) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอารูปอินทรีย์ ๓ และวิปากอินทรีย์ ๓ อินทรีย์ ๑๐ ตรัสไว้ในหนหลังพร้อมทั้ง โทมนัสสอินทรีย์ ในอินทรีย์ ๑๐ เหล่านั้น โทมนัสสอินทรีย์ ในเวลาที่ปรารกบัญญัติเป็นไปก็ เป็นนวัตตัพพารมมณะ อินทรีย์ที่เหลือ แม้ในเวลาที่พิจารณา นิพพานก็เป็นนวัตตัพพารมมณะ.

คำว่า ตฺถินฺนทฺตริยานิ พหิทฺถารมฺมณานิ (อินทรีย์ ๓ เป็น พหิทฺถารมมณะ) ได้แก่ อินทรีย์ ๓ ที่เป็นโลกุตฺตรินฺนทฺตริยา.

บทว่า จตฺตริยา ได้แก่ สฺวจินฺนทฺตริยา ทุกฺคินฺนทฺตริยา โสมนัสสอินทรีย์ โทมนัสสอินทรีย์ เพราะอินทรีย์ ๔ เหล่านั้น ปรารกเป็นไปในอหิมตฺตธรรม บ้าง ในพหิทฺถารมมณํ.

บทว่า อฏฺฐินฺนทฺตริยา (อินทรีย์ ๘) ได้แก่ มนินฺนทฺตริยา จีวิตฺตริยา อูปฺปกินฺนทฺตริยา และอินทรีย์หมวด ๕ มีศรัทธาเป็นต้น ในบรรดาอินทรีย์ ๘ เหล่านั้น ความเป็นนวัตตัพพารมมณะ พึงทราบในเวลาแห่งอาภิกฺขุจฺญายตนะ.

ในปัญหาปุจฺจนกะเมนี้ อินทรีย์ ๑๐ เป็นกามาพจร อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตฺตริยา อินทรีย์ ๕ เป็นอินทรีย์ระคนกันทั้งโลกิยะและโลกุตฺตริยา เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ปัญหาปุจฺจนกะเมนี้ ก็เป็นปริจเฉทอย่างเดียวกับอภิธรรมภาษณีนั่นเอง ก็อินทฺตริยวิภังคํนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๒ ประการ ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาอินทฺตริยวิภังคํ จบ

๖. ปัจจยการวิภังค์

สูตรต้นคทาขันธ์

[๒๕๕] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

สพยตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพยตนะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดเพราะ
ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๒๕๖] ในปัจจยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้ทุกขสมุทัย ความไม่รู้ทุกขนิโรธ ความไม่รู้
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า อวิชชา

[๒๕๗] ในปัจจยการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

ปุณฺณุกิสังขาร อปุณฺณุกิสังขาร อานนฺยชาุกิสังขาร กายสังขาร
วจีสังขาร จิตตสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น ปุญญาภิสังขาร เป็นไฉน ?

กุศลเจตนา เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร ที่สำเร็จด้วยทาน ที่สำเร็จด้วยศีล ที่สำเร็จด้วยภาวนา นี้เรียกว่า ปุญญาภิสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น อปุญญาภิสังขาร เป็นไฉน ?

อกุศลเจตนาเป็นกามาวจร นี้เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น อานัญญาภิสังขาร เป็นไฉน ?

กุศลเจตนาเป็นรูปาวจร นี้เรียกว่า อานัญญาภิสังขาร

ในสังขารเหล่านั้น กายสังขาร เป็นไฉน ?

กายสังขารเจตนา เป็นกายสังขาร วิจิต्तเจตนา เป็นวิจิตสังขาร มโนสังขารเจตนา เป็นจิตตสังขาร

เหล่านี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

[๒๕๘] วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๒๕๙] นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็น

ปัจจัย.

[๒๖๐] สฬายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุายตนะ โสตถายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มหายตนะ นี้เรียกว่า สฬายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย.

[๒๖๑] ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย.

[๒๖๒] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๒๖๓] ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โสภณทัฬพัตัณหา รัम्मตัณหา นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๒๖๔] อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

กามอุปาทาน ทิฏฐอุปาทาน สีสัพพคูปาทาน อัดตวาทุอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย.

[๒๖๕] ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ภพ ๒ คือ กรรมภพ ๑ อุปปัตติภพ ๑

ในภพ ๒ นั้น กรรมภพ เป็นไฉน ?

ปุญญุภิกสังขาร อปุญญุภิกสังขาร อาเนญซุภิกสังขาร นี้เรียกว่า กรรมภพ กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสูภพแม่ทั้งหมด ก็เรียกว่า กรรมภพ

อุปัตติภพ เป็นไฉน ?

กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญา-
นาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปัตติภพ
กรรมภพและอุปัตติภพดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทาน
เป็นปัจจัย.

[๒๖๖]ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความเกิดจำเพาะ ความ
ปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ
อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๒๖๗]ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชราและมรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความที่ฟั่นหลุด ความที่ผมหงอก
ความที่หนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมสิ้นอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่
สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความเคลื่อน ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป มฤตยู
ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทิ้งซากศพไว้ ความ-
ขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า
มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย.

[๒๖๘] โสกะ เป็นไฉน ?

ความโศกเศร้า กิริยาโศกเศร้า สภาพโศกเศร้า ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส ลูกศรคือความโศกเศร้า ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทัญญู กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า โสกะ.

[๒๖๙] ปริเทวะ เป็นไฉน ?

ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาร้องไห้ กิริยาคร่ำครวญ สภาพร้องไห้ สภาพคร่ำครวญ ความบ่นถึง ความพรั่นเพื่อ ความร่ำไห้ ความพิไรร่ำ กิริยาพิไรร่ำ สภาพพิไรร่ำ ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทัญญู กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า ปริเทวะ.

[๒๗๐] ทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแก่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า ทุกข์.

[๒๗๑] โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจตาสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจตาสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

[๒๗๒] อุปายาส เป็นไฉน ?

ความแค้น ความขุ่นแค้น สภาพแค้น สภาพขุ่นแค้น ของผู้ที่ถูก
ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล
หรือความเสื่อมทิวาภิ กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใด
อย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า
อุปายาส.

[๒๗๓] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้นั้น ได้แก่ความไปรวม ความมารวม ความประชุม ความปรากฏ
แห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย ประการอย่างนี้.

สุดตันตภาชนีย จบ

ปฏิจจสมุปบาทวิภังค์*

วรรณนาสุดตันตภาชนีย

ว่าด้วยอุเทศวาร

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในปฏิจจสมุปบาทวิภังค์ในลำดับต่อจากอินทรี
วิภังค์ต่อไป:-

พระบาลีตันติ (แบบแผน) นี้ใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้
โดยนัยมีอาทิว่า **อวิชชาปจฺจยา ตํ ขารา** (สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย)

* บาลีข้อ ๒๕๕ เป็นปัจจัยการวิภังค์

ดังนี้ อันกุลบุตรผู้ที่กระทำการสังวรณานี้ความแห่งพระบาลีนั้น ควรเข้าสู่ที่ประชุมพุทธสาวกผู้เป็นวิภังชวาที พึงเป็นผู้ไม่กล่าวต่ออาจารย์ ไม่เลี้ยงไปสู่ลัทธิของคน ไม่กังวลชวนขวยลัทธิอื่น ไม่ปฏิเสธพระสูตร คล้อยตามพระวินัย ตรวจสอบหาประเทศแสดงธรรม (ปฏิจกสมุปบาท) รวบรวมอรรถ ไม่เปลี่ยนแปลงเนื้อความ และแสดงโดยปริยาแม้อย่างอื่น จึงสมควรทำการสังวรณานี้ความตามพระบาลี.

อนึ่ง การสังวรณานี้ความแห่งปฏิจกสมุปบาท แม้โดยปรกติก็เป็นเรื่องที่สามารถทำได้โดยยาก เหมือนอย่างที่ว่าพระโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

สจจํ สตุโต ปฏิสนธิ ปัจจยาการเมว จ

ทุกุทสา จตุโร ฐมา เทเสตุยจ สุกุกรา

ธรรม ๔ อย่าง คือ สัจจะ ๑ สัตว์-

บัญญัติ ๑ ปฏิสนธิ ๑ ปัจจยาการ ๑ เป็น

ธรรมเห็นได้โดยยาก และแสดงได้แสนยาก.

เพราะฉะนั้น การสังวรณานี้ความแห่งปฏิจกสมุปบาท จึงกระทำไม่ได้โดยง่าย เว้นแต่ท่านผู้สำเร็จปริยัติ และบรรลุมรรคผลทั้งหลายแล้วเท่านั้น.

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสจารย์) ใคร่

ครวญประสงคืจะกล่าวพรรณานี้ปัจจยาการ

ในวันนี้ แต่ยังไม่ได้ที่พึงพึงเหมือนหยั่งลงสู่

สาคร แต่เพราะพระศาสนา (บาลีปฏิจกสมุ-

ปบาท) นี้ ประดับด้วยนัยแห่งเทศนาต่างๆ

และแนวประพันธ์ แห่งบูรพาจารย์ (อรรถกถา

ปฏิจสมุปบาทเก่า) ก็ยังเป็นไปอยู่มิขาดสาย
ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยข้อความทั้ง ๒ นั้น
เริ่มการวรรณาคความแห่งปฏิจสมุปบาทนี้
ขอท่านทั้งหลายตั้งใจสดับการสังวรรณานั้น.

ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านบูรพาจารย์ กล่าวไว้ว่า
ผู้ใดผู้หนึ่งสนใจฟังการสังวรรณานี้
เขาก็จะฟังได้คุณพิเศษสืบต่อไปในภพหน้า
ครั้ง ได้คุณวิเศษสืบต่อไปในภพหน้าแล้ว ก็
ฟังถึงที่อันไม่พบเห็นของพระยามัจจุราช.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า อวิชชาปจฺจุยา สํ ขารา
ดังนี้ จำเดิมแต่ต้นก่อนทีเดียว.

เทศนาเภทโต อตุล ลกฺขณกวิธาทีโต
องฺกานญจ ววตฺถานา วิญฺญาตพฺโพ วิญฺจฺจโย
พึงทราบวินิจฉัย โดยความแตกต่าง
แห่งเทศนา ๑ โดยอรรถ ๑ โดยลักษณะ
เป็นต้น ๑ โดยเป็นธรรมมีอย่างเดียวกันเป็นต้น ๑
และโดยการกำหนดองค์ทั้งหลาย ๑.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความแตกต่างแห่งเทศนา
บรรดาข้อวินิจฉัยเหล่านั้น ชื่อว่า โดยความแตกต่างแห่งเทศนา
นั้น อธิบายว่า การแสดงปฏิจสมุปบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้ามี ๔ นั้น คือ

ทรงแสดงตั้งแต่ข้อต้นไปข้อสุดท้าย (ปลาย) บ้าง ตั้งแต่ท่ามกลางไปข้อสุดท้าย บ้าง หนึ่ง ทรงแสดงตั้งแต่ข้อสุดท้ายไปข้อต้นบ้าง ตั้งแต่ท่ามกลางไปข้อต้น บ้าง เหมือนการจับแถววัลย์ของบุรุษ ๔ คน ผู้นำแถววัลย์ไปฉะนั้น.

แสดงปฏิจสมุปบาทอย่างที่ ๑

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษ ๔ คน ผู้นำแถววัลย์ไป คนหนึ่งเห็นโคน แถววัลย์ก่อนนั้นเที่ยว เขาจึงตัดโคนแถววัลย์นั้นจับดึงแถววัลย์ทั้งหมดไปใช้ในการงาน ฉันทิใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันทินั้น ย่อมทรงแสดงปฏิจสมุปบาท ตั้งแต่ข้อต้นจนถึงแม้ข้อสุดท้ายว่า อิโต โข ภิกขเว อวิชาปจฺจยา ตํ ขารา ฯเปฯ ชาติปจฺจยา ชรามรณํ คุก่อนภิกขุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย ฯลฯ ขราและมรณะ เกิดเพราะชาติ เป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้แล* ดังนี้.

แสดงปฏิจสมุปบาทอย่างที่ ๒

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษเหล่านั้น คนหนึ่งเห็นท่ามกลางแถววัลย์ก่อน เขาจึงตัดในท่ามกลาง ดึงเอาส่วนที่อนบนเท่านั้นมาใช้ในการงาน ฉันทิใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉันทินั้น ย่อมทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปจนถึงแม้สุดท้าย ว่า ตสฺส ตํ เวทนี อภินนุทโต อภิวทโต อชฺโณสย ติฏฺฐโต ออุปฺพชฺชติ นนฺทิ ยา เวทนาสุ นนฺทิ ตทฺฐปาทานํ ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว ภวปจฺจยา ชาติ เมื่อกุมารนั้น เพลิดเพลิน บ่นถึง ดิดใจ เวทนานั้น ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนา

* ม. มุล. เล่ม ๑๒. ๔๔๖/๔๘๐

ทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพ
เป็นปัจจัย จึงมีชาติ (เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ)^๑ ดังนี้.

แสดงปฏิจสุมุขปาทอย่างที่ ๓

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษเหล่านั้น คนหนึ่งเห็นปลายเถาวัลย์ก่อนเขา
จึงจับปลายสาวเอามาทั้งเถาจนถึงโคนตามแนวของปลายแล้วนำไปใช้ ฉนั้นใด
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นนั้น ย่อมทรงแสดงปฏิจสุมุขปาทตั้งแต่ข้อปลายจนถึง
แม้ข้อต้นว่า ชาติปัจจุยา ชรามรณหติ อิติ โข ปเนตฺ ๗เป๗ อวิชชา-
ปัจจุยา ลํ ขารา ก็ข้อว่า ชราและมรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย
ดังนั้นนั้น เรากล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัย
ชราและมรณะจึงมี ในข้อนี้ เป็นอย่างนี้หรือมิใช่(พวกภิกษุกราบพูด
ว่า) พระพุทธเจ้าว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ใน
ข้อนี้ มีความเป็นอย่างนี้แล้ว เพราะชาติปัจจัย จึงมีชรามรณะ
ก็ข้อที่ว่า ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย ดังนั้นนั้นเรากล่าวแล้ว ๗ล๗
(พระผู้มีพระภาคเจ้า) ก็ข้อที่ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
ทั้งหลาย ดังนั้นนั้น เรากล่าวแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชา
เป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย ในข้อนี้ เป็นอย่างนี้ หรือมิใช่ (พวก
ภิกษุ) พระพุทธเจ้าข้า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ในข้อนี้
ก็เป็นอย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย^๒ ดังนี้

๑. ม. มุล. เล่ม ๑๒. ๔๕๓/๔๘๘ ๒. ม. มุล. เล่ม ๑๒. ๔๔๓/๔๘๐

แสดงปฏิจสมุปบาทข้อที่ ๔

เหมือนอย่างว่า ในบุรุษเหล่านั้น คนหนึ่งเห็นท่ามกลางแถววัลย์
นั้นแหละก่อน เขาก็ตัดตรงกลางจับสาวลงมาข้างล่างจนถึงโคนนำไปใช้การงาน
ฉนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลาง
จนถึงข้อต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาหาร ๔ เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุ
มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด. อาหาร
๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นกัมเนิด
มีตัณหาเป็นแดนเกิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ตัณหา ๓ มีอะไรเป็น
เหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด.
ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นสมุทัย มีเวทนาเป็นกัมเนิด มี
เวทนาเป็นแดนเกิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฯลฯ เวทนา...ผัสสะ...
สพายตนะ...นามรูป...วิญญูณ...สังขารทั้งหลายมีอะไรเป็นเหตุ
มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด สังขาร
ทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นสมุทัย มีอวิชชาเป็นกัมเนิด
มีอวิชชาเป็นแดนเกิด* ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระองค์จึงแสดงเช่นนี้

ตอบว่า เพราะปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมเจริญรอบด้าน และพระผู้มี-
พระภาคเจ้าเล่าก็ทรงถึงความเป็นผู้งดงามด้วยเทศนา.

จริงอยู่ ปฏิจสมุปบาทซึ่งเป็นธรรมเจริญรอบด้าน ย่อมเป็นไป
พร้อมเพื่อแทงตลอดญาธรรมโดยเทศนานั้นนั้นแหละ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า

* ม. มูล เล่ม ๑๒ ๔๔๖/๔๗๕

ทรงถึงความเป็นผู้คงด้วยเทศนา เพราะทรงประกอบด้วยเวสารัชชญาณ ๔ และปฏิสัมภิทาญาณ ๔ และทรงถึงความลึกซึ้ง (ในปฏิจัสมุปบาท) ๔ อย่าง พระองค์ทรงแสดงธรรมโดยนัยต่าง ๆ ก็เพราะทรงถึงความเป็นผู้คงด้วยเทศนานั้นแล.

แต่เมื่อว่าโดยแปลกกันแห่งปฏิจัสมุปบาทนั้น เทศนาใดเป็นเทศนา โดยอนุโลมจำเดิมแต่ต้น เทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าพิจารณาเห็นวโนยชนผู้ลุ่มหลงในการจำแนกเหตุที่เป็นไปทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงชี้แจงความเป็นไปตามเหตุอันควรแก่ตน และเพื่อทรงชี้แจงถึงลำดับแห่งความเกิดขึ้น. เทศนาใดที่ทรงแสดงโดยปฏิโลมตั้งแต่ข้อสุดท้ายทวนไป เทศนานั้น พึงทราบว่า เป็นเทศนาที่พระองค์พิจารณาเห็นโลกที่ถึงความลำบาก โดยนัยมีอาทิว่า "โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด ย่อมแก่ และย่อมตาย"* ทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงชี้แจงถึงเหตุแห่งทุกข์ มิชราและมรณะเป็นต้น นั้น ๆ ที่พระองค์ทรงบรรลุแล้ว โดยทำนองแห่งการแห่งตลอดในส่วนเบื้องต้น. อนึ่ง เทศนาใดทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางไปจนถึงข้อต้น เทศนานั้นพระองค์ทรงประกาศแล้ว เพื่อทรงนำอดีตกาลมาแสดงโดยลำดับแห่งเหตุและผล จำเดิมแต่อดีตกาลอีก โดยทำนองการกำหนดคตินหาเป็นเหตุแห่งอาหาร. แต่เทศนาใดที่ทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงที่สุด เทศนานั้นเป็นเทศนาที่ทรงประกาศเพื่อทรงชี้แจงอนาคตกาล จำเดิมแต่สมุฏฐานแห่งเหตุของอนาคตกาลในปัจจุบันกาล.

ในเทศนา ๔ เหล่านั้น เทศนาใดที่ตรัสแสดงโดยอนุโลมตั้งแต่ต้น เพื่อทรงชี้แจงความเป็นไปตามเหตุของคนแก่วโนยชนผู้ลุ่มหลงเหตุแห่งความ

* ที. มหาวคค. เล่ม ๒. ๓๘/๓๕

เป็นไป และเพื่อทรงชี้แจงลำดับความเกิดขึ้นนั้น เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไป และเพื่อทรงชี้แจงลำดับความเกิดขึ้นนั้น เทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นไป พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้แล้วในปัจจุสมุปปาตวิภังค์นี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในปัจจุสมุปปาตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอวิชาไว้แต่ต้น แม้อวิชาที่ไม่มีอะไรเป็นเหตุ เป็นเหตุเดิมของโลก เหมือนความคงที่ของพวกปกติวาทิหรือ ?

ตอบว่า อวิชา มิใช่ไม่มีเหตุ เหตุแห่งอวิชา พระองค์ตรัสว่า อวสมุทยา อวิชาสมุทโย (อวิชาเกิดขึ้น เพราะอาสวเกิดขึ้น) ดังนี้.

ถามว่า ก็ปริยายที่เป็นเหตุเดิมมีโดยสภาวะใด ก็สภาวะนั้นได้แก่อะไร

ตอบว่า ได้แก่ภาวะที่เป็นประธานของวิภูฏกถา (กล่าวด้วยวิภูฏกะ).

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสวิภูฏกถา ก็ตรัสธรรม ๒ อย่าง ทำให้เป็นประธานหรือตรัส อวิชาเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ปุริมา ภิกขเว โภจัน ปณฺณายติ อวิชาชย อโธ ปุพฺเพ อวิชา นาโหสิ อถ ปจฺจนา สมภวตี เอวญฺเจตฺติ ภิกขเว วุจฺจติ อถ จ ปน ปณฺณายติ อิทปฺปจฺจยา อวิชา ตุกฺกอนภิกขุทั้งหลาย เจื่อนต้นแห่งอวิชาไม่ปรากฏในกาลก่อนแต่นี้ อวิชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี เพราะเหตุนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ อย่างนี้ว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชามีข้อนี้เป็น ปัจจัย จึงปรากฏ* ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัส ภาวตัณหาเป็นประธาน เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ตุกฺกอนภิกขุทั้งหลาย เจื่อนต้นแห่งภาวตัณหาไม่ปรากฏ ในกาลก่อน แต่ที่ภาวตัณหาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวคำนี้

* อจฺ ทสก. เล่ม ๒๔ ๖๑/๑๒๐

อย่างนี้ว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ภาวตัณหาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ*
ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสว่า ฐกฏกา จึงตรัส
ธรรม ๒ นี้ ทำให้เป็นประธาน.

ตอบว่า เพราะอวิชชา เป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมให้สัตว์ถึงสุคติ
หรือทุกคติ. จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันให้สัตว์ถึงทุกคติ. เพราะ
เหตุไร เพราะปุถุชนผู้อันอวิชชาครอบงำแล้ว ย่อมเริ่มทำกรรมอันให้ตน
ถึงทุกคติเนกประการมีปาณาติบาตเป็นต้น อันไม่มีความชื่นใจเพราะความ
เร่าร้อนด้วยกิเลสบ้าง อันนำความพินาศแก่ตนเพราะต้องตกไปสู่ทุกคติบ้าง
เหมือนแม่โคที่จะถูกฆ่าถูกความบอบซ้ำครอบงำ เพราะเร่าร้อนด้วยไฟและถูก
ตีด้วยค้อน และเหมือนการต้มน้ำร้อนอันไม่มีความชื่นใจ เพราะความเป็นผู้
กระหายด้วยการบอบซ้ำนั้น แม้นำมาซึ่งความพินาศแก่ตน.

ส่วนภาวตัณหาเป็นเหตุพิเศษแห่งกรรมอันยังสัตว์ให้ถึงสุคติ เพราะ
เหตุไร? เพราะปุถุชนผู้อันภาวตัณหาครอบงำแล้ว ย่อมเริ่มทำกรรมอันให้ถึง
สุคติเนกประการมีเจตนาเป็นเครื่องจงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งมีแต่
สำราญใจ เพราะเว้นจากความเร่าร้อนด้วยกิเลส และบรรเทาความบอบซ้ำด้วย
ทุกข์ ในทุกคติของคน เพราะลูถึงสุคติ เหมือนแม่โคมีประการตามที่กล่าวแล้ว
เริ่มต้มน้ำเย็นซึ่งมีแต่ความสำราญด้วยความอยากในน้ำเย็น และบรรเทาความ
บอบซ้ำของตน ฉะนั้น.

ก็บรรดาธรรมที่เป็นประธานแห่งวัฏฏกาเหล่านี้ ในที่บางแห่ง พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงเทศนาอันมีธรรมอย่างเดียวเป็นมูล อย่างไร คือ

* อญ. ทสก. เล่ม ๒๔. ๖๒/๑๒๔

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุดังนี้แล สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นที่อิงอาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นที่อิงอาศัย เป็นต้น**^๑ อีกอย่างหนึ่ง ได้ตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งอุปาทานอยู่ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี**^๒ เป็นต้น. ในที่บางแห่ง ทรงแสดงธรรมแม้ทั้ง ๒ เป็นมูล คือ อย่างที่ตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** กายของคนพาลผู้มีอวิชชานิวรณ์ ประกอบพร้อมด้วย ตัณหาเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ และกายนี้ด้วย นามรูปภายนอกทั้งนี้ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ เพราะอาศัยกายและนามรูปภายนอกทั้ง ๒ จึงเกิดผัสสะ สพายตนะทั้งหลาย คนพาลผู้อันผัสสะและสพายตนะทั้ง ๒ เหล่าใด ถูกต้องแล้ว ก็ย่อมเสวยเฉพาะสุขหรือทุกข์ ดังนี้ เป็นต้น.

บรรดาเทศนาเหล่านั้น ๆ เทศนานั้นอธิการนี้ ด้วยอำนาจอวิชชาว่า สังขารทั้งหลายย่อมเกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นธรรมอันหนึ่งที่เป็นมูล (เอกธมฺมมูลิกา).

พึงทราบวินิจฉัยโดยความต่างแห่งเทศนาในปฏิจสุมุขปาถนี้ ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยอรรถ

ชื่อว่า **โดยอรรถ** ได้แก่ โดยอรรถ (เนื้อความ) แห่งบททั้งหลาย มีอวิชชา เป็นต้น คืออย่างไร คือ กายทุจริต เป็นต้น ชื่อว่า **อวิญฺชีย** (ธรรมชาติไม่ควรได้) เพราะอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ คือสิ่งที่ไม่ควรได้ (วิเคราะห์ว่า) ตั อวิญฺชีย วิญฺชิตตํ อวิชฺชา ที่ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถว่า ย่อมได้สิ่งที่ไม่ควรได้นั้น.

๑. สํ . นิตาน. เล่ม ๑๖. ๖๕/๓๗ ๒. สํ . นิตาน. เล่ม ๑๖. ๑๕๖/๑๐๒

กายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า ธรรมชาติที่ควรได้ เพราะเป็นภาวะ
ตรงกันข้ามกับกายทุจริตเป็นต้นนั้น. (วิเคราะห์หว่า) ตั วิญญัติ น วิญญัติ
อวิชา ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ได้สิ่งที่ควรได้นั้น.

ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมกระทำ (ปัญญา) ไม่ให้รู้แจ้ง
ซึ่งอรรถ (เนื้อความ) แห่งกองชั้นทั้งหลาย ซึ่งอรรถแห่งการเกิดของอายตนะ
ทั้งหลาย ซึ่งอรรถแห่งความว่างเปล่าของธาตุทั้งหลาย ซึ่งอรรถอันแท้จริงของ
สิ่งทั้งหลาย ซึ่งอรรถแห่งความเป็นอธิบดีของอินทรีย์ทั้งหลาย.

ที่ชื่อว่า อวิชา แม้เพราะอรรถว่า ย่อมกระทำอรรถอย่างละ ๔*
ตามที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจการบีบคั้นเป็นต้นของทุกข์เป็นต้น.

* ในวิสุทธิมรรคบาติตอนญาณทัสสนวิสุทธิ หน้า ๓๔๖ แสดงว่า

ทุกข์ขสส บีพณฺโฏโจ	ทุกข์มีความบีบคั้นเป็นอรรถ
สงฺขตฺโฏโจ	มีความปรุงแต่งเป็นอรรถ
สนฺตาปฺโฏโจ	มีความให้เร่าร้อนเป็นอรรถ
วิปริณามฺโฏโจ	มีความแปรปรวนเป็นอรรถ
สมุทฺยสฺส อายฺหฺนฺโฏโจ	สมุทฺยมีอันประมวลมาเป็นอรรถ
นิทานฺโฏโจ	มีเหตุเป็นแดนเกิดเป็นอรรถ
สํ โยคฺโฏโจ	มีอันประกอบไว้เป็นอรรถ
ปสฺสิโพทฺโฏโจ	มีความกังวลใจเป็นอรรถ
นิโรธสฺส นิสฺสรณฺโฏโจ	นิโรธมีอันสลัดออกเป็นอรรถ
วิเวกฺโฏโจ	มีความสังคจากทุกข์เป็นอรรถ
อสงฺขตฺโฏโจ	มีสภาวะไม่ปรุงแต่งเป็นอรรถ
อมตฺโฏโจ	มีอมตะเป็นอรรถ
มคฺคสฺส นิยุยานฺโฏโจ	มรรคมีการนำออกเป็นอรรถ
เหตุวฺโฏโจ	มีอันเป็นเหตุเป็นอรรถ
ทสฺสนฺโฏโจ	มีการเห็นนิพพานเป็นอรรถ
อธิปเตยฺยฺโฏโจ	มีความเป็นอธิบดีในการสำเร็จกิจเป็นอรรถ.

ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันไม่มีที่สุด คือ ในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส.

ที่ชื่อว่า อวิชา เพราะอรรถว่า ย่อมแล่นไปในหญิงชายเป็นต้นอัน ไม่มีอยู่โดยปรมาณต์ ย่อมไม่แล่นไปในธรรมมีขันธเป็นต้น แม้อันเป็นของมีอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อวิชา แม้เพราะปกปิดกรรมซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแห่งปฏิจสมุปปาทด้วยอำนาจวัตถุและอารมณ์มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ยี่ ปฏิจจ ผลเมติ โส ปจจโย ผลอาศัยกรรมใดเกิดขึ้นเป็นไป เพราะเหตุนั้น กรรมนั้น จึงชื่อว่า ปัจจย. คำว่า ปฏิจจ (อาศัย) ได้แก่ ไม่เว้นกรรมนั้น คือเว้นกรรมนั้นแล้วก็ไม่ปรากฏ. คำว่า เติ* ได้แก่ ย่อมเกิดขึ้น และย่อมเป็นไป. อีกอย่างหนึ่ง อรรถแห่งปัจจยมีความหมายถึงอุปการกรรม.

อวิชา จ ตา ปจจโย จาติ อวิชาปจจโย อวิชานันด้วย เป็นปัจจยด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อวิชาปจจโย (อวิชาเป็นปัจจย). เพราะอวิชาเป็นปัจจยนั้น. ส ขตมภิสั ขโรตติ ส ขารา กรรมที่ชื่อว่า สังขารทั้งหลาย เพราะอรรถว่า ย่อมปรุงแต่งสังขตกรรม.

อีกนัยหนึ่ง สังขาร มี ๒ อย่าง คือ

สังขารที่มีเพราะอวิชาเป็นปัจจย ๑

สังขารที่มาด้วยศัพท์ว่า สังขาร ๑

บรรดาสังขารทั้ง ๒ นั้น สังขารที่มีเพราะอวิชาเป็นปัจจย ๖ เหล่านี้ คือ สังขาร ๓ ได้แก่ ปัญญาภิสังขาร อปัญญาภิสังขาร

* คำว่า เติ แยกมาจากบทว่า ผลเมติ

อาเนญชาภิสังขาร และสังขาร ๓ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร
สังขารเหล่านั้นแม่ทั้งหมดสักว่าเป็นโลกียกุศล และอกุศลเท่านั้น.

ก็สังขาร ที่มาแล้วโดยสังขารศัพท์เหล่านั้น คือ **สังขตสังขาร**
อภิสังขตสังขาร อภิสังขรณกสังขาร ปโยคาภิสังขาร. บรรดาสังขาร
เหล่านั้น ธรรมพร้อมทั้งปัจจัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในประโยคมีอาทิว่า
อนิจจา วต ส ขารา แม่ทั้งหมด ชื่อว่า **สังขตสังขาร.** รูปธรรม
อรูปธรรมเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เกิดแต่กรรมซึ่งกล่าวไว้ในอรรถกถา ชื่อว่า
อภิสังขตสังขาร. รูปธรรมและอรูปธรรมแม่เหล่านั้น ย่อมสงเคราะห์ใน
บาลีนี้ว่า **อนิจจา วต ส ขารา** ดังนี้ทั้งหมด แต่อาคตสถานแห่งธรรม
เหล่านั้น ไม่ปรากฏส่วนหนึ่ง ก็เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓
ท่านเรียกว่า **อภิสังขรณกสังขาร.** อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังขารนั้น
ย่อมปรากฏในประโยคมีคำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลตกอยู่ในอวิชชา
ถ้าอภิสังขารคือบุญ ย่อมปรุ่งแต่ง ดังนี้ เป็นต้น. อนึ่ง ความเพียรอันเป็น
ไปทางกายและจิต ท่านเรียกว่า **ปโยคาภิสังขาร.** ปโยคาภิสังขารนั้นมาใน
ประโยคว่า "ลือนั้น เมื่อนายช่างรถหมุนไป ก็หมุนไปได้เท่าที่นายช่างรถหมุน
ไปแล้วตั้งอยู่เหมือนอยู่ในเพลาละนั้น"^๒ เป็นต้น.

อนึ่ง มิใช่แต่สังขารเหล่านั้นอย่างเดียวเท่านั้น แม่สังขารเหล่าอื่นเป็น
อนก ที่มาโดยศัพท์สังขาร โดยนัยมีอาทิว่า "ดูก่อนวิสาขะผู้มีอายุ เมื่อภิกษุ
เข้าสัญญาเวทียติโรธ วจิตสังขารย่อมดับก่อน ต่อจากนั้นกายสังขารก็ดับ ต่อ
จากนั้น จิตสังขารก็ย่อมดับ"^๓ ดังนี้ บรรดาสังขารเหล่านั้น สังขารที่ไม่
สงเคราะห์เข้าให้สังขตสังขาร ย่อมไม่มี.

๑. อัม. ติก. เล่ม ๒๐. ๔๕๔/๑๔๑ ๒. อัม. ติก. เล่ม ๒๐. ๔๕๔/๑๔๑

๓. ม. มูล. เล่ม ๑๒. ๕๑๐/๕๕๑

เบื้องหน้าแต่นี้ไป คำใดที่ตรัสไว้ในประโยคมีอาทิว่า **สัม ขารปจฺจยา**
วิญฺญาณํ (วิญฺญาณเกิด เพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้ คำนั้น ฟังทราบ
โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ส่วนในคำที่ยังมิได้กล่าวนั้น ฟังทราบวินิจฉัย
ต่อไปนี้

วิขขานาตีติ วิญฺญาณํ ชื่อว่า **วิญฺญาณ** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้แจ้ง.

นมตีติ นามํ ชื่อว่า **นาม** เพราะอรรถว่า ย่อมนุ่มไป.

รูปปตีติ รูป ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า ย่อมสลาย.

อายตฺ โตนตี อายตฺตญฺจ นยตีติ อายตฺนํ ที่ชื่อว่า **อายตนะ**
เพราะอรรถว่า ย่อมแผ่ไปซึ่งกาย (นามรูป) อันเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ และ
ย้อมนำไปสู่สังสารอันยาวนาน.

ผลฺสูตีติ ผลฺสูโส ชื่อว่า **ผัสสะ** เพราะอรรถว่า ถูกต้อง.

เวทยตีติ เวทนา ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์.

ปริตฺตสุตตีติ ตณฺหา ชื่อว่า **ตัณหา** เพราะอรรถว่า ทะยานอยาก.

อุปาทยตีติ อุปาทานํ ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะอรรถว่า ยึดมั่น.

ภวตี ภาวยตี จาตี ภโว ชื่อว่า **ภพ** เพราะอรรถว่า ย่อมเป็น
และย่อมให้เป็น.

ชนนํ ขาตี ความเกิด ชื่อว่า **ชาติ**.

ชिरณํ ชรา ความคร่ำคร่า ชื่อว่า **ชรา**.

มรฺนตี **เอเตนาตี** **มรณํ** ชื่อว่า **มรณะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุตาย
ของสัตว์ทั้งหลาย. **โสจฺจนํ โสโก** ความเศร้า ชื่อว่า **โสกะ** **ปริเทวนํ** **ปริเท-**
โว ความร้องคร่ำครวญ ชื่อว่า **ปริเทวะ** **ทุกฺขยตีติ ทุกฺข** ชื่อว่า **ทุกข์**

เพราะอรรถว่า ทำให้ลำบาก อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทุกข์ เพราะอรรถว่า
ย่อมขูด ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอุปาทะและจิตติ. ทุมฺมนฺตฺส ภาโว ภาว
แห่งทุมฺนัส ชื่อว่า โทมนัส. ภูโส อายาโส อุปายาโส ความดับแค้น
ใจอย่างมาก ชื่อว่า อุปายาส.

บทว่า สมฺภวณฺติ แปลว่า ย่อมเกิด บัณฑิตพึงทำการประกอบศัพท์
สมฺภวณฺติ ด้วยบทที่มีความโสภเป็นต้น อย่างเดียวเท่านั้นหามิได้ โดยที่แท้
ควรทำประกอบด้วยบททั้งหมด เพราะเมื่อกล่าววว่า อวิชฺชาปจฺจยา ตํ ขารา
นอกจาก สมฺภวณฺติ ศัพท์นี้ ธรรมคืออวิชชาและสังขารก็ไม่พึงปรากฏว่า.
ย่อมกระทำซึ่งกิจอะไรกัน แต่เมื่อมีการประกอบด้วยบทว่า สมฺภวณฺติ ศัพท์
ก็เป็นอันกำหนดธรรมที่เป็นปัจจัยและธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย* ว่า อวิชชา
นั้นด้วย เป็นปัจจัยด้วย ชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น สังขารทั้งหลาย
จึงเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ดังนี้. ในบททั้งหลายก็นัยนี้.

บทว่า เอว (ด้วยประการฉะนี้) นี้เป็นบทอธิบายนัยแห่งปฏิจฺจสมุ-
บาทที่พระองค์ทรงแสดงแล้ว อธิบายว่า ด้วยบทว่า เอว นั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า ธรรมที่เป็นปัจจัยการเหล่านั้นย่อมเกิดเพราะเหตุ
ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น เท่านั้นมิใช่เกิดขึ้นด้วยเหตุมีพระอิศวรเนรมิตเป็นต้น.

บทว่า เอตฺตฺส (นี้) ได้แก่ตามที่กล่าวแล้ว.

บทว่า เภวลฺลฺส ได้แก่ (กองทุกข์) ที่ไม่ปะปนกัน หรือว่า
ทั้งมวล.

* คือที่เป็น ปัจจัยธรรม และปัจจัยูปบันนธรรม.

บทว่า **ทุกขกฺขนุสฺส** (กองทุกข์) ได้แก่ ประชุมแห่งทุกข์
มิใช่ประชุมแห่งสัตว์ มิใช่ประชุมแห่งวิปัสสนามีความสุขและความงามเป็นต้น

บทว่า **สมุทโย** ได้แก่ ความเกิด.

บทว่า **โหติ** ได้แก่ ย่อมเกิด.

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถในปฏิจจสมุปบาทนี้ ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ชื่อว่า โดยลักษณะเป็นต้น ได้แก่ โดยธรรม ๔ มีลักษณะเป็นต้น
แห่งปฏิจจสมุปบาทมีวิชาเป็นต้น อย่างไร ? คือ **อวิชา**

๑. **อญาณลกฺขณา** มีความไม่รู้เป็นลักษณะ
- สมุโฆหนรธา** มีความหลงเป็นกิจ
- ฉาทนปจฺจุปฺภูฏานา** มีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์
เป็นปัจจุปฺภูฏาน
- อาสวปทฺฏานา** มีอัสวะเป็นปทฺฏาน
๒. **อภิลิํ ขรณลกฺขณา** สังขารทั้งหลายมีการปรุงแต่งเป็น
ลักษณะ
- อายุหนรธา** มีความขวนขวายเป็นกิจ
- เจตนาปจฺจุปฺภูฏานา** มีเจตนาเป็นปัจจุปฺภูฏาน
- อวิชาปทฺฏานา** มีอวิชาเป็นปทฺฏาน
๓. **วิชานนลกฺขณิํ** วิญญานมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ
- ปุพฺพทฺถมรลํ** มีการเป็นประธานเป็นกิจ

ปฏิบัติปัจจุภูฐาน	มีการเกิดสื่อเป็นปัจจุภูฐาน
ตั้ง ขารปทภูฐาน	มีสังขารเป็นปทัฏฐานหรือ
วตุถารมมณปทภูฐาน	มีวัตถุและอารมณ์เป็นปทัฏฐาน
๔. นมนลกขณ	นามมีการน้อมไปเป็นลักษณะ
สมุปโยครถ	มีการประกอบพร้อมกันเป็นกิจ
อวินิพโคตปัจจุภูฐาน	มีการไม่แยกจากจิตเป็นปัจจุภู-
	ฐาน
วิญญานปทภูฐาน	วิญญานเป็นปทัฏฐาน
๕. รูปนลกขณ	รูปมีการแปรปรวนเป็นลักษณะ
วิกิณนรถ	มีการกระจัดกระจายไปเป็นรส
อพยาคตปัจจุภูฐาน	มีความเป็นอภัยาคตธรรมเป็น
	ปัจจุภูฐาน
วิญญานปทภูฐาน	มีวิญญานเป็นปทัฏฐาน
๖. อายตนลกขณ	สพายตนะมีการทำวิญญะให้ยาวนาน
	เป็นลักษณะ
ทสสนาทิสถ	มีการทำความเห็นเป็นต้นเป็นรส
วตุถุทวารภาวปัจจุภูฐาน	มีความเป็นวัตถุและทวารเป็น
	ปัจจุภูฐาน
นามรูปปทภูฐาน	มีนามรูปเป็นปทัฏฐาน
๗. ผุสนลกขณ	ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็น
	ลักษณะ

ตั้ง ฆฏฏนรโส	มีการประสานอารมณ์กับจิตเป็นรส
ตงฺคตฺปิจฺจุปฺปฏฺฐาโน	มีการประชุม (วัตถุ อารมณ์ จิต) เป็นปัจจุปัฏฐาน
สพฺยตฺนปทฺฐาโน	มีสพยตนะเป็นปทัฏฐาน
๘. อนุภวนลกฺขณา	เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็น
วิสยรสสมุโภครสา	มีการบริโภคร่วมกันซึ่งรสแห่ง อารมณ์เป็นรส
สุขทุกฺขปจฺจุปฺปฏฺฐาณา	มีสุขและทุกข์เป็นปัจจุปัฏฐาน
ผสฺสปทฺฐาณา	มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน
๙. เหตุลฺกฺขณา	ค้นหามีความเป็นเหตุเป็นลักษณะ
อภินนุทฺทฺรสา	มีความบันเทิงใจเป็นรส
อดิตฺตภาวปจฺจุปฺปฏฺฐาณา	มีความไม่อ้อมในอารมณ์เป็นปัจจุ- ปัฏฐาน
เวทนาปทฺฐาณา	มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน
๑๐. กฬลลฺกฺขณํ	อุปาทานมีการยึดไว้เป็นลักษณะ
อมฺฤตฺจฺจนรตํ	มีการไม่ปล่อยเป็นรส
ตณฺหาทพฺพหตฺตทฺธิจฺจุปฺปฏฺฐาณา	มีความมั่นคงด้วยค้นหา และเห็นผิดในอรรถาเป็นปัจจุปัฏ- ฐาน
ตณฺหาปทฺฐาณํ	มีค้นหาเป็นปทัฏฐาน
๑๑. กมฺมุํกมฺมุํผลลฺกฺขโณ	ภพมีกรรม และผลของกรรมเป็น ลักษณะ

ภาวณภวนรโส มีความทำให้เกิดขึ้นและความ
เกิดขึ้นเป็นรส

กุสลากุสลาพยากตปจจุปทภูฐาน มีความเป็นกุศล อกุศล
และอัพยากตะเป็นปัจจุปภูฐาน

อุปาทานปทภูฐาน มีอุปาทานเป็นปทภูฐาน.

ธรรมมีลักษณะเป็นต้น แห่งปัจจัยการมีชาติเป็นต้น ฟังทราบโดย
นัยที่กล่าวแล้วในสังขวิภังค์นั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยในปัจจัยการนี้ แม้โดยลักษณะเป็นต้น ด้วยประการ
ดังนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยมีอย่างเดียวเป็นต้น

ในชื่อว่า โดย มีอย่างเดียวเป็นต้น นี้ ฟังทราบที่ อวิชา ชื่อว่า
มีอย่างเดียว เพราะเป็นอัญญาณ (ไม่รู้) อทสสนะ (ไม่เห็น) และโมหะ
(ความหลง) เป็นต้น. ที่ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะความไม่ปฏิบัติ และความ
ปฏิบัติ หนึ่ง เพราะเป็นสังขาร และอสังขาร ที่ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะ
สัมปยุตด้วยเวทนา ๓ ที่ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะไม่แทงตลอดสัจจะ ๔ ที่ชื่อว่า
มี ๕ อย่าง เพราะปกปิดโทษแห่งคติ ๕^๑ หนึ่ง ว่าโดยทวารและอารมณ์
วิชชานั้น ฟังทราบว่ามี ๖ อย่าง ในรูปธรรมแม้ทั้งหมด.

สังขาร ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นสาสววิปากัมมธรรม
เป็นต้น ที่ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะเป็นกุศลและอกุศล หนึ่ง เพราะเป็น
ปริตตธรรมและมหัคคตธรรม เพราะเป็นหินธรรมและมัชฌิมธรรม และเพราะ
เป็นมิถัตตนิยตธรรม และมิถัตตอนิยตธรรม ที่ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะเป็น
บุญญาภิสังขารเป็นต้น ชื่อว่า มี ๔ อย่าง เพราะเป็นไปในกำเนิด ๔ ชื่อว่า
มี ๕ อย่าง เพราะเป็นทางแห่งคติ ๕.^๒

๑-๒ ปกปิดคติ ๕ คือ ทางไปเกิดเป็นสัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน ปีศาจ มนุษย์ และเทวดา

วิญญาน ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นโลกียวิบากเป็นต้น ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะเป็นสเหตุกะ และอเหตุกะเป็นต้น ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะนับเนื่องด้วยภพ ๒ เพราะประกอบพร้อมด้วยเวทนา ๓ และเพราะเป็น อเหตุกะ ทเหตุกะ และติเหตุกะ ชื่อว่า เป็น ๔ อย่าง และเป็น ๕ ด้วย อำนาจกำเนิด และอำนาจคติ.

นามรูป ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะอาศัยวิญญานและโดยมีกรรม เป็นปัจจัย ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะเป็นสาร์म्मณะและอนารัมมณะ ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะเป็นอดีตเป็นต้น ชื่อว่า มี ๔ และ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจ กำเนิด ๔ และคติ ๕.

สพายตนะ ชื่อว่า มีอย่างเดียว เพราะเป็นที่เกิดและประชุม ชื่อว่า มี ๒ อย่าง เพราะภูตรูป ประสาทรูป และวิญญาน* เป็นต้น ชื่อว่า มี ๓ อย่าง เพราะเป็นอารมณ์ที่เป็นสัมปัตตะ อสัมปัตตะ และไม่ใช่ทั้ง ๒ (คือทางมโนทวาร) ชื่อว่า มี ๔ และ ๕ อย่าง เพราะนับเนื่องด้วยกำเนิด ๔ และคติ ๕ แล. บัณฑิตพึงทราบธรรมแม้มีผัสสะเป็นต้นว่าเป็นธรรมอย่างเดียว เป็นต้นโดยนัยนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในปัจจยาการนี้แม้โดยเป็นธรรมมีอย่างเดียวเป็นต้น
อย่างนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยการกำหนดองค์

ชื่อว่า โดยการกำหนดองค์ ความว่า ก็ในปัจจยาการนี้ ความโสภ
เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดงความไม่ขาดตอนของภวจักร
เพราะความโสภเป็นต้นนั้น ข่อมเกิดแก่คนพาลผู้ถูกชราและมรณะเบียดเบียน

* ทวิปัญจวิญญาน

แล้วเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุณฺณผู้ไม่ได้สติ**
อันทุกขเวทนาทางกายถูกต้องแล้ว ย่อมเสรำโศก ย่อมลำบาก ย่อม
คร่ำครวญ ย่อมตีกรร่งให้ ย่อมถึงการหลงใหล* ดังนี้ เป็นต้น.

อนึ่ง อวิชายังเป็นไปตราบเท่าที่ความโศกเป็นต้นเหล่านั้นยังเป็นไป
อยู่ เพราะเหตุนี้ การเกี่ยวเนื่องกันว่า **อวิชาปจฺจยา ตํ ขรา** (สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย) ดังนี้ แม้อีกจึงเป็นภวจักรที่เดียว เพราะฉะนั้น
พึงทราบองค์แห่งปฏิจสมุปบาทมี ๑๒ เท่านั้น เพราะประมวลความโศกเป็นต้น
แม้เหล่านั้นเข้าด้วยกันกับชรามรณะนั่นเอง พึงทราบวินิจฉัยในปัจจัยาการนี้
แม้โดยการกำหนดองค์ทั้งหลายไว้ ด้วยประการฉะนี้.

กล่าวว่าย่อในปัจจัยาการนี้ด้วยสามารถอุเทศวารเพียงเท่านี้

วรรณนาอุเทศวาร จบ

ว่าด้วยนิเทศอวิชาเป็นปัจจัย (บาลีข้อ ๒๔๖)

บัดนี้ เป็นกล่าวโดยพิสดาร ด้วยสามารถแห่งนิเทศวาร จริงอยู่
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **อวิชาปจฺจยา ตํ ขรา** ดังนี้ ในพระบาลีนั้น
เมื่อจะทรงแสดงสังขารทั้งหลายอันมีอวิชาเป็นปัจจัย เพราะบุคคลเมื่อจะพูด
ถึงบุตรก็ย่อมกล่าวถึงบิดาก่อน ด้วยว่าเมื่อเป็นเช่นนี้ บุตรก็เป็นคำพูดได้ดีว่า
บุตรของนายमित บุตรของนายทัตตะ ดังนี้ ฉะนั้น พระศาสดาทรงเป็น
ผู้ฉลาดในเทศนา เพื่อทรงแสดงอวิชาเช่นเป็นบิดาด้วยอรรถว่ายังสังขาร
ทั้งหลายให้เกิดก่อน จึงตรัสคำว่า **ตตฺถ กตฺมา อวิชา ทุกฺเข อณฺเณ**
(ในปัจจัยาการเหล่านั้น อวิชาเป็นไฉน ? ความไม่รู้ทุกข์) เป็นต้น.

* ตี . สพายตน. เล่ม ๑๘ ๓๖๕/๒๕๖

ในพระบาลีนั้น เพราะอวิชชานี้ยอมไม่ให้เพื่ออันรู้ เพื่ออันเห็น เพื่ออันแทงตลอดลักษณะพร้อมทั้งกิจรตามความเป็นจริงของทุกขสังขะ จึง ปกปิด หุ้มห่อยึดถือไว้อยู่ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **ทุกฺข อญฺญาณํ** (ความไม่รู้ ในทุกข) ดังนี้. อนึ่ง เพราะอวิชชายอมไม่ให้เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอด ซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรตามความเป็นจริงแห่งทุกขสมุทัย แห่งทุกขนิโรธ แห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ปกปิดแล้ว หุ้มห่อแล้ว ยึดถือไว้อยู่ ฉะนั้นจึงตรัสว่า **ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ (อัญญาณ) ตรัสว่า อวิชชา ในฐานะ ๔ เหล่านี้** โดยปริยายแห่งพระสูตร.

แต่โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมในนิกเขปกัณฑ์ ทรงถือเอาอัญญาณ (ความไม่รู้) ในฐานะ ๔ แม้อื่นอีกว่า **ปุพฺพหนฺต อญฺญาณํ** (ความไม่รู้ ในอดีต) เป็นต้น. ในพระบาลีนั้น คำว่า **ปุพฺพหนฺโต** ได้แก่ อดีตอัทธา คือ ชันธ ชาติ อายุตนะทั้งหลายที่ล่วงแล้ว. บทว่า **อปฺรหนฺโต** ได้แก่ อนาคตอัทธา คือ ชันธ ชาติ อายุตนะทั้งหลายที่ยังไม่มาถึง. บทว่า **ปุพฺพหนฺตาปรหนฺโต** ได้แก่ กาลทั้ง ๒ แห่งชันธ ชาติ อายุตนะที่ล่วงแล้ว และยังไม่มาถึงนั้น. บทว่า **อิทฺตฺตฺตฺตฺตฺต** (ความมีธรรมนี้เป็นปัจจุ) ได้แก่ องค์ทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขาร เป็นต้น. บทว่า **ปฏฺิจฺจสมุปฺปนฺนธฺมมา** (ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ได้แก่ ธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นแต่ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ในธรรมเหล่านั้น เพราะอวิชชานี้ ยอมไม่ให้เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอด ซึ่งลักษณะพร้อมทั้งกิจรตามความเป็นจริง แห่งชันธเป็นต้น ที่เป็นอดีต ย่อม

ปกปิด หุ้มห่อ ยึดถือเอาไว้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ปุพฺพพนฺเต**
อญฺญาณํ (ความไม่รู้ในอดีต). อนึ่ง เพราะอวิชชานี้ ย่อมไม่ให้ เพื่อรู้
เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรสตามความเป็นจริง แห่งขันธ
เป็นต้นอันเป็นอนาคต ฯลฯ แห่งขันธเป็นต้น ที่เป็นทั้งอดีตและอนาคต ฯลฯ
ย่อมไม่ให้ เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอดซึ่งลักษณะพร้อมทั้งรสตามความ
เป็นจริงแห่งความที่ธรรมนี้เป็นปัจจัย และธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น
ย่อมปกปิด หุ้มห่อ ยึดถือเอาไว้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
ความไม่รู้ในความที่ธรรมนี้เป็นปัจจัย ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิด
ขึ้นดังนี้. ตรัสความไม่รู้โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมในฐานะทั้ง ๘ เหล่านี้ว่า
เป็น **อวิชชา**.

ถามว่า ด้วยลักษณะอย่างนี้ ย่อมเป็นอันพระองค์ตรัสถึงอะไร ?
ตอบว่า ชื่อว่า เป็นอันตรัสอวิชชา โดยกิจ และโดยชาติ. อย่างไร ?
ก็อวิชชาที่ย่อมไม่ให้ เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อแทงตลอดฐานะทั้ง ๘ เหล่านี้
เพราะฉะนั้น จึงตรัสโดยกิจ และอวิชชานี้แม้เมื่อเกิดก็ย่อมเกิดในฐานะ ๘
เหล่านั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัส โดยชาติ ครั้นตรัสอย่างนี้แล้วทรงถือเอาบท
๒๕ มีอาทิว่า ยํ เอวรूपํ อญฺญาณํ อทฺตฺสนํ (ความไม่รู้ ความไม่เห็น
อันใดเห็นปานนี้) อีก เพื่อทรงแสดงลักษณะอวิชชา ต่อไป.

อธิการนี้ เพราะอวิชชาแม้ตรัสแล้วด้วยบททั้ง ๘ เหล่านี้ เมื่อยังไม่
ตรัสถึงลักษณะด้วยบท ๒๕ อีก ชื่อว่าเป็นอันตรัสดีแล้วยังไม่ได้ แต่เมื่อ
ตรัสถึงลักษณะด้วยบท ๒๕ แล้ว ย่อมชื่อว่า เป็นอันตรัสดีแล้ว เหมือนบุรุษ
เมื่อกำลังแสวงหาโคที่หายไป พึงถามพวกมนุษย์ว่า เจ้านาย ท่านเห็นโคขาว

ท่านเห็นโคแดงบ้างไหม ดังนี้ พวกมนุษย์เหล่านั้น ก็พึงพูดอย่างนี้ว่า ในแคว้นนี้มีโคสีขาวสีแดงมากมาย โคของท่านมีลักษณะอย่างไรเล่า ลำดับนั้น เมื่อบุรุษนั้นพูดว่า เป็นรูปฝ่าพาด หรือเป็นรูปคันไถ ดังนี้ โคจึงชื่อว่าเขาบอกดีแล้ว ฉนั้นใด อวิชชานี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน แม้ตรัสด้วยบททั้ง ๘ ยังมีได้ตรัสถึงลักษณะด้วยบท ๒๕ อีก ย่อมชื่อว่าตรัสดีแล้วก็หาไม่ แต่เมื่อตรัสถึงลักษณะแล้วนั้นแหละ จึงชื่อว่า ตรัสไว้ดีแล้ว เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงลักษณะแห่งอวิชชาฉนั้น พึงทราบด้วยอำนาจแม่บท ๒๕ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว เหล่าฉนั้น. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

อวิชชาที่มีลักษณะ ๒๕

คือ ปัญญา ชื่อว่า ญาณ ปัญญาฉนั้น ย่อมกระทำสังจธรรม ๔ ซึ่งเป็นผลและเป็นผล ซึ่งเป็นเหตุและเป็นเหตุ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ แต่อวิชชาฉนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้อันกระทำสังจธรรม ๔ ฉนั้น ให้อันรู้ ให้อันปรากฏ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัญญาณ (ความไม่รู้) เพราะเป็นข้าศึกต่อญาณ.

ปัญญา ชื่อว่า ทัสสนะ (ความเห็น) ก็มี ปัญญาฉนั้นย่อมเห็นซึ่งอาการแห่งสังจธรรม ๔ ตามที่กล่าวฉนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้อันเห็นสังจธรรม ๔ ฉนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อทัสสนะ.

ปัญญา ชื่อว่า อภิสมัย (ความตรัสรู้) ก็มี ปัญญาฉนั้น ย่อมตรัสรู้ซึ่งอาการแห่งสังจธรรม ๔ ตามที่กล่าวฉนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้อันตรัสรู้หรือสังจจะ ๔ ฉนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อนภิสมัย.

ปัญญา ชื่อว่า **อนุโพธิะ** (ความตรัสรู้ตาม) **สัมโพธิะ** (ความตรัสรู้พร้อม) **ปฏิวะระ** (การแทงตลอด). ก็มี ปัญญานั้น ย่อมตรัสรู้ตาม ย่อมตรัสรู้พร้อม ย่อมแทงตลอดอาการแห่งสังขารธรรม ตามที่กล่าวแล้วนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อตรัสรู้ตาม เพื่อตรัสรู้พร้อม เพื่อแทงตลอดสังขารธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนุโพธิะ** **อสัมโพธิะ** และ **อปฏิวะระ**.

ปัญญา ชื่อว่า **สังคาหณา** (ความถือเอาถูก) ก็มี ปัญญานั้น ถือเอาแล้ว ทดลองแล้ว ย่อมถือเอาอาการนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อถือเอา ทดลองแล้วถือเอาอาการนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อสังคาหณา**.

ปัญญา ชื่อว่า **ปริโยคาหณา** (ความหยั่งโคยรอบ) ก็มี ปัญญานั้น หยั่งลงแล้ว ชำแรกแล้วซึ่งอาการนั้น ย่อมถือเอา แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วไม่ให้เพื่อหยั่งลง ชำแรกแล้วถือเอา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปริโยคาหณา**.

ปัญญา ชื่อว่า **สมเพกขณา** (ความพินิจ) ก็มี ปัญญานั้น ย่อมเพ่งอาการนั้นโดยสม่าเสมอและโดยชอบ แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่ออันเพ่งอาการนั้นโดยสม่าเสมอและโดยชอบ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อสมเพกขณา**.

ปัญญา ชื่อว่า **ปัจจบเวกขณา** (ความพิจารณา) ก็มี ปัญญานั้น ย่อมพิจารณาอาการนั้น แต่อวิชชาเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่ออันพิจารณาอาการนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปัจจบเวกขณา**.

กรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง อันประจักษ์ ย่อมไม่มีแก่วิชานี้ และ
กรรมที่ตัวเอง (คืออวิชา) ไม่พิจารณาแล้วกระทำ มีอยู่ เพราะเหตุที่
อวิชานี้จึงชื่อว่า **อปปัจจกขกรรม** (มีกรรมอันไม่พิจารณากระทำ
ประจักษ์).

อวิชานี้ ชื่อว่า **ทุมมิชณะ** (ความทรมปัญญา) เพราะความ
โหดเหี้ย.

อวิชานี้ ชื่อว่า **พาลยะ** (ความโง่เขลา) เพราะความเป็นธรรมชาติ
โง่เขลา.

ปัญญา ชื่อว่า **สัมปชัญญะ** (ความรู้ทั่วพร้อม) ก็มี ปัญญา
ย่อมรู้ทั่วซึ่งสังขาร ๔ เป็นผลและเป็นผล ที่เป็นเหตุและเป็นเหตุโดยชอบ
แต่อวิชาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่ออันรู้ทั่วซึ่งอาการนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
อสัมปชัญญะ.

อวิชา ชื่อว่า **โมหะ** (ความหลง) ด้วยอำนาจแห่งความโง่.

อวิชา ชื่อว่า **ปโมหะ** (ความลุ่มหลง) ด้วยอำนาจความหลงทั่ว.

อวิชา ชื่อว่า **สัมโมหะ** (ความหลงไหล) ด้วยอำนาจความหลง
พร้อม.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชา** ด้วยอำนาจอรรถมีอาทิว่า ย่อมรู้สิ่งที่ไม่
ควรรู้.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชโฆมะ** (โฆมะคืออวิชา) เพราะยอมนำลง
คือ ให้จมลงในวิญญะ.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชาโยคะ** (โยคะคืออวิชา) เพราะประกอบ
ไว้ในวิภูษะ.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชานุสัย** (อนุสัยคืออวิชา) ด้วยอำนาจการละ
ยังไม่ได้ และเพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชาปริยฐาน** (การกลุ่มรวมจิตคืออวิชา)
เพราะย่อมกลุ่มรวม ย่อมจับ ย่อมปล้นกุศลจิต เหมือนพวกโจรชุมนุมในหนทาง
ปล้นคนเดินทางฉะนั้น.

อวิชา ชื่อว่า **อวิชาลังคี** (กลอนเหล็กคืออวิชา) เพราะอรรถว่า
เมื่อลี้มคือกลอนเหล็กที่ประตูเมืองตกไปแล้ว ย่อมตัดขาดซึ่งการออกไปภายนอก
เมือง ของพวกคนภายในเมืองบ้าง ซึ่งการเข้าไปภายในเมืองของพวกคน
ภายนอกเมืองบ้าง ฉนั้นใด อวิชานี้ตกไปในกายนครของตนแห่งบุคคลใด
ย่อมตัดขาดการดำเนินไป คือ ญาณอันให้ถึงพระนิพพานของบุคคลนั้นฉนั้นนั่น.

อวิชา ชื่อว่า **อกุศลมูล** เพราะอรรถว่า อกุศลนั้นเป็นมูล หรือ
เพราะอรรถว่า อวิชาเป็นมูลแห่งอกุศลทั้งหลาย. ก็อกุศลมูลนั้น มิใช่อื่น
ในที่นี้ทรงประสงค์เอา โมหะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อกุศลมูล คือ
โมหะ.

บทว่า **อัย วุจิจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า นี้ ชื่อว่า อวิชามีลักษณะอย่างนี้.

พึงทราบลักษณะอวิชาด้วยอำนาจบท ๒๕ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง อวิชานี้มีลักษณะอย่างนี้ แม้ตรัสว่า **ความไม่รู้ในทุกข์**
เป็นต้น ก็ย่อมเป็นส่วนหนึ่งแห่งทุกขสัจจะ เป็นธรรมเกิดพร้อมกัน ย่อม

กระทำทุกขสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดทุกขสังขะนั้น. มิใช่เป็นส่วนหนึ่งของสมุทขสังขะ เป็นธรรมเกิดพร้อมกัน ย่อมกระทำสมุทขสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดสมุทขสังขะนั้น. ไม่เป็นส่วนหนึ่งของนิโรธสังขะ ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่ทำนิโรธสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดอย่างเดียว. ไม่เป็นส่วนหนึ่งแม้แห่งมรรคสังขะ ให้เกิดพร้อมกัน ไม่ทำมรรคสังขะนั้นให้เป็นอารมณ์ ย่อมปกปิดอย่างเดียว.

อวิชชาย่อมเกิดขึ้นเพราะความมีทุกข์เป็นอารมณ์ และย่อมปกปิดทุกข์ที่เป็นอารมณ์นั้น อวิชชาย่อมเกิดขึ้น เพราะความมีสมุทัยเป็นอารมณ์ และย่อมปกปิดสมุทัยที่เป็นอารมณ์นั้น อวิชชาย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะความมีนิโรธเป็นอารมณ์ และย่อมปกปิดนิโรธนั้น อวิชชาย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะความมีมรรคเป็นอารมณ์ แต่ย่อมปกปิดมรรคนั้น.

สังขะ ๒ ชื่อว่า ลีลซึ่ง (คัมภีระ) เพราะเห็นได้โดยยาก สังขะ ๒ ชื่อว่า เห็นได้โดยยาก เพราะความเป็นของลีลซึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง อริยสังคคือ ทุกขนิโรธ เป็นสภาพลีลซึ่งและเห็นได้โดยยาก. บรรดาสังขะเหล่านั้น ขึ้นชื่อว่า ทุกข์ เป็นสภาพปรากฏ แต่ที่ชื่อว่า ลีลซึ่ง เพราะเป็นลักษณะได้ยาก. แม้ในสมุทัย ก็อันนี้เหมือนกัน เปรียบเหมือนหนึ่ง ธรรมดว่า การกววมหาสมุทรแล้วนำเอาโอชะออกมาเป็นภาวะ (ของหนัก) ธรรมดว่า การขนทรายจากเชิงเขาสินธุ ก็เป็นภาวะ ธรรมดว่า การบีบคั้นภูเขาแล้วนำรสออกมา ก็เป็นภาวะ ฉนใด สังขะทั้ง ๒ ก็ฉนนันเหมือนกัน ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะความเป็นภาวะลีลซึ่งโดยแท้ แต่นิโรธสังขะทั้งลีลซึ่งอย่างยิ่ง และเห็นได้ยากอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้น ความบอดคือโมหะซึ่งปกปิดอริยสัง ๔ ที่ชื่อว่า

ลึกซึ้ง เพราะเห็นได้ยาก และชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะความลึกซึ้ง
ด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสเรียกว่า อวิชา.

บทว่าด้วยนิเทศอวิชา จบ

ว่าด้วยนิเทศสังขาร (บาลีข้อ ๒๕๗)

พึงทราบวินิจฉัยในบทแห่งสังขาร ต่อไป

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงเฉพาะสังขารที่มีอวิชาเป็นปัจจัย
เท่านั้น ไม่ทรงพาดพิงสังขารที่มาด้วยสังขารศัพท์ ในสังขารตามที่ตรัสไว้ใน
หนหลัง จึงตรัสคำว่า ตตฺถ กตฺเม อวิชาปจฺจยา ตํ ขารา ปุณฺณภิ-
ตฺติ ขาโร บรรดาปัจจัยการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ? ปุณฺณภิสังขาร ดังนี้เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น สภาวะที่ชื่อว่า บุญ เพราะอรรถว่า ย่อมชำระ
กรรมอันเป็นการทำของตน คือ ย่อมยังอสังขารของผู้กระทำตนนั้นให้บริบูรณ์
และยังภพอันนำบุชาให้เกิดขึ้น. ที่ชื่อว่า อภิสังขาร เพราะอรรถว่า ย่อม
ปรุงแต่งวิบาก และกฏัตตารูป. อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) คือ บุญ
ชื่อว่า ปุณฺณภิสังขาร. สภาพที่ชื่อว่า อปุณฺโณ (อบุญ) เพราะเป็น
ปฏิปักษ์ต่อบุญ. อภิสังขารคืออบุญ ชื่อว่า อปุณฺณภิสังขาร. ที่ชื่อว่า
อานนฺธุชะ เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หวั่นไหว. ที่ชื่อว่า อานนฺธุชาภิสังขาร
เพราะอรรถว่า อภิสังขารคืออานนฺธุชะ (ความไม่หวั่นไหว) และสภาพที่ปรุงแต่ง
ภพอันไม่หวั่นไหว. ที่ชื่อว่า กายสังขาร เพราะอรรถว่า เป็นสังขาร
(การปรุงแต่ง) อันกายให้เป็นไป หรือเพราะกาย หรือเป็นไปแก่กาย แม้ใน
วจีสังขารและจิตสังขาร ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในสังขารเหล่านั้น สังขาร ๓ แรก ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่ง
ปริวิมังสนสูตร จริงอยู่ ในสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า หากว่า
บุคคลย่อมปรุงแต่งสังขาร (สภาพปรุงแต่ง) ที่เป็นบุญ วิญญาณก็เข้า
ถึงความเป็นบุญ หากว่า บุคคลย่อมปรุงแต่งสังขารที่เป็นอบุญ
วิญญาณก็เข้าถึงความเป็นอบุญ (บาป) หากว่า บุคคลย่อมปรุงแต่ง
สังขารที่เป็นอเนญชะ วิญญาณก็เข้าถึงความเป็นอเนญชะ ดังนี้
สังขาร ๓ ที่สอง ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งวิภังคสูตรอันเป็นลำดับแห่งปริวิมัง-
สนสูตรนั้น แม้กล่าวว่าจะทรงถือเอาโดยปริยายแห่งสัมมาทิฐิสูตร ดังนี้ ก็ควร
เหมือนกัน. เพราะในวิภังคสูตรนั้น ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขาร
๓ เหล่านี้ สังขาร ๓ เป็นไฉน ? กายสังขาร วชิสังขาร จิตตสังขาร
ดังนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงทรงถือเอาสังขารเหล่านั้นด้วยอำนาจแห่ง
สูตรเหล่านั้นเล่า.

ตอบว่า เพื่อแสดงบทนี้ว่า ธรรมดาพระอภิธรรมนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้ามิได้ทรงกระทำไว้ในบัดนี้ พวกฤาษีภายนอก หรือพวก
พระสาวก หรือพวกเทวดามิได้ภาษิตไว้ ก็พระอภิธรรมนี้เป็นภาษิต
ของพระชินเจ้าผู้เป็นสัมพันธคุณพุทธะ เพราะในพระอภิธรรมก็ดี
ในพระสูตรก็ดี เป็นพระบาลีแบบแผนที่ยกขึ้นแสดงออกเป็นเช่น
เดียวกันทั้งนั้น ดังนี้.

ว่าด้วยปญญาภิสังขาร

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงสังขารเหล่านั้น โดยชนิดต่าง ๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า
คคิต กตโม ปญญาภิสัง ขาโร ในสังขารเหล่านั้น ปญญาภิสังขารเป็นไฉน ?

ในพระบาลีนั้น แม้เจตนาที่เป็นไปในภุมิ ๔ ตรัสโดยไม่กำหนด
ไว้ว่า เจตนาที่เป็นกุศล แต่เพราะทรงกำหนดว่า กามาวจร รูปาวจร
ดังนี้ เจตนา ๑๓ ดวง คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ ดวง และรูปาวจรกุศล-
เจตนา ๕ ดวง ชื่อว่า ปญญาภิสังขาร. ด้วยบททั้งหลายว่า ทานมยา
(ทานมัย) เป็นต้น ทรงแสดงความเป็นไปด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุแห่ง
เจตนาเหล่านั้นนั่นเอง.

ในพระบาลีนั้น เจตนา ๘ ดวงเป็นกามาพจรย่อมสำเร็จด้วยทานและ
ศีลเท่านั้น แต่เจตนาแม่ทั้ง ๑๓ ดวง สำเร็จด้วยภาวนา เปรียบเหมือนบุคคล
สาธยายธรรมคล่องแคล่ว ย่อมไม่รู้ซึ่งธรรมที่เป็นไปแม้สนธิหนึ่ง แม้สนธิ
สอง เมื่อนึกถึงจึงรู้ในภายหลัง ฉันทใด เมื่อพระโยคาวจรกระทำกสิณบริกรรม
พิจารณาจนที่เกิดคล่องแคล่ว และเมื่อมนสิการกรรมฐานที่ชำนาญก็ฉันทนั้น
เหมือนกัน เจตนาแม่ปราศจากญาณ ก็ย่อมสำเร็จเป็นภาวนา ด้วยเหตุนี้
ข้าพเจ้าจึงกล่าววว่า เจตนาแม่ทั้ง ๑๓ ดวง สำเร็จด้วยภาวนา ดังนี้.

ในเทศนานั้น เทศนานี้เป็นเทศนาโดยย่อในบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้น
ว่า เจตนา สัตถเจตนา (ความตั้งใจ) ความคิดปรารถนา ทำทานให้เป็น
ใหญ่ อันทใด ย่อมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปญญาภิสังขารสำเร็จด้วยทาน
เจตนา ความตั้งใจ ความคิด ปรารถนา ฯลฯ ปรารถนาทำภาวนาให้
เป็นใหญ่อันทใด นี้เรียกว่า ปญญาภิสังขารสำเร็จด้วยภาวนา ดังนี้.

ส่วนกถานี้เป็นกถาโดยพิสดารว่า บรรดาปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น หรือ บรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น หรือทานวัตถุ ๑๐ มีการให้ข้าวเป็นต้น เจตนาของบุคคลผู้ให้วัตถุนั้น ๆ ที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในบุรพภาค (ส่วน เบื้องต้น) จำเดิมแต่การเกิดขึ้นแห่งของนั้น ๆ ๑ ในเวลาบริจาค ๒ ในการ ระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในภายหลัง ๑ ชื่อว่า ทานมัย. ส่วนเจตนาที่เป็นไป แก่บุคคลผู้ไปสู่วิหารผู้ตั้งใจว่า เราจักบวชเพื่อบำเพ็ญศีล ดังนี้ บวชแล้วยัง มโนรธาให้ถึงที่สุดแล้ว ราพึงอยู่ว่า เราบวชแล้วเป็นการดีหนอ ๆ ดังนี้ ส้ารวมพระปาฏิโมกข์ พิจารณาอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น ระวังอยู่ซึ่ง จักขุทวารเป็นต้นในอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มาสู่คลอง และชำระอาชีวะให้หมด จดอยู่ ชื่อว่า **ศีลมัย**. เจตนาที่เป็นไปแก่พระโยคาวจรผู้เจริญอยู่ซึ่งจักขุ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เจริญรูปทั้งหลาย ฯลฯ เจริญธรรมทั้งหลาย เจริญจักขุวิญญาณ ฯลฯ เจริญมโนวิญญาณ เจริญจักขุ สัมผัส ฯลฯ เจริญมโนสัมผัส เจริญจักขุสัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ เจริญมโน สัมผัสสชาเวทนา ฯลฯ เจริญรูปสัญญา ฯลฯ เจริญชรามรณะ โดยความเป็น ของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยทางแห่งวิปัสสนาที่กล่าวไว้ในปฏิสัม- ภิทามรรค ชื่อว่า **ภาวนามัย** ดังนี้.

ว่าด้วยอุปยุตฺถยาสังขาร

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอุปยุตฺถยาสังขาร ต่อไป

บทว่า **อกุสลา เจตนา** (อกุศลเจตนา) ได้แก่เจตนาสัมปยุต

ด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง. บทว่า **กามาวจรา** (เป็นกามาพจร) ความว่า

บรรดาอกุศลเจตนา ๑๒ ดวงเหล่านั้น เว้นเจตนาที่สหระคด้วยโทมนัส ๒ ดวง
ที่เหลือ ย่อมเกิดขึ้นแม้ในรูปภพและอรูปรภพ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ไม่ชัก
ปฏิสนธิมาในรูปภพและอรูปรภพนั้น ย่อมยังวิบากให้ท่องเที่ยวไปในกามาวจร
ด้วยอำนาจปฏิสนธิ์นั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นกามาพจรเท่านั้น
ดังนี้.

ว่าด้วยอานัญชาติสังขาร

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศอานัญชาติสังขาร ต่อไป

บทว่า กุสลา เจตนา อรูปาวจร (กุศลเจตนาเป็นอรูปาวจร)

ได้แก่ กุศลเจตนาเป็นอรูปาวจร ๔ จริงอยู่ กุศลเจตนาเป็นอรูปาวจร ๔
เหล่านั้น ตรัสเรียกว่า อานัญชาติสังขาร เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว
และเพราะอรรถว่า ประจักษ์ความไม่หวั่นไหว ด้วยว่าธรรม ๑๕ คือ เจตนา
ที่เป็นกุศล วิบาก กิริยาที่เกิดแต่จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร ๓ ดวง เจตนาที่เป็น
อรูปาวจร ๑๒ ดวง ชื่อว่า อานัญชา เพราะอรรถว่า มั่นคง เพราะอรรถว่า
ไม่หวั่นไหว. บรรดาเจตนา ๑๕ เหล่านั้น รูปาวจรกุศลเจตนา แม้เป็นสภาพ
ไม่หวั่นไหว แต่ก็ให้เกิดรูปและรูปที่เหมือนกับตนบ้าง ไม่เหมือนกับตนบ้าง
ให้มีความหวั่นไหวบ้าง ไม่มีความหวั่นไหวบ้าง เพราะฉะนั้น จึงไม่ชื่อว่า
อานัญชาติสังขาร ส่วนรูปาวจรวิบากเจตนาและรูปาวจรกิริยาเจตนา ย่อม
ประจักษ์วิบากไม่ได้ เพราะไม่มีวิบาก จึงชื่อว่า เป็นอานัญชาติสังขารไม่ได้
เจตนาที่เป็นอรูปาวจรวิบากและกิริยา ก็เป็นอานัญชาติสังขารไม่ได้เหมือนกัน
เพราะฉะนั้น เจตนาเหล่านั้นแม้ทั้ง ๑๑ ดวง จึงเป็น อานัญชา (ความไม่

ห้วนไหว) เท่านั้น ไม่เป็นอภิสังขาร. แต่อรุปาวจรกุศลเจตนา ๔ ดวง เท่านั้น ตรัสเรียกว่า อานัญญาภิสังขาร เพราะอรุรธาว่า ย่อมให้เกิดอรุป อันไม่ห้วนไหวเช่นกับตน เหมือนเงาของสัตว์มีขันธ์ห้าเป็นต้น ก็เป็นเช่นเดียวกับ สัตว์มีขันธ์ห้าเป็นต้น ฉะนั้น เจตนาเหล่านั้นแม้ทั้งหมด คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๓ ดวง ด้วยอำนาจแห่งปุณฺณญาภิสังขาร อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง ด้วยอำนาจ แห่งอปุณฺณญาภิสังขาร อรูปกุศลเจตนา ๔ ดวง ด้วยอำนาจอานัญญาภิสังขาร ประมวลมาเป็นเจตนา ๒๙ ดวง ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่เกิดขึ้นแก่ เหล่าสัตว์หาประมาณมิได้ ในจักรวาลอันประมาณมิได้ ด้วยพระสรรพัญญุตญาณ ทรงแสดงเจตนาไว้ ๒๙ ดวงเท่านั้น เหมือนทรงซึ่งอยู่ด้วยคันชั่งอันใหญ่ และเหมือนทรงดวงไฟไว้ในทะนานนั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยทวารแห่งกรรม

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงทวารแห่งกรรม ๓ ที่ เหล่าสัตว์ซึ่งหาประมาณมิได้ ในจักรวาลอันนับประมาณมิได้ ผู้ประกอบอยู่ซึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรม ย่อมประกอบด้วยทวารเหล่านั้น จึงตรัสคำว่า ตตฺถ กตฺโม กายสํ ขโร กายสญฺเจตนา ในสังขารเหล่านั้น กายสังขาร เป็นไฉน ? คือ กายสัญเจตนา ดังนี้เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น คำว่า กายสัญเจตนา ได้แก่ เจตนา ๒๐ ถ้วน คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ ดวง อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง ที่เป็นไปโดยกายทวาร ซึ่งยังกายวิญญูตติให้ตั้งขึ้น แม้จะกล่าวว่า เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ๒๐ ที่ เกิดขึ้นให้ถึงการไหวไปด้วยการยึด และการถือเอาในกายทวาร ดังนี้ก็สมควร.

คำว่า **วชิสัตถุเจตนา** ได้แก่ เจตนา ๒๐ ดวงนั้นนั่นเองเป็นไปทางวิทวารยังวิวิญญูตติให้ตั้งขึ้น แม้จะกล่าวว่ เจตนา ๒๐ ดวงที่เกิดขึ้นให้คงหวั่นไหวถึงเปล่งวาจา ในวิทวารดังนี้ก็ควร. แต่ในอธิการนี้ อภิญญาเจตนา ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณข้างหน้า เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาแม้อุทฺธัจเจตนาที่ไม่เป็นปัจจัยเหมือนอภิญญาเจตนา เพราะฉะนั้น แม้อุทฺธัจเจตนา นั้น ก็พึงนำออกจากความเป็นปัจจัยของวิญญาณ ก็เจตนาแม้ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมที่เพราะอวิชาเป็นปัจจัย.

คำว่า **มโนสัตถุเจตนา** ได้แก่ เจตนา ๒๕ ดวงแม้ทั้งหมดที่เกิดขึ้นในมโนทวาร ไม่ยังวิญญูตติแม้ทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทวารแห่งกรรมที่สัตว์พยายามไว้ว่า สัตว์ทั้งหลายในจักรวาลซึ่งนับประมาณมิได้ เมื่อประกอบกุศลและอกุศลกรรม ย่อมประกอบด้วยทวาร ๓ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

ว่าด้วยสัมปโยคะแห่งภิสังขาร

อนึ่ง พึงทราบสัมปโยคะ (การประกอบพร้อมกัน) แห่งหมวด ๓ ทั้ง ๒ เหล่านั้น ต่อไป. สัมปโยคะกันอย่างไร ? คือ ปุญญาภิสังขาร พึงเป็นกายสังขารแก่บุคคลผู้คเว้นจากกายทุจริตก็มี พึงเป็นวจีสังขารแก่บุคคลผู้คเว้นจากวจีทุจริตก็มี ดังนั้น กุศลเจตนา ๘ ดวง จึงเป็นกามาพจร เป็นปุญญาภิสังขาร เป็นกายสังขาร และวจีสังขาร. ส่วนเจตนา ๑๓ ดวงที่เกิดในมโนทวารเป็นปุญญาภิสังขาร และจิตตสังขาร.

เมื่อปุณฺณาสังขาร พึงเป็นกายสังขารในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจ
กายทุจริตนั้นแหละก็มี พึงเป็นวิจิตสังขารในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจวิทุจริตก็มี
พึงเป็นจิตตสังขารในเวลาเป็นไปในมโนทวารยกเว้นทวาร ๒ ก็มี ดังนั้น
อปุณฺณาสังขารจึงเป็นกายสังขารบ้าง เป็นวิจิตสังขารบ้าง เป็นจิตตสังขารบ้าง.
ก็กายสังขาร พึงเป็นปุณฺณาสังขารก็มี เป็นอปุณฺณาสังขารก็มี ไม่เป็น
อานนฺชาสังขาร. วิจิตสังขารก็เหมือนกัน (คือเป็นปุณฺณาสังขารก็มี
อปุณฺณาสังขารก็มี ไม่เป็นอานนฺชาสังขาร) แต่จิตตสังขาร พึงเป็น
ปุณฺณาสังขารก็มี เป็นอปุณฺณาสังขารก็มี เป็นอานนฺชาสังขารก็มี เพราะ
ฉะนั้น ชื่อว่า สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะอวิชาเป็นปัจจัย.

ว่าด้วยสังขารมีอวิชาเป็นปัจจัยอย่างไร

ถามว่า ก็ข้อนี้ จะพึงทราบได้อย่างไรว่า สังขารทั้งหลายเหล่านั้น
ย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย. ตอบว่า รู้ได้เพราะความที่อวิชาที่มีสังขารจึงมี
จริงอยู่ บุคคลใดยังละอัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคืออวิชาในสังจะ ๔ มี
ทุกข์เป็นต้นไม่ได้ บุคคลนั้นก็ยึดถือสังสารทุกข์ โดยความสำคัญว่าเป็นสุข
ด้วยความไม่รู้ธรรมมีขั้นเป็นอดีตเป็นต้นก่อน แล้วย่อมปรารถนาสังขารแม้ทั้ง ๑
(มีปุณฺณาสังขารเป็นต้น) อันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้น. ด้วยความไม่รู้ใน
ทุกข์สมุทัย เมื่อเขาสำคัญก็ย่อมปรารถนาสังขารทั้งหลายที่เป็นบริวารของตัณหา
แม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดยความเป็นเหตุแห่งสุข. อนึ่ง เพราะความที่ไม่รู้ใน
นิโรธและมรรค บุคคลจึงมีความสำคัญในทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) ใน
คติพิเศษแม้มิใช่ความดับทุกข์ และมีความสำคัญในพิธีกรรมทั้งหลายมีการ

บุชาชัญญ และบำเพ็ญตบะเพื่อให้เป็นเทวดาเป็นต้นแม้มิใช่ทางแห่งความดับทุกข์
ว่าเป็นทางดับทุกข์ เมื่อปรารถนาทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) ก็ย่อมปรารถน
สังขารแม้ ๓ อย่าง โดยมุ่งหน้าพิธีกรรมมีการบุชาชัญญ และทำตบะเพื่อความ
เป็นเทวดาเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะบุคคลนั้น ยังไม่ได้ละอวิชชาในสังขะ ๔ นั้น จึง
ไม่รู้ที่อยู่ซึ่งทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญแม้ระคนด้วยโทษเป็นอนกมิชาติ ชรา และ
มรณะเป็นต้น โดยความเป็นทุกข์พิเศษ ย่อมปรารถนบุญญาภิสังขารอันต่าง
ด้วยกายสังขารและวีสังขาร เพื่อบรรลुทุกข์นั้น เหมือนผู้ต้องการนางฟ้า
(เทพอัปสร) ปรารถนาเกิดเป็นเทพบุตรฉะนั้น และเมื่อบุคคลนั้นไม่เห็น
ผลบุญนั้น แม้สมมติว่าเป็นสุขซึ่งถึงความเป็นทุกข์เพราะแปรปรวนอันยังความ
เร่าร้อนใหญ่ให้เกิดขึ้นในบั้นปลาย และความที่ผลบุญนั้นมีความสำราญน้อย
ย่อมปรารถนบุญญาภิสังขารมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ซึ่งมีผลบุญนั้น
เป็นปัจจัย เหมือนค้ำคั้นบ่าหน้าตกลงสู่เปลวประทีป และเหมือนบุคคลผู้
คิดใจในหยดน้ำฝิ่งถึงกับเลียมคัสตราที่เปื้อนน้ำฝิ่งฉะนั้น.

อนึ่ง เมื่อไม่เห็นโทษในธรรมที่มีวิบากมีการเสพกามเป็นต้น ย่อม
ปรารถนอบุญญาภิสังขาร แม้เป็นไปด้วยทวาร ๓ เพราะสำคัญว่าเป็นสุข
และเพราะความเป็นผู้ถูกกิเลสครอบงำแล้ว คุณทวารกเล่นอยู่ซึ่งคุณอันปฏิกุ
คุณผู้ต้องการตายเสียกนิยาพิษฉะนั้น และเมื่อไม่หยั่งรู้ความทุกข์อันมีความ
แปรปรวนแห่งสังขาร แม้ในวิบากของความเป็นอรูปร ก็ย่อมปรารถน อาน
ณชารภิสังขาร อันเป็นจิตตสังขารโดยวิปลาสมมีความเที่ยงเป็นต้น คุณคน
หลงทิศ เริ่มเดินทางมุ่งหน้าไปสู่นครปิศาจฉะนั้น. เพราะความที่อวิชชามิอยู่.

นั่นแหละสังขารจึงมี มิใช่เพราะความไม่มี ฉะนั้น ข้อนี้จึงทราบได้ว่า สังขารเหล่านี้ย่อมมี เพราะอวิชาเป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้ แม้คำนี้พระเจ้าผู้ มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนเขลาตกอยู่ในอวิชาแล้ว เพราะความไม่รู้ ย่อมปรุงแต่งปญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่ง อุปญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอานัญญาภิสังขารบ้าง ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแลภิกษุละอวิชาเสียแล้ว วิชาก็เกิดขึ้น เพราะการสำรอกอวิชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งวิชา ภิกษุนั้นย่อม ไม่ปรุงแต่งปญญาภิสังขาร ดังนี้.

ว่าด้วยอวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารอย่างไร

ถามว่า ในอธิการนี้ หากมีผู้กล่าวว่า พวกเรายอมรับว่า อวิชา เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย นี้ไว้ก่อน แต่คำที่ท่านกล่าวว่า อวิชาเป็น ปัจจัยอย่างไรแก่สังขารเหล่าไหนเล่า ?

ในปัญหากรรมนี้ ท่านย่อมกล่าวคำนี้ว่า

ปจฺจโย โหติ ปุญฺญานํ ทฺวิธาเนกธา ปน
ปรสฺสํ ปจฺจิมานํ สว เอกธา ปจฺจโย มตา

อวิชานั้นเป็นปัจจัยแก่ปญญาภิสัง-
ขาร ๒ อย่าง เป็นปัจจัยแก่อุปญญาภิสังขาร
ซึ่งมีข้างหน้าหลายอย่าง เป็นปัจจัยแก่
อานัญญาภิสังขารสุดท้ายอย่างเดียว ดังนี้.

ในการกล่าวแก้ปัญหานี้ ข้อว่า อวิชาเป็นปัจจัยแก่ปญญาภิ-
สังขาร ๒ อย่าง ได้แก่ เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือ ด้วยอาร์มมณปัจจัย

และอุปนิสสยปัจจัย จริงอยู่ อวิชชา^๑นั้นเป็นปัจจัยแก่ปุณฺณยาสังขารที่เป็น
กามาพจร ในการพิจารณาสังขารโดยความสิ้นไปเสื่อมไป และเป็นปัจจัยแก่
ปุณฺณยาสังขารที่เป็นรูปาวจรในกาลรู้จิตมีโมหะด้วยอภิญญาจิต ด้วย**อาร์มมณ**
ปัจจัย. อนึ่ง เมื่อบุคคลบำเพ็ญซึ่งบุญกิริยาวัตถุที่เป็นกามาพจร มีการให้ทาน
เป็นต้น และเมื่อบุคคลยังรูปาวจรฌานทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่เพื่อก้าวล่วงอวิชชา
ก็เป็นปัจจัยแก่ปุณฺณยาสังขารเหล่านั้น แม้ทั้งสองด้วย**อุปนิสสยปัจจัย** และ
เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพ กระทำซึ่งบุญเหล่านั้นแหละ
ก็ย่อมเป็นปัจจัยด้วยอุปนิสสยปัจจัยเหมือน เพราะความหลงใหลด้วยอวิชชา.

อนึ่ง **ชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแก่ปุณฺณยาสังขารซึ่งมีข้างหน้า**

หลายอย่าง ได้แก่ อวิชชาเป็นปัจจัยแก่ปุณฺณยาสังขารหลายอย่าง อย่างไร ?
คือ อวิชชา^๑นี้ปรารถอวิชชา ในกาลเกิดกิเลสมีรากะเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย
อาร์มมปัจจัย ในเวลาที่อินดิการทำให้หนักก็เป็นปัจจัย ด้วย**อาร์มมณ**-
ธิปฏิบัติปัจจัย และ**อาร์มมณฺอุปนิสสยปัจจัย**. เมื่อบุคคลหลงใหลด้วยอวิชชา
ไม่เห็นโทษกระทำอยู่ซึ่งปาณาติบาตเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย**อุปนิสสยปัจจัย**
เป็นปัจจัยแก่ชวณะที่ ๒ เป็นต้น ด้วย**อนันตระ** **สมนันตระ** **อุปนิสสยะ**
อาเสวณะ **นัตติ** และ**วิคตปัจจัย**. เมื่อทำอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็น
ปัจจัยหลายอย่าง คือ ด้วยเหตุ สหชาตะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ
อตถิ และ**วิคตปัจจัย**.

ชื่อว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อาเนญยาสังขารสุดท้ายอย่างเดียว

ความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแก่อาเนญยาสังขาร ด้วย**อุปนิสสยปัจจัย** อย่าง

เดี๋ยวเท่านั้น ก็ความที่อวิชาเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าว
ในปญญาภิสังขารนั้นแหละ.

ก็ในที่นี้มีผู้สงสัยกล่าว ถ้ามว่า อวิชาอย่างเดี๋ยวเท่านั้นเป็นปัจจัย
แก่สังขารทั้งหลาย หรือว่า แม้ธรรมเหล่าอื่นเป็นปัจจัยก็มีอยู่. พึงเฉลยว่า ใน
ข้อนี้จะมีคำกล่าวอะไรเล่า ? ถ้ามีอวิชาอย่างเดี๋ยวเท่านั้น ลัทธิว่าเหตุสำหรับ
กระทำอย่างเดี๋ยวก็จะปรากฏ ถ้าธรรมแม้อื่นเป็นปัจจัยมีอยู่ การอธิบายถึง
เหตุอย่างเดี๋ยวว่า สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชาเป็นปัจจัย ดังนี้
ก็ไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุไร ? เพราะวา

เอกํ น เอกโต อิท นานกมนกโตปี โน เอกํ

ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอก เหตุผลที่ปเน อตฺถิ

ในโลกนี้ ผลอย่างเดี๋ยว ย่อมมีเพราะ
เหตุอย่างเดี๋ยวกี่หาไม่ ผลหลายอย่าง ย่อมมี
เพราะเหตุอย่างเดี๋ยวกี่หาไม่ ผลอย่างเดี๋ยว
ย่อมมีเพราะเหตุหลายอย่างก็หาไม่ แต่ว่า
ประโยชน์ในการแสดงเหตุ และ แต่ละ-
อย่างมีอยู่.

อธิบายว่า โนโลกนี้ ผลอย่างเดี๋ยวย่อมมีเพราะเหตุอย่างเดี๋ยวกี่หาไม่
ผลหลายอย่างย่อมมีเพราะเหตุอย่างเดี๋ยวกี่หาไม่ ผลอย่างเดี๋ยวย่อมมี แม้เพราะ
เหตุหลายอย่างก็หาไม่ แต่ว่า ผลมากอย่างเท่านั้น ย่อมมีเพราะเหตุมากอย่าง
จริงอย่างนั้น ผล (พืชพันธุ์ไม้) กล่าวคือหนอมิรูป (สี) กลิ่นรสเป็นต้น
ซึ่งเกิดขึ้นมิใช่น้อยเลย ย่อมปรากฏได้ เพราะเหตุทั้งหลายเป็นอนเนก คือ อุด

แผ่นดิน พืชและน้ำ. ก็แต่ว่า การแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างอันใดนี้ว่า อวิชชาปจฺจยา ตํ ขารา ตํ ขารปจฺจยา วิญญาณํ (สังขารทั้งหลายเกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ที่ทรงทำไว้แล้ว ความต้องการคือประโยชน์ในการอธิบายเหตุผลแต่ละอย่างเหล่านั้น มีอยู่. เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงเหตุหรือผลอย่างเดียวกันเท่านั้น โดยสมควรแก่เทศนาวิลาส (ความไพเราะแห่งเทศนา) และแก่เหล่าเวไนยสัตว์ เพราะในที่บางแห่งมีเหตุและผลเป็นประธาน เพราะในที่บางแห่งมีเหตุและผลปรากฏแล้ว เพราะในที่บางแห่งมีเหตุและผลเป็นอสาธารณะ.

จริงอยู่ในชื่อว่า ผัสสฺสปจฺจยา เวทนา (เวทนาข้อมเกิด เพราะผัสสะเป็นปัจจัย) นี้ พระองค์ตรัสเหตุและผลอย่างเดียวกันเท่านั้น. เพราะผัสสะเป็นประธานเหตุ (เหตุอันเป็นประธาน) ของเวทนา เพราะทรงกำหนดเวทนาตามผัสสะ และเวทนาจึงเป็นประธานผล (ผลที่เป็นประธาน) ของผัสสะ เพราะทรงกำหนดผัสสะตามเวทนา.

ในชื่อว่า เสมฺหสมฺภูฏานา อาพาธา (อาพาธทั้งหลายข้อมเกิด เพราะเสมหะเป็นสมภูฏาน) นี้ พระองค์ตรัสเหตุอย่างเดียว เพราะเป็นของปรากฏ (ชัดเจน) แล้ว ก็ในอธิการนี้เสมหะปรากฏ มิใช่กรรมเป็นต้นปรากฏ.

ในชื่อว่า เยเกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ฐมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการ มุลกา (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง มีอยู่ อกุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล) ดังนี้ ตรัสเหตุอย่างเดียว เพราะเป็นเหตุไม่ทั่วไป. จริงอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายมีอโยนิโสมนสิการเป็นอสาธารณเหตุ แต่มีวิัตถุและอารมณ์เป็นต้น เป็นสาธารณเหตุ ฉะนั้นแล.

เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ อวิชชา^๑นี้ เมื่อธรรมอื่น ๆ มีวัตถุ อารมณ์ และสหชาตธรรมเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุแห่งสังขารแม่มีอยู่ บัณฑิตก็พึงทราบว่ พระองค์ทรงแสดงโยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะคำว่า เหตุ^๒ ดังนี้ เป็นประธานแห่งเหตุของสังขารแม่เหล่านี้มีต้นหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า เมื่อบุคคลมีปรกติตามเห็นความชอบใจเนื่อง ๆ ตัณหาย่อมเจริญและพระบาลีว่า อาสวสมุทัยย่อมเกิดเพราะ วิชชาสมุทัย^๓ ดังนี้ และเพราะความเป็นเหตุปรากฏ และเป็นอสาธารณเหตุ โดยพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** เพราะความไม่รู้ คนเขลาผู้ตกอยู่ในอวิชชา^๔ย่อมปรุงแต่งซึ่งบุญญาภิสังขารบ้างเป็นต้น. ก็ด้วยคำเฉลยการแสดงเหตุและผลแต่ละอย่างนี้นั้นแหละ พึงทราบประโยชน์ในการแสดงเหตุและผลในที่ทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้แล.

ในข้อนี้ หากมีผู้กล่าวถามว่า แม่เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชชาเป็นธรรม มีโทษมีผล ไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวย่อมควรซึ่งความเป็นปัจจัยแก่บุญญาภิสังขารและอานัญญาภิสังขารได้อย่างไร เพราะอ้อยย่อมไม่เกิดแต่พืชสะเดาตอบว่า อวิชชานั้น จักไม่ควรซึ่งความเป็นปัจจัยแก่บุญญาภิสังขาร และอานัญญาภิสังขารได้อย่างไร เพราะในโลกนี้

ธรรมทั้งหลายที่สำเร็จเป็นปัจจัยแล้ว

ผิฐฐานะกันก็มี เหมือนกันก็มี อนึ่ง เป็นเช่น

เดียวกันและไม่เป็นเช่นเดียวกันก็มี ธรรม

เหล่านั้นหาใช้วิบากอย่างเดียวไม่.

อธิบายว่า ปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลายที่สำเร็จแล้วในโลก เป็นธรรมที่ ผิดแผกกันโดยฐานะ โดยสถานะ และโดยกิจ (หน้าที่) เป็นต้นก็มี ที่ไม่

ผิดกันก็มี จริ่งอยู่ จิตดวงแรกเป็นปัจจัยที่ผิดฐานของจิตดวงหลัง และ การศึกษาศิลปครั้งแรกเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดฐานแก่การทำศิลปเป็นต้นที่ กำลังเป็นไปในภายหลัง. กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดสภาวะของรูป นมสคเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดสภาวะ ของนมสัสมเป็นต้น. แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกิจ ของจักขุวิญญาณและงบน้ำอ้อยเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ผิดกิจของเครื่องหมักดอง เป็นต้น.

ส่วนจักขุและรูปเป็นต้น เป็นปัจจัยไม่ผิดฐานะของจักขุวิญญาณ เป็นต้น ชวนะดวงแรกเป็นต้น เป็นปัจจัยที่ไม่ผิดสภาวะและไม่ผิดกิจ ของชวนะดวงหลังเป็นต้น. อนึ่ง ปัจจัยที่สำเร็จแล้วผิดฐานกันและไม่ผิดฐานกัน มีอยู่ฉันทใด แม้ปัจจัยที่สำเร็จแล้วที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกันก็มีอยู่ฉันทนั้น. จริ่งอยู่ รูปกล่าวคือ อุตุและอาหารเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละเป็นปัจจัยแก่รูป. พีชข้าวสาทิเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่ผล แห่งข้าวสาทิเป็นต้น. แม้สิ่งที่ไม่เหมือนกัน คือ รูปเป็นปัจจัยแก่รูป อรูปเป็นปัจจัยแก่รูปก็ได้. และขนโค ขนแกะ เขาสัตว์ นมสัสม งาม และเป็งเป็นต้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่หญ้าแพรกและตะไคร้ น้ำเป็นต้น อนึ่ง ธรรมเหล่าใดที่มีปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกัน ที่เหมือนกัน และไม่เหมือนกัน ธรรมเหล่านั้นมิใช่วิบากแห่งธรรมเหล่านั้น. อวิชานี้แม้ เป็นธรรมมิโทษ ด้วยอำนาจแห่งการให้ผล (วิบาก) และด้วยอำนาจสภาวะที่มี ผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่บุญญาภิสังขาร เป็นต้นเหล่านี้แม้ทั้งหมดตามควร ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่ผิดกัน และไม่ผิดกัน โดยฐานะ โดยกิจ โดยสภาวะ และด้วยอำนาจแห่งปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ด้วยประการฉะนี้.

ก็ความที่อวิชชาเป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า จริงอยู่ บุคคลใด ยังสะอัญญาณ (ความไม่รู้) กล่าวคืออวิชชา ในสังขจะ ๔ มีทุกข์เป็นต้นไม่ได้ บุคคลนั้นจะยึดถือสังสารทุกข์ โดยความไม่รู้ในทุกข์และในชั้นที่เป็นส่วนอดีตเป็นต้น ด้วยความสำคัญว่าเป็นสุขก่อนแล้วย่อมปรารถนัสังขารแม้ ๓ อย่าง (มีบุญญาภิสังขารเป็นต้น) ที่เป็นเหตุของทุกข์นั้น ดังนี้.

ว่าด้วยอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารอีกอย่างหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบปริยายแม้อื่น ดังต่อไปนี้ว่า

บุคคลใด หลงใหลอยู่ในการตาย

และการเกิด (จุดีและอุปบัติ) ในสังสาร

ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย ในธรรมที่

อาศัยกันเกิดขึ้น บุคคลนั้น ย่อมปรุรงแต่

สังขาร ๓ เหล่านี้ เพราะเหตุที่อวิชชาเป็น

ปัจจัยแต่สังขารแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ ดังนี้.

อนึ่ง หากมีผู้กล่าวถามว่า ก็บุคคล ผู้หลงใหลในธรรมเหล่านั้น ย่อมทำสังขารแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ อย่างไร ?

ขอตอบว่า บุคคลผู้หลงใหลในการตาย (จุดี) ก่อน เมื่อเขา

ไม่ถือเอาซึ่งจุดีว่า การแตกแห่งชั้นทั้งหลาย ชื่อว่า มรณะ ในที่ทุกแห่ง ดังนี้ ย่อมกำหนดว่า สัตว์ย่อมหลาย คือ การก้าวไปสู่กายอื่นของสัตว์เป็นต้น.

ผู้หลงใหลในการเกิด (อุปปาตะ) เมื่อไม่ถือการเกิดว่า ความปรากฏแห่ง

ชั้นทั้งหลาย ในที่ทั้งปวง ชื่อว่า ชาติ ย่อมกำหนดว่า สัตว์เกิด คือ ความ

ที่สัตว์ปรากฏมีสรีระใหม่เป็นต้น. ผู้หลงใหลในสังสาร เมื่อไม่ถือ ซึ่ง

สังสารที่ท่านพรรณนาไว้อย่างนี้ว่า

ขุขานนจ ปฎิปาฐิตี ชาติอุยตนาณ จ
อพโพจฉินฺนา วตฺตมานา ตํ สารี ปวฺจจติ
ลำดับแห่งชั้นทั้งหลาย และแห่ง
ชาติอุยตนะทั้งหลาย เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย
เรียกว่า สังสาร ดังนี้

ย่อมกำหนดเหตุเป็นต้นว่า สัตว์นี้ย่อมไปสู่โลกอื่นจากโลกนี้ ย่อมมาสู่โลกนี้จากโลกอื่น ดังนี้. ผู้หลงไหลในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย เมื่อไม่ถือเอาสภาพลักษณะ (ลักษณะแห่งความมีของคน) และสามัญญลักษณะ (ลักษณะที่เสมอกัน) ของสังขารทั้งหลาย ย่อมกำหนดสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นคน โดยเป็นของเนื่องด้วยตน โดยความยั่งยืน โดยความงาม และโดยความสุข. ผู้หลงไหลในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เมื่อไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจัยมีอวิชชาเป็นต้น ย่อมกำหนดว่า "อิตตํ ย่อมรู้บ้าง ย่อมไม่รู้บ้าง อิตตํ นั้นแหละย่อมกระทำ ย่อมยังผู้อื่นให้กระทำ อิตตํ นั้นย่อมเกิดในปฏิสนธิ อณู และพระอิศวรเป็นต้นตั้งสรีระของอิตตํ นั้นไว้โดยความเป็นกลละเป็นต้น แล้วยังอินทรีย์ทั้งหลายให้บริบูรณ์ อิตตํ นั้นสมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมถือเอา ย่อมยึดถือ ย่อมสืบต่อ อิตตํ นั้นจะมีในภพอื่นอีก" ดังนี้บ้างว่า สัตว์ทั้งหลาย ทั้งปวง เป็นผู้แปรเปลี่ยนไปเป็นของเที่ยง เป็นของเกี่ยวข้องกัน ดังนี้บ้าง บุคคลนั้นอันอวิชชาทำให้บอดแล้ว เมื่อกำหนดอยู่อย่างนี้ ย่อมปรุงแต่งอภิสังขาร คือบุญบ้าง บาปบ้าง อาเนชฺชาบ้าง เหมือนคนตาบอด เมื่อเที่ยวไปบนแผ่นดิน ย่อมเดินสู่ทางบ้าง นอกทางบ้าง ที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง

ที่เสมอข้าง ที่ไม่เสมอข้าง" ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ บัณฑิตจึงกล่าวคานานี้
ไว้ว่า

ยถาปี นาม ขจฺจนฺโธ นโร อปรินายโก

เอกธา ยาทิ มคฺเคน อุมฺมคฺเคนาปี เอกธา

ธรรมดา คนบอดแต่กำเนิด ไม่มี

ผู้นำไป ในกาลบางครั้งย่อมนำไปตามทาง ใน
กาลบางครั้ง ย่อมเดินไปนอกทาง แม้นั้นใด

ธั สฺสเร ธั สฺริ พาลो ตถา อปรินายโก

กโรติ เอกธา ปุณฺณํ อปุณฺณํ ปี เอกธา

คนพาล ก็ฉันนั้น เมื่อท่องเที่ยวไป

ในสังสาร ไม่มีผู้แนะนำ ในกาลบางคราว

ย่อมทำบุญ บางคราวก็ย่อมทำบาป.

ยथा ญตฺวา จ โส ฐมฺมํ สจฺจานิ อภิสเมสฺสติ

ตथा อวิชฺชุปสฺมา อุปสฺนฺโต จริสฺสติ

อนึ่ง เมื่อใดคนพาลนั้นรู้ธรรมแล้ว

จักตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย เมื่อนั้นเขาจักเข้าไป

สงบ เพราะอวิชาสงบแล้ว ท่ียวไป ดังนี้.

นี้ เป็นกถาพิสดารในบทว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา แล.

นิเทศอวิชาเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า จกขุวิญญาณ เป็นต้น ในนิเทศแห่ง
บทว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ต่อไป.

จักขุวิญญาณ มี ๒ อย่าง คือ เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก.
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ ก็มีอย่างละ ๒
เหมือนกัน (เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐). ส่วนมโนวิญญาณมี ๒๒ อย่าง
คือ.

มโนธาตุที่เป็นกุศลและอกุศลวิบาก	๒
อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ	๓
สเหตุกกามาวจรวิบากจิต	๘
รูปาวจรจิต	๕
อรูปาวจรจิต	๔.

โลกียวิญญาณแม่ทั้งหมดมี ๓๒ ที่สงเคราะห์ (รวบรวมไว้) ด้วย
วิญญาณ ๖ อย่างเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ ส่วนโลกุตรวิญญาณทั้งหลายไม่
ควรในวิภูฏกตา เพราะฉะนั้น จึงไม่ถือเอา.

ในนิเทศสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อนี้จะ
พึงรู้ได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการตามที่กล่าวมานี้ย่อมมีเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย.

ตอบว่า รู้ได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่สร้างไว้ วิบากก็ไม่มี.

จริงอยู่ วิญญาณนี้เป็นวิบาก และวิบากย่อมไม่เกิด เพราะไม่มีกรรม
ที่สร้างไว้ หากว่า จะพึงเกิดไซ้ วิบากทั้งหมดก็พึงเกิดแก่เหล่าสัตว์ทุกจำพวก

แต่ก็หาเกิดไม่ เพราะฉะนั้น ข้อนี้ก็พึงทราบได้ว่า "วิญญาณนี้ ย่อมมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย ดังนี้.

หากมีคำถามว่า วิญญาณไหน มีเพราะสังขารไหนเป็นปัจจัย

ตอบว่า กุศลวิบากจิต ๑๖ ดวง คือ จักขุวิญญาณเป็นต้น

ที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ดวง มโนธาตุ ที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ดวง มโน-

วิญญาณธาตุ (กุศลวิบาก) ๒ ดวง กามาวจรมหาวิบาก ๘ ดวง มีเพราะ

ปญญาภิสังขารที่เป็นกามาพจรเป็นปัจจัยก่อน.

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า จักขุวิญญาณอันเป็นวิบากจิตเกิดขึ้น

เพราะกามาพจรกุศลกรรมที่ทำไว้แล้ว ที่สังสมไว้แล้ว*. โสตวิญญาณ

ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ก็เกิดขึ้นเหมือนกัน (รวม ๕ ดวง).

มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก (สัมปฏิจฉันนจิต ๑ ดวง) ก็เกิดขึ้น. มโนวิญญาณ-

ธาตุ ๒ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยโสมนัส และสัมปยุตด้วยอุเบกขา ก็เกิดขึ้น

กามาวจรมหาวิบาก ๘ คือ มโนวิญญาณธาตุ ที่สหระคตด้วยโสมนัส

สัมปยุตด้วยญาณ โดยเป็นอสังขาร (ไม่มีการชักชวน) ๑ ดวง ที่สหระคต

ด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ โดยเป็นสสังขาร ๑ ดวง ที่สหระคตด้วยโสมนัส

ที่เป็นญาณวิปยุตโดยอสังขาร ๑ ดวง ที่สหระคตด้วยโสมนัส ที่เป็นญาณ-

วิปยุต โดยสสังขาร ๑ ดวง ที่สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ โดย

อสังขาร ๑ ดวง ที่สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณโดยสสังขาร ๑ ดวง

* อภิ. ตี เล่ม ๓๔. ๓๓๘/๑๒๘

ที่สหคตด้วยอุเบกขา ที่เป็นญาณวิปยุต โดยอสังขาร ๑ ดวง ที่สหคตด้วย
อุเบกขา ที่เป็นญาณวิปยุต ที่เป็นสังขาร ๑ ดวงเกิดขึ้น*.

อนึ่ง รูปาวจรวิบาก ๕ ดวง เกิดเพราะปุณฺณยาสังขารที่เป็นรูปาวจร
เป็นปัจจัย เหมือนอย่างที่เราได้เห็นว่า เมื่อโยคาวจรบุคคลนั้นแหละ สัจ
จากามทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปุณฺณยฌานอันเป็น
วิบาก เพราะรูปาวจรกุศลอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว อยู่^๒
ดังนี้.

วิญญานมี ๒๑ ดวง มีเพราะปุณฺณยาสังขารเป็นปัจจัยด้วยประการ
ดังนี้.

อนึ่ง วิญญาน ๗ ดวง คือ จักขุวิญญานเป็นต้นที่เป็นอกุศล-
วิบาก ๕ ดวง มโนธาตุ (สัมปฏิจฉันนจิต) ๑ ดวง มโนวิญญานธาตุ
๑ ดวง มีเพราะอปุณฺณยาสังขารเป็นปัจจัย.

เหมือนอย่างที่เราได้เห็นว่า จักขุวิญญานอันเป็นวิบากเกิดขึ้น
เพราะอกุศลกรรม ที่ทำไว้แล้ว ที่สั่งสมไว้แล้ว. โสตวิญญาน
มานวิญญาน จิวหาวิญญาน กายวิญญานที่เป็นวิบาก ก็เกิดขึ้นเหมือนกัน
(รวม ๕ ดวง) มโนธาตุวิบาก ๑ ดวง มโนวิญญานธาตุ (สันตிரณจิต) ๑^๓
ดังนี้.

วิญญาน ๔ ดวงอย่างนี้ คือ อรูปวิบาก ๔ ดวง มีเพราะอานัญชาภิ-
สังขารเป็นปัจจัย เหมือนอย่างที่เราได้เห็นว่า โยคาวจรบุคคลก้าวล่วงรูปสัณฺญา
โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฌานภูมิอันเป็นวิบาก สหคตด้วยอากาศา-

๑. อภิ. ตี . เล่ม ๓๔. ๔๑๕/๑๔๓ ๒. อภิ. ตี . เล่ม ๓๔. ๔๑๗/๑๔๔

๓. อภิ. ตี . เล่ม ๓๔. ๔๑๒/๑๓๓

นัญจายตนสังขยา ฯลฯ วิญญาณัญจายตนสังขยา ฯลฯ อากิญจัญญายตนสังขยา ฯลฯ อันสหระคตด้วยเนวสังขยานาสังขยาตนสังขยา เพราะละสุขเสียได้ เพราะอรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั้นแหละอันได้ทำไว้แล้ว สัมสมไว้แล้ว* ดังนี้.

ว่าด้วยปวัตติวิญญาณ ๒ อย่าง

วิญญาณโดย ย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย บันทิตทราบวิญญาณนั้น ตามที่พรรณนามาจะนี้แล้ว บัดนี้พึงทราบปวัตติ (ความเป็นไป) ของวิญญาณนั้น ต่อไป.

จริงอยู่ วิญญาณทั้งหมดนี้แหละย่อมเป็นไป ๒ อย่าง ด้วยอำนาจปวัตติวิญญาณ และปฏิสนธิวิญญาณ ในวิญญาณทั้ง ๒ นั้น ทวิปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๑๐ ดวง) มโนธาตุ ๒ ดวง อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหระคตด้วยโสภณัส ๑ ดวง รวมเป็น ๑๓ ดวงเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลในปัญจโวการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๕ ดวง ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลบ้าง ในปฏิสนธิกาลบ้าง ตามควรในภพทั้ง ๓. อย่างไร.

วิญญาณในปัญจโวการภพในปวัตติกาล ๑๓ ดวง

วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบากก่อน สำหรับผู้เกิดด้วยกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก ผู้มีอินทรีย์ที่เข้าถึงความแก้รอบตามลำดับปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่น่าปรารถนาหรือไม่น่าปรารถนา ที่มาสู่คลองแห่งจักขุทวารเป็นต้น อาศัยประสาทมีจักขุเป็นต้น จึงให้สำเร็จทัสสนกิจ (การเห็น) อ*ภิ. ตี เล่ม ๓๔. ๔๑๕/๑๔๕

สวนกิจ (การไต่อิน) ขายนกิจ (การไต่กลิ่น) สายนกิจ (การลิ้มรส) ผุสนกิจ (การสัมผัส) เป็นไป. วิญญาณ ๕ ที่เป็นอกุศลวิบาก ก็เหมือนกัน. ก็วิญญาณที่เป็นอกุศลวิบากเหล่านั้น มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นอนิภูตรมณ และเป็นอนิภูตรมณัตตารมณเพียงอย่างเดียว. เนื้อความนี้เท่านั้นที่แปลกกัน และวิญญาณ ๑๐ แม้เหล่านี้มีทวารที่แน่นอน อารมณ์ที่แน่นอน วัตถุฐานะที่แน่นอน และมีกิจที่แน่นอนเหมือนกัน.

ต่อจากนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเป็นกุศลวิบาก ปรารถนารมณแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นแหละ อาศัย ททยวัตถุยังสัมปฏิจฉนกิจ (หน้าที่รับอารมณ์) ให้สำเร็จเป็นไป. มโนธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบากในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นอกุศลวิบาก ก็เหมือนกัน. ก็แต่ว่า มโนธาตุทั้ง ๒ นี้ (คือที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก) มีทวาร และอารมณ์ไม่แน่นอน มีวัตถุฐานะแน่นอน และมีกิจ (หน้าที่)แน่นอน.

ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่เป็นเหตุกะที่สหคคด้วยโสมนัส ปรารถนารมณของจักขุวิญญาณเป็นต้น เหล่านั้นแหละ ในลำดับแห่งมโนธาตุที่เป็น กุศลวิบาก อาศัยททยวัตถุ ยังสันตริณกิจให้สำเร็จ ตัดขาดวิถีด้วยภวังค์ใน อารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ ในที่สุดแห่งขณะซึ่งสัมปยุตด้วยโลหะของสัตว์ใน กามาพจร โดยมาก ย่อมเป็นไปครั้งหนึ่งบ้าง สองครั้งบ้าง ด้วยอำนาจ ตทารัมมณะในอารัมณอันขณะถือแล้ว. แต่ในการนับความเป็นไปของจิต ใน ตทารัมมณะในทวารทั้งหมดมีวาระแห่งจิต ๒ เท่านั้น มาแล้ว. ก็จิตนี้ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ ตทารัมมณะและปฏิฐิภวังค์ (ภวังค์ดวงหลัง) มีทวารและอารมณ์ ไม่แน่นอน มีวัตถุแน่นอน มีฐานะและกิจไม่แน่นอน จิต ๑๓ ดวง ฟังทราบ ว่า ย่อมเป็นไปในปัญญาโวการภพ ในอดีตกาล ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยจิตในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาลใน ๓ ภพ ๑๕ ดวง

บรรดาจิต ๑๕ ดวง ที่เหลือ จิตอะไร ๆ ย่อมไม่เป็นไปในปฏิสนธิตามสมควรของคน ๆ หนึ่งได้ แต่ในปวัตติกาล มโนวิญญาณธาตุที่เป็นเหตุกะ ๒ ดวง คือ เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก ในเบื้องต้น ให้สำเร็จกิจ ๔ อย่าง คือ **สันติธรรมกิจ** ในลำดับแห่งมโนธาตุที่เป็นกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบากในทวารห้า ๑ ดวง เป็น**ตทารัมมณกิจ** ในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นนั้นแหละ ๑ ดวง เป็น**ภวังคกิจ** ในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิอันตนให้แล้ว ไม่มีจิตอุปบาทอันเข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ ดวง และจุดิจในที่สุด ๑ ดวง มี (ทหะ) วัตถุแน่นอน มีทวาร อารมณ์ ฐานะและกิจไม่แน่นอนเป็นไป

สเหตุจิตที่เป็นกามาพจร ๘ ดวง ย่อมยังกิจ ๓ อย่าง ให้สำเร็จ คือ เป็น**ตทารัมมณกิจ** ในทวารกาล ๖ โดยนัยที่กล่าวไว้ในปวัตติกาล ๑ ดวง เป็น**ภวังคกิจ** ในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจที่ตนให้แล้ว ไม่มีจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดเสียซึ่งภวังค์ ๑ ดวง จุดิจในกาลเป็นที่สุด ๑ ดวง มีวัตถุแน่นอน มีทวาร อารมณ์ ฐานะและกิจไม่แน่นอนเป็นไป.

รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง และอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง ย่อมยังกิจ ๒ อย่างให้เป็นไป คือ เป็น**ภวังคกิจ** ในเมื่อพ้นไปจากปฏิสนธิกิจอันตนให้แล้ว ไม่มีจิตอุปบาทที่เข้าไปตัดเสีย ซึ่งภวังค์ ๑ ดวง และจุดิจในกาลเป็นที่สุด ๑ ดวง. บรรดาวิปากจิต ๙ ดวงเหล่านั้น รูปาวจรวิปากจิต มีวัตถุและอารมณ์แน่นอน มีฐานะและกิจไม่แน่นอน วิปากจิตนอกนี้ไม่มีวัตถุ (อรูป) มีอารมณ์แน่นอน มีฐานะและกิจไม่แน่นอนเป็นไป.

วิญญาณ (เป็นวิปาก) แม้ ๑๒ ย่อมเป็นไปเพราะสังขารเป็นปัจจัย ในปวัตติกาล ด้วยประการฉะนี้ก่อน ในปวัตติกาลนั้น สังขารเหล่านั้น ๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๑๒ นั้น ด้วยกรรมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัย.

ว่าด้วยเหตุที่ตถารัมมณะไม่เป็นไปในรูปและอรูปภูมิ

ในวิภาควิญญาณ ๓๒ ดวงเหล่านั้น ตรัสตถารัมมณจิต ๑๑ ดวงนั้น เหล่าใดไว้ วิภาจจิตแม้หนึ่งดวง เป็นตถารัมมณะในรูปภพและอรูปภพเป็นไป หามีไม่ เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีพีช จริงอยู่ ในรูปภูมิและอรูปภูมินั้น พีช คือ ปฏิสนธิ กล่าวคือ กามาวจรวิภาจ ที่จะให้เกิดตถารัมมณกิจใน อารมณัมีรูปเป็นต้น ย่อมไม่มี หากมีผู้แย้งว่า ถ้าเช่นนั้น จักขุวิญญาณ เป็นต้น ก็ไม่มีปรากฏในรูปภพณะชิตี ขอตอบว่า มิใช่เช่นนั้น เพราะอำนาจแห่งความเป็นไปของอินทรีย์ และเพราะจิตตนิยมในความต่างกันแห่งทวารวิถี.

กิตตถารัมมณะนี้ ย่อมไม่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพโดยแน่นอน ฉันทใด ก็ย่อมไม่ติดตามธรรมที่ไม่ใช่กามาพจรแม้ทั้งหมด ฉันทนั้น เพราะเหตุไร? เพราะความที่ธรรมมิใช่กามาพจร ทำให้ตถารัมมณะเกิดไม่ได้ และเพราะไม่เหมือนกับธรรมที่เป็นตัวให้กำเนิด. จริงอยู่ ตถารัมมณะนั้น เปรียบเหมือนทารกผู้เยาว์ออกจากบ้านต้องการจะไปภายนอกก็จะเกาะนิ้วมือบิดา ผู้ให้กำเนิดของตน หรือญาติผู้มุ่งประโยชน์เช่นกับบิดาไป หากติดตามคนอื่น มีราชบุรุษเป็นต้นไปไม่ ฉันทใด ตถารัมมณะแม้นี้ก็ฉันทนั้น ย่อมติดตาม กามาวจรชวณะเท่านั้น ซึ่งเป็นบิดาผู้กำเนิดของตน หรือผู้เป็นญาติผู้เช่นเดียวกับบิดาของตน เพราะเป็นธรรมทั้งหลายที่ออกไปภายนอกจากอารมณัภวังค์ เหมือนกัน ย่อมไม่ติดตามจิตอื่น คือ มหัคคตะหรือโลกุตระ.

อนึ่ง ตถารัมมณะนี้ ย่อมไม่ติดตามมหัคคตะและโลกุตรธรรม ฉันทใด แม้กามาวจรธรรมเหล่านี้ ก็ฉันทนั้น เมื่อใด จิตเป็นธรรมมีมหัคคตะเป็นอารมณั เป็นไป เมื่อนั้น ตถารัมมณะนี้ก็ย่อมไม่ติดตามธรรมที่มีมหัคคตะเป็นอารมณั

เป็นไป เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นถิ่นไม่เคยไป. และเพราะความที่ตน เป็นปริตตะ (กาม) อารมณ์โดยส่วนเดียว. จริงอยู่ที่ทวารัมนะนั้นเปรียบ เหมือนทารกยังเยาว์ เมื่อจะติดตามบิดาหรือญาติผู้เช่นกับบิดาไป ย่อมติดตาม ไปในถิ่นที่เคยไปมีประตูเรือนระหว่างถนน ทางสี่แพร่งเป็นต้นเท่านั้น ย่อม ไม่ติดตามผู้ไปสู่ป่า หรือสนามรบ จันใด แม้ตทวารัมนะนั้นก็จันนั้น เมื่อ ติดตามกามาวจรธรรมทั้งหลายไป ก็ย่อมติดตามธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นไปในถิ่น ที่คุ้นเคยมีธรรมที่มีไซ่มหักคตะเป็นต้นเท่านั้น หาใช่ติดตาม คือ ปรารภ- หักคตะและโลกุตรธรรมเหล่านั้นไปไม่ เพราะอารมณ์ที่เป็นปริยา (กาม) โดยส่วนเดียว ที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า กามาวจรวิบากทั้งหมด กิริยามโนธาตุ กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ธรรมที่สหคตด้วยโสมนัส เหล่านี้เป็นปริตตา- รมณ์ ดังนี้ ฉะนั้น ตทวารัมนะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมไม่ติดตามแม้ กามาวจรธรรมที่มีมหักคตะและโลกุตรธรรมเป็นอารมณ์ไป ฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง จะมีประโยชน์อะไรด้วยยุดิกถา (กถาประกอบ) นี้ เพราะท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาโดยส่วนเดียวเท่านั้นว่า ตทา- รัมนจิต ๑๑ ดวง ย่อมไม่รับตทวารัมนในเมื่อขณะปรารภนามและโคตรเล่น ไป. ตทวารัมนย่อมไม่ได้เมื่อขณะปรารภบัญญัติเล่นไป. ตทวารัมนย่อมไม่ ได้ในวิปัสสนาที่มีอารมณ์ไตรลักษณ์. ตทวารัมนย่อมไม่ได้ในพลวิปัสสนาที่เป็น วุฏฐานคามินี. ตทวารัมนย่อมไม่ได้ในเมื่อขณะที่ปรารภธรรมที่เป็นรูปและอรูปล เล่นไป. ตทวารัมนย่อมไม่ได้ในธรรมที่เป็นมิจฉัตตนิยตะ. ตทวารัมนย่อมไม่ได้ใน ธรรมที่เป็นสัมมัตตนิยตะ. ตทวารัมนย่อมไม่ได้ในเมื่อขณะปรารภโลกุตรธรรม เล่นไป. ตทวารัมนย่อมไม่ได้ในเมื่อขณะปรารภอภิปัญญาญาณทั้งหลายเล่นไป.

ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในเมื่อชวณะปรารภปฏิสัมภิตาญาณแล่นไป. ตทารมณฺ์ย่อมไม่ได้ในกามาพจรที่มีอารมณ์ทุรพล ย่อมได้ในอารมณ์ที่มีกำลังมาสู่คลองใน ทวาร ๖ เท่านั้น และตทารมณฺ์นั้น เมื่อได้ย่อมได้ในกามาพจรอย่างเดียว ขึ้นชื่อว่า ตทารมณฺ์ในรูปภพและอรูปภพนั้นแหละ ย่อมไม่มี ดังนี้.

อนึ่ง คำใด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "บรรดาจิต ๑๕ ดวงที่เหลือ จิตอะไร ๆ ไม่เป็นไปด้วยปฏิสนธิสมการแก่ตน" ดังนี้ คำนั้นใคร ๆ ก็เข้าใจได้ โดยยาก เพราะย่อเกินไป เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงนัยโดยพิสดารแห่งคำนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวเป็นคำถามว่า ปฏิสนธิมีเท่าไร ? ปฏิสนธิจิต มีเท่าไร ? ปฏิสนธิ มีในภูมิไหนด้วยจิตอะไร ? อารมณ์ของปฏิสนธิ มีอย่างไร ดังนี้.

ว่าด้วยปฏิสนธิ ๒๐ ประเภท

ในปัญหากรรมนั้น วิธินาว่า ปฏิสนธิมี ๒๐ ประเภท รวมทั้ง อสังขยปฏิสนธิ. ปฏิสนธิจิตมี ๑๕ ดวง มีประการดังกล่าวแล้วนั้นแล. บรรดา ปฏิสนธิจิตเหล่านั้น ปฏิสนธิในอุบายภูมิ ย่อมมีด้วยขอเหตุกมโนวิญญาณาธาตุ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๑ ดวง ปฏิสนธิของสัตว์ผู้บอดแต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด ผู้ทั้งหนวกทั้งใบ้แต่กำเนิด และเป็นกะเทยเป็นต้น ในมนุษยโลก (มนุษย์) ย่อมมีด้วยขอเหตุกมโนวิญญาณาธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ๑ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลาย ในหมู่เทพชั้นกามาพจรและในพวกมนุษย์ ย่อมมีด้วย สเหตุกมหาวิบาก ๘ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญโนโลกรูปพรหม ย่อมมีด้วยรูปา- จรวิบาก ๕ ดวง ปฏิสนธิของผู้มีบุญในอรุโลก ย่อมมีด้วยอรุปาจรวิบาก ๔ ดวง. ก็ปฏิสนธิย่อมมีในภูมิใด ด้วยจิตใดปฏิสนธิขึ้นนั้นแหละ ชื่อว่า ปฏิสนธิ สมการแก่จิตดวงนั้น.

ว่าด้วยอารมณ์ของปฏิสนธิ

ว่าโดยสังเขป อารมณ์ของปฏิสนธิจิต มี ๓ คือ

กรรม

กรรมนิमित

คตินิमित.

บรรดาอารมณ์ทั้ง ๓ เหล่านี้ เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำแล้ว ชื่อว่า **กรรม** กรรมย่อมประกอบวัตถุใด ทำให้เป็นอารมณ์ วัตถุนั้นชื่อว่า **กรรมนิमित** ในกรรมและกรรมนิमितนั้น เมื่อกรรมที่สัตว์ทำไว้ในอดีต แม้ในที่สุดแห่งแสนโกฏิกัป กรรมนั้นย่อมมาปรากฏเป็นกรรมหรือกรรมนิमित ในขณะนั้น. ในข้อนี้ มีเรื่องเทียบเคียงของกรรมนิमित ดังต่อไปนี้

เรื่องนายโคปกสิวลี

ได้ยินว่า บุรุษชื่อ นายโคปกสิวลี ยังบุคคลให้สร้างพระเจดีย์ในวิหาร ชื่อว่า **तालपिण्डिका** เมื่อเขานอนในเตียงจะมรณะ พระเจดีย์ปรากฏแล้ว เขาก็เอาเจดีย์นั้นนั้นแหละเป็นนิमित ทำกาลแล้วไปบังเกิดในเทวโลก.

เรื่องการตายของผู้ลุ่มหลง

ยังมีความตายอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สัมมุพพกาลกิริยา** (การทำ กาละของผู้ลุ่มหลง) จริงอยู่ เมื่อบุคคลมุ่งเดินไปข้างหน้า บุคคลเอาดาบอันคม กล้าตัดศีรษะข้างหลังก็ดี เมื่อบุคคลนอนหลับถูกบุคคลเอาดาบคมกล้า ตัดศีรษะ ก็ดี ถูกบุคคลกดให้จมน้ำตายก็ดี ในกาลแม้เห็นปานนี้ กรรมหรือว่ากรรม-นิमितอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ย่อมปรากฏ.

วินิจฉัยเรื่องตายทันที

ยังมีการตายอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ลหุภุมระ (ตายเร็ว) จริงอยู่ บุคคลเอาค้อนทุบขี้แมลงวันที่หลบซ่อนอยู่บนด้ามส้าว ในเวลาแม่เห็นปานนี้ กรรมหรือกรรมนิमित ก็ย่อมปรากฏ อนึ่ง เมื่อแมลงวันถูกค้อนบดขยี้อยู่ อย่างนี้ ภวังค์ยังไม่เปลี่ยน (หมุน) มาเป็นอวิชชนะทางกายทวารก่อน ย่อมเปลี่ยน (หมุน) มาสู่เฉพาะมโนทวารวิชชนะ ทันทีนั้น ชวนะก็เล่นไปแล้วยังลงสู่ภวังค์. ในวาระที่ ๒ ภวังค์จึงเปลี่ยน (หมุน) มาสู่ อวิชชนะทางกายทวาร ต่อแต่นั้นวิธิจิตทั้งหลาย คือ กายวิญญูณ สัมปฏิจ จันนะ สันตிரณะ โภจฐัพพะนะ จึงเป็นไป ชวนะก็เล่นไปแล้วยังลงสู่ภวังค์. ในวาระที่ ๓ ภวังค์เปลี่ยน (หมุน) มายังมโนทวารวิชชนะ ลำดับนั้น ชวนะก็เล่นไปแล้วยังลงสู่ภวังค์ แมลงวันย่อมทำกาละ (ตาย) ในฐานะนี้* เนื้อความนี้ท่านนำมาเพื่ออะไร เพื่อแสดงว่า ขึ้นชื่อว่า อารมณ์ของอรุปรธรรมทั้งหลายเป็นไปเร็วอย่างนี้.

ภาพ (วรรณะ) อย่างหนึ่ง ปรากฏในภูมิ (โอกาส) ของสัตว์ที่จะบังเกิดขึ้น ชื่อว่า คตินิมิต ในคตินิมิตนั้น เมื่อนรกจะปรากฏก็จะปรากฏ เป็นภาพเช่นกับโลกกุมภี (หม้อทองแดง) เมื่อมนุษย์โลกจะปรากฏ ก็จะปรากฏ

* คำว่าในฐานะนี้ หมายถึงมรณาสันนวิธิ (วิถีใกล้ความตาย) ประเภทใดประเภทหนึ่งใน ๔๓ อย่าง เหล่านี้คือ

ประเภทที่ ๑ จิตเสพชวณะ ๕ ครั้ง มีตทาร์มมณะ ๒ ครั้ง แล้วจุติ

ประเภทที่ ๒ จิตเสพชวณะ ๕ ครั้ง แล้วจุติ

ประเภทที่ ๓ จิตเสพชวณะ ๕ ครั้ง มีตทาร์มมณะ ๒ ครั้ง แล้วมีภวังค์...แล้วจุติ

ประเภทที่ ๔ จิตเสพชวณะ ๕ ครั้ง มีภวังค์...แล้วจุติ

ในฐานะนี้ แมลงวันตายในประเภทที่ ๔

เป็นภาพท้องมารดา ผ้ำกัมพล และยาน. เมื่อเทวโลกจะปรากฏ ก็จะปรากฏ เป็นภาพต้นกัลปพฤกษ์ วิมาน และที่นอนเป็นต้น ปฏิสนธิมีอารมณ์ ๓ อย่าง โดยสังเขป คือ กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ปฏิสนธิมีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ

อารมณ์อดีต

อารมณ์ปัจจุบัน

อารมณ์ที่เป็นนวัตตัพพะ.*

อสังขยปฏิสนธิไม่มีอารมณ์ บรรดาปฏิสนธิเหล่านั้น วิญญาณัญญาชยคน ปฏิสนธิ และเนวสัญญานาสัญญาชยคนปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียว กามาวจรวิบาก ๑๐ มีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง เป็นปัจจุบันบ้าง ปฏิสนธิที่เหลือมี อารมณ์เป็นนวัตตัพพะ (อารมณ์ที่ฟังกล่าวไม่ได้). ก็ปฏิสนธิที่กำลังเป็นไปใน อารมณ์ ๓ อย่าง ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุดที่มีอดีตเป็นอารมณ์ หรือ มีนวัตตัพพารมณ์ แต่ชื่อว่า จุดจิตที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบันมิได้มี เพราะฉะนั้น ฟังทราบอาการที่เป็นไปแห่งปฏิสนธิมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในอารมณ์ ๓ อย่าง ในลำดับแห่งจุดที่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๒ อย่าง ด้วย อำนาจสุคติและทุกคติ. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตต่อจากจุดมีอารมณ์อดีต

คือ ในเบื้องต้น บาปกรรมตามที่ตนสั่งสมไว้ หรือกรรมนิमित ย่อม มาสู่คลองมโนทวารแก่บุคคลผู้นอนในเตียงมรณะ เพราะพระบาลีว่า "ก็บาป

* อารมณ์นี้เห็นตรงกับอารมณ์บัญญัติ คือ บัญญัติกรรมนิमित และบัญญัติมหัคคตกรรมนิमित ของผู้ที่จะไปเกิดในพรหมโลก

กรรมเหล่านั้น ย่อมเข้าไปปรากฏแก่บุคคลผู้มีบาปกรรมซึ่งดำรงอยู่ในกามาพจร
สุดติในสมัยนั้น" ดังนี้ จุติจิตก็ทำวิงควิสัย (คืออารมณ์แห่งวิงควิสัย) ให้เป็น
อารมณ์ เกิดขึ้นในที่สุดแห่งตทาร์มมณะ หรือในขณะถ้วน ๆ เกิดขึ้น
ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้น เมื่อจุติจิตนั้นดับแล้ว ก็เกิดปฏิสนธิจิต
อันนับเนื่องด้วยทุกติภูมิ อันกำลังแห่งกิเลสที่ยังมิได้ตัดให้เสื่อมไปในบาปกรรม
ต่าง ๆ ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาสู่คลองนั้นนั่นแหละ
นี่เป็นปฏิสนธิอารมณ์อดีตต่อจากจุติจิตมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิอารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรรคสมัยของบุคคลอื่นอีก นิมิตในทุกติภูมิมีภาพเปลวเพลิงเป็น
ต้นในนรกเป็นต้น มาสู่คลองมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งกรรมตามที่กล่าวแล้ว
เมื่อวิงควิสัยของบุคคลนั้นเกิดดับสิ้นสองครั้งแล้วเกิดวิถิจิตทั้ง ๑ คือ อาวัชชนะ
ซึ่งปรารภอารมณ์นั้น ๑ ชวนะ ๕ ดวง เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้ชิดต่อมรรณะ ๑
และตทาร์มมณะ ๒ ดวง ๑. ต่อจากนั้น จุติจิต ๑ ดวง กระทำวิงควิสัย
ให้เป็นอารมณ์ ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ขณะจิตย่อมล่วงไป ๑๑ ดวง
ในลำดับนั้น ปฏิสนธิจิต จึงเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีอายุแห่งขณะจิตที่ยังเหลืออยู่
๕ ขณะนั้นนั่นแหละ. นี่ ปฏิสนธิอารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต.

ในมรรคสมัยของบุคคลอื่นอีก หีนารมณ (อารมณ์เลว) มีรากะเป็นต้น
เป็นเหตุ ย่อมพาสู่คลองทวารในทวาร ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่สุดแห่งไวภุจัพ
พะณะที่เกิดขึ้นตามลำดับ ชวนะ ๕ ดวง และตทาร์มมณะ ๒ ดวง ของบุคคลนั้น
ย่อมเกิด เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้ชิดต่อความตาย ต่อจากนั้น จุติจิตหน่วงก็ทำ

ภวังควิสัยให้เป็นอารมณ์ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ขณะแห่งจิตย่อมเป็นอัน
ล่วงไป ๑๕ ขณะ คือ ภวังค์ ๒ ดวง อาวัชชนะ ๑ ดวง ทัสสนะ ๑ ดวง
สัมปฏิจันนนะ ๑ ดวง สันติริณะ ๑ ดวง โภกฐัพพะ ๑ ดวง ชวนะ ๑ ดวง
ตทารัมมณะ ๒ ดวง และจุติจิต ๑ ดวง ในลำดับนั้น ปฏิสนธิจิต จึงเกิดขึ้นใน
อารมณ์ที่มีอายุขณะจิต ๑ ขณะที่ยังเหลืออยู่นั้นนั่นแหละ ปฏิสนธิแม้นี้ก็มียารมณ
ปัจจุบันต่อจากจุติมียารมณอดีต.

ปฏิสนธิมียารมณอดีตและปัจจุบันในลำดับจุติมียารมณอดีต

พึงทราบอาการความเป็นไปแห่งปฏิสนธิในทุคติภูมิที่มีอารมณอดีตและ
ปัจจุบัน ในลำดับแห่งจุติในสุคติภูมิซึ่งมียารมณอดีตนี้ก่อน. ส่วนกรรมอัน
ปราศจากโทษนั้น หรือกรรมนิमित ย่อมมาสู่คลองมโนทวารของบุคคลผู้ดำรง
อยู่ในทุคติภูมิมีกรรมอันปราศจากโทษที่สั่งสมไว้แล้ว โดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั่นแหละ เพราะฉะนั้น พึงเว้นกรรมที่เป็นฝ่ายขาว (บริสุทธิ์) ไว้ในกรรม
ที่เป็นฝ่ายดำแล้ว พึงทราบคำทั้งหมดโดยนัยก่อนนั่นแหละ. นี้เป็นอาการแห่ง
ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิในสุคติภูมิ ซึ่งมีอารมณอดีตและปัจจุบัน ต่อจากจุติ
ในทุคติภูมิอันมียารมณเป็นอดีต.

ปฏิสนธิมียารมณอดีตหรือวัตถุทัฬหะในลำดับจุติมียารมณอดีต

อนึ่ง กรรมอันปราศจากโทษ หรือกรรมนิमित ย่อมมาสู่คลอง
มโนทวารของบุคคลผู้ดำรงอยู่ในสุคติภูมิ ผู้มีกรรมปราศจากโทษซึ่งสั่งสม
ไว้แล้ว ผู้นอนบนเตียงมรณะ โดยมีพระบาลีมีอาทิว่า ตานิ จสฺส ตสฺมิ
สมเย โอลมฺพนฺติ ก็กรรมอันงามคือกายสุจริต วจีสฺสุจริต มโนสุจริต

เหล่านั้น ย่อมเข้าไปปรากฏแก่บุคคลนั้นผู้นอนบนเตียงในสมัยนั้น เป็นต้น* ก็แลกรรมอันปราศจากโทษ หรือกรรมนิमितนั้น ย่อมมาสู่คลองมโนทวารของ บุคคลผู้มีกรรมปราศจากโทษอันเป็นกามาพจรที่สั่งสมไว้แล้วนั้นแหละ ส่วน กรรมนิमितอย่างเดียว ย่อมมาสู่คลองมโนทวารของบุคคลผู้มีมหัคคตกรรมที่ สั่งสมไว้แล้ว จุติจิตทำภวังควิสัยให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในลำดับแห่งตารัมมณะ หรือในชวณวิถีสั้น ๆ ซึ่งเกิดขึ้นปรารภกรรมนิमितนั้น เมื่อจุติจิต นั้นดับ ปฏิสนธิจิตอันนับเนื่องด้วยสุคติภูมิ ซึ่งถูกกำลังกิเลสที่ยังมิได้ตัดให้ น้อมไป เกิดขึ้นปรารภกรรม หรือกรรมนิमितอันมาสู่คลองนั้นนั้นแหละ. นี้ เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตหรืออารมณ์วัตตัพพะต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ์ปัจจุบันต่อจากจุติมีอารมณ์อดีต

ในมรรคสมัยของบุคคลอื่นอีก สุกคินิมิตกล่าวคือภาพห้องมารดาใน มนุษยโลก หรือภาพอุทยานและคันกัลปพฤกษ์ในเทวโลก ย่อมมาสู่คลองมโน- ทวารด้วยอำนาจกรรมที่ปราศจากโทษอันเป็นกามาพจร ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้น แก่บุคคลนั้นในลำดับแห่งจิติจิต โดยลำดับที่แสดงไว้ในทุกคินิมิตนั้นแหละ. นี้เป็นปฏิสนธิมีปัจจุบันอารมณ์ในลำดับแห่งจิตมีอดีตอารมณ์.

ในมรรคสมัยของบุคคลอื่นอีก พวกญาติพากันแสดงอารมณ์ กล่าววา ลูกก่อนพ่อ นี้เป็นการบูชาพระพุทธเจ้า พ่อจงทำเพื่อประโยชน์แก่ตัวพ่อ พ่อจง ยังจิตให้เลื่อมใสแล้วแสดงรูปารมณฺ์ ด้วยสามารถแห่งพวงดอกไม้ ธงชัย และ

* ม. อุ. เล่ม ๑๔. ๔๘๓/๓๒๓

ชงแผ่นผ้าเป็นต้น หรือแสดงสัททวารมณด้วยสามารถแห่งการฟังธรรม และ
ศุริยบูชาเป็นต้น หรือแสดงคันธารมณด้วยสามารถกลืนรูป กลืนเครื่องอบที่
หอมเป็นต้น หรือกล่าวว่า คู่ก่อนพ่อ พ่อจงลิมไทยธรรมนี้ ที่เขาถวายเพื่อ
ประโยชน์แก่พ่อแล้วแสดงรสารมณ ด้วยสามารถแห่งน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น
หรือกล่าวว่า คู่ก่อนพ่อ พ่อจงสัมผัสไทยธรรมนี้ ที่เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่พ่อ
แล้วแสดงโฆฏฐัพพารมณด้วยอำนาจแห่งผ้าเงินและผ้าโสมาระเป็นต้นน้อมเข้า
ในทวาร ๕. ชวนะ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้
ต่อความตาย ในที่สุดแห่งโฆฏฐัพพะซึ่งเกิดขึ้นตามลำดับในอารมณมีรูปเป็น
ต้นที่มาสู่คลองนั้น และย่อมเกิดตทารัมมณะ ๒ ดวง ลำดับนั้น จุติจิตหนึ่ง
ดวงการทำภวังควิสัยให้เป็นอารมณ ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตก็เกิด
ขึ้นในอารมณที่ตั้งอยู่ในขณะแห่งจิตหนึ่งดวงนั้นแหละ. ปฏิสนธิเมันนี้ ก็มี
อารมณปัจจุบันต่อจากจิตมีอารมณอดีต.

ปฏิสนธิมีอารมณ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ต่อจากจุติมีอารมณวัตตัพพะ

อนึ่ง ในมรณสมัยของบุคคลอื่นอีก ผู้ดำรงอยู่ในสุคติภูมิผู้ใดเฉพาะ
มหัคคตด้วยอำนาจแห่งฌานมีปฐวิกสิณเป็นต้น บรรดากุศลกรรม กรรมนิमित
คตินิมิตที่เป็นกามาพรอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือนิมิตมีปฐวิกสิณเป็นต้น หรือ
มหัคคตจิต ย่อมมาสู่คลองมโนทวาร หรืออารมณอันประณีต อันมีการเกิดขึ้น
แห่งกุศลเป็นเหตุ ย่อมมาสู่คลองในจักขุ หรือโสตทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง ชวนะ
๕ ดวง ย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น เพราะมีกำลังอ่อนโดยใกล้ต่อมรณะ ในที่สุดแห่ง
โฆฏฐัพพะซึ่งเกิดขึ้นโดยลำดับ แต่ว่า ตทารัมมณะย่อมไม่มีแก่เหล่าสัตว์ผู้มี

มหัคคตจิตเป็นคติ ฉะนั้น จึงเกิดจิตติจิตหนึ่งดวงกระทำภวังควิสัยให้เป็น
อารมณ์ในลำดับแห่งขณะนั้นแล ในที่สุดแห่งจิตติจิตนั้น ย่อมเกิดปฏิสนธิจิต
มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ทั้งหลายตามที่ปรากฏ อันนับเนื่องในสุคติ
อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งสุคติของกามาพจร หรือมหัคคตะ. ปฏิสนธินี้มีอารมณ์
อดีต ปัจจุบัน นวตัพพะอย่างใดอย่างหนึ่ง ต่อจากจิตที่มีอารมณ์เป็นนวัต-
ตัพพะ.

พึงทราบปฏิสนธิ ในลำดับแม้จิตในอรุปภูมิ โดยทำนองนี้. นี้เป็น
อาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิมีอารมณ์อดีต มีอารมณ์นวตัพพะ มีอารมณ์ปัจจุบัน
ต่อจากจิตในสุคติภูมิมีอารมณ์อดีต และอารมณ์นวตัพพะ.

ปฏิสนธิมีอารมณ์อดีตปัจจุบันต่อจากจิตมีอารมณ์อดีต

ส่วนบุคคลผู้ดำรงอยู่ในทุกคติภูมิ ผู้มีบาปกรรม กรรม กรรมนิमितหรือ
คตินิमितนั้น ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารโดยนัยที่กล่าวนั้นแหละ แต่อารมณ์ที่
เป็นเหตุเกิดอกุศลย่อมมาสู่คลองในปัญจทวาร ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตของบุคคล
นั้นมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๓ เหล่านั้น อันนับเนื่องในทุกคติภูมิ
ที่สุดในที่สุดแห่งจิตติจิตตามลำดับก็เกิดขึ้น. นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิจิตมีอารมณ์
อดีต และปัจจุบันในลำดับต่อจากจิตในทุคติภูมิมีอารมณ์อดีต ฉะนั้นแล ด้วย
ลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไปแห่งวิญญาณ ๑๕ ดวง
ด้วยอํานาจปฏิสนธิ.

อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณ ๑๕ ดวงทั้งหมดนี้

เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไป

ด้วยธรรม ๒ อย่าง และวิญญาณที่แตกต่างกัน

เป็นไป ๒ อย่างเป็นต้น โดยความแตกต่างกัน

แห่งธรรมที่ระคนกันเป็นต้น.

จริงอยู่ วิปากวิญญาณ ๑๕ ดวงนี้ เมื่อจะเป็นไปในปฏิสนธิ ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ อย่าง ด้วยว่า กรรมอันให้กำเนิดวิปากวิญญาณ ๑๕ ดวงนั้น ย่อมเป็นปัจจัยโดยนानาชนิดกรรมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัยตามควรแก่ต้นชื่อนี้สมกับคำที่ตรัสว่า กุสลากุสล กมฺมวิปากสุตฺต อุปนิสฺสยปฺจฺเจยน ปฺจฺจโย กุสฺลและอกุสฺลเป็นปัจจัยแก่กรรมวิปาก ด้วยอุปนิสัยปัจจัย^๑ ก็เมื่อวิญญาณนี้เป็นไปอย่างนี้ ก็พึงทราบความแตกต่างกันแม้มี ๒ อย่าง เป็นต้น โดยความแตกต่างกันแห่งธรรมที่ระคนกันเป็นต้น อย่างไร ? คือ วิญญาณนี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวด้วยอำนาจปฏิสนธิ ชื่อว่ามี ๒ อย่าง โดยความต่างกันแห่งธรรมที่ระคนกันและไม่ระคนกันกับรูป มี ๓ อย่าง เพราะความต่างกันแห่งกามภพ รูปภพ อรูปภพ มี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกำเนิดอัมมชชะลาพุชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ มี ๕ อย่าง ด้วยสามารถคติ (มีทางไปสู่ันรกเป็นต้น)^๒ มี ๖ อย่าง ด้วยอำนาจวิญญาณฐิติ มี ๘ อย่าง ด้วยอำนาจ สัตตาวาส.

บรรดาวิญญาณเหล่านั้น

วิญญาณที่ระคนกับรูป ๒ อย่าง

เพราะความต่างกันแห่งภาวะ และในวิญญาณ

ทั้ง ๒ นั้น วิญญาณที่มีภาวะ ๒ อย่าง มี ๒

ทสกะบ้าง ๓ ทสกะบ้าง กำหนดอย่างต่ำ เกิด

พร้อมกับวิญญาณที่ระคนกันกับรูปเบื้องต้น.

คำว่า วิญญาณที่ระคนกับรูป ๒ อย่าง เพราะความแตกต่างกันแห่งภาวะ นั้น ความว่า จริงอยู่ บรรดาวิญญาณเหล่านั้น ปฏิสนธิ-

๑. อภิ. ป. เล่มที่ ๔๐ ๑๓๗๘/๔๖๐

๒. คุณติ ๕ ที่เชิงอรรถ หน้า ๔๕๖

วิญญานนั้นระคนด้วยรูปเกิดขึ้นเว้นรูปภพ. ปฏิสนธิวิญญานนั้น มี ๒ อย่าง คือ มีภาวะ ๑ ไม่มีภาวะ ๑ เพราะในรูปภพเกิดขึ้นเว้นจากภาวะ คือ อิตติ-
นทริย์ และปริสนทริย์ เพราะในกามภพเกิดพร้อมกับภาวะ เว้นแต่ปฏิสนธิ
ของบัณฑิตโดยกำเนิด.

คำว่า และในวิญญานทั้ง ๒ นั้น วิญญานที่มีภาวะ ๒ อย่าง
นั้น ความว่า ในวิญญานแม่เหล่านั้น วิญญานมีภาวะ ๒ อย่าง โดยการเกิด
พร้อมกันแห่งอิตติภาวะ หรือปริสภาวะอย่างใดนั้นแหละ.

คำว่า มี ๒ ทสกะบ้าง มี ๓ ทสกะบ้าง กำหนดอย่างต่ำ
เกิดพร้อมกับวิญญานที่ระคนกับรูปเบื้องต้น ความว่า ในวิญญาน
เหล่านั้น วิญญาน ๒ อย่าง คือ วิญญานที่ระคนกับรูป และไม่ระคนกับรูป
ปฏิสนธิวิญญานที่ระคนกับรูปอันเป็นเบื้องต้นนี้ใด เกิดพร้อมกัน ๒ ทสกะ
คือ กายทสกะและวัตถุทสกะ หรือ ๓ ทสกะ คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ
ภาวทสกะ เป็นอย่างต่ำไม่มีรูปลดลงกว่านั้น.

ก็ปฏิสนธิวิญญานนี้นั้น มีกำหนดรูปร่างอย่างต่ำอย่างนี้ เมื่อเกิดขึ้น
ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมชาติได้การนับว่าเป็นกลละ มีประมาณเท่าหยาดน้ำมั่งงา
ใสที่ปลายขนเส้นหนึ่งแห่งเนื้อทราย ในกำเนิดทั้ง ๒ อันมีชื่อว่า อัญชะ
และชลาพูชะ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งการเกิดขึ้นกำเนิดเหล่านั้น ด้วย
สามารถแห่งคติของกำเนิดทั้งหลาย.

จริงอยู่ บรรดาการเกิดด้วยสามารถแห่งคติเหล่านั้น

นिरये गुणमवच्छेदु เทเวสุ จ น โยนิโย

ติสุโส ปุริมิกา โหนฺติ จตฺสุโสปี คตฺตตฺเต

**กำเนิด ๓ ข้างต้น* ย่อมไม่มีในนรก
และไม่มีในพวกเทพทั้งหลายเว้นกুমมเทวดา**

กำเนิด ๔ ย่อมมีในคติ ๓.

ในกาลานั้น ด้วย จ ศัพท์ ในบทว่า เทเวสุ จ นี้ กำเนิด ๓ ข้างต้น พึงทราบว่า ไม่มี ในนิชฌามัตถิกเปรต เหมือนไม่มีในนรกและในเทพทั้งหลายเว้นกুমมเทวดา เพราะสัตว์เหล่านั้นเป็นโอปปาติกะกำเนิดอย่างเดียว แต่กำเนิด ๔ มีในคติ ๓ ที่เหลือกล่าวคือสัตว์เดรัจฉาน ปิตติวิสัยและมนุษย์ และพวกกুমมเทวดาที่เว้นไว้ในเบื้องต้น.

บรรดากำเนิดเหล่านั้น

ในรูปพรหม ย่อมเกิดรูป ๓๕ กลาป

ในสังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิด

ย่อมเกิดรูป ๗๐ กลาป โดยกำหนดอย่างสูง

หรืออย่างต่ำมี ๓๐ กลาป.

ในรูปพรหมซึ่งกำเนิดเป็นโอปปาติกะก่อน รูป ๓๕ กลาป ย่อมเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณด้วยสามารถแห่งกลาป ๔ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ. ส่วนในสังเสทชะกำเนิด และโอปปาติกะกำเนิด เหล่าอื่นเว้นพวกรูปพรหม ย่อมได้รูป ๗๐ กลาปอย่างสูง ด้วยอำนาจแห่ง วัตถุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และ วัตถุทสกะ และรูป ๗๐ กลาปเหล่านั้น ย่อมเกิดในพวกเทพเป็นนิตย์ ในรูปที่เป็นทสกะเหล่านั้น กองรูป ๑๐ เหล่านั้น คือ วรรณะ ๑ คันธะ ๑ รส ๑

* ชลาพูชะ อัมภชะ สังเสทชะ

โอชา ๑ และธาตุ ๔ (คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม) จักขุประสาท ๑
ชีวิตินทรีย์ ๑ ชื่อว่า จักขุทสกะ โสตทสกะเป็นต้น ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้.

อนึ่ง กำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ กลาป ย่อมเกิดพร้อมกับปฏิสนธิ-
วิญญูณ ด้วยสามารถแห่งชีวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ แก่บุคคลผู้บอด
หนวกแต่กำเนิด ผู้ไม่มีมานประสาท และผู้เป็นนปุงสกะมาแต่กำเนิด. บัณฑิต
พึงทราบการกำหนด โดยสมควรในระหว่างรูปที่กำหนดอย่างสูง และอย่างต่ำ
ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว

พึงกำหนดรู้ธรรมพิเศษ แห่งความ

ต่างกันและไม่ต่างกันของจติ และปฏิสนธิ

โดยขั้นชั้น โดยอารมณ์ โดยคติ โดยเหตุ

โดยเวทนา โดยปีติ โดยวิตก และโดยวิจารณ์

ต่อไป.

อธิบายว่า ก็ปฏิสนธิจิต ๒ อย่าง โดยระคนด้วยรูปและไม่ระคนด้วย
รูปอันใดนี้ และจติในลำดับแห่งอดีตแห่งปฏิสนธินั้นอันใด บัณฑิตพึงทราบ
ธรรมพิเศษแห่งความต่างกันและไม่ต่างกัน แห่งจิตและปฏิสนธิเหล่านั้น โดย
ขั้นชั้นเป็นต้นเหล่านั้น อย่างไร คือ บางคราว ขั้นชั้น เท่านั้น เป็นปฏิสนธิโดย
ไม่ต่างกันแม้โดยอารมณ์ ในลำดับแห่งจติในอรุปภูมิซึ่งมีขั้นชั้น ๔ บางคราว
เป็นปฏิสนธิในอรุปภูมิมีอารมณ์เป็นมหัคคตะและอารมณ์ภายใน ต่อจากจติที่มี
อารมณ์มิใช่มหัคคตะและมีอารมณ์ภายนอก. นี่เป็นนัยในอรุปภูมิอย่างเดิวก่อน.

อนึ่ง ในบางคราว อรูปขั้นชั้น ๔ เป็นปฏิสนธิในอรุปภูมิ ต่อจากจติ
ในกามาพจร หรือจติในรูปาพจรที่มีขั้นชั้น ๕ ด้วยอาการอย่างนี้ ปฏิสนธิก็มี

อารมณ์ปัจจุบันต่อจากจิตมีอารมณ์อดีต. ปฏิสนธิในทุกคติบางอย่างต่อจากจิตใน
สุดคติภูมิบางอย่าง ปฏิสนธิที่เป็นสเหตุกะต่อจากจิตที่เป็นอเหตุกะ ปฏิสนธิ
ที่เป็นดิเหตุกะ ต่อจากจิตที่เป็นทุเหตุกะ ปฏิสนธิที่เป็นโสมนัสสสเหตุกะ ต่อจาก
จิตที่เป็นอุเบกขาสเหตุกะ ปฏิสนธิที่มีปีติ ต่อจากจิตที่ไม่มีปีติ ปฏิสนธิที่มี
วิตก ต่อจากจิตที่ไม่มีวิตก ปฏิสนธิที่เป็นสวิจารณ์ ต่อจากจิตที่ไม่มีวิจารณ์
ปฏิสนธิที่เป็นสวัตักกะและสวิจารณ์ต่อจากจิตที่เป็นอวัตักกะอวิจารณ์ เพราะฉะนั้น
บัณฑิตพึงประกอบตามควร โดยตรงกันข้ามกับวิญญานนั้น ๆ เกิด.

ลหุขปปัจจยมติ ฐมม มตฺตเมตฺต ภวนฺตรมฺมุเปติ

นาสุตฺ ตโต สงฺกนฺติ น ตโต เหตุ วิตฺวา โหติ

วิญญานนี้ เป็นเพียงธรรมที่มีปัจจัย

อันได้แล้ว ย่อมเข้าถึงภพอื่น ด้วยประการ

ฉะนั้นวิญญานนั้น จึงไม่มีการเคลื่อนไปจาก

ภพนี้ เว้นเหตุแต่ภพอดีตแล้ว วิญญานก็หา

ปรากฏไม่.

จริงอยู่ วิญญานนี้มีปัจจัยอันได้แล้ว สักว่าเป็นธรรมอาศัยรูปและ
อรูปรเมื่อเกิดขึ้นอยู่ เรียกว่า ย่อมเข้าถึงภพอื่น วิญญานนี้ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่
ชีวะ วิญญานนั้น จึงไม่มีการก้าวจากภพอดีตมาในภพนี้ เว้นเหตุแต่ภพอดีต
แล้ว วิญญานนั้นก็มิปรากฏในภพนี้. ข้าพเจ้าจักประกาศวิญญานนี้ โดยลำดับ
แห่งจิตและปฏิสนธิของมนุษย์ ตามที่ปรากฏต่อไป.

ว่าด้วยจิตวิญญานและปฏิสนธิวิญญาน

ความจริง เมื่อสัตว์ใกล้ต่อความตาย โดยสภาวะตามปรกติ หรือ

โดยความพยายามในภพอดีต อดทนไม่ได้ซึ่งกลุ่มรุมแห่งศีลตรา ซึ่งมีเวทนา

อันใกล้ต่อความตาย อันตักซึ่งเส้นเอ็นอันเป็นข้อต่อแห่งอวัยวะใหญ่ทั้งปวง
ซึ่งใคร ๆ ก็ทนไม่ได้ เมื่อสรีระชุบซิดโดยลำดับจุไปตาลสวดที่ตากไว้กลางแดด
เมื่ออินทรีย์มีจักขุเป็นต้นดับแล้ว เมื่อกายินทรีย์ มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์
อันดำรงอยู่ในฐานะสักว่าหทยวัตถุ วิญญาณอาศัยหทยวัตถุที่ยังเหลือในขณะนั้น
ปรารภกรรมกล่าวคือสังขารมีปัจจัยที่ยังเหลือได้แล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดา
ครุกรรม อาจิณณกรรม อาสันนกรรม และกรรมที่ทำไว้ก่อน หรือปรารภ
อารมณ์กล่าวคือกรรม กรรมนิมิต คตินิมิต ที่เข้าไปปรากฏแล้วนั้น เป็นไป
วิญญาณนั้นนั่นแหละ เมื่อเป็นไป เพราะละค้นหาและอวิชชายังไม่ได้ จึงถูกค้นหา
หาให้ نومไป สังขารอันเป็นสหชาตธรรมย่อมซัดไปในอารมณ์นั้นอันเป็นโทษ
อันอวิชชาปกปิดแล้วนั้น วิญญาณนั้นถูกค้นหาให้ نومไป อันสังขารทั้งหลาย
ซัดไปอยู่ ด้วยอำนาจการสืบต่อ ย่อมละหทัยที่อาศัยอันมีมาก่อน จะยินดีอยู่
ก็ตาม ไม่นยินดีอยู่ก็ตามซึ่งหทัยอันเป็นที่อาศัยอันกรรมให้ตั้งขึ้นอื่นอีก ย่อม
เป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้น ทีเดียวกว เหมือนบุรุษเหนียวเชือกที่
ผูกกับต้นไม้ฝั่งนี้ข้ามเหมืองไปจะนั้น.

อนึ่ง ในวิญญาณทั้งหลายเหล่านี้ วิญญาณดวงก่อน เรียกว่า จุติ
เพราะเคลื่อนไป ดวงหลัง เรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อภพอื่นเป็นต้น
ปฏิสนธิวิญญาณนี้ นั่น บัณฑิตพึงทราบว่ามีใจจากภพก่อนมาในภพนี้ แม้เว้น
เหตุมีกรรม สังขาร คติ และอารมณ์เป็นต้น แต่ภพก่อนนั้น ก็ไม่ปรากฏ.

ลัญญุ นิสฺสนาเนตฺถ ปฏฺฐิมฺสาทิกา อถ

สฺนุตาณพฺนุโรโต นตฺถิ เอกตา นาปี นานตา

เปรียบเทียบเสียงสะท้อนเป็นต้น

**ฟังเป็นอุทาหรณ์ได้ในเรื่องนี้ ก็เสียงสะท้อน
นั้น มิใช่เป็นเสียงเดียวกัน มิใช่เป็นเสียง
ต่างกัน (กับเสียงเดิม) เพราะเนื่องกันด้วย
ความสืบต่อ.**

ก็ธรรมที่จำแนกโดยเสียงสะท้อน แสงประทีป รอยประทับตรา และเงาฟังเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ คือ ในการที่วิญญาณนี้ ไม่มาในภพนี้แต่ภพก่อน และความที่วิญญาณนี้เกิดขึ้นเหตุที่นับเนื่องด้วยอดีตภพ ดังนี้ เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน แสงประทีป รอยประทับตรา และเงา มีเหตุมาแต่เสียงเป็นเบื้องต้น มิได้แยกกันไปในที่ใด ฉันทใด จิตนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ก็ในฐานะนี้ จิตนี้มีใจเป็นดวงเดียวกัน ทั้งมิใช่ต่างกัน เพราะเนื่องกันด้วยความสืบต่อจริงอยู่ ถ้าว่า เมื่อมีความเนื่องกันด้วยความสืบต่อ ความเป็นอย่างเดียวกัน ฟังมีโดยส่วนเดียวไซ้ นมส้ม ก็ไม่ฟังเกิดแต่นม ก็ถ้าว่า ความต่างกันฟังมีโดยส่วนเดียวไซ้ นมส้มก็ไม่ฟังมีเพราะนมสดเป็นใหญ่. ในเหตุที่เกิดขึ้นแห่งเหตุทั้งหมดก็เช่นนี้. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะฟังเป็นการตัดโหวารแห่งโลกทั้งหมดไปเสีย และการตัดโหวารของโลกทั้งหมดนั้น ไม่น่าปรารถนา เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ ไม่ควรเข้าใจถึงความเป็นอันเดียวกัน หรือความต่างกันโดยส่วนเดียวกัน ฉะนั้นแล.

ก็ในอธิการนี้ หากมีผู้ถามว่า เมื่อความไม่เคลื่อน ความปรากฏมีอยู่อย่างนี้ เหตุที่ขันธในอรรถภาพมนุษย์นี้ดับแล้ว และเหตุที่กรรมอันเป็นปัจจัยแก่ผล มิได้เป็นไปในที่เกิดผลนั้น ผลนั้นของกรรมอื่น ก็ฟังมีแต่กรรมอื่น

มิใช่หรือ ก็เมื่อผู้เข้าไปแสวงไม่มีอยู่ ผลนั้น ฟังมีแก่ใคร เพราะฉะนั้น
วิธีนี้ไม่ดี ในข้อนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถานี้ไว้ว่า

สนฺตानเ ยํ ผลํ เอตํ นานุสฺส น จ อญฺโตะ

วิชานํ อภิลํ ขาโร เอตตฺตสฺส สาทโก

ผลใด ในความสืบทอด ผลนี้มีใช่
ของกรรมอื่น และมิใช่แต่กรรมอื่น สภาพ-
ปรุงแต่งพืชทั้งหลาย เป็นเครื่องสาธกเนื้อ-
ความนี้.

จริงอยู่ ผล เมื่อเกิดขึ้นในความสืบทอดอันเดียวกัน ก็เพราะความที่
เป็นอันเดียวกัน และความต่างกัน จึงสำเร็จเฉพาะได้โดยส่วนเดียวในผลนั้น
จึงไม่มีว่า เป็นของกรรมอื่น หรือแต่กรรมอื่น ก็สภาพปรุงแต่งพืชทั้งหลาย
เป็นเครื่องสาธกเนื้อความนี้ เพราะเมื่อบุคคลปลูกพืช มะม่วงเป็นต้น ผลพิเศษ
ในกาลอื่นได้ปัจจัยในการสืบทอดแห่งพืชนั้น ๆ เมื่อเกิด ย่อมไม่เกิดแก่พืชอื่น
ย่อมไม่เกิดแต่ปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอื่น อนึ่ง พืชเหล่านั้น หรือเครื่องปรุงแต่ง
นั้น ย่อมไม่ถึงฐานะเป็นผลได้ ฟังทราบอุปไมยนี้ ฉะนั้น และฟังทราบ
เนื้อความนี้ ด้วยวิชา ศิลปะ และโสตเป็นต้น ที่ใช้ประกอบในร่างกายเด็ก
อำนวยการให้ร่างกายเติบโตเป็นต้นในกาลอื่น. และคำที่กล่าวว่า เมื่อไม่มีผู้เข้า
ไปแสวง ผลนี้ ฟังมีแก่ใคร. ในข้อนั้น

สมมติว่าผู้แสวงสำเร็จ เพราะความ

เกิดขึ้นแห่งผล เหมือนกับสมมติว่า ต้นไม้

ย่อมมีผล เพราะการเกิดขึ้นแห่งผล ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ต้นไม้ชาวโลกย่อมเรียกว่า ย่อมผลิผล หรือออกผล แล้ว เพราะความเกิดขึ้นแห่งผลของต้นไม้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมที่เรียกว่า ต้นไม้นั้นแหละ ฉันทิ เตวดาหรือมนุษย์ ท่านก็เรียกว่า ผู้เข้าไปเสวย หรือเรียกว่า ผู้มีสุข ผู้มีทุกข์ เพราะความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขและทุกข์ ที่เรียกว่า ผู้เข้าไปเสวยอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งขั้นทั้งหลาย กล่าวคือเตวดาและมนุษย์ ฉันทิ เพราะฉะนั้น ในที่นี้ จึงไม่มีเนื้อความอะไร ๆ ด้วยบุคคลอื่นที่ชื่อว่า ผู้เข้าไปเสวย ดังนี้.

แม้บุคคลใดจะพึงพูดว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น สังขารเหล่านี้มีอยู่ก็ตาม ไม่มีอยู่ก็ตาม ก็พึงเป็นปัจจัยแก่ผลได้ ก็พิวสังขารที่มีอยู่ วิบากก็พึงมีแก่สังขารเหล่านั้นในขณะที่แห่งความเป็นไป ก็ถ้าสังขารเหล่านั้นไม่มีอยู่ ก็จะไม่พินามาซึ่งผลเป็นนิคตย์ทั้งก่อนและหลัง แต่ความเป็นไป. ปัญหากรรมนั้น พึงตอบอย่างนี้

สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัย เพราะเป็น

ผู้ทำและมีจะนำผลมาให้เป็นนิคตย์ ในข้อ

นั้นพึงทราบเรื่องนายประกันเป็นต้น เป็น

อุทาหรณ์.

จริงอยู่ สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะเป็นผู้กระทำการ มิใช่เพราะมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ว่า จักขุ วิญญาณอันเป็นวิบาก เกิดขึ้นเพราะกระทำ เพราะการสังสมกุศลกรรมที่เป็นกามาพจร เป็นต้น และเป็นปัจจัยแก่ผลของตนตามควร มิใช่จะนำผลมาให้ซ้ำซาก เพราะความวิบากอันให้ผลแล้ว. ก็ในความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความนี้ พึงทราบเรื่องนายประกันเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า นายประกันคนใดคนหนึ่งให้โลก เพื่อรับมอบประโยชน์บางอย่าง ย่อมซื้อสินค้าบ้าง ย่อมเป็นหนี้ (ซื้อเชื่อ) บ้าง การทำนั้น ซึ่งก็เป็นเพียงการทำการงานของนายประกันนั้นนั่นเอง เป็นปัจจัยในการรับมอบหมายประโยชน์นั้น มิใช่กิริยามืออยู่ หรือไม่มี เขาย่อมไม่ยอมเป็นลูกหนี้แม้เกินกว่าการรับมอบหมายในประโยชน์นั้น เพราะเหตุไร ? เพราะความมอบหมายเป็นต้น ตนการทำไว้แล้ว จันใด แม้สังขารทั้งหลายผู้กระทำความก็ จันนั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของนี้ เพราะตนกระทำ และย่อมไม่นำผลแม้เกินกว่าการอำนวยผลตามควรแล.

ด้วยคำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันแสดงความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณที่กำลังเป็นไปทั้ง ๒ อย่าง ด้วยสามารถธรรมที่ระคนด้วยรูปและไม่ระคนด้วยรูป เพราะสังขารเป็นปัจจัย.

บัดนี้ เพื่อป้องกันความหลงลืมในวิญญาณ ๓๒ ดวง เหล่านี้ทั้งหมด นั้นแหละ

พึงทราบสังขารเหล่านั้นว่าเป็นปัจจัย

**แล้ววิญญาณเหล่าใด และเป็นปัจจัยใด ประการใด ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล และ
ปวัตติกาล ในที่ทั้งหลายมีภพเป็นต้น.**

ในคานานั้น มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านี้ คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตวาส ๕ ชื่อว่า ภพเป็นต้น ในภพเป็นต้นเหล่านั้น สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณเหล่าใด และสังขารเหล่านั้น เป็นปัจจัย ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล โดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น.

ว่าด้วยปญญาภิสังขารเป็นปัจจัย

บรรดาสังขารเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในปญญาภิสังขารก่อน
ว่าโดยไม่ต่างกัน ปญญาภิสังขารจำแนกด้วยเจตนา ๘ ดวง นี้
กามาพจรได้ปัจจัย ๒ อย่าง คือ ด้วยกรรมปัจจัยที่เกิดต่างขณะกัน และด้วย
อุปนิสสยปัจจัยในปฏิสนธิ แก้วิปากวิญญาณ ๕ ดวง ในปฏิสนธิกามภพสุคติภูมิ
ปญญาภิสังขารที่จำแนกด้วยกุศลเจตนา ๕ ดวง ในรูปาวจรก็เป็นปัจจัยแก่
วิปากวิญญาณ ๕ ดวง ในปฏิสนธิกาลรูปภพเหมือนกัน แต่กามาพจรประเภท
ตามที่กล่าวเป็นปัจจัย ๒ อย่าง ในอดีตกาล มิใช่ปฏิสนธิกาลแก่ปริตตวิปาก-
วิญญาณ ๗ ดวง เว้นมโนวิญญาณธาตุเหตุะที่สหรัคด้วยอุเบกขา ในกาม
ภพสุคติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ปญญาภิสังขารนั้นแหละเป็นปัจจัยใน
อดีตกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล. แก้วิปากวิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ อย่าง
นั้น เหมือนกัน.

ก็ในกามภพทุกคติภูมิ ก็เป็นปัจจัยแก่ปริตตวิปากวิญญาณทั้ง ๘ ใน
อดีตกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล อย่างนั้นเหมือนกัน ในกามภพทุกคติภูมินั้น
ปญญาภิสังขารนั้น เป็นปัจจัย ด้วยการประสบอิฐฐารมณ์ในนรก ในคราวที่ขว
ไปในนรกเป็นต้นของพระมหาโมคคัลลานเถระ. แต่อิฐฐารมร์ย่อมได้ในพวก
สัตว์เดรัจฉาน และในพวกนาค สุนทรณ และเปรตผู้มีฤทธิ์มากทีเดียว
ปญญาภิสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยในอดีตกาล และในปฏิสนธิกาล แก้วกุศล
วิปากวิญญาณทั้ง ๑๖ ดวง ในกามภพสุคติภูมิ ว่าโดยไม่แปลกกัน ปญญา
ภิสังขาร เป็นปัจจัยในอดีตกาล และปฏิสนธิกาล แก้วิปากวิญญาณ ๑๐ ดวง
ในรูปภพอย่างนั้นเหมือนกัน.

ว่าด้วยอุปยุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย

อุปยุญญาภิสังขาร จำแนกโดยอกุศลเจตนา ๑๒ ดวง เป็นปัจจัยใน
ปฏิสนธิกาล ไม่เป็นปัจจัยในปัตติกาล แก่วิญญาณ ๑ ดวง ในกามภพทุกตติ-
ภูมิเหมือนกันนั้นแหละ เป็นปัจจัยในปัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล แก่
วิญญาณ ๖ ดวง เป็นปัจจัยทั้งในปัตติกาล และปฏิสนธิกาลเหมือนอย่างนั้น
แหละแก่อกุศลวิปากวิญญาณ ๙ ดวง แต่ในกามภพสุคติภูมิ เป็นปัจจัยในปัตติ-
กาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลแก่อกุศลวิปากวิญญาณ ๙ ดวงเหล่านั้น
เหมือนกันนั้นแหละ เป็นปัจจัยในปัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล อย่าง
นั้นแหละแก่วิญญาณ ๔ ดวง ในรูปภพ. ก็อุปยุญญาภิสังขารนั้นแล เป็นปัจจัย
แก่วิญญาณในกามาพจร ด้วยอำนาจการเห็นรูป ฟังเสียงอันไม่น่าปรารถนา
เป็นต้น แต่ในพรหมโลก ชื่อว่า รูปเป็นต้นที่ไม่น่าปรารถนา มิได้มี.
แม้ในเทวโลกกามาพจรก็ไม่มีรูปเป็นต้น ที่ไม่น่าปรารถนาเหมือนกัน.

ว่าด้วยอาเนญญาภิสังขารเป็นปัจจัย

ก็อาเนญญาภิสังขารเป็นปัจจัยเหมือนกันนั้นแหละแก่วิปากวิญญาณ ๔
ดวงทั้งในปัตติกาล ทั้งในปฏิสนธิกาล ในอรุภพ.

ว่าด้วยกายสังขาร ๒๐ ดวงเป็นปัจจัย*

อนึ่ง ว่าโดยกุศลและอกุศลในกามาพจร กายสังขารจำแนกโดยเจตนา
ทั้ง ๒๐ ดวง โดยสัพพังคาหิกนัย เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือด้วยกรรมปัจจัยที่

* ได้แก่ มหากุศลเจตนา ๘ ดวง อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง

เกิดต่างขณะกัน และด้วยอุปนิสสยปัจจัย ในปฏิสนธิกาล แก้วปากวิญญาณ ๑๐ ดวง ในกามภพ กายสังขารนั้นนั่นแหละ เป็นปัจจัยอย่างนั้นเหมือนกันใน ปรวัตติกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล แก้วปากวิญญาณ ๑๑ ดวง ในกามภพ แก้ว ปากวิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ. กายสังขารนั้นนั่นแหละ เป็นปัจจัยเหมือน อย่างนั้นทั้งในปรวัตติกาล ทั้งในปฏิสนธิกาล แก้วปากวิญญาณ ๒๓ ดวง ใน กามภพ. แม้ในวจีสังขาร ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยจิตตสังขาร ๑๕ ดวง เป็นปัจจัย

ส่วนจิตตสังขารที่จำแนกด้วยเจตนา ๑๕ ดวง เป็นปัจจัยเหมือนอย่าง นั้น แหละในปฏิสนธิกาล มิใช่ในปรวัตติกาล แก้วปากวิญญาณ ๑๕ ดวงในภพ ทั้ง ๓ จิตตสังขารนั้นแหละ เป็นปัจจัยในปรวัตติกาลมิใช่ปฏิสนธิกาล แก้วปาก วิญญาณ ๒๒ ดวง คือ แก้วปากวิญญาณ ๑๑ ดวง ในกามภพ และแก้วปาก วิญญาณ ๕ ดวง ในรูปภพ ตามที่กล่าวมาแล้วในภพทั้งสอง อนึ่ง จิตตสังขาร นั้น เป็นปัจจัยอย่างนั้นแหละทั้งในปรวัตติกาล และปฏิสนธิกาล แก้วปาก วิญญาณ ๓๒ ดวง ในภพ ๓

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารเหล่านั้นว่า เป็นปัจจัยแก้ววิญญาณเหล่าใดและ เป็นปัจจัยโดยประการใดนั้น ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิกาล และปรวัตติกาลใน ภพทั้งหลายอย่างนี้ก่อน. แม้ในกำเนิด เป็นต้นก็พึงทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน

ว่าด้วยสังขารเป็นปัจจัยแก้ววิญญาณ

ในนิเทศแห่งสังขารเป็นปัจจัยแก้ววิญญาณนั้น คำที่ประกาศพอเป็นหัว ข้อตั้งแต่ต้น มีดังนี้ ก็บรรดาสังขารเหล่านี้ ปุญญาภิสังขาร อำนาจปฏิสนธิ

ให้เกิดวิบากทั้งหมดของตนในภพทั้ง ๒ ก่อน ย่อมอำนาจปฏิสนธิให้เกิดวิบากทั้งหมดของตนเหมือนกันในกำเนิด ๔ มีอณตชะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือ เทวคติและมนุษย์คติ ในวิญญาณฐิติ ๔ กล่าวคือผู้มีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน ๑ มีกายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน ๑ มีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาต่างกัน ๑ มีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน ๑ ด้วยอำนาจแห่งมนุษย์ทั้งหลาย และในปฐมฌานภูมิ ทุติยฌานภูมิ และตติยฌานภูมิ แต่ในอสังขสัจจดาวาส ปุญญาภิสังขารนี้ย่อมปรุงแต่งเพียงแต่รูปเท่านั้น ฉะนั้น จึงอำนาจปฏิสนธิให้เกิดวิบากทั้งหมดของตนในสังขดาวาส ๔ (เหมือนวิญญาณฐิติ) นั้นแหละ. เพราะฉะนั้น ปุญญาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล แก่วิปากวิญญาน ๒๑ ดวง ตามควรแก่การเกิดขึ้นในภพ ๒ กำเนิด คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสังขดาวาส ๔ เหล่านั้น โดยนัยตามที่กล่าวนั้นแล.

อนึ่ง อปุญญาภิสังขาร ย่อมให้วิบาก ด้วยอำนาจปฏิสนธิในภพ ๑ เท่านั้น ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ที่เหลือ ในวิญญาณฐิติ ๑ คือที่มีกายต่างกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน และในสังขดาวาส ๑ เช่นเดียวกับวิญญาณฐิตินั้นแหละ เพราะฉะนั้น อปุญญาภิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัยทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลแก่วิปากวิญญาน ๗ ในภพ ๑ กำเนิด คติ ๓ วิญญาณฐิติ ๑ และในสังขดาวาส ๑ โดยนัยที่กล่าวนั้นแหละ.

แต่ อานัญญาภิสังขาร ย่อมให้วิบาก ด้วยอำนาจปฏิสนธิในรูปภพ ๑ ในโอปปาติกะกำเนิด ๑ ในเทวคติ ๑ ในวิญญาณฐิติ ๓ มีอากาศานัญญาชยตนะเป็นต้น^๑ ในสังขดาวาส ๔ มีอากาศานัญญาชยตนะเป็นต้น^๒ เพราะฉะนั้น

๑. ต่อสัตว์ผู้เข้าถึงอากาศานัญญาชยตนะ ๑ วิญญาณัญญาชยตนะ ๑ อากิญจัญญาชยตนะ ๑
๒. ผู้เข้าถึงรูปภพ ๔

อาเนชชากิสังขารนี้ จึงเป็นปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล แก่วิญญาณ ๔ ดวง ในภพ ๑ เหล่านั้น ในกำเนิด ๑ ในคติ ๑ ในวิญญาณฐิติ ๓ ในสัตตาวาส ๔ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล.

แม้กายสังขาร ก็ย่อมอำนวยปฏิสนธิให้วิบากของตนทั้งหมดเกิดขึ้น ในกามภพ ๑ ในกำเนิด ๑ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๒ และในสัตตาวาส ๒ เพราะฉะนั้น กายสังขารนั้น จึงเป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล แก่วิปากวิญญาณ ๒๓ ดวง ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๒ และในสัตตาวาส ๒. แม้นิวจีสังขาร ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ส่วนจิตตสังขาร เว้นสัตตาวาส (อสังญีสัตว์) อย่างเดียว จะไม่ให้ผลในที่ไหน ๆ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น จิตตสังขารนี้จึงเป็นเหมือนกันนั่นแหละทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาล แก่วิปากวิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ตามควรในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๓ และในสัตตาวาส ๘ อนึ่ง ในสัตตาวาสที่ไม่มีวิญญาณ วิญญาณก็ย่อมไม่เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

อีกอย่างหนึ่ง ปุณฺณุกิสังขาร เป็นปัจจัยแก่กฐัตตารูปทั้งหลายในพวกอสังญีสัตว์ ด้วยกรรมปัจจัยที่เกิดต่างขณะกัน ด้วยประการฉะนี้แล

บัณฑิตพึงทราบสังขารเหล่านั้นเป็น

ปัจจัยแก่วิญญาณเหล่าใด และเป็นโดยประ

การใด ด้วยอำนาจปฏิสนธิสนธิกาล และปวัตติ-

กาล ในฐานะทั้งหลาย มีภพเป็นต้น.

นิเทศสังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ จบ

ว่าด้วยนิเทศนามรูป (บาลีข้อ ๒๕๕)

ในนิเทศนามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยประเภท
เทศนา โดยความเป็นไปในฐานะทั้งหลาย
ภพเป็นต้นทั้งปวง โดยสงเคราะห์ และโดย
นัยแห่งปัจจัย.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยประเภทเทศนา

ชื่อว่า โดยประเภทเทศนา อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ทำเทศนาถึงรูปทเช่นเดียว โดยให้ต่างกันก่อนนั้นพระสูตรและในนามรูป
นิเทศนี้เห็นว่า ตตฺถ กตมํ รูปํ จตฺตาริ จ มหาภูตา จตฺตุนฺนญจ
มหาภูตานิ อุปาทายรูปํ บรรดานามและรูปเหล่านั้น รูปเป็นไฉน ? มหา-
ภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔. แต่บทว่า นาม ทรงกระทำเทศนาไว้
ต่างกัน เพราะในพระสูตรต้นตะ ตรีสไว้ว่า ในนามและรูปนั้น นามเป็น
ไฉน ? เวทนาขันธํ สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ ในพระอภิธรรมนี้
ตรีสว่า เวทนาขันธํ สัญญาขันธํ สังขารขันธํ ด้วยว่า ในพระสูตรนั้น
นามแม้อันใด ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุวิญญาณเป็นปัจจัย และนามใดที่เกิดขึ้นแล้ว
เมื่อจะทรงแสดงนามนั้นที่ปรากฏ โดยความไม่ควรถือเอาโดยอาศัยร่วมกับธรรม
อื่นอย่างนี้ว่า "ความตั้งอยู่แห่งจิตเป็นอายุของอรุปรธรรมทั้งหลาย" ดังนี้ จึง
ทรงแสดงจำแนกสังขารขันธโดย ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งเจตนา ผัสสะ

มนสิการพร้อมกับชั้น ๒ (เวทนาชั้น สัญญาชั้น). แต่ในพระอภิธรรมนี้
เมื่อจะทรงสงเคราะห์นามทั้งหมดที่ตรัสแล้วก็ดี ยังมีได้ตรัสก็ดี ในพระสูตรต้นตะ
นั้น จึงตรัสว่า **ตโย ขนฺธา เวทนาขฺนุโร สญฺยาขฺนุโร สงฺขารข-**
ขฺนุโร ชั้น ๓ คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ดังนี้.

ถามว่า ชั้น เหล่านี้เท่านั้น ชื่อว่าเป็นนาม วิญญาณไม่ชื่อว่า
เป็นนามหรือ ?.

ตอบว่า วิญญาณมิใช่ไม่เป็นนาม แต่เมื่อถือเอาวิญญาณนั้น วิญญาณ
ทั้ง ๒ คือ วิญญาณซึ่งเป็นนาม วิญญาณที่เป็นปัจจัย ก็จะปรากฏรวมกัน
เพราะฉะนั้น จึงตรัสชั้น ๓ เพื่อทรงแสดงนามที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยเว้น
วิญญาณไว้ในฐานะเป็นปัจจัย. พึงทราบวินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนา ด้วย
ประการดังนี้ก่อน.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความเป็นไปในภพเป็นต้น

ก็ในชื่อว่า โดยความเป็นไปในฐานะทั้งหลายมีภพเป็นต้นทั้ง-
ปวง นี้อธิบายว่า ยกเว้นสัตตาวาส (อสังขยัตตภูมิ) หนึ่งแล้ว นามย่อมเป็น
ไปในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตาวาสที่เหลือทั้งปวง.
รูปย่อมเป็นไปในภพ ๒ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๔ แสดงสัตตาวาส
๕ ข้างต้น เมื่อนามและรูปนี้เป็นไปอยู่อย่างนี้ ก็เพราะในขณะปฏิสนธิของคัพภ
ไสยกะไม่มีภาวะ และอณฺฑชะ ย่อมปรากฏ สันติรูปเป็นประธาน ๒ อย่าง
โดยรูปด้วยอำนาจแห่งวัตถุ และกาย (ทสกะ) และอรุปชั้น ๓ ฉะนั้น ว่า
โดยพิสดารของสัตว์เหล่านั้น ธรรม ๒๓ ทั้งรูปและอรุป คือธรรม (ที่เป็นรูป)

๒๐ ชั้นที่นี้เป็นรูป ๓ เหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย" ดังนี้.

แต่เมื่อว่าโดยการถือเอาจำนวนที่ยังมิได้ถือเอาที่ได้ธรรม ๑๔ โดยคัดเอารูปธรรม ๕ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธานหนึ่ง สำหรับสัตว์ผู้มีภาวะก็เพิ่มภาวะทสกะเข้าเป็น ๓๓ อนึ่ง เมื่อว่าโดยการถือเอาจำนวนที่ยังมิได้ถือเอาของสัตว์แม่เหล่านั้น ก็ได้ธรรม ๑๕ โดยนำรูปธรรม ๑๘ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธานทั้ง ๒ ก็เพราะในขณะของปฏิสนธิของรูปพรหมเป็นต้นในสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะกำเนิดย่อมปรากฏสันตติรูปที่เป็นประธาน ๔ โดยเป็นรูปรูป ด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสททสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทรียนวกะ และรูปชั้น ๓ ฉะนั้น เมื่อว่าโดยพิสดาร ของกำเนิดเหล่านั้น ธรรม ๒ คือรูปธรรม ๓๕ โดยเป็นรูปรูป และรูปชั้น ๓ นี้ พึงทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย" ดังนี้ แต่เมื่อว่าโดยสภาวะที่ถือเอาแล้วไม่ถือเอาอีก ก็จะได้ธรรม ๑๕ อย่าง โดยนำเอารูปธรรม ๒๗ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธานทั้ง ๓ ก็เพราะในกามภพ ในขณะปฏิสนธิของโอปปาติกะที่เหลือ หรือสังเสทชะผู้มีภาวะและอายตนะบริบูรณ์ ย่อมปรากฏสันตติรูปที่เป็นประธาน ๓ โดยเป็นรูปรูป และรูปชั้น ๓ เพราะฉะนั้น ว่าโดยพิสดารแห่งธรรมเหล่านั้น ก็ได้ธรรม ๓๓ เหล่านั้น คือ (รูป) ธรรม ๓๐ โดยเป็นรูปรูป และรูปชั้น ๓ เหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นนามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย แต่เมื่อว่าโดยการถือเอาแล้วไม่ถือเอาอีก ก็จะได้ธรรม ๑๕ โดยนำธรรม ๕๔ ออกจากสันตติรูปที่เป็นประธาน ๖. นี้ว่าโดยอุกฤษฏ์.

แต่เมื่อว่าโดยอย่างต่ำ บัณฑิตพึงลดลง ๆ แห่งธรรมคือสันตติรูปที่เป็นประธานอันบกพร่องนั้น ๆ ด้วยสามารถแห่งสัตว์นั้น ๆ แล้ว ทราบธรรมกล่าวคือ นามรูปเกิดเพราะปฏิสนธิวิญญาณ ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร. ส่วนสำหรับอรุปรหม ได้อรุปรหมเกิดเพราะปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัย สำหรับอสังขยีสัตว์ทั้งหลาย ได้ชีวิตินทรียนวก (ชีวิตินทรีย์ ๕ กลาป) โดยรูปอย่างเดียวแล. นี่เป็นนัยในปฏิสนธิกาล ก่อน.

ส่วนในปวัตติกาล สุทฐัญญกะ (อวินิโภกรูป ๘ ล้วน) ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานแต่อุตุที่เป็นไปกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏในฐิตินะของปฏิสนธิจิตซึ่งเป็นถิ่นที่เป็นไปแห่งรูปทั้งหมด แต่ว่า ปฏิสนธิจิตย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ ก็ปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจเพื่อยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ เพราะความที่วัตถุมีกำลังอ่อนเหมือนบุรุษตกลงไปในเหวไม่สามารถจะช่วยเหลือคนอื่นได้ฉะนั้น. แต่เมื่อพ้นปฏิสนธิจิตไปแล้ว จำเดิมแต่ปฐมภวังค์ สุทฐัญญกรูป มีจิตเป็นสมุฏฐานก็ตั้งขึ้นในกาลปรากฏแห่งเสียง ย่อมปรากฏเป็นสัททวนกรูป แต่อุตุรูปที่เป็นไปข้างหน้าปฏิสนธิจิต และแต่จิต. ก็ภกัไสยกสัตว์เหล่าใด เป็นอยู่ด้วยกพพิงการอาหาร ในสรีระของสัตว์เหล่านั้น ชีมหาบไปด้วยอาหารที่มารดาคลืนกินเข้าไปแล้ว โดยพระบาลีว่า

กิมารดา ของคัพภัไสยกสัตว์นั้น

ย่อมบริโภคข้าวและน้ำอันใด นระผู้อยู่ใน

ครรภ์ของมารดานั้น ยังอัทภพาให้เป็นไป

ด้วยข้าว และน้ำนั้น ในครรภ์นั้น ดังนี้.

สำหรับโอปปาติกะกำเนิด ในเวลาที่ตนกลืนเข้าไปในปากคำแรก
ทั้งหมด ก็ปรากฏเป็นสุทธัญญกรุปที่มีอาหารเป็นสมภูฐาน ฉะนั้นแล แต่เมื่อว่า
โดยย่อได้แก่กรรม ๕๕ อย่าง คือ รูป ๒๖ ด้วยสามารถแห่งสุทธัญญกรุปมี
อาหารเป็นสมภูฐาน และนवरูปทั้งสองโดยอุกฤษฏ์แห่งรูปที่มีอุตุและจิตเป็น
สมภูฐานและรูป ๗๐ อย่าง ที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน ซึ่งเกิดขึ้นสามครั้งในขณะ
แห่งจิตแต่ละดวงอันกล่าวแล้วในเบื้องต้นนี้ รวมเป็นรูป ๕๖ อย่าง และอรุป
ชั้น ๑. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเสียงไม่แน่นอนปรากฏในกาลบางครั้งบางคราว
ฉะนั้น น้ำเสียงทั้ง ๒ นั้นออกแล้ว ธรรม ๕๗ เหล่านั้น ฟังทราบว่าเป็นนาม
รูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายตามที่เกิดขึ้น.

ก็กรรม (ทั้งรูปและอรุป) เหล่านั้น ย่อมเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
แก่สัตว์เหล่านั้นผู้ประมาทบ้าง ผู้กำลังท่องเที่ยวบ้าง ผู้กำลังเที่ยวกินบ้าง ผู้กำลัง
คือบ้าง ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน. และความที่วิญญาณเป็นปัจจัย แก่รูปเหล่านี้
นั้น ข้าพเจ้าจักพรรณนาข้างหน้า.

อนึ่ง ในอธิการนี้ กรรมชรูปนี้ใด แมื่อดำรงอยู่ครั้งแรกในที่ทั้งปวง
คือในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตาวาส อันสมภูฐานิก
รูปทั้ง ๑ ไม่อุปถัมภ์แล้ว ย่อมไม่อาจเพื่อดำรงอยู่ได้ แม้สมภูฐานิกรูปทั้ง ๑
นั้น อันกรรมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์แล้วก็ดำรงอยู่ไม่ได้ โดยที่แท้ รูปเหล่านั้นต่าง
ก็อุปถัมภ์ซึ่งกันและกันไม่ให้ตกไป จึงดำรงอยู่ได้ ๑ ปีบ้าง ๒ ปีบ้าง ฯลฯ
๑๐๐ ปีบ้าง จนถึงสิ้นอายุหรือสิ้นบุญของสัตว์เหล่านั้นไป เหมือนกลุ่มอ้อเป็น
ต้นที่เกี่ยวข้องกันทั้ง ๔ ทิศ ถูกลมพัดแล้วก็ยังเป็นอยู่ได้ หรือเปรียบเหมือน
คนมีพาหนะคือ เรืออัปปางในมหาสมุทรบางแห่งได้ที่ฝั่งแล้ว แม้อูกำลังคลื่น

ชัดแล้ว ก็ยังเป็นอยู่ได้ฉะนั้น. พึงทราบวินิจฉัยในอธิการนี้ โดยความเป็นไปในฐานะทั้งหลายมีภพเป็นต้นทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยสงเคราะห์

ก็ในชื่อว่า โดยสงเคราะห์ นี้อธิบายว่า บัณฑิตพึงสงเคราะห์ โดยสรุปลักษณะแห่งเอกเทศอย่างนี้ว่า นามอย่างเดียวเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยในประวัติศาสตร์และปฏิสนธิกาลในอรุณภพ และในประวัติศาสตร์ ในปัญจโวการภพอันใด และรูปอย่างเดียวเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในปฏิสนธิกาลและประวัติศาสตร์ทั้งหมดในพวกอสังขนิภพ และในประวัติศาสตร์ในปัญจโวการภพ อันใด และนามรูปที่เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยในกาลทั้งหมดในปัญจโวการภพ อันใด นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า นามรูปดังนี้ แล้วทราบว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

หากมีผู้สงสัย ถามว่า เพราะความที่อสังขนิภพไม่มีวิญญาณ วิญญาณจึงไม่ควรหรือ.

ตอบว่า ไม่ควร หามิได้.

จริงอยู่ วิญญาณนี้ (ท่านกล่าวไว้ว่า)

นามรูปสุต ยัม เหตุ วิญญาณนตัม ทูริชา มตัม

วิปากมวิปากญจ ยุตตเมว ตโต อิทัม

วิญญาณัน เป็นเหตุแห่งนามรูป

วิญญาณันท่านกล่าวไว้ ๒ อย่าง คือ วิญญาณ

ที่เป็นวิปาก และวิญญาณที่ไม่เป็นวิปาก

วิญญาณนี้ จึงควรเป็นปัจจัยแก่รูปใน

อสังขนิภพนั้นทีเดียว.

จริงอยู่ วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญาณนั้นท่านกล่าวไว้ ๒
อย่างโดยแยกเป็นวิปากและไม่เป็นวิปาก และในอสังขยัตถ์ทั้งหลายก็เกิด
เพราะวิญญาณที่เป็นอกิสังขารที่เป็นไปในปัญญาโวการภพเป็นปัจจัยเพราะความ
ที่รูปเป็นลำนันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในปัญญาโวการภพในปวัตติกาลในขณะแห่ง
จิตเป็นกุศลเป็นต้น ก็มีกรรมเป็นสมุฏฐานเหมือนกัน เพราะฉะนั้น วิญญาณนี้
จึงสมควรเป็นปัจจัยเหมือนกัน. ฟังทราบวินิจฉัยโดยสงเคราะห์ในอธิการนี้ด้วย
ประการฉะนี้.

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยปัจจัย

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในข้อว่า โดยนัยแห่งปัจจัย นี้ ต่อไป.

นามสุต ปากวิญาณัน นวธา โหติ ปจฺจโย
วตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต นวธา เสตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต อฏฺฏธา
อภิสฺสขารวิญาณัน โหติ รูปสุตฺต เอกธา
ตทณฺณํ ปย วิญาณัน ตสุตฺต ตสุตฺต ยถารหํ

วิปากวิญาณเป็นปัจจัยแก่นาม ๕ อย่าง
เป็นปัจจัยแก่วัตถุรูป ๕ อย่าง เป็นปัจจัยแก่
รูปที่เหลือ ๘ อย่าง อภิสสังขารวิญาณเป็น
ปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว ส่วนวิญาณอื่นนอก
จากนั้นเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น ๆ ตามควร.

จริงอยู่ นาม กล่าวคือวิปากในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลนี้ใด
ปฏิสนธิวิญาณ หรือวิปากวิญาณอื่น เป็นปัจจัย ๕ อย่าง แก่นามนั้นซึ่ง

ระคนด้วยรูปบ้าง ไม่ระคนด้วยรูปบ้าง โดยสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย
อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย. เป็นปัจจัยแก่วัตถุรูปในปฏิสนธิกาล ๘ ปัจจัย โดย
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย
อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตฺถิปัจจัย อวิคตปัจจัย เป็นปัจจัยแก่รูป
ที่เหลือ ๘ ปัจจัย เว้นวัตถุรูปแล้วนำอัญญมัญญปัจจัยในปัจจัย ๘ ปัจจัยนี้ออก.

ส่วนอภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัยแก่อสังขยัตถรูป หรือแก่กรรม-
ชรูปในปัญจโวการภูมิ ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย อย่างเดียวเท่านั้น โดย
ปริยายอันมาในพระสูตรต้นตะ วิญญาณทั้งหมดที่เหลือ จากเดิมแต่ปฐมภวังค์
พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น ๆ ตามควร อนึ่ง เมื่อจะแสดงนัยแห่ง
ปัจจัยของนามรูปนั้น โดยพิสดาร บัณฑิตก็จะพึงยังปฏิฐานกถาแม่ทั้งหมดให้
กว้างขวาง เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงยังไม่เริ่มปฏิฐานกถานั้น.

ในข้อนั้น หากมีผู้ถามว่า ก็ข้อนี้จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า "นามรูปใน
ปฏิสนธิกาลมีวิญญาณเป็นปัจจัย" ตอบว่า รู้ได้โดยพระสูตร และโดยยুক্তี
(ความชอบด้วยเหตุผล) เพราะในพระสูตร ความที่ธรรมมีเวทนาเป็นต้นเป็น
ปัจจัยสำเร็จแล้วโดยมาก โดยนัยมีอาทิว่า จิตฺตานุปริวตฺติโน ชมฺมา
(ธรรมทั้งหลายคล้อยไปตามจิต) ดังนี้* ส่วนโดยยুক্তีว่า

ความจริง วิญญาณ ย่อมสำเร็จได้
ด้วยจิตตรูปที่เห็นได้ ในโลกนี้ วิญญาณก็
เป็นปัจจัย แม้แก่รูปที่เห็นไม่ได้แล.

จริงอยู่ เมื่อจิตส่องใสหรือไม่ส่องใสก็ตาม รูปทั้งหลายที่ควรแก่จิตนั้น เมื่อเกิดขึ้น วิญญาณจึงเห็น ก็การอนุমান (คาดคะเน) รูปที่เห็นไม่ได้ ย่อมมีด้วยรูปที่เห็นได้ เพราะฉะนั้น ข้อนี้พึงรู้ได้ด้วยบทนี้ว่า วิญญาณย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปในปฏิสนธิ แม้ที่เห็นไม่ได้ ด้วยจิตตชรูปที่เห็นได้ ในโลกนี้. เพราะความที่รูปในปฏิสนธินั้นมีกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยมาแล้วในปฏิสนธิ เหมือนในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน. ในอธิการนี้พึงทราบวินิจฉัยโดยนัยแห่งปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่ในข้อว่า วิญญาณปัจจุยา นามรูป (นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย) นี้ ชื่อว่า ทรงประกาศพระธรรมจักร อันยอดเยี่ยม ที่สมณะก็ดี พรหมณ์ก็ดี เทวดาก็ดี มารดาที่ดี พรหมก็ดี หรือว่าใคร ๆ ในโลกก็ดี เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เพราะบรรดาบัณฑิตเข้าไป ใคร่ครวญอยู่ ย่อมเห็นเป็นเพียงนามรูป โดยปรมาตถ์เท่านั้น กำลังเป็นไป หาใช้สัตว์บุคคลไม่ ฉะนี้แล.

นิเทศแห่งนามรูปมีวิญญาณเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศสพายนะ (บาลีข้อ ๒๖๐)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสพายนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยต่อไป

นามัม ขนฺธตุตฺถํ รูปํ ภูตฺวตฺถาทิกํ มตฺตํ

กตฺถเสถ สฺส ตฺนุตฺสฺส ตาทิสฺสเสว ปจฺจโย

นามคือ ขันธ์ ๓ รูป ได้แก่ รูปที่

กล่าววว่า ภูตะ และวัตถุเป็นต้น นามรูปนั้น

ท่านทำเอกเสสนัยว่าเป็นปัจจัยแก่สพายนะ

นั้นเช่นนั้นแล.

จริงอยู่ ในนามรูปที่เป็นปัจจัยแก่สพายนะนั้น จันท์ ๓ มีเวทนา เป็นต้น ชื่อว่า นาม ส่วนรูปที่นับเนื่องด้วยสันตติของตน พึงทราบที่ท่านเรียกว่า ภูคะและวัตถุ โดยกำหนดอย่างนี้ คือ ภูครูป ๔ วัตถุรูป ๖ และชีวิตินทรีย์ ก็นามรูปนั้น ท่านทำเอกเสสนัยไว้อย่างนี้ว่า นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า นามรูป. นามรูปนั้น พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่สพายนะที่ท่านทำเอกเสสนัยอย่างนั้นแหละ ด้วยลักษณะอย่างนี้ว่า จฏฺฐาย-
ตฺตนฺนฺจ สพายนฺนฺจ สพายนํ (อายตนะที่ ๖ ด้วย อายตนะ ๖ ด้วย ชื่อว่า สพายนะ ดังนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะในรูปภพ นามอย่างเดียว เป็นปัจจัย และนามนั้นก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะทั้ง ๖ เท่านั้น ไม่เป็นปัจจัยแก่อายตนะอื่น เพราะในอภัยกถาวาระ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า นามปจฺจยา จฏฺฐายตฺนํ (อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย) ดังนี้ ก็นามที่ทรงสงเคราะห์ไว้ในที่นี้ พึงทราบว่าทรงจำแนกไว้ในอภัยกถาวาระนั้นแล.*

ในข้อนั้น หากมีผู้ถามว่า ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า "นามรูป เป็นปัจจัยแก่สพายนะเล่า" ตอบว่า ทราบได้เพราะเมื่อนามรูปมีสพายนะก็มี. จริงอยู่ เมื่อนามและรูปนั้น ๆ มีอายตนะนั้น ๆ ก็ย่อมมี มิใช่เป็นโดยประการอื่น ก็สพายนะนั้นมีเพราะความที่นามรูปมีนั้นจักแจ่มแจ้งในนัยแห่งปัจจัยทีเดียว เพราะฉะนั้น

นามรูปใด เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด

ในปฏิสนธิกาล หรือในปัตติกาล และเป็น

ปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงแนะนำโดย

ประการนั้น.

* อภ. วิ. เล่ม ๓๕ นี ๓๗๘/๒๓๕

ว่าด้วยนามเป็นปัจจัยแก่อายตนะ
บรรดานามรูปที่เป็นปัจจัยนั้น มีอธิบายความดังนี้
ความจริง ว่าโดยการกำหนดอย่างต่ำ
นามอย่างเดียวนั้น เป็นปัจจัย ๗ อย่าง แก่
อายตนะที่ ๖ ในอรุปรภพ ทั้งในปฏิสนธิกาล
และปวัตติกาล.

นามเป็นปัจจัยอย่างไร ? คือ ในปฏิสนธิกาล ว่าโดยกำหนดอย่างต่ำ
ก่อน นามเป็นปัจจัย ๗ อย่างแก่อายตนะที่ ๖ โดยสหชาติปัจจัย อัญญมัญญ-
ปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิตตปัจจัย อนึ่ง
ในปฏิสนธิกาลนี้ ก็มีปัจจัยแม้โดยประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็น
ปัจจัย ด้วยเหตุปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัย ด้วยอาหารปัจจัย บัณฑิต
พึงทราบการกำหนดปัจจัยอย่างต่ำและอย่างสูง ด้วยสามารถแห่งปัจจัยมีเหตุ-
ปัจจัยเป็นต้นนั้นเกิด.

แม้ในปวัตติกาล นามคือวิปากเป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน
แต่นามนอกนี้ซึ่งมิใช่วิปากเป็นปัจจัย ๖ อย่าง กำหนดอย่างต่ำเว้นวิปากปัจจัย
ในบรรดาปัจจัยทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว และในปวัตติกาลนั้น ก็มีปัจจัยแม้โดย
ประการอื่นอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยเหตุปัจจัย นามบางอย่าง
เป็นปัจจัยด้วยอาหารปัจจัย บัณฑิตพึงกำหนดอย่างสูงและอย่างต่ำด้วยอำนาจ
แห่งปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น.

แม้ในภพอื่น นามเป็นปัจจัยแก่
อายตนะที่ ๖ ในปฏิสนธิกาลเหมือนอย่างนั้น

ແລະ ນາມນັ້ນຍັງເປັນປັຈຈັຍໂດຍອາກາຣ ໒

ອ້າຍັງ ແກ່ອາຍຕະທັງຫຼາຍນອກຈາກອາຍຕະ

ທີ່ ໒ ນີ້.

ຈຣິງອູ່ ແມ່ນໃນກຸ່ມອື່ນນອກຈາກຮູປກຸ່ມ ຄືໃນປັຍຈໂວກາຣກຸ່ມ ນາມທີ່ເປັນວິບາກນັ້ນ ເປັນສາຍຂອງທຸກວັດຖຸເປັນປັຈຈັຍ ໒ ອ້າຍັງ ແກ່ອາຍຕະທີ່ ໒ ຄື ມນາຍຕະ ໂດຍກຳນົດອ້າຍັງຕໍ່າເມື່ອນຄຳວ່າ ໄວ້ໃນອຸປຸກຸ່ມນັ້ນແລະ ອື່ນ ນາມນັ້ນ ເປັນສາຍກັບກຸກຸ່ມຮູປ ໒ ເປັນປັຈຈັຍແກ່ອາຍຕະ ໕ ມີຈັກຍາຍຕະເປັນຕົ້ນ ນອກຈາກອາຍຕະທີ່ ໒ ເປັນໂດຍອາກາຣ ໒ ອ້າຍັງ ດ້ວຍອຳນາຈແຫ່ງສາສາດປັຈຈັຍ ນິສສຍປັຈຈັຍ ວິປາກປັຈຈັຍ ວິປຸຍຸຕປັຈຈັຍ ອັຕຕິປັຈຈັຍ ອວິກຕປັຈຈັຍ ຄືໃນປຸກຸ່ມສາສາດນີ້ ມີປັຈຈັຍແກ່ອື່ນອ້າຍັງ ຄື ນາມບາງອ້າຍັງເປັນປັຈຈັຍດ້ວຍເຕຊປັຈຈັຍ ນາມບາງອ້າຍັງເປັນປັຈຈັຍດ້ວຍອາກາຣປັຈຈັຍ ບັດທິຕຸປິງທຣາບກຳນົດອ້າຍັງຕໍ່າສູງແລະ ອ້າຍັງຕໍ່າ ດ້ວຍສາມາດແຫ່ງເຕຊປັຈຈັຍເປັນຕົ້ນນັ້ນ.

ແມ່ນໃນປັຍຕິກາລ ນາມທີ່ເປັນວິບາກກໍ

ເປັນປັຈຈັຍ ແກ່ອາຍຕະທີ່ເປັນວິບາກເມື່ອນຄຳ

ນາມທີ່ໄວ້ວິບາກກໍເປັນປັຈຈັຍ ໒ ອ້າຍັງ ແກ່

ອາຍຕະທີ່ ໒ ຈຶ່ງມີໄວ້ວິບາກ.

ຈຣິງອູ່ ແມ່ນໃນປັຍຕິກາລ ໃນປັຍຈໂວກາຣກຸ່ມ ນາມທີ່ເປັນວິບາກກໍເປັນປັຈຈັຍແກ່ວິບາກ ຄືອາຍຕະທີ່ ໒ ໂດຍກຳນົດອ້າຍັງຕໍ່າ ໒ ປັຈຈັຍ ເມື່ອນໃນປຸກຸ່ມສາສາດນັ້ນແລະ ສ່ວນນາມທີ່ມີໄວ້ວິບາກເປັນປັຈຈັຍແກ່ນາມທີ່ໄວ້ວິບາກ ຄືອາຍຕະທີ່ ໒ ໂດຍກຳນົດອ້າຍັງຕໍ່າ ໒ ອ້າຍັງ ໂດຍນຳວິປາກປັຈຈັຍອອກຈາກປັຈຈັຍທັງ ໒ ນັ້ນ ແລະໃນປັຍຕິກາລນີ້ ຄືປິງທຣາບກຳນົດອ້າຍັງຕໍ່າສູງແລະອ້າຍັງຕໍ່າໂດຍນ້ຳທີ່ຄຳວ່າແລ້ວເມື່ອນຄຳ.

ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ นามที่

เป็นวิบากก็เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะ ๕

ที่เหลือ แม้นามที่ไม่ใช่วิบาก ก็ทรงประกาศ

ไว้เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ.

จริงอยู่ ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ นามที่เป็นวิบากอาศัยวัตถุมีจักขุ-
ประสาทเป็นต้นบ้าง วัตถุออกนี้บ้าง เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะที่เหลือ ๕
มีจักขายตนะเป็นต้น โดยปัจฉาชาติปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปัจจัย อวิคต-
ปัจจัย แม้นามที่ไม่ใช่วิบาก ก็ทรงประกาศเหมือนนามที่เป็นวิบากนั่นเอง
เพราะฉะนั้น แม้นามอันต่างด้วยกุศลเป็นต้น ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัย ๔ อย่าง
แก่อายตนะ ๕ เหล่านั้น นามอย่างเดียว เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด ๆ และเป็น
โดยประการใด ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาล พึงทราบอายตนะนั้น ๆ
โดยประการนั้น ๆ อย่างนี้ก่อน.

ว่าด้วยรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ

ก็ในอายตนะเหล่านี้ รูปไม่เป็นปัจจัย

แม้แก่อายตนะหนึ่งในรูปภพ แต่เป็นปัจจัย

ในภพที่มีขันธ ๕ ว่าโดยรูป วัตถุรูปใน

ปฏิสนธิกาลเป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะ

ที่ ๖ ภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัย ๔ อย่าง

แก่อายตนะ โดยไม่แปลกกัน.

จริงอยู่ ว่าโดยรูป วัตถุรูปในปฏิสนธิกาล เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่าง โดยสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย. ส่วนภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย ๔ อย่าง แก่อายตนะแม่ทั้ง ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น โดยสหชาติปัจจัย นิสสยปัจจัย อตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งอายตนะที่เกิดขึ้นนั้น ๆ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล โดยไม่แปลกกัน.

ชีวีตรูป เป็นปัจจัย ๓ อย่าง แก่วัตถุ
เหล่านี้ และอาหารรูปก็เป็นปัจจัย ๓ อย่าง
แก่วัตถุเหล่านั้น ในปวัตติกาล อายตนะ
เหล่านั้น เป็นปัจจัย ๖ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖
วัตถุรูปเป็นปัจจัย ๕ อย่าง แก่อายตนะที่ ๖
นั้น.

ก็ชีวีตรูป ในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล เป็นปัจจัย ๓ อย่าง แก่วัตถุเหล่านี้ทั้ง ๕ มีจักขุเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอินทริยปัจจัย.

ก็คำว่า และอาหาร คือ และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ อย่างนั้นแหละ ด้วยอำนาจอตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย อาหารปัจจัย ก็อาหารนั้นแลเป็นปัจจัยในปวัตติกาลเท่านั้น มิใช่ในปฏิสนธิกาล ในกายที่มีอาหารชิมซาบของสัตว์ผู้มีอาหารเลี้ยงชีพเหล่านั้น อนึ่ง อายตนะ ๕ มีจักขวยตนะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัยในปวัตติกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล แก่มนายตนะอันเป็นอายตนะที่ ๖ กล่าวคือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ จ्ञานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และ

กายวิญญาณ โดยอาการ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจนิสสยปัจจย ปุเรชาติปัจจย อินทริยปัจจย วิปยุตตปัจจย อตฺถิปัจจย และอวิตตปัจจย. ส่วนวัตถุรูป เป็นปัจจย ๕ อย่าง ในปวัตติกาล มิใช่ในปฏิสนธิกาล แก่มนายณะที่เหลือ ยกเว้นวิญญาณ ๕ นั้นแล ด้วยอำนาจนิสสยปัจจย ปุเรชาติปัจจย วิปยุตต-ปัจจย อตฺถิปัจจย และอวิตตปัจจย รูปร่างเดียวเป็นปัจจยแก่อายตนะใด ๆ ในปฏิสนธิกาล หรือปวัตติกาล และเป็นโดยประการใด พึงทราบโดยประการนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยนามรูปเป็นปัจจยแก่อายตนะ

กัณามรูปทั้ง ๒ อันใด เป็นปัจจยแก่

อายตนะใด และโดยประการใด บัณฑิตพึง

ทราบนามรูปเหล่านั้นและโดยประการนั้น ใน

ที่ทุกแห่ง.

พึงทราบอย่างไร ? คือในเมืองคันทัน นามรูปกล่าวคือนามขันธ ๓ และ วัตถุรูปในปฏิสนธิกาลปัญจโวการภพ เป็นปัจจยแก่สฬายตนะ ด้วยสหชาติ-ปัจจย อัญญมัญญปัจจย นิสสยปัจจย สัมปยุตตปัจจย วิปากปัจจย อตฺถิปัจจย และอวิตตปัจจยเป็นต้น.

คำที่กล่าวนี้พอเป็นหัวข้อในชื่อว่านามรูปเป็นปัจจยแก่อายตนะ แต่ บุคคลผู้ฉลาดอาจประกอบเนื้อความทั้งหมด โดยทำนองแห่งคำที่กล่าวแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงความพิสดารไว้ในข้อนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

นิเทศสฬายตนะมีเพราะนามรูปเป็นปัจจย จบ

ว่าด้วยนิเทศผัสสะ (บาลีข้อ ๒๖๑)

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสพายนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ต่อไป

ว่าโดยย่อผัสสะ ๖ อย่างเท่านั้น มี

จักขุสัมผัสเป็นต้น ว่าโดยพิสดาร ผัสสะ

เหล่านั้นก็มี ๓๒ อย่าง เหมือนวิญญาณ.

จริงอยู่ ว่าโดยย่อ ผัสสะ ๖ อย่างเท่านั้น มีคำอาทิว่า **จักขุสมุผลุโส** (จักขุสัมผัส) ดังนี้มาแล้วในบาลี. แต่โดยพิสดาร ผัสสะแม้ทั้งหมดมี ๓๒ อย่าง เหมือนวิญญาณตามที่กล่าว เพราะสังขารเป็นปัจจัยอย่างนี้ คือ ผัสสะทั้งหลาย มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบาก ๕ ที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็น ๑๐ ผัสสะที่เหลือ ๒๒ ได้แก่ ผัสสะที่สัมปยุตด้วยวิปากวิญญาณที่เป็นโลกีย์ ๒๒ แล.

ว่าด้วยสพายนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ

กัณสพายนะเป็นปัจจัย แก่ผัสสะทั้ง ๓๒ นั้น

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมปรารธนาอายุ-

ตนะภายในมีจักขวยตนะเป็นต้นกับอายุ-

ตนะที่ ๖ พร้อมกับอายุตนะแม้นอก ๖

ว่าชื่อว่า สพายนะ.

ในพระบาลีว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย นั้น มี

อธิบายว่า บัณฑิตเหล่าใดย่อมแสดงปัจจัยและปัจจัยุปัน (ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัย) อันเนื่องด้วยสันตติหนึ่งเท่านั้นว่า นี่เป็นกถาแสดงความเป็นไปแห่งอุปาทินนกกสังขาร ดังนี้ก่อน บัณฑิตเหล่านั้น ย่อมปรารธนาอายุตนะภายในมี

จักขวยตนะเป็นต้นกับอายตนะที่ ๖ ว่า ชื่อว่า สพายตนะ เพราะการทำสรูป-
เปกเสสนัยโดยเอกเทศว่า อายตนะที่ ๖ ในอรูปภพ และอายตนะ ๖ โดยรวมทั้ง
หมดในที่อื่นเป็นปัจฉัยแก่ผัสสะ. โดยทำนองแห่งพระบาลีว่า ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจฉัย ดังนี้ จริงอยู่ อายตนะนั้น ในเพราะทำบทเหล่านี้ให้
เป็นเอกเสสมาสาวอายตนะที่ ๖ นั้นด้วย สพายตนะด้วย ย่อมถึงอันนับว่า
สพายตนะ ดังนี้ ส่วนบัณฑิตเหล่าใด ย่อมแสดงปัจฉยูปบันนธรรม (ธรรม
ที่เกิดแก่ปัจฉัย) เป็นธรรมนับเนื่องด้วยสันตติเดียว แม้ปัจฉัยมีสันดานต่างกัน
ก็มี บัณฑิตเหล่านั้น เมื่อแสดงอายตนะทั้งหมดที่เป็นปัจฉัยแก่ผัสสะนั้น ก็กำหนด
เอาแต่อายตนะภายนอก ย่อมปรารธนาอายตนะภายในนั้น แลละกับอายตนะที่ ๖
กับรูปายตนะเป็นต้น แม้เป็นอายตนะภายนอกว่า ชื่อว่า สพายตนะ เพราะ
อายตนะภายนอกเท่านั้น ย่อมถึงการนับว่า สพายตนะเหมือนกัน ในเพราะ
ท่านทำเอกเสสมาสแห่งบทเหล่านี้ว่า อายตนะที่ ๖ ด้วย สพายตนะด้วย
ชื่อว่า สพายตนะ ดังนี้.

ในข้อนี้ หากมีผู้ถามว่า ผัสสะหนึ่งย่อมไม่เกิดแต่อายตนะทั้งหมด แม้
ผัสสะทั้งหมดก็ย่อมไม่เกิดแต่อายตนะหนึ่ง ก็ผัสสะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
เป็นหนึ่งในนั้น ด้วยพระดำรัสว่า สพายตนะปัจจุยา ผลุโส (ผัสสะเกิด
เพราะสพายตนะเป็นปัจฉัย) ดังนี้ เพราะเหตุไร.

ในปัญหาคถาธรรมนี้ มีวิสัยชา ดังนี้ ข้อนี้เป็นความจริง ผัสสะหนึ่ง
ย่อมไม่เกิดแต่อายตนะทั้งหมด หรือผัสสะทั้งหมดย่อมไม่เกิดแต่อายตนะหนึ่ง
ก็แต่ว่า ผัสสะหนึ่งย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่าง เช่นจักขุสัมผัสเกิดแต่จัก-
ขวยตนะ แต่รูปายตนะ แต่মনายตนะกล่าวคือจักขุวิญญาณ และแต่ธรรมาย-
ตนะที่สัมปยุตตกันที่เหลือ ฉันทิ ในผัสสะทั้งปวงก็ฉันทินั้น พึงประกอบตาม
สมควร ด้วยประการฉะนี้.

ก็เพราะเหตุนี้แหละ

ผัสสะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้คงที่
จึงทรงแสดงว่า ผัสสะหนึ่ง มีอายตะเป็น
อนก (หลายอย่าง) เป็นแดนเกิด โดยนิเทศ
เป็นเอกวณะในชื่อว่า ผลุโส สพายตน-
ปุจฉยา นี้.

คำว่า นิเทศเป็นเอกวณะ นั้น ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้
คงที่ทรงแสดงว่า ผัสสะหนึ่งย่อมเกิดแต่อายตนะหลายอย่างดังนี้ โดยนิเทศเป็น
เอกวณะนี้ว่า สพายตนปุจฉยา ผลุโส ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็น
ปัจฉัย. ส่วนในอายตนะทั้งหลาย (ตรัสว่า)

อายตนะภายใน ๕ เป็นปัจฉัย ๖ อย่าง
ต่อจากนั้น อายตนะหนึ่ง (มนายตนะ) เป็น
ปัจฉัย ๘ อย่าง และพึงชี้แจงอายตนะภายใน
นอกทั้งหลาย ในความเป็นปัจฉัยแก่ผัสสะนี้
ตามที่เกิดขึ้น.

ในกาลานั้น มีอธิบายดังนี้ อายตนะภายในมีจักขวตนะเป็นต้น
เป็นปัจฉัย ๖ อย่าง แก่ผัสสะ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งนิสสยปัจฉัย ปุเรชาติ-
ปัจฉัย อินทริยปัจฉัย วิปยุตตปัจฉัย อัคติปัจฉัย และอวิคตปัจฉัย แก่ผัสสะ ๕
อย่าง อันต่างโดยผัสสะ ๕ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น. เบื้องหน้าแต่นั้น อายตนะ
หนึ่ง คือมนายตนะที่เป็นวิบากเป็นปัจฉัย ๘ อย่าง แก่มนโสมผัสที่เป็นวิบาก
โดยประเภทอนก ด้วยอำนาจสหชาติปัจฉัย อัญญมัญญุปัจฉัย นิสสยปัจฉัย

วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัคติปัจจัย และ
อวิตตปัจจัย แต่พึงอธิบายอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนี้
ตามที่เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า บรรดาอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย
แก่จักขุสัมผัส ด้วยอำนาจแห่งอาร์มมณปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย อัคติปัจจัย และ
อวิตตปัจจัย สัททายตนะเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสเป็นต้น เหมือนอย่าง
นั้น แต่ว่า อายตนะภายนอกเหล่านั้น และธรรมายตนะเป็นปัจจัยแก่มน
สัมผัสโดยประการนั้น และโดยเพียงเป็นอาร์มมณปัจจัยเท่านั้น ด้วยประการ
ฉะนี้แล.

นิเทศผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศเวทนา (บาลีข้อ ๒๖๒)

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ต่อไป

ว่าโดยทวาร พระผู้มีพระภาคเจ้า

ตรัสเวทนาไว้ ๖ อย่างเท่านั้น มีเวทนาเกิด

แต่จักขุสัมผัสเป็นต้น โดยประเภท เวทนา

เหล่านั้น ตรัสไว้ ๘๕ อย่าง.

จริงอยู่ ว่าโดยทวาร เวทนา ๖ อย่างเท่านั้น มีเวทนาเกิดแต่จักขุ
สัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ ตรัสไว้ในพระบาลีโดยนัยมีอาทิว่า จกฺขุสมฺผลฺลสา
เวทนา (เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส) ดังนี้ แต่โดยประเภท เวทนาเหล่านั้น พึง
ทราบว่ามี ๘๕ เพราะสัมปยุตด้วยจิต ๘๕ ดวงแล.

กับริรดาเวทนา ๘ ประเภทเหล่านี้

ตรัสเวทนาที่ประกอบด้วยวิปากจิต ๓๒ ดวง
เท่านั้น ว่าทรงประสงค์เอาในชื่อว่า ผัสสะ-
ปัจจุยา เวทนา นี้.

ผัสสะเป็นปัจจัย ๘ อย่างแก่เวทนา ๕
ในปัญจทวารนั้น เป็นปัจจัยอย่างเดียวกันแก่
เวทนาที่เหลือ แม้ในมโนทวาร ผัสสะนั้นก็
เป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้น.

จริงอยู่ ในปัญจทวารนั้น ผัสสะเกิดแต่จักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัย
๘ อย่าง แก่เวทนา ๕ ที่มีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุที่เกิด ด้วยอำนาจ
สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย
สัมปยุตตปัจจัย อคติปัจจัย และอวิคตปัจจัย ก็ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเป็น
ปัจจัยอย่างเดียวกันเท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย แก่กามาวจรวิปากเวทนาที่
เหลือ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจสัมปยุตตจันนะ สันติระณะ และตทารัมมณะในทวาร
แต่ละทวาร.

ชื่อว่า แม้ในมโนทวาร ผัสสะนั้นก็เป็นปัจจัยเหมือนอย่างนั้น

ความว่า ผัสสะนั้น คือสหชาติมโนสัมผัส เป็นปัจจัย ๘ อย่าง เหมือนกันนั้น
แหละ แก่กามาวจรวิปากเวทนาที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะแม้ในมโน-
ทวาร และเป็นปัจจัย แม้แก่วิปากเวทนาในกัมมิ ๓ ที่เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ
ภวังค์และจุติ. อนึ่ง มโนสัมผัสที่สัมปยุตด้วยอวัชชนะ เป็นปัจจัยอย่างเดียว

ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย ในมโนทวาร แก่กามาวจรเวทนาซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจตาทรมณะในมโนทวารนั้น ฉะนั้นแล.

นิเทศเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศตัณห (บาลีข้อ ๒๖๓)

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศตัณหเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต่อไป

ตัณห ๖ อย่าง พระองค์ทรงแสดง

ไว้ในนิเทศนี้ โดยความต่างแห่งรูปตัณห

เป็นต้น ในตัณห ๖ เหล่านั้น แต่ละตัณห

ตรัสไว้ ๓ อย่าง โดยอาการที่เป็นไป.

ก็ในนิเทศตัณหเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัยนี้ มีอธิบายว่า ตัณห ๖ อย่างเหล่านั้นพระองค์ทรงแสดงแล้ว คือ ประกาศแล้ว ตรัสแล้ว ด้วยอำนาจแห่งชื่อโดยอารมณ์ว่า รูปตัณห สัทตตัณห คันธตัณห รสตัณห โผฏฐัพพตัณห ธรรมตัณห ดังนี้ เหมือนบุตรที่เขาประกาศชื่อตามบิดาว่า เสฏฐิ-ปุตุโต (บุตรเสฏฐิ) พุราหมณปุตุโต (บุตรพราหมณ์) ฉะนั้น บรรดา ตัณห ๖ เหล่านั้น พึงทราบอรรถแห่งคำโดยนัยนี้ว่า รูป ตณฺหา รูปตณฺหา ตัณหในรูป ชื่อว่า รูปตัณห ดังนี้.

ว่าด้วยตัณห ๑๘ อย่าง

ก็แล บรรดาตัณหเหล่านั้น ตัณหแต่ละอย่าง ตรัสไว้ ๓ อย่างนี้ คือ กามตัณห ภวตัณห วิภวตัณห ตามอาการที่เป็นไป จริงอยู่

ในกาลใดรูปตัณหาและยินดีรูปารมณฺ์ที่มาสู่คลองจักษุด้วยอำนาจความยินดี
ในกามเป็นไป ในกาลนั้นชื่อว่า กามตัณหา ในกาลใดรูปตัณหาเป็นไปพร้อม
กับทกฺขุทฺธิที่เป็นไปว่า รูปารมณฺ์นั้นนั้นแหละเที่ยง ยั่งยืน ดังนี้ ในกาลนั้นชื่อว่า
ภวตัณหาเพราะราคะเกิดร่วมกับสัสสตทกฺขุทฺธิ ตรัสเรียกว่า ภวตัณหาแต่ในกาล
ใด รูปตัณหาเป็นไปพร้อมกับอุจฺเจททกฺขุทฺธิที่เป็นไปว่า รูปารมณฺ์นั้นนั้นแหละ
ขาดสูญ ย่อมพินาศ ดังนี้ ในกาลนั้น ชื่อว่า วิภวตัณหา เพราะราคะเกิดร่วม
กับอุจฺเจททกฺขุทฺธิ ตรัสเรียกว่า วิภวตัณหา. แม้นในสัททตัณหาเป็นต้นก็เช่นนี้
เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ตัณหาเหล่านี้ จึงรวมเป็น ๑๘.

ตัณหาเหล่านั้นในรูปภายในเป็นต้นมี ๑๘ อย่าง ในภายนอกมี ๑๘
อย่าง เพราะฉะนั้น จึงเป็น ตัณหา ๓๖ อย่าง ตัณหาเหล่านั้นเป็นอดีต ๓๖
อนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ รวม ตัณหา ๑๐๘ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ตัณหา ๑๐๘ เหล่านั้น เมื่อย่อลง ฟังทราบว่าเป็น ตัณหา ๖ ด้วย
สามารถแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจ
กามตัณหาเป็นต้น.

ก็เพราะสัตว์เหล่านี้ ยินดีเวทนาอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจอารมณ์มีรูป
เป็นต้น จึงทำสักการะใหญ่แก่จิตรกร (ช่างเขียน) คนธรรพ์ (นักดนตรี)
ผู้ปรุงแต่งด้วยของหอม พอครัว ช่างทอ และแพทย์ผู้ทำวิธีต่างๆ ให้เกิด
ความยินดีเป็นต้น อันให้ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ด้วยยึดเวทนาว่าเป็นของเรา
เหมือนบุคคลผู้รักใคร่บุตรด้วยความยึดถือบุตรเป็นของเรา กระทำสักการะ
ใหญ่แก่นางนม ฉะนั้น ตัณหาเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ฟังทราบว่าเป็นเกิดเพราะเวทนา
เป็นปัจจัยแล.

ว่าด้วยสุขเวทนาที่เป็นวิบากเป็นปัจจัย

แต่เพราะในนิเทศว่า เวทนาปจฺจยา
ตณฺหา ทรงประสงค์เอาสุขเวทนาที่เป็น
วิบากอย่างเดียวกันเท่านั้น ฉะนั้น เวทนานี้จึง
เป็นปัจจัยต่างเดียวกันนั้นแก่ตณฺหา.

คำว่า เป็นปัจจัยอย่างเดียว คือเป็นปัจจัยด้วยอุปนิสสขปัจจัย.

ว่าด้วยเวทนา ๓ เป็นปัจจัย

อีกอย่างหนึ่ง เพราะว่า

คนมีทุกข์ ย่อมปรารถนาสุข คนมี
สุข ก็ย่อมปรารถนาสุขแม้ยิ่งขึ้นไป ส่วน
อุเบกขาตรัสว่า สุขนั้นแหละ เพราะเป็น
ธรรมสงบ.

ฉะนั้น เวทนาแม้ทั้ง ๓ จึงเป็นปัจจัย
แก่ตณฺหา พระมหาฤาษี จึงตรัสว่า ตณฺหา
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

อนึ่ง เพราะเวินอนุสยเสีย แล้ว
ตณฺหาย่อมไม่เกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย
ฉะนั้น ตณฺหานั้นจึงไม่มีแก่พราหมณ์ผู้จบ
พรหมจรรย์แล.

นิเทศตณฺหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศอุปาทาน (บาลีข้อ ๒๖๔)

พึงทราบวินิจฉัยนิเทศอุปาทานเกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัยต่อไป.

บัณฑิตพึงชี้แจงอุปาทาน ๔ เหล่านั้น

โดยการจำแนกโดยอรรถ โดยย่อและพิสดาร

แห่งธรรม และโดยลำดับ.

จริงอยู่ในพระบาลี ทรงยกอุปาทาน ๔ เหล่านั้นขึ้น ด้วยพระคำรัส
ที่ตรัสว่า คำว่า อุปาทาน ได้แก่ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน
อิตตวาตูปาทาน.

ว่าด้วยการจำแนกโดยอรรถ

การจำแนกโดยอรรถแห่งอุปาทาน ๔ เหล่านั้น ดังนี้

ธรรมที่ชื่อว่า กามุปาทาน เพราะอรรถว่า ยึดมั่นกามกล่าวคือ
วัตถุกาม. อนึ่ง กามนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
กามุปาทาน.

คำว่า อุปาทาน ได้แก่การยึดมั่น เพราะอุปศัพท์ในคำว่า อุปาทาน
นี้ มีอรรถว่ามั่น เหมือนในศัพท์มีคำว่า อุปายาส (ความดับแค้นใจ)
อุปัทธฐะ (เวลาใกล้เข้ามาแล้ว) เป็นต้น. อนึ่ง ทิฏฐินั้น ด้วยเป็นอุปาทาน
ด้วย จึงชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า ทิฏฐุปาทาน เพราะ
อรรถว่า ยึดมั่นทิฏฐิ เพราะทิฏฐิหลังย่อมยึดมั่นทิฏฐิแรก เหมือนในประโยค
มีอาทิว่า "อิตตาและโลกเที่ยง" เป็นต้น. อนึ่ง ที่ชื่อว่า สีสัพพตูปาทาน
เพราะอรรถว่า ยึดมั่นศีลและพรต. ศีลและพรตนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย
ดังนี้ก็ชื่อว่า สีสัพพตูปาทาน เพราะโคศีล (ปรกคิของโค) โควัตร

(การปฏิบัติของโค) เป็นต้น เป็นตัวอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่า "ความบริสุทธิ์มีด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้. อนึ่ง ที่ชื่อว่า วาตะ เพราะเป็นเหตุกล่าวของคนทั้งหลาย ที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะเหตุยึดมั่นของคนทั้งหลาย ถามว่า ย่อมกล่าวอะไร หรือยึดมั่นอะไร ? ตอบว่า กล่าวอัตตา ยึดมั่นอัตตา คือ การยึดมั่นวาตะของตน ชื่อว่า อัตตวาทูปาทาน. อีกอย่างหนึ่ง อัตตาก็เป็นเพียงกล่าวถึงคนเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อัตตวาทูปาทาน เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่นของคนทั้งหลาย นี่เป็นการจำแนกโดยอรรถแห่งอุปาทาน ๔ เหล่านี้ ก่อน.

ว่าด้วยความย่อและพิสดารแห่งธรรม

ก็พึงทราบวินิจฉัยในความย่อและพิสดารแห่งธรรม ต่อไป

กามุปาทานก่อน ว่าโดยย่อ ตรัสว่า ความยึดมั่นด้วยตัณหา เพราะบาปมาแล้วว่า บรรดาอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทานเป็นไฉน ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพติดเพลินคือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ ติเนหาคือความใคร่ ความเร่าร้อนคือความใคร่ ความสยบคือความใคร่ ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า กามุปาทาน* ดังนี้ ตัณหาหลังเกิดขึ้นมันคงด้วยอุปนิสัยสยบปัจจัย เพราะตัณหาแรกนั่นเอง ชื่อว่า ความยึดมั่นด้วยตัณหา.

มติของอาจารย์บางพวก

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง ชื่อว่า ตัณหา เหมือนโจรเหยียดมือไปเพื่อขโมยของในที่มืด การรับอารมณ์

* อภิ. ตี . เล่ม ๓๔. ๓๘๑/๓๐๖

ที่มาถึงแล้ว ชื่อว่า อุปาทาน เหมือนโจรนั้นแหละจับกัณฑ์ไว้ ก็ธรรม (คือ
ตัณหาอุปาทาน) เหล่านั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อความมักน้อยและความสันโดษ อนึ่ง
ธรรมเหล่านี้ ยังเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์เพราะต้องแสวงหาและรักษา" ดังนี้ ก็อุปาทาน
๓ ที่เหลือโดยย่อก็เป็นเพียงทฤษฎีเท่านั้น.

แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ความยึดมั่นด้วยตัณหาทั้ง ๑๐๘ ประเภท
ตามที่กล่าวไว้ในอารมณฺ์มีรูปเป็นต้น ในก่อน ชื่อว่า กามอุปาทาน.

มิฉะทิวทฤษฎีมีวัตถุ ๑๐ ชื่อว่า ทิฏฐอุปาทาน เหมือนอย่างที่เราได้
บรรดาอุปาทาน ๔ เหล่านี้ ทิฏฐอุปาทานเป็นไฉน ? ความเห็นว่า
ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ที่
ให้แจ้ง ซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้
คนอื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก ดังนี้ ทิฏฐิ ฯลฯ การถือโดยวิปลาต เห็น
ปานนี้อันใด นี้เรียกว่า ทิฏฐอุปาทาน* ดังนี้.

อนึ่ง การยึดมั่นว่าความบริสุทธิ์มีด้วยศีลและพร ชื่อว่า สิลัพพตฺ-
อุปาทาน เหมือนอย่างที่เราได้ บรรดาอุปาทาน ๔ เหล่านี้ สิลัพพตฺ-
อุปาทาน เป็นไฉน ? ความเห็นผิด ฯลฯ การถือโดยวิปลาต โดย
ลักษณะนี้ว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลและด้วยพรต
เห็นปานนี้ อันใด นี้เรียกว่า สิลัพพตฺอุปาทาน ดังนี้.

สักกายทฤษฎีมีวัตถุ ๒๐ ชื่อว่า อตฺตวาทฺอุปาทาน เหมือนอย่างที่เรา
ได้ บรรดาอุปาทาน ๔ เหล่านี้ อตฺตวาทฺอุปาทาน เป็นไฉน ?
ปุถุชนในโลกนี้ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นสัตบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาด

* อภิ. ส. เล่ม ๓๔. ๗๘๒/๓๐๖

ในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้ฝึกในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็น
รูปโดยความเป็นอตตะ ฯลฯ การถือโดยวิปลาธ นี้เรียกว่า อตตะ
ทูปาทาน ดังนี้. นี่เป็นความย่อและความพิสดารแห่งธรรมในอธิการนี้.

ว่าโดยลำดับ

ก็ในชื่อว่า โดยลำดับ นี้ ลำดับมี ๓ อย่าง คือ

อุปฺตติกฺกโม ลำดับแห่งการเกิด

ปหานกฺกโม ลำดับแห่งการละ และ

เทศนากฺกโม ลำดับแห่งเทศนา.

บรรดาลำดับทั้ง ๓ นั้น ลำดับแห่งการเกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลาย
ไม่ตรัสไว้โดยนិปรียาย (โดยตรง) เพราะไม่มีคำว่า อุปาทานนี้เกิดขึ้นก่อนใน
สังสารมีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลรู้ไม่ได้แล้ว แต่ที่ตรัสไว้โดยปรียาย (โดย
อ้อม) ว่าเป็นความยึดมั่นในสัสสตะและอุจเฉทะซึ่งมีความยึดถืออตตะเป็นใหญ่
ในภพหนึ่งโดยมาก ต่อจากนั้น เมื่อยึดถือว่า "อตตานี้เที่ยง" ดังนี้ จึงเกิด
สิลฺพทูปาทาน เพื่อความปฏิบัติอันบริสุทธฺิแห่งอตตะ เมื่อยึดถือว่า "อตตะ
ย่อมขาดสูญ" ดังนี้ ก็จะเกิดกามูปาทานแก่บุคคลผู้ไม่มีความอาลัยในโลกอื่น
เพราะฉะนั้น อตตะทูปาทานจึงเกิดขึ้นก่อน ต่อจากนั้นก็เกิดทิวฺฐูปาทาน
สิลฺพทูปาทานและกามูปาทาน ดังนี้ เป็นลำดับแห่งความเกิดขึ้นของอุปาทาน
เหล่านั้นในภพหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในชื่อว่า ลำดับแห่งการละนี้ ทิวฺฐูปาทานเป็นต้นอันบุคคลย่อม
ละก่อน เพราะเป็นกิเลสอันโสคาปิตติมรรคพึงประหาณ ภายหลังจึงละกาม-

ปาทาน เพื่อเป็นกิเลสอันรหัดมรรคพึงประหาณ นี้ลำดับการละอุปาทาน เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

กับริรดาอุปาทาน ๔ เหล่านี้ ทรงแสดงกามุปาทานก่อน เพราะเป็น กิเลสมีอารมณ์มาก และเพราะกิเลสปรากฏแล้ว จริงอยู่ กามุปาทานนั้น ชื่อว่า มีอารมณ์มาก เพราะประกอบด้วย (โลกมุข) จิต ๘ ดวง อุปาทานนอกจากนี้ มีอารมณ์น้อย เพราะประกอบด้วย (โลกมุขที่สัมปยุตด้วยทัญญู) จิต ๔ ดวง. อนึ่ง กามุปาทานปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความอาลัยและยินดีโดยมาก อุปาทาน นอกนี้ไม่เป็นเช่นนั้น อีกอย่างหนึ่ง กามุปาทานเป็นของมีมากแก่บุคคลผู้ถือ มงคลต้นข้าวเป็นต้น เพื่อบริรควัตถุกามทั้งหลาย สัสสตทัญญูหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงทัญญูปาทานในลำดับต่อกากามุปาทานนั้น ทัญญู- ปาทานนั้น เมื่อจำแนกก็เป็น ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งสลัพพคูปาทาน และ อัตตวาทูปาทาน. ในอุปาทาน ๒ นั้นทรงแสดงสลัพพคูปาทานมีอารมณ์อันหยาบ ก่อน เพราะบุคคลแม้เห็นกิริยาของโค หรือกิริยาของสุนัขแล้วก็รู้ได้ แล้ว ทรงแสดงอัตตวาทูปาทานในที่สุด เพราะเป็นธรรมมีอารมณ์ละเอียด. นี้ลำดับ แห่งเทศนาของอุปาทานทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

ค้นหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน

กับริรดาอุปาทานเหล่านี้ ค้นหาเป็น

ปัจจัยอย่างเดียวแก่อุปาทานแรก ค้นหาแม่-

นั้น เป็นปัจจัย ๑ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้าง แก่

อุปาทาน ๓ ที่เหลือ.

ก็ในอุปาทาน ๔ ที่ทรงแสดงไว้ในนิเทศนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ กาม-
ตัณหาย่อมเป็นปัจจัยอย่างเดียว ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย แก่กามุปาทานแรก
เพราะเกิดในอารมณ์ทั้งหลายที่พอใจด้วยตัณหา แต่ตัณหานั้น ย่อมเป็นปัจจัย
๗ อย่าง ด้วยอำนาจสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตต-
ปัจจัย อตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย หรือเป็นปัจจัย ๘ อย่าง พร้อม
ด้วยอุปนิสสยปัจจัย แก่อุปาทาน ๓ ที่เหลือ อนึ่ง เมื่อใดตัณหานั้นเป็นปัจจัย
ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้นตัณหานั้น ย่อมเกิดพร้อมกันทีเดียว.

นิเทศอุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศแห่งภพ (บาลีข้อ ๒๖๕)

ในนิเทศแห่งภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถโดยธรรม

โดยทบทวนบทที่มีประโยชน์ โดยการแยก

ภพและรวมภพ และโดยอุปาทานใดเป็น

ปัจจัยแก่ภพใด.

ในพระบาลีนั้น พึงทราบวินิจฉัยว่า ที่ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถว่ามี.
บทว่า ทูวิเรน (ภพ ๒) มีอธิบายว่า กำหนดโดยอาการ ๒ อย่าง อีกอย่างหนึ่ง
บทว่า ทูวิเรน เป็นตติยวิภังคิ ใช้ในปฐมวิภังคิ อธิบายว่า เท่ากับ ทูวิโร
แปลว่า ๒ อย่าง. บทว่า อตฺถิ แปลว่า มีอยู่พร้อม.

ภพคือกรรม ชื่อว่า กรรมภพ. ภพคือความเกิดขึ้น ชื่อว่า
อุปปีตติภพ. ในกรรมภพและอุปปีตติภพนี้ ความเกิดขึ้น ชื่อว่า ภพ
เพราะอรรถว่า ย่อมมี ส่วนกรรม พึงทราบว่า ชื่อว่า ภพ โดยโวหารว่า

เป็นผล เพราะกรรมเป็นเหตุของภพ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า **สุโข พุทธาณํ อุปปาโท** ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุข เพราะเป็นเหตุ นำมาซึ่งความสุข.

คำว่า **ตตฺถ กตฺโม กมฺมกโว** (ในภพ ๒ นั้น กรรมภพเป็นไฉน) ความว่า บรรดาภพทั้ง ๒ นั้น กามภพที่ตรัสแล้วนั้นเป็นไฉน. ปุณฺณยูกิสังขาร เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

บทว่า **สพฺพํ** (ทั้งปวง) ได้แก่ ไม่มีส่วนเหลือ.

กรรมที่ชื่อว่า **ภวคามิ** เพราะอรรถว่า ย่อมไป คือ ย่อมให้สัตว์ ถึงภพ ด้วยบทว่ากรรมเป็นเหตุให้ถึงภพนี้ ท่านปฏิเสธโลกุตระ เพราะภพนี้เป็นวัฏฏกถา (กถาที่แสดงถึงวัฏฏะ) ก็โลกุตระนั้น ท่านกล่าวว่า เป็นธรรม อาศัยวิวัฏฏะ.

ที่ชื่อว่า **กรรม** เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งที่เขาทำ. บรรดา กามเทพ เป็นต้น ภพกล่าวคือกาม ชื่อว่า **กามภพ**. ในรูปภพและอรุภพก็เช่นนี้. ที่ชื่อว่า **สัตตัญญาภพ** เพราะอรรถว่า เป็นภพของเหล่าสัตว์ผู้มีสัตตัญญา หรือ สัตตัญญามีอยู่ในภพนี้. ที่ชื่อว่า **อสัตตัญญาภพ** โดยปริยายที่ต่างกัน. ที่ชื่อว่า **เนวสัตตัญญานาสัตตัญญาภพ** ด้วยอรรถว่า มีสัตตัญญาไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีสัตตัญญาหยาบ และเพราะมีสัตตัญญาละเอียดในภพนี้. ภพที่เคลื่อนกล่นด้วยรูปชั้นอย่างเดียว ชื่อว่า **เอกโวหารภพ**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **โวหารภพ** เพราะอรรถว่า ภพนี้มีชั้นเดียว. ในจุโวหารภพและปีญจโวหารภพก็เช่นนี้.

บทว่า **อโย วุจฺจติ อุปปตฺตติโก** (นี้เรียกว่าอุปตติภพ) ได้แก่ ภพนี้ทั้ง ๕ อย่าง ตรัสเรียกชื่อว่า อุปตติภพแล. พิงทรามวินิจนัยโดยอรรถ ในอธิการนี้ก่อน.

ส่วนข้อวินิจฉัยโดยธรรม ก็ในนิเทศนี้ ว่าโดยธรรม ปุญญาภิสังขาร
ได้แก่ เจตนา ๓ ดวง อปุญญาภิสังขาร ได้แก่ เจตนา ๑๒ ดวง อาเนญชา
ภิสังขาร ได้แก่ เจตนา ดวง.

ด้วยบทว่า สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺม (กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพ
ทั้งหมด) นี้ ทรงสงเคราะห์กรรมเหล่านี้ แม้ทั้งหมดที่สัมปยุตด้วยเจตนา หรือ
กรรมที่เป็นอาจยคามิ กล่าวคือกรรมเข้าด้วย อธิบายว่า ทรงสงเคราะห์
อุปาทินนขันธ ๕ ที่เป็นกามภพ รูปภพก็เหมือนกัน ขันธ ๔ ที่เป็นอรุภพ
ขันธ ๔ และ ๕ ที่เป็นสัณฺญาภพ อุปาทินนขันธหนึ่งที่เป็นอสัณฺญาภพ ขันธ ๔
ที่เป็นเนวสัณฺญานาสัณฺญาภพ ขันธ ๑ ขันธ ๔ ขันธ ๕ ที่เป็นเอกโวการภพ
เป็นต้น ด้วยอุปาทินนขันธทั้งหลายแล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยธรรมในนิเทศนี้
ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่า โดยทบทวนบทที่มีประโยชน์ นี้ ความว่า ปุญญาภิสังขาร
เป็นต้นนั่นเองตรัสไว้ในนิเทศแห่งสังขาร คือ กรรมเหมือนในนิเทศแห่งภพ
นั้นแหละ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ปุญญาภิสังขารเป็นต้นซึ่งเกิดก่อนตรัสไว้
เพราะความเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอริการนี้ ด้วยอดีตกรรม ปุญญาภิสังขาร
เป็นต้นเหล่านี้ ตรัสไว้เพราะความเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไป ด้วยอำนาจ
กรรมในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น การตรัสย้ำ จึงชื่อว่ามีประโยชน์ทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง ในเบื้องต้น ตรัสเจตนาเท่านั้นว่าเป็นสังขาร โดยมี
อาทิอย่างนี้ว่า ในอภิสังขารเหล่านั้น ปุญญาภิสังขาร เป็นไฉน ?

กุศลเจตนา กามาวจร ดังนี้ แต่ในนิเทศแห่งภพเกิดเพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัยนี้ ธรรมแม้สัมปยุตด้วยเจตนา ก็ตรัสว่า สังขาร เพราะพระบาลีว่า

สพฺพมุปี ภวคามิกมมัม (กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งหมด) ดังนี้ **อนึ่ง** ในตอนต้น **ตรัสว่า** กรรมเฉพาะที่มีวิญญาณเป็นปัจจัยเท่านั้นว่าเป็นสังขาร ในบัดนี้ แม้กรรมที่มีวิญญาณเป็นปัจจัย อันให้เกิดขึ้นในอสัญญาภพ ก็ตรัสว่า สังขาร ก็การพูดมากจะมีประโยชน์อะไร เพราะกรรมที่เป็นกุศลและอกุศล คือ ปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นเอง **ตรัสไว้** ในชื่อว่า **อวชฺชาปจฺจยา ลั ขารา** นี้ **อนึ่ง** **ตรัสธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล อกุศล อัพยากถุต** เพราะความที่แม้ อุปัตติภพก็ทรงสงเคราะห์ในบทว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว** (ภพเกิดเพราะ อุปาทานเป็นปัจจัย) นี้ ฉะนั้น การตรัสเช่นนี้ จึงชื่อว่ามีประโยชน์โดยประการ ทั้งปวงแล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยทบทวนบทที่มีประโยชน์ในอธิการนี้ ด้วย ประการฉะนี้.

ชื่อว่า **โดยการแยกออกและรวมกันไว้** คือ โดยการแยกและ การรวมแห่งภพเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย. จริงอยู่ กรรมที่สัตว์กระทำให้เกิด ขึ้นในกามภพเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยนั้น ชื่อว่า **กรรมภพ**. ชั้นทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแต่กรรมนั้น ชื่อว่า **อุปัตติภพ**. ในรูปและอรุภพก็นัยนี้เหมือนกัน. ด้วยประการฉะนี้ กามภพมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมี ๒ อย่าง สัญญาภพ และปัญจโวการภพรวมอยู่ภายในกามภพนั้นแหละ รูปภพมีกามุปาทานเป็น ปัจจัยก็มี ๒ อย่าง สัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวการภพ ปัญจโวการภพ รวมอยู่ภายในรูปภพนั้นแหละ อรุภพมีกามุปาทานก็มี ๒ อย่าง สัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ จตุโวการภพรวมอยู่ภายในอรุภพเหมือนกัน เพราะ ฉะนั้น ภพที่มีกามุปาทานเป็นถึงปัจจัยจึงมี ๖ ภพ พร้อมกับภพทั้งหลายที่ผนวก เข้าด้วยกัน. ก็ภพ ๖ ที่มีกามุปาทานเป็นปัจจัยพร้อมทั้งภพทั้งหลายที่ผนวกเข้า

ด้วยกัน ฉนฺได แม้ภพทั้งหลายที่มีอุปาทาน (๓) ที่เหลือเป็นปัจจัยก็ฉนฺนนั้น ภพทั้งหลายจึงเป็น ๒๔ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน โดยการแยกออกเพราะ อุปาทาน (๔) เป็นปัจจัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนโดยการรวมกัน มีอธิบายว่า รวมกรรมภพและอุปัตติภพ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกันเกิดเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยเป็นกามภพหนึ่ง รูปภพและอรูปรภพก็เห็นเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงเป็น ๓ ภพ แม้ภพที่มีอุปาทาน ๓ ที่เหลือก็เหมือนกัน จึงเป็น ๑๒ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกันโดยสงเคราะห์ (คือรวมกัน) เพราะอุปาทาน (๔) เป็นปัจจัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ว่าโดยไม่ต่างกัน กรรมที่ให้สัตว์เข้าถึงกามภพเพราะ อุปาทานเป็นปัจจัย ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกามภพนั้น ชื่อว่า อุปัตติภพ. ในรูปภพและอรูปรภพก็เหมือนกัน ด้วยประการฉะนี้ จึงเป็น ๖ ภพ โดยการสงเคราะห์ (การรวมกัน) อีกปริยายหนึ่งคือกามภพ ๒ รูปภพ ๒ อรูปภพ ๒ พร้อมกับภพที่ผนวกเข้าด้วยกันมี เพราะอุปาทานเป็น ปัจจัย.

อีกอย่างหนึ่ง จัดเป็น ๓ ภพ ด้วยอำนาจกามภพเป็นต้น พร้อมกับภพที่ ผนวกเข้าด้วยกันโดยไม่แยกกรรมภพและอุปัตติภพออกจากกัน และจัดเป็น ๒ ภพ ด้วยอำนาจกรรมภพและอุปัตติภพ โดยไม่แยกกามภพเป็นต้น และจัด เป็นภพ ๑ ด้วยอำนาจแห่งภพว่า ภพที่เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย โดยไม่ อาศัยแยกกรรมและอุปัตติ. พึงทราบวินิจฉัยในอธิการนี้ แม้โดยการแยกและ รวมกันแห่งภพมีอุปาทานเป็นปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

ชื่อว่า โดยอุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใด อธิบายว่า ก็ในนิเทศนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยอุปาทานใดเป็นปัจจัยแก่ภพใดนั้น ก็ในนิเทศนี้ อุปาทาน

เป็นปัจจัยแก่ภพใด อย่างไร ? คืออุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นปัจจัยแก่ภพใดภพหนึ่งได้ทั้งนั้น เพราะปุถุชนเปรียบเหมือนคนบ้า ปุถุชนนั้นมิได้พิจารณาว่า "สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร" ดังนี้ ปรารถนาภพอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจอุปาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น คำที่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "รูปภพและอรุภพย่อมไม่มีเพราะสัลลพตูปาทาน" นั้น บัณฑิตไม่ควรถือเอา แต่คำว่า "ภพทั้งหมดย่อมเกิดเพราะอุปาทานทั้งหมด" ดังนี้ ควรถือเอา. อย่างไร ? คือคนบางคนในโลกนี้ คิดว่า ขึ้นชื่อว่ากามเหล่านี้เป็นของสำเร็จแล้วในตระกูลกษัตริย์มหาศาลเป็นต้น ในมนุษย์โลก และในเทวโลกกามาพจร ๖ ชั้น" ดังนี้ ด้วยสมารถที่ได้ฟังมา หรือโดยทำนองที่เห็นมา ถูกหลงโดยให้เสพอสังขารเป็นต้น เพื่อบรรลुकามเหล่านั้น จึงสำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยกรรมนี้" ดังนี้ จึงกระทำแม้กายทุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอุปาทานคือกาม บุคคลนั้นจึงเกิดขึ้นในอบายเพราะบริบูรณ์ด้วยทุจริต. ก็ เมื่อปรารถนากามทั้งหลายที่เห็นแล้ว หรือเมื่อจะรักษากามที่ได้มาแล้ว ย่อมทำกายทุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน บุคคลนั้นย่อมเกิดในอบายเพราะความสมบูรณ์ด้วยทุจริต กรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลนั้นเกิดในอบายนั้น ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นที่ก่เกิดขึ้นแต่กรรมนั้นชื่อว่า อุปัตติภพ ส่วนสัญญาภพและปัญญาโวหารภพก็รวมเข้าในกรรมภพและอุปัตติภพนั้นนั่นแหละ.

ส่วนอีกคนหนึ่ง มีความรู้อันการฟังพระสังขารเป็นต้นพอพูนแล้ว สำคัญอยู่ว่า "กามทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยกรรมนี้" ดังนี้ จึงทำกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน บุคคลนั้น ย่อมเกิดขึ้นในสวรรค์ทั้งหลาย

หรือในมนุษย์ทั้งหลาย เพราะความบริบูรณ์ด้วยสุจริต. กรรมที่เป็นเหตุให้เขาเกิดในสุคติมีเทวดาเป็นต้นนั้น ชื่อว่า **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปปัตติภพ** ก็สัญญาภพและปัญญาโวการภพก็รวมอยู่ในกรรมภพและอุปปัตติภพนั้นเหมือนกัน กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพพร้อมทั้งประเภทพร้อมทั้งผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกคนหนึ่ง ฟังมาหรือคิดเอาเองว่า ในรูปภพและอรูปรภพ กามทั้งหลายสำเร็จดีกว่ากามภพนั้น จึงยังรูปและอรูปสมบัติให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจกามุปาทานแล้วบังเกิดขึ้นในโลกแห่งรูปพรหมหรืออรูปพรหมด้วยกำลังแห่งสมบัติ. ในการเกิดขึ้นในรูปพรหมหรืออรูปพรหมนั้น กรรมที่เป็นเหตุให้บุคคลนั้นเกิด ชื่อว่า **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายที่เกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปปัตติภพ** ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ และปัญญาโวการภพก็รวมอยู่ภายในรูปภพหรืออรูปรภพนั้น. กามุปาทาน เป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปรภพ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง อาศัยอุจเฉททิฏฐิวา "ที่ชื่อว่า อัคตานิ ขาดสูญแล้ว ในภพอันเป็นสมบัติของกามาพจร หรือว่าบรรดารูปภพหรืออรูปรภพ ภพใดภพหนึ่งย่อมขาดสูญโดยแท้" ดังนี้ จึงทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น. กรรมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า **กรรมภพ** ชั้นทั้งหลายอันเกิดแต่กรรม ชื่อว่า **อุปปัตติภพ** ส่วนภพมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ภายในกรรมภพและอุปปัตติภพนั้นนั่นแหละ ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพ รูปภพ และอรูปรภพทั้ง ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง กำหนดเอาว่า "ชื่อว่า อัตตานิ ย่อมมีความสุข ปราศจากความเร่าร้อนในภพอันเป็นสมบัติในกามาพจร หรือบรรดารูปภพและ อรูปภพ ภพใดภพหนึ่ง" จึงทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น ด้วยอตฺตวาทุปาทาน กรรมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นแต่กรรมภพ นั้น ชื่อว่า อุปปัตติภพ ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ในกรรมภพและ อุปปัตติภพนั้นนั่นแหละ อตฺตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ ๓ พร้อมทั้ง ประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกบุคคลหนึ่ง มีความเห็นว่า "ชื่อว่า สิลและพรตนี้ ย่อมถึงความสุข อันบริบูรณ์แก่บุคคลผู้บำเพ็ญ ในภพอันเป็นสมบัติของกามาพจร หรือบรรดา รูปภพ หรืออรูปภพ ภพใดภพหนึ่ง" ดังนี้ จึงทำกรรมอันเข้าถึงภพนั้น ด้วยอำนาจศีลพทุปาทาน. กรรมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า กรรมภพ ชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นแต่กรรมภพนั้น ชื่อว่า อุปปัตติภพ ส่วนสัญญาภพเป็นต้น ก็รวมอยู่ภายในกรรมภพและอุปปัตติภพนั้นแหละ. ศีลพทุปาทาน ย่อมเป็น ปัจจัยแก่ภพ ๓ พร้อมทั้งประเภท พร้อมทั้งภพที่ผนวกเข้าด้วยกัน ดังนี้แล. พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยอุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด ในนิเทศนี้นั้น ด้วยประการฉะนี้.

หากมีผู้สงสัย ถามว่า "ก็ในนิเทศนี้ อุปาทานอะไร เป็นปัจจัย อย่างไม่แก่ภพไหน" ดังนี้ไซ้.

ตอบว่า

ปัญหากรรมนั้น พึงทราบว่าอุปาทาน
เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่รูปภพ และอรูปภพ
อุปาทานนั้น เป็นปัจจัยแก่กามภพ แม้ด้วย
ปัจจัยมีสหชาติเป็นต้น.

จริงอยู่ ก็อุปาทานทั้ง ๔ นี้ เป็นปัจจัยแก่รูปภพ อรูปภพ และ
อุปัตติภพที่เป็นกุศลธรรมในกรรมภพอันนับเนื่องด้วยกามภพ ด้วยอุปนิสัย-
ปัจจัยอย่างเดียว. อุปาทาน ๔ นั้นเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมภพที่สัมปยุตด้วย
คนในกามภพโดยสหชาติปัจจัยเป็นต้น คือ สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย
นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัคติปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย แต่เป็น
ปัจจัยแก่ภพที่เป็นวิปยุตกัน ด้วยอุปนิสัยปัจจัยเดียวเท่านั้นแล.

นิเทศแห่งภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จบ

ว่าด้วยนิเทศแห่งชาติ (บาลีข้อ ๒๒๖)

พึงทราบวินิจฉัยปัจจัยการมีชาติเป็นต้น ในนิเทศแห่งชาติเกิดเพราะ
ภพเป็นปัจจัยเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในสังขวิภังค์นั้นแหละ. แต่คำว่าภพ
ในที่นี้ ทรงประสงค์เอากรรมภพเท่านั้น เพราะกรรมภพนั้น เป็นปัจจัยแก่ชาติ
อุปัตติภพหาเป็นปัจจัยแก่ชาติไม่ ก็แลกรรมภพนั้น เป็นปัจจัย ๒ อย่าง
เท่านั้น ด้วยอำนาจกรรมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัย.

หากมี ผู้ถามว่า ข้อนี้ จะพึงรู้ได้อย่างไรว่า ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ.

ตอบว่า รู้ได้ เพราะแสดงความต่างกันแห่งภาวะมีความเลวและ
ประณีตเป็นต้น ในเหตุแม้สักว่าเป็นปัจจัยภายนอก.

จริงอยู่ เมื่อปัจจัยภายนอกมีบิดามารดา น้ำสุกกะ ประจำเดือน
และอาหารเป็นต้น ของสัตว์ผู้แม่ฝาแฝดแม่ในอณฑภาพที่เหมือนกันมีอยู่ ก็ยัง
ปรากฏต่างกันด้วยภาวะมีความเลวและประณีตเป็นต้น ก็ความต่างกันโดยเป็น

หีนะและประณีต มิใช่ไม่มีเหตุ เพราะสภาวะทั้งปวงไม่มีอยู่ในกาลทั้งปวง
แก่พวกสัตว์ทั้งหมด และทั้งมิใช่เหตุอันนอกจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอื่น
ในสันดานอันมีในภายในของเหล่าสัตว์ผู้เกิดแต่กรรมภพนั้น เพราะฉะนั้น
สัตว์นั้น จึงมีกรรมภพเป็นเหตุโดยแท้ แท้จริง กรรมก็เป็นเหตุที่แปลกกัน
ในความเลวและประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า กมฺมํ สตุเต วิภชติ ยทิทํ หีนปณิตตาย กรรมย่อมจำแนก
สัตว์ทั้งหลาย ให้เลวและประณีต ดังนี้ เพราะฉะนั้น ข้อนี้อิงพิงทราบได้ว่า
ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ.

อนึ่ง เมื่อชาติไม่มี ขึ้นชื่อว่า ชรามรณะก็หาไม่มี และธรรมมีความโสภ
เป็นต้นก็หาไม่มี แต่เมื่อชาติมี ชรามรณะและธรรมมีความโสภเป็นต้น อัน
เกี่ยวเนื่องด้วยชรามรณะ ของคนพาลผู้ถูกทุกขธรรม คือ ชรามรณะถูกต้องแล้ว
หรือไม่เนื่องด้วยชรามรณะ. ของคนพาลผู้อันทุกขธรรมนั้น ๆ ถูกต้องแล้ว
เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ชาตินี้ เป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ และ
แก่ธรรมที่ความโสภเป็นต้นแล. ก็ชาตินี้เป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้น โดย
เงื่อนไขแห่งอุปนิสัยปัจจัย ดังนี้แล.

นิเทศแห่งชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัยเป็นต้น จบ

อธิบายภวจักร ๑๒ (บาลีข้อ ๒๗๓)

พึงทราบอรรถแห่งบทมีอาทิว่า เอวมตฺตฺส (ความเกิดขึ้น...นี้
ย่อมมีด้วยประการฉะนี้) โดยนัยที่กล่าวแล้วในอุทเทสวาร. บทว่า สงฺคฺติ
(ความไปรวม) เป็นต้น* เป็นคำไวพจน์ของ บทว่า สมฺภูตโย (ความเกิด
ขึ้น) ทั้งหมด.

* สงฺคฺติ สมาคโม สโมธานํ ปาคฺคาโว แปลว่า ความไปรวม ความมาร่วม ความประชุม
ความปรากฏ.

ก็เพราะในปัจจุการวิภังค์นี้ กรรมมีโสกะเป็นต้น ตรัสไว้สุดท้าย
ฉะนั้น อวิชชานั้นใด ที่ตรัสในเบื้องต้นแห่งภวจักรนี้ อย่างนี้ว่า อวิชชาปัจจุ
ธัมม ขาร (สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) ดังนี้ อวิชชานั้น สำเร็จ
แล้วแต่กรรมมีโสกะเป็นต้น.

ภวจักรนี้มีเบื้องต้น มิได้ปรากฏ เว้นจากผู้สร้าง และผู้สวय
ว่างเปล่าจากความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปร่วมกัน
ดังนี้.

หากมีผู้สงสัย ถามว่า ก็ในภวจักรนี้ อวิชชาสำเร็จแต่กรรมมีโสกะ
เป็นต้น อย่างไร ? ภวจักรหรือเบื้องต้นมิได้ปรากฏอย่างไร ? เว้น จากผู้สร้าง
และผู้สวยอย่างไร ? ว่างเปล่าจากความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง อย่างไร ?

ก็คำตอบในที่นี้ คือ โสกะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสและปริเทวะเหล่า
ไปจากอวิชชา และขึ้นชื่อว่า ปริเทวะ (ความคร่ำครวญรำพัน) ย่อมมีแก่
คนหลง เพราะฉะนั้น เมื่อโสกะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสและปริเทวะเหล่า
นั้นสำเร็จแล้ว อวิชชาก็เป็นอันสำเร็จแล้วโดยแท้. อีกอย่างนี้ ก็คำที่ตรัสไว้ว่า
"เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด" ดังนี้ และชื่อว่า กรรมมีโสกะเป็นต้นนี้
ย่อมมีเพราะอาสวะเกิด ขึ้นนี้เป็นอย่างไร ? คือ โสกะ ในเพราะจัดการพลัดพราก
จากกาม ย่อมมีเพราะอาสวะเกิดเท่านั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ตสฺส เจ กามยมานสฺส ฉนฺทชาตสฺส ชนฺตฺวิน

เต กามา ปริหายนฺติ สลฺลวฺทโร รูปปฺติ

ถ้าเมื่อสัตว์นั้นปรารถนาอยู่ เกิด

ความอยากได้แล้ว กามเหล่านั้น ย่อมเสื่อม

ไปไซริ สัตว์นั้น ย่อมชบเซา เหมือนถูกศร

แทง ฉะนั้น^๑

และเหมือนอย่างที่เราเห็นว่า กามโต ชายติ โสโก (ความโสภย่อมเกิดแต่กาม) ก็ความโสภเป็นต้นเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ย่อมเกิดแต่ทิวฐาสาวะ เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า เมื่อเขายึดถืออยู่ว่า เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา ดังนี้ ย่อมเกิดโสภะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เพราะความที่รูปนั้นแปรเปลี่ยนไป^๒ อนึ่ง ธรรมมีโสภะเป็นต้นย่อมเกิด แม้เพราะภวาสวะเกิด เหมือนทิวฐาสวะเกิด เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า ลูกอ่อนภิกษุทั้งหลาย แม้พวกเทวดาที่มีอายุยืน มีวรรณะ มากด้วยความสุข ดำรงอยู่กาลนานในวิมานสูง แม้เทวดาเหล่านั้น ได้สดับพระธรรมเทศนา ของตถาคตแล้ว โดยมากพากันถึงความกลัว ความสะดุ้ง ความสลดใจ ดังนี้^๓ เหมือนพวกเทวดาเป็นบุพนิมิต ๕ พากันสะดุ้งเพราะกลัวแต่ความตาย ฉะนั้น.

อนึ่ง ธรรมมีโสภเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแม้เพราะความเกิดขึ้นแห่ง อวิชา เหมือนภวาสวะเกิดขึ้นฉะนั้น เหมือนอย่างที่เราเห็นว่า ลูกอ่อนภิกษุทั้งหลาย คนพาลนั้นแล ย่อมเสวยทุกข์โทมนัส (เพราะคิดชั่ว พุดชั่ว ทำชั่ว) ๓ อย่าง ในทิวฐุธรรมนี้^๔ ดังนี้ เพราะธรรม (มีโสภะเป็นต้น) เหล่านี้ ย่อมมีเพราะอาสวะเกิด ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นเมื่อสำเร็จจึงยังอาสวะ

๑. พุ. สุตต. เล่ม ๒๕. ๔๐๘/๔๘๔ ๒. ส. ขนฺธวาร. เล่ม ๑๓. ๔/๔

๓. ส. ขนฺธวาร. เล่ม ๑๓. ๑๕๖/๑๐๔ ๔. ม. อุ. เล่ม ๑๔. ๔๖๘/๓๑๑

ทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งอวิชาให้สำเร็จ และเมื่ออวิชาสำเร็จแล้ว
แม้วิชาก็เป็นอันสำเร็จทีเดียว เพราะเมื่อมีปัจจัยจึงมีได้แล. ในที่นี้พึงทราบ
ว่า อวิชาสำเร็จแล้วด้วยธรรมมีโสกะเป็นต้นอย่างนี้ก่อน.

ก็เพราะเมื่ออวิชาสำเร็จแล้ว เพราะเมื่อปัจจัยมีจึงมีอย่างนี้ ความ
สืบต่อกันไปแห่งเหตุและผลอย่างนี้ว่า "สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นต้นมิได้มีสิ้นสุด ฉะนั้น
ภวจักรมีองค์ ๑๒ ที่เป็นไป ด้วยอำนาจความเกี่ยวเนื่องกันแห่งเหตุและผลนั้น
จึงสำเร็จว่ามีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ.

หากมีผู้สงสัยถามว่า เมื่อมีเบื้องต้นมิได้ปรากฏเช่นนี้ การกล่าวคำว่า
อวิชาเป็นธรรมข้อต้นว่า "เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารทั้งหลาย"
ดังนี้ ก็ผิดไป มิใช่หรือ ?

ตอบว่า ข้อนี้ มิใช่การกล่าวอวิชาเป็นเพียงธรรมเบื้องต้น แต่ข้อนี้
เป็นการกล่าวธรรมที่เป็นประธาน.

จริงอยู่ อวิชาเป็นประธานแห่งวิภูษะ ๓* เพราะว่าการยึดถือ
อวิชา กิเลสวิภูษะที่เหลือ และกรรมวิภูษะเป็นต้น ย่อมผูกพันคนพาลไว้
เหมือนการจับศิระษงู สรีระงูที่เหลือก็จะพันแขนอยู่ แต่เมื่อตัดอวิชาขาด
แล้วย่อมหลุดพ้นจาวิภูษะเหล่านั้น เหมือนบุคคลตัดศิระษงูแล้วก็จะพ้นจาก
การผูกพันแขน ฉะนั้น เหมือนอย่างที่เราว่า "เพราะสารอกอวิชา โดยไม่
เหลือ สังขารจึงดับ" ดังนี้ เป็นต้น. เมื่อบุคคลยึดธรรมใด ความผูกพันย่อมมีและ
เมื่อปล่อยธรรมใด ความหลุดพ้นย่อมมี การกล่าวนี้เป็น การกล่าวธรรมที่เป็น

* คือ กิเลสวิภูษะ กรรมวิภูษะ และริปากวิภูษะ

ประธาน (คืออวิชา) นั้น มิใช่การกล่าวธรรมสักว่าเป็นเบื้องต้น ฟังทราบ
ภวจักรนี้ว่า "มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ ด้วยประการฉะนี้"

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่ธรรม
มีสังขารเป็นต้น ฉะนั้น จึงเว้นจากผู้สร้างสังขารนอกจากอวิชาเป็นต้นนั้น
เช่นพรหมเป็นต้นที่เขาคาดคะเนเอาอย่างนี้ว่า "พรหม มหาพรหมเป็นผู้
ประเสริฐสุด เป็นผู้จัดสรร ดังนี้ หรือว่า เว้นจากอิตตาผู้เสวยสุข และ
ทุกข์ ที่เขาสมมติกันอย่างนี้ว่า "ก็อิตตาของเราแน่เป็นผู้กล่าวเป็นผู้เสวย"
บัณฑิตฟังทราบว่า "เว้นจากผู้สร้างและผู้เสวย" ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ อวิชาชื่อว่า ว่างจากความยั่งยืนเพราะ
เป็นธรรมเกิดขึ้นและมีเสื่อมไปเป็นธรรมดา ชื่อว่า ว่างจากความงามเพราะ
เป็นธรรมเศร้าหมองและเพราะประกอบด้วยสังกิเลส ชื่อว่า ว่างจากความสุข
เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ชื่อว่า ว่างจากอิตตาผู้ครองอำนาจ
เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย. องค์ทั้งหลายแม้มีสังขารเป็นต้นก็เหมือนกัน.

อีกหัยหนึ่ง เพราะอวิชา ไม่ใช่อิตตา ไม่ใช่ของอิตตา ไม่ใช่มี
ในอิตตา ไม่ใช่มีอิตตา องค์ทั้งหลายแม้มีสังขารเป็นต้นก็เหมือนกัน ฉะนั้น
ฟังทราบว่า ภวจักรนี้ว่างเปล่าโดยक्रमว่าง ๑๒ อย่าง ด้วยประการฉะนี้

ก็รู้ทราบอย่างนี้แล้ว ฟังทราบอีกว่า

ภวจักรนั้น มีอวิชา และตัณหา

เป็นมูล มีกาล ๓ มีอดีตกาลเป็นต้น ในกาล

เหล่านั้น โดยสังเขปได้องค์ ๒ (อวิชาและ

สังขาร) องค์ (มีวิญญานเป็นต้น) และ

องค์ ๒ (ชาติและชรามรณะ) เท่านั้น.

อธิบายว่า ธรรม ๒ คือ อวิชา และคณา พึงทราบว่าเป็นมูลแห่งภวจักรนี้นั้นแล. ภวจักรนี้นั้นจึงมี ๒ อย่าง คือ อวิชาเป็นมูลมีเวทนาเป็นที่สุดเพราะนำมาแต่ส่วนเบื้องต้น คณาเป็นมูลมีชรามณะเป็นที่สุดเพราะสืบต่อในส่วนเบื้องปลาย บรรดาภวจักรทั้ง ๒ นั้น ภวจักรแรก ตรีศด้วยอำนาจแห่งบุคคลผู้มีทิฏฐิจริต ภวจักรหลัง ตรีศด้วยอำนาจบุคคลผู้มีคณาจริต. เพราะว่า บุคคลทั้งหลายผู้มีทิฏฐิจริต อวิชาเป็นตัวนำไปสู่สังสาร แต่บุคคลผู้มีคณาจริต คณาเป็นตัวนำไปสู่สังสาร.

อีกนัยหนึ่ง ภวจักรแรกตรีศไว้เพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ เพราะทรงประกาศการไม่ตัดขาดแห่งเหตุทั้งหลายของความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรที่ ๒ ตรีศเพื่อถอนสัสสตทิฏฐิ เพราะทรงประกาศชรามณะของพวกสัตว์ที่เกิดขึ้น.

อีกนัยหนึ่ง ภวจักรแรกตรีศด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ เพราะทรงแสดงความเป็นไปโดยลำดับ (อายุขณะที่เกิด) ภวจักรหลัง ตรีศด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เป็นโอบปาติกะ เพราะทรงแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอายตนะ).

อธิบายกาล ๓

อนึ่ง กาลของภวจักรนั้น มี ๓ คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในกาลเหล่านั้น ว่าด้วยอำนาจกาลที่มาในพระบาลีโดยสรูป พึงทราบว่ามีองค์ ๒ คือ อวิชาและสังขาร เป็นอดีตกาล. องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด* เป็นปัจจุบันกาล. และองค์ ๒ คือ ชาติ และชรามณะ. เป็นอนาคตกาล และพึงทราบอีกว่า

* อรรถกถาว่า ภวาสวานิ. แต่ฉบับ ม. ว่า ภวาสวานานิ

อธิบายสนธิ ๓

ก็ภวจักรนี้มีสนธิ ๓ คือ เหตุผล-

สนธิ ๑^๑ ผลเหตุสนธิ ๑ เหตุ ๓ เหตุปุพพผลสนธิ ๑

และมีสังคหะ ๔ ประเภท คือ อาการ ๒๐

มีวิภูฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่มีกำหนด ดังนี้.

บรรดาภวจักรเหล่านั้น ในระหว่างสังขารทั้งหลายและปฏิสนธิวิญญาณ เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุผลสนธิ. ในระหว่างเวทนาและตัณหา เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ. ในระหว่างภพและชาติ เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุปุพพผลสนธิ. เพราะฉะนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ามีสนธิ ๓ คือ เหตุผลสนธิ ๑ ผลเหตุสนธิ ๑ และเหตุปุพพผลสนธิ ๑ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อธิบายสังคหะ ๔^๒

อนึ่ง ภวจักรนี้ มีสังคหะ ๔ ซึ่งกำหนดคือเอาภวจักรตั้งแต่เบื้องต้น (คืออวิชชา) และที่สุด (คือชรามรณะ) แห่งสนธิทั้งหลาย. ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ อวิชชาและสังขาร เป็นสังคหะที่ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นสังคหะที่ ๓ ชาติชรามรณะ เป็นสังคหะที่ ๔ พึงทราบว่า ภวจักรนี้มีสังคหะ ๔ ประเภท ด้วยประการฉะนี้.

๑ เหตุผลสนธิอันแรก ได้แก่ สังขารเป็นเหตุอดีตต่อกับวิญญาณซึ่งเป็นผลในปัจจุบัน ผลเหตุสนธิที่ ๒ ได้แก่ เวทนาซึ่งเป็นปัจจุบันผลต่อกับตัณหาในปัจจุบันเหตุ และเหตุผลสนธิสุดท้าย ได้แก่ ภพเป็นปัจจุบันเหตุต่อกับชาติอันเป็นอนาคตผล.

๒ คำว่า สังคหะ ๔ ในอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านเรียกว่า สังเขป ๔

อธิบายอาการ ๒๐

อนึ่ง พึงทราบว่า ภวจักรมีอาการ ๒๐ ด้วยอาการ ๒๐ เหล่านั้น คือ

ในอดีตมีเหตุ ๕ ในปัจจุบันมี ๕

ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ในอนาคตมีผล ๕.

บรรดาภวจักรเหล่านั้น คำว่า **ในอดีตมีเหตุ ๕** ความว่า องค์ ๒ เหล่านี้คืออวิชา และสังขาร ตรัสไว้ก่อนทีเดียว แต่เพราะบุคคลผู้โง่เขลา ย่อมสะดุ้ง บุคคลผู้สะดุ้งย่อมยึดมั่น ภพจึงเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยแก่ บุคคลนั้น ฉะนั้น จึงทรงถือเอาแม่ตัณหา อุปาทาน และภพด้วย เพราะเหตุ นั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า โมหะคืออวิชา กรรมที่ประกอบ คือ สังขาร ความใคร่คือตัณหา การเข้าถึงคืออุปาทาน เจตนาคือภพ ธรรม ทั้ง ๕ เหล่านี้ในกรรมภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ในกรรมภพก่อน** ได้แก่ กรรมภพที่เกิดก่อน คือ กรรมภพที่ทำ ไว้ในอดีตชาติ. คำว่า **โมหะคืออวิชา** อธิบายว่า โมหะ (ความหลง) ในสังขารมีทุกข์เป็นต้น ในกาลนั้น อันใด สัตว์นั้นหลงแล้วย่อมทำกรรมด้วย โมหะใด นั้นเป็นอวิชา. คำว่า **กรรมที่ประกอบคือสังขาร** ได้แก่ เจตนาแรกของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น เหมือนการยังจิตให้เกิดขึ้นด้วยอันคิดว่า เราจักถวายทาน แล้วจัดแจงอยู่ซึ่งอุปกรณ์แห่งการให้ทานหนึ่งเดือนบ้าง หนึ่งปีบ้าง ก็เจตนาของบุคคลที่ยังทกัณเภาให้ตั้งขึ้นในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย ท่านเรียกว่า ภพ. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในชวนะ ๖ ซึ่งมีอวิชชณะเดียวกัน ชื่อว่าอายุหนสังขาร (กรรมที่ประกอบคือสังขาร) เจตนาดวงที่ ๗ ชื่อว่า ภพ อนึ่ง เจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อ ภพ ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา นั้น ชื่อว่า

อายุหนสังขาร. คำว่า ความใคร่ คือตัณหา ความว่า ความใคร่ คือ
ความปรารถนาในอุปปัตติภพซึ่งเป็นผลของบุคคลผู้ทำกรรมอยู่นั้น ชื่อว่า
ตัณหา. คำว่า ความเข้าถึงคืออุปาทาน ความว่า การเข้าถึง การยึด
การถือ ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า "เราทำกรรมนี้ให้เป็นปัจจัยแก่ภพแล้ว จัก
เสพกามในฐานะชื่อนั้น จักขาดสูญ" ดังนี้ อันใด นี้ชื่อว่า อุปาทาน.
คำว่า เจตนาคือภพ ได้แก่ เจตนาที่เป็นไปในที่สุดแห่งกรรมที่ประกอบ
ชื่อว่า ภพ พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ในปัจจุบันมีผล ๕ ได้แก่ กวจักรมีวิญญาณเป็นต้นมีเวทนา
เป็นที่สุดมาในพระบาลีนั้นแหละ เหมือนอย่างที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร
กล่าวว่า ในอุปปัตติภพนี้ ปฏิสนธิคือวิญญาณ ๑ ความก้าวลงคือนามรูป ๑
ประสาทคืออายตนะ ๑ ความถูกต้องคือผัสสะ ๑ ความเสวยอารมณ์คือเวทนา ๑
ธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำแล้วก่อนในอุปปัตติภพนี้ ด้วย
ประการฉะนี้. ในธรรม ๕ นั้น คำว่า ปฏิสนธิคือวิญญาณ ที่ท่านกล่าวว่า
ชื่อว่า ปฏิสนธิ เพราะความเกิดขึ้นด้วยอำนาจความสืบทอดในภพอื่น ดังนี้
อันใด นั้นชื่อว่า วิญญาณ. คำว่า การก้าวลงคือนามรูป ความว่า การ
หยั่งในครรภ์ของรูปธรรมและอรูปธรรมเป็นเหมือนมาแล้วเข้าไป อันใด
นี้เรียกว่า นามรูป. คำว่า ประสาทคืออายตนะ นี้ กล่าวไว้ด้วยอำนาจ
อายตนะ ๕ มีจักขวายตนะเป็นต้น. คำว่า การถูกต้องคือผัสสะ ได้แก่
การถูกต้องแล้ว หรือกำลังถูกต้องซึ่งอารมณ์ อันใด นี้เรียกว่า ผัสสะ.
คำว่า ความเสวยอารมณ์ คือเวทนา ได้แก่ การเสวยวิบากซึ่งเกิดขึ้น
พร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ หรือผัสสะที่มีสพายตนะเป็นปัจจัย อันใด นั้นเรียกว่า
เวทนา พึงทราบเนื้อความนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า ในปัจจุบันมีเหตุ ๕ ได้แก่ เหตุทั้งหลายมีต้นหาเป็นต้น
มาแล้วในพระบาลีนั้นแหละ คือต้นหา อุปาทาน และภพ ก็เมื่อถือเอาภพแล้ว
ก็เป็นอันถือสังขารอันเป็นบุพภาคแห่งภพนั้น หรือธรรมอันสัมปยุตด้วยภพนั้น
เหมือนกัน และด้วยการถือเอาต้นหาและอุปาทาน ก็เป็นอันถือเอาวิชาอัน
สัมปยุตด้วยต้นหาและอุปาทานนั้น หรือว่าเป็นเหตุให้คนผู้หลงทำกรรมนั้น
เพราะฉะนั้น องค์แห่งภวจักรนั้น จึงเป็น ๕ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้
พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า เพราะความที่อายตนะทั้งหลายในโลกนี้
แก่ห่อหมแล้ว โมหะคืออวิชา กรรมที่ประกอบคือสังขาร ความใคร่คือต้นหา
การเข้าถึงคืออุปาทาน เจตนาคือภพ ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ดังกล่าวนี้ให้
ภพนี้เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในอนาคต ดังนี้. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า
เพราะความที่อายตนะทั้งหลายในโลกนี้แก่ห่อหมแล้ว นั้น แสดง
บุคคลผู้หลงไหลในเวลาทำกรรมของสัตว์ผู้มีอายตนะห่อหมแล้ว. คำที่เหลือมี
เนื้อความต้นทั้งนั้น.

คำว่า ในอนาคตมีผล ๕ ได้แก่ ผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้น. ผล ๕
มีวิญญาณเป็นต้นนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ด้วยศัพท์ว่าชาติ ส่วนชรามณะก็เป็นชรา-
มณะของผล ๕ มีวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้นแหละ ด้วยเหตุนี้ พระธรรม
เสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวว่า ในอนาคต ปฏิสนธิคือวิญญาณ ความก้าวลงคือ
นามรูป ประสาทคืออายตนะ การถูกต้องคือผัสสะ การเสวยอารมณ์คือเวทนา
ธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้ ดังกล่าวนี้ในอุปบัติภพในอนาคตเป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำ
ไว้แล้วในภพนี้ ดังนี้. ภวจักรนี้มีอาการ ๒๐ ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาภวจักรมีอาการ ๒๐ เหล่านั้น ในภพก่อนมีองค์ประกอบ คือกรรม (ที่เป็นเหตุ) ๕ อย่าง ในปัจจุบันมีธรรมที่เป็นวิบาก ๕ อย่าง ในปัจจุบันมีองค์ประกอบคือกรรม ๕ อย่าง ในอนาคตมีธรรมที่เป็นวิบาก ๕ อย่าง เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นธรรมที่เป็นกรรม ๑๐ อย่าง เป็นวิบาก ๕ อย่าง ด้วยอาการที่กล่าว กรรมในฐานะทั้งสองจึงชื่อว่า กรรม วิบากในฐานะทั้งสองชื่อว่า วิบาก ภวจักรแม่ทั้งหมดนี้เป็นทั้งกรรมเป็นทั้งวิบากของกรรม หมุนไปโดยปัจจัยอาการ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **กรรมสังเขป** (ย่อกรรม) วิบากในฐานะทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า **วิปากสังเขป** (ย่อวิบาก) เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมวิภู และวิปากวิภู. อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **กรรมภพ** วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **วิปากภพ** เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมภพ และวิปากภพ. กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **กรรมปวัตตะ** วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **วิปากปวัตตะ** เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมสันตติและวิปากสันตติ อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **กรรมสันตติ** วิปากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **วิปากสันตติ** เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งหมดนี้ จึงเป็นทั้งกรรมสันตติและวิปากสันตติ อนึ่ง กรรมในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **กิริยา** วิบากในฐานะทั้ง ๒ ชื่อว่า **ผลของกิริยา** เพราะฉะนั้น ภวจักรทั้งสิ้นนี้ จึงเป็นทั้งกิริยาและผลของกิริยา ด้วยประการฉะนี้.

ภวจักรนี้เกิดขึ้นพร้อมแล้วประกอบ
ด้วยเหตุ เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง มีความหวั่นไหว
เปลี่ยนแปลง ไม่ยั่งยืน ธรรมทั้งหลาย ย่อม
เกิดแต่ธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นเหตุ
เพราะในธรรมเหล่านี้หาตัวตน และคนอื่น
มิได้.

ธรรมและอธรรม ย่อมยังธรรมและ
อธรรม ให้เกิดขึ้นเอง เพราะปัจจัยคือเหตุ
เป็นองค์ประกอบ ก็พระธรรมอันพระพุทธ-
เจ้า ทรงแสดงไว้ เพื่อความดับซึ่งเหตุ
ทั้งหลาย.

เมื่อเหตุทั้งหลายดับแล้ววิภูฏะก็ขาด
ไม่หมุนเวียน ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ใน
พระธรรมวินัยนี้ ย่อมมีเพื่อทำซึ่งที่สุดแห่ง
ทุกข์ ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เมื่อค้นหา
ความเป็นสัตว์ไม่ได้ ความขาดสูญและความ
ยั่งยืน ก็ย่อมไม่มี.

ก็ในคำว่า วิภูฏะ ๓ ย่อมหมุนไปไม่มีกำหนด นี้ อธิบายว่า
ภวจักรนี้มีวิภูฏะ ๓ ด้วยวิภูฏะ ๓ เหล่านั้น คือ "สังขารและภพ เป็นกรรมวิภู
อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสวิภู วิญญาณ นามรูป สฬาทนะ
ผัสสะ และเวทนา เป็นวิปากวิภู" พึงทราบว่าย่อมหมุนไปโดยการหมุนไป

รอบบ่อ ๆ ชื่อว่า ไม่มีกำหนดเพราะมีปัจจัยไม่ขาดสายตลอดเวลาที่กิเลสวัฏ
ยังไม่ขาดทีเดียว. ภวจักรนี้ เมื่อหมุนอย่างนี้

พึงทราบ โดยความเป็นสังขะ และ
เป็นแดนเกิดแห่งสังขะ ๑ โดยกิจ ๑ โดยการ
ห้าม ๑ โดยการอุปมา โดยประเภทแห่งความ
ลึกซึ้ง ๑ โดยประเภทแห่งนัย ๑ ตามควร.

พึงทราบโดยความเป็นสังขะและเป็นแดนเกิด

ในกาลนั้น เพราะคำที่ตรัสไว้ในสังขวิภังค์ว่า " กุศลและอกุศลกรรม
เป็นสมุทยสังขะ โดยไม่แปลกกัน " ดังนี้ ฉะนั้น คำว่า อวิชชาปุจฺจยา
สงฺขารา ดังนี้ ได้แก่ สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชชา จัดเป็นสังขะที่ ๒ มี
สังขะที่ ๒ เป็นแดนเกิด. วิญญาณเกิดแต่สังขารทั้งหลาย จัดเป็นสังขะที่ ๑
มีสังขะ ๒ เป็นแดนเกิด. นามรูปเป็นต้นมีวิปากเวทนาเป็นที่สุด เกิดเพราะ
วิญญาณเป็นต้น จัดเป็นสังขะที่ ๑ มีสังขะที่ ๑ เป็นแดนเกิด ตัณหาเกิด
แต่เวทนา จัดเป็นสังขะที่ ๒ มีสังขะที่ ๑ เป็นแดนเกิด. อุปาทานเกิดแต่
ตัณหา จัดเป็นสังขะที่ ๒ มีสังขะที่ ๒ เป็นแดนเกิด. ภพเกิดแต่อุปาทาน
จัดเป็นสังขะทั้ง ๒ คือที่ ๑ และที่ ๒ เกิดแต่สังขะที่ ๒ เป็นแดนเกิด. ชาติเกิด
แต่ภพ จัดเป็นสังขะที่ ๑ เกิดแต่สังขะที่ ๒. ชรามรณะเกิดแต่ชาติ จัดเป็น
สังขะที่ ๑ มีสังขะที่ ๑ เป็นแดนเกิด. ภวจักรนี้ พึงทราบโดยเป็นสังขะ
และเป็นแดนเกิดตามควร ดังพรรณนามาจะนี่ก่อน.

ฟังทราบภวจักรโดยกิจ

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ อวิชชาข่มยังเหล่าสัตว์ให้หลงไหลในวัตถุทั้งหลาย และข่มเป็นปัจจัย เพราะความปรากฏแห่งสังขารทั้งหลาย อนึ่งสังขารทั้งหลายข่มปรุงแต่งสังขตธรรม และข่มเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ. แม้วิญญาณก็ข่มรู้ชัดซึ่งวัตถุ และข่มเป็นปัจจัยแก่นามรูป. แม่นามรูปก็อุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน และข่มเป็นปัจจัยแก่สพยตนะ. แม้สพยตนะก็ข่มเป็นไปในวิสัยของตน และข่มเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ. แม้ผัสสะก็ถูกต้องซึ่งอารมณ์ และข่มเป็นปัจจัยแก่เวทนา. แม้เวทนาจึงเสวยซึ่งรสอารมณ์ และข่มเป็นปัจจัยแก่ตัณหา. แม้ตัณหากำหนดในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด และข่มเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน. แม้อุปาทานก็ยึดถือธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ และข่มเป็นปัจจัยแก่ภพ. แม้ภพก็สับสนไปในคติต่าง ๆ และข่มเป็นปัจจัยแก่ชาติ. แม้ชาติก็ยังขันธทั้งหลายให้เกิด เพราะขันธเหล่านั้นเป็นไปด้วยภาวะคือความเกิดโดยเฉพาะ และข่มเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ. แม้ชรามรณะก็ตั้งอยู่เฉพาะซึ่งความแก่และความแตกแห่งขันธทั้งหลาย และข่มเป็นปัจจัยแก่ความปรากฏในภพอื่น เพราะความที่ขันธทั้งหลายเป็นที่รองรับความโสภเป็นต้น ฉะนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิตฟังทราบแม้โดยกิจอันเป็นไป ๒ อย่าง ในบทที่ปวงตามสมควร.

ฟังทราบภวจักรโดยการห้าม

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ คัมภีร์ว่า "สังขารทั้งหลายเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย" ดังนี้ เป็นการห้ามความเห็นว่ามีผู้สร้าง. คำว่า วิญญาณ

เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นี่เป็นการห้ามความเห็นว่ายัตตาเคลื่อนจากที่ (หนึ่งไปที่หนึ่ง) ได้. คำว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นี่เป็นการห้ามความสำคัญว่าเป็นก้อย เพราะเห็นการแตกไปแห่งวัตถุที่กำหนดกันว่ามีอิตตา. ในคำว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ดังนี้ เป็นต้น เป็นการห้ามความเห็นมีอาทิอย่างนี้ว่า อิตตaxy่อมเห็น ฯลฯ ย่อมรู้ ย่อมถูกต้อง ย่อมเสวย ย่อมยึด ย่อมถือมั่น ย่อมมี ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย" ดังนี้ ฉะนั้น พึงทราบภวจักรเมื่อนี้โดยการห้ามความเห็นผิดตามควรเกิด.

พึงทราบภวจักรโดยการอุปมา

ก็เพราะในภวจักรนี้ อวิชาเปรียบเหมือนคนบอด เพราะไม่เห็นธรรมทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งสภาวะลักษณะและสามัญลักษณะ. สังขารทั้งหลายที่เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการลื่นถลาของของคนบอด. วิญญาณที่เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการลุ่มของคนบอดผู้ลื่นถลานามรูปที่เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนความปรากฏผลฝิของ คนบอดที่ลุ่มแล้ว. สพายตนะที่เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เปรียบเหมือน ต่อที่แตกของหัวฝิ. ผัสสะที่เกิดเพราะสพายเป็นปัจจัย เปรียบเหมือน การกระทบกับหัวฝิ. เวทนาที่เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนความ ไม่สบาย (ทุกข์) เพราะการกระทบ. ตัณหาที่เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนผู้ต้องการบำบัดทุกข์. อุปาทานที่เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการถือเอาเภสัชที่เป็นอัสปายะมาโดยปรารถนาจะบำบัดโรค.

ภพที่เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการพอกยาอัสปายะที่ตน
เก็บมา. ชาติที่เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เปรียบเหมือนการปรากฏเป็นฝักถาย
ด้วยการพอกยาที่เป็นอัสปายะ. ชรามรณะที่เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เปรียบ-
เหมือนการแตกแห่งฝักเพราะฝักถาย.

ก็หรือว่า เพราะในภพจักรนี้ อวิชชาข้อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย โดย
ภาวะที่ไม่ปฏิบัติ และภาวะที่ปฏิบัติผิด จุฬผ้าปิดดวงตา ก็คนพาลถูกอวิชชา
ครอบงำแล้ว ข้อมผูกคนไว้ด้วยสังขารทั้งหลาย อันให้เกิดในภพใหม่ จุฬตัวไหม
รัดตัวไว้โดยส่วนแห่งรังไหม. วิญญูณที่กำหนดไว้ด้วยสังขาร ข้อมได้ที่อาศัย
ในคติทั้งหลาย จุฬพระราชกุมารผู้อันปริณายกประคองแล้ว ข้อมได้เสวยราช-
สมบัติ. วิญญูณข้อมยังนามรูปมีประการอนเภาให้บังเกิดในปฏิสนธิ เพราะ
กำหนดนิमितแห่งการอุปบัติ จุฬนายมายากรยังมายากลให้เกิด. สพายคนระอาศัย
นามรูปแล้วข้อมถึงความเจริญงอกงาม ไพนูล จุฬกอไม้ป่าอาศัยในภูมิภาค
อันดี. ผัสสะข้อมเกิดเพราะการกระทบแห่งอายตนะ จุฬไฟเกิดเพราะการสีกัน
แห่งไม้สีไฟ. เวทนาข้อมปรากฏแก่บุคคลผู้กระทบด้วยผัสสะ จุฬความร้อน
ของบุคคลผู้ถูกต้องไฟ. ตัณหาข้อมเจริญแก่บุคคลผู้เสวยอารมณ์อยู่ จุฬความ
กระหายของผู้ดื่มน้ำเค็มเพิ่มขึ้น บุคคลผู้กระหายแล้วข้อมทำความปรารถนาใน
ภพทั้งหลาย จุฬบุคคลกระหายในการดื่มน้ำ. การทำความอยากนั้นเป็นอุปาทาน
ของเรา ข้อมยึดถือภพด้วยอุปาทาน จุฬปลาติดเบ็ด ด้วยความโลภในเหยื่อ.
เมื่อภพมี ชาติก็ข้อมมี จุฬเมื่อเมล็ดพืชมี หน่อก็ต้องมี. บุคคลเกิดแล้ว ข้อม
เข้าถึงชรามรณะแน่นอน จุฬต้นไม้เกิดขึ้นแล้วก็ต้องล้มไป ฉะนั้น ภพจักรนี้
บังเกิดพึงทราบด้วยการอุปมาทั้งหลายตามควร ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบภวจักรโดยประเภทแห่งความลึกซึ้ง

ก็อีกอย่างหนึ่ง เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาความลึกซึ้ง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยเทศนาบ้าง โดยการแทงตลอดบ้างจึงตรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ ปฏิจตสมุพบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง ทั้งที่มีกระแสความลึกซึ้ง" ดังนี้.* ฉะนั้น ภวจักรนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยประเภทแห่งความลึกซึ้ง ตามควร.

ในความลึกซึ้งโดยอรรถเป็นต้นเหล่านั้น เพราะชรามรณะจะไม่มีมาแต่ชาติ (ความเกิด) ก็หาไม่ และเวียนชาติเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดจากสิ่งอื่น และย่อมปรากฏเพราะชาติแน่แท้ เพราะฉะนั้น อรรถว่าเกิดและปรากฏ เพราะชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ชื่อว่า ลึกซึ้ง เพราะอรรถปรากฏขึ้นเพราะชาติ เป็นปัจจัยอันสัตว์ตรัสรู้ได้ โดยยาก ด้วยประการฉะนี้. อรรถว่าเกิดและปรากฏ เพราะภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่า ลึกซึ้ง ฉะนั้น ภวจักรนี้ ชื่อว่า ลึกซึ้งโดยอรรถ. นี้เป็นความลึกซึ้งโดยอรรถในภวจักรนี้ก่อน.

ก็ผลอันเกิดแต่เหตุ ตรัสเรียกว่า อรรถ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "ญาณ (ความรู้) ในผลของเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา เป็นต้น .

อนึ่ง เพราะอวิชชามีภิกิริยาที่ตั้งลงอันใด โดยอาการใด จึงเป็นปัจจัยแก่สังขารเหล่านั้น ๆ อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายของอวิชชา เพราะภิกิริยาและอาการนั้นอันสัตว์ตรัสรู้ได้ยาก จึงชื่อว่า ลึกซึ้ง อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่วิญญูณของสังขารทั้งหลาย ฯลฯ อรรถว่าเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะของชาติ

* ส .นิทาน . เล่มที่ ๑๖ . ๒๒๕/๑๑๑

ก็ชื่อว่า ลิกขิง เหมือนกัน ฉะนั้น ภวจักร จึงชื่อว่า ลิกขิงโดยธรรม.
นี่เป็นความลิกขิงโดยธรรมในภวจักรนี้.

ก็คำว่า ธรรม นี้เป็นชื่อของเหตุ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า "ญาณ (ความรู้) ในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา" เป็นต้น อนึ่ง เพราะแม่เทศนา ซึ่งภวจักรนั้นชื่อว่า ลิกขิง เพราะพระองค์ทรงให้เป็นไปโดยเหตุ นั้น ๆ โดยประการนั้น ๆ ญาณอื่น ๆ นอกจากสัพพัญญุตญาณแล้วย่อมไม่ได้ความ มั่นคงในเทศนานั้น เพราะภวจักรนี้ในพระสูตรบางแห่งทรงแสดงโดยอนุโลม บางแห่งทรงแสดงโดยปฏิโลม บางแห่งทรงแสดงตั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางแห่งก็ทรงแสดงโดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้างตั้งแต่ท่ามกลางไป บางแห่ง ก็ทรงแสดงเป็นสนธิ ๓ และสังเขป ๔ บางแห่งทรงแสดงสนธิ ๒ และสังเขป ๓ บางแห่งทรงแสดงสนธิ ๑ และสังเขป ๒ ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลิกขิง โดยเทศนา. นี่เป็นความลิกขิงโดยเทศนา ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เพราะในภวจักรนี้ สภาวะแห่งธรรมมีวิชาเป็นต้น อันใด ธรรมมีวิชาเป็นต้นย่อมเป็นธรรมอันบุคคลแทงตลอดโดยลักษณะ. ของคน ด้วยการแทงตลอดอันใด สภาวะนั้น ชื่อว่า ลิกขิง เพราะหยั่งลงได้โดยยาก ฉะนั้น ภวจักรนี้ จึงชื่อว่า ลิกขิงโดยการแทงตลอด เพราะในภวจักรนี้ อรรถแห่งวิชาเป็นอัญญาณ (ความไม่รู้) เป็นอรรถสนะ (ความไม่เห็น) และการไม่แทงตลอดสัจจะซึ่งเป็นอรรถลิกขิง. อรรถแห่งสังขารทั้งหลายว่าเป็น สภาพปรุงแต่ง การประกอบกรรม เป็นไปกับราคะและปราศจากราคะ เป็น อรรถลิกขิง. อรรถแห่งวิญญานว่าเป็นสุญญตะ (ว่างเปล่า) ไม่ชวนขวาย ไม่เคลื่อนไป และปรากฏเป็นปฏิสนธิ เป็นอรรถลิกขิง. อรรถแห่งนามรูป

ว่าเป็นสภาพเกิดพร้อมกัน แยกกันได้ แยกกันไม่ได้ น้อมไป และแปรผัน เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งสพายนะว่าเป็นอธิบดี (เป็นใหญ่ยิ่ง) เป็นโลก เป็นทวาร เป็นเขต และเป็นอารมณ์ เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งผัสสะว่าเป็น การถูก การกระทบ การประจวบ และการประชุม เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถ แห่งเวทหาว่าเป็นการเสวยรสอารมณ์ เป็นสุขเป็นทุกข์ ความวางเฉย และ เสวยอารมณ์อันไม่มีชีวิต เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งตัณหาว่าเป็นความ เพลิดเพลิน ความปรารถนาความเพลิดเพลินนั้น เป็นของให้เต็มได้ยาก ดัง สายลำธาร แม่น้ำ ตัณหาคือทะเล เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งอุปาทาน ว่าเป็นความยึด ความถือ ตัณหาคือทะเล เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งอุปาทาน เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งภพว่าเป็นการซัดไปในกำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสเพราะการปรุงแต่งแห่งการทำกรรม เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. อรรถแห่งชาติ ว่าเป็นความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด และความปรากฏ เป็นอรรถลึกลับซึ่ง อรรถแห่งชรามณะว่าเป็นความสิ้น ความเสื่อม ความแตก และความแปรปรวน เป็นอรรถลึกลับซึ่ง. นี้เป็นความลึกลับซึ่งโดยการแทงตลอดใน ภาจกรนี้ ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบภวจักรโดยประเภทแห่งนัย

อนึ่ง ในภวจักรนี้ มีอรรถนัย (นัยแห่งอรรถ) ๔ คือ

เอกัตตนัย นัยที่มีอรรถอย่างเดียวกัน

นानัตตนัย นัยที่มีอรรถต่างกัน

อภัยปารณีย์ นัยที่ไม่มีการขวนขวาย

เอวังฉัมมตานิย นัยที่มีอย่างนี้เป็นธรรมดา.

เพราะฉะนั้น พึงทราบภวจักรนี้ แม้โดยความต่างนัยตามควร.

บรรดานัยที่ ๔ นั้น ความไม่ขาดแห่งสันดาน (ความสืบต่อ) เหมือนความที่เมล็ดพืชเกิดเป็นต้นไม้ โดยความมีหน่อเป็นต้น อย่างนี้ คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงเกิดสังขารทั้งหลาย เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญูณ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า **เอกัตตนิย**.

เมื่อพระโยคาวจรเห็นภวจักรโดยชอบ ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะยังรู้ความไม่ขาดไปแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่ด้วยความเกี่ยวข้องกันทั้งเหตุและผล เมื่อเห็นผิด ย่อมยึดถือสัตสสตทิฏฐิ โดยยึดเป็นอันเดียวกันแห่งความไม่ขาดตอนแห่งความสืบต่อ ซึ่งกำลังเป็นไป ด้วยความพันกันซึ่งเหตุและผล.

ส่วนความกำหนดลักษณะภวจักรมีอวิชาเป็นต้น ตามภาวะของตน ชื่อว่า **นानัตตนิย** เมื่อพระโยคาวจรเห็นภวจักรโดยชอบ ย่อมละสัตสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสภาวะใหม่ ๆ เมื่อเห็นผิดย่อมยึดถืออุจเฉททิฏฐิ เพราะยึดถือความต่างกัน แห่งความสืบต่อที่แตกไป ซึ่งตกไปในสันดานเดียวกันนั่นเอง.

ความที่อวิชาไม่มีความขวนขวายว่า สังขารทั้งหลายอันเราพึงให้เกิดขึ้น หรือความที่สังขารทั้งหลายไม่มีความขวนขวายว่า วิญญูณอันพวกเราพึงให้เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้นด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า **อภัยปารณีย์**. เมื่อพระโยคาวจรเห็นอยู่โดยชอบ ย่อมละอัตตทิฏฐิ เพราะยังเห็นความไม่มีผู้สร้าง

เมื่อเห็นผิดย่อมยึดถืออกิริยทัญญู เพราะความไม่ยึดถือความที่เหตุอันสำเร็จโดยกำหนดสภาวะแห่งอวิชาเป็นต้น ในเพราะไม่มีความชวนชวายนั่น.

อนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งธรรมมีสังขารเป็นต้น ด้วยเหตุทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้น ไม่ใช่ธรรมเหล่านี้ เหมือนความที่นมัสเป็นต้น เกิดแต่נםสคเป็นต้น ดังนี้ นี้ชื่อว่า เอวังธมมทานัย. เมื่อพระโยคีเห็นโดยชอบย่อมละอเหตุทัญญูและอกิริยทัญญูได้ เพราะยังรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดย่อมยึดถืออเหตุทัญญู และนิยตวาทะ (ความเห็นว่าย่าง) เพราะไม่ยึดถือความเป็นไปแห่งผลอันควรแก่ปัจจัย ไม่ยึดถือความเกิดของสภาพอะไร ๆ แต่ที่ไหน ๆ เลย เพราะฉะนั้น กวจักรนี้ บัณฑิต

พึงทราบโดยความเป็นสัจจะและเป็น

แดนเกิดแห่งสัจจะ ๑ โดยกิจ ๑ โดยการห้าม

๑ โดยอุปมา ๑ โดยประเภทอันลึกซึ้ง ๑

โดยประเภทแห่งนัย ๑ ตามควรด้วยประการ

ดังนี้.

จริงอยู่ กวจักรนี้ ชื่อว่า **ยังไม่ถึง** เพราะลึกซึ้ง ชื่อว่า **ก้าวล่วง** ได้ยาก เพราะต้องศึกษาเอาโดยนัยต่าง ๆ ใคร ๆ ยังไม่ทำลายกวจักร (ความหมุนไปแห่งภพ) อันข้ายืออยู่เป็นนิตย์จวบจนินิบาด ด้วยคาบคือญาณอันลับดีแล้วบนหินคือสมาธิอันประเสริฐแล้วจะผ่านพ้นภัยคือสังสารไม่ได้ ย่อมไม่มีแม้ในระหว่างแห่งความฝัน ชื่อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนอานนท์ ปฏิจอสรูปาพนี้**เป็นธรรมลึกซึ้ง **ทั้งมีกระแสความลึกซึ้ง**

เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แทงตลอดธรรมนี้ หมุ่สัตว์นี้ จึงเป็นผู้ยุ่ง
เหมือนเส้นด้ายของช่างหูก เกิดเป็นปมกระจุกเส้นด้าย เป็นเหมือน
หญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ย่อมไม่ล่วงพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต
สังสาร ดังนี้* เพราะฉะนั้น บัณฑิตในโลกนี้ผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูล
เพื่อความสุข แก่ตนหรือแก่ชนเหล่าอื่น พึงละกิจที่เหลือแล้ว

พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ ประกอบความ
เพียรเนื่อง ๆ จะพึงได้ความหยั่งลงใน
ประเภทแห่งปัจจุอาการอันลึกซึ้งนี้ได้แล.

วรรณนาสูตรต้นตภาขณีย์ จบ

* ตี . นิทาน. เล่มที่ ๑๖ ๒๒๕/๑๑๑

อภิธรรมมัตถิกา

ปัจจัยจตุกกะ

[อวชชามูลกนัย]

[๒๗๔] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๗๕] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๗๖] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๗๗] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สพาดนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย*

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

ปัจจัยตักกะ จบ

เหตุจตุกกะ

[อวิชชามูลกนัย]

[๒๗๘] สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามมีวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น

ปัจจัย

เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

* ตามบาลีถัสสูตังคายนา.

ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทามีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย.

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๒๗๕] สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๗๖] สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น
ปัจจัย

เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

คัมภีร์เวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานมีคัมภีร์เป็นเหตุ เกิดเพราะคัมภีร์เป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๑] สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สพายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็น

ปัจจัย

เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

คัมภีร์เวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานมีคัมภีร์เป็นเหตุ เกิดเพราะคัมภีร์เป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

เหตุจตุกกะ จบ

สัมปยุตตตูกะ

[อวิชชามูลกนัย]

[๒๘๒] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาน เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย
อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๓] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาน เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๔] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาน เกิดเพราะวิญญาน

เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็น

ปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖

เป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๕] สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาน เกิดเพราะวิญญาน
เป็นปัจจัย
สพายนะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสพายนะ เกิดเพราะสพายนะเป็น
ปัจจัย
เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

สัมปยุตตจตุกกะ จบ

อัญญมัญญจตุกกะ

[อวิชามูลกนัย]

[๒๘๖] สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย
อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

นามเกิดแม่เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๘] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

นามเกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๘] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดแม่เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม่เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๘๕] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม่เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย

วิญญูณเกิดแม่เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม่เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม่เพราะตัณหาเป็นปัจจัย

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม่เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อัญญมัญญจตุกกะ จบ

[นัย ๘ มีสังขารมูลกนัยเป็นต้น]

[๒๕๐] อวิชชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

อวิชชาเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ
อวิชชาเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ฯลฯ
สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อภิธรรมมัตติกา จบ

ปฏิจจสมุปปาตวิกังค์

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

พระศาสดาผู้มีพระญาณอันไม่มีอะไรขัดขวางในธรรมทั้งปวง ครั้น
ทรงแสดงปัจจยาการอันปราศจากขอดปม และไม่ยุ่งยากในสุดตันตภาษณีย์ ด้วย
อำนาจจิตต่าง ๆ ปานดังทรงคลี่ฝืนมหาปฐพี และปานดังทรงขยายนภากาศ
ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพราะปัจจยาการนี้จะมีในจิตต่าง ๆ กัน อย่างเดียว
เท่านั้นก็หาไม่ ย่อมมีแม้ในจิตดวงเดียวทีเดียว ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงปัจจยา-
การซึ่งเกิดในขณะจิตดวงเดียวกัน โดยประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอภิธรรม-
ภาษณีย์จึงทรงตั้งมาคิกาไว้ก่อนโดยนัยมีอาทิว่า อวิชาปจฺจยา ตํ ชาโร
(สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย) ดังนี้. ก็มาคิกาที่ทรงตั้งไว้ อย่างนี้ว่า

อวิชาที่หิ มุเลหิ นว มุลปทา นว
นยา ตตุถ จตุกุกานิ วารเภทญจ ทิปเย
 บัณฑิตพิงแสดงหมวด ๔ (แห่ง
ปัจจัย) และประเภทแห่งวาระในนัยทั้ง ๕
ซึ่งมีบทแห่งมูล ๕ ด้วยมูลทั้งหลายมีอวิชา
เป็นต้น.

อธิบายนัยแห่งมาคิกามีอวิชาเป็นมูล

ในคถาณี่ มีการอธิบาย ดังต่อไปนี้:-

จริงอยู่ ในปฏิจจสมุปบาทนี้มี ๕ นัย มีบทที่เป็นมูล ๕ บท เหล่านี้
คือ มีอวิชาเป็นต้น ๑ มีสังขารเป็นต้น ๑ มีวิญญานเป็นต้น ๑ มีนาม

เป็นต้น ๑ มีอายตนะที่ ๖ เป็นต้น ๑ มีผัสสะเป็นต้น ๑ มีเวทนาเป็นต้น ๑ มีตัณหาเป็นต้น ๑ มีอุปาทานเป็นต้น ๑ ด้วยบทที่เป็นมูล ๕ บท มีอวิชาเป็นต้น คือ โดยประเภทแห่งอวิชา สังขาร วิญญูณ นาม อายตนะที่ ๖ ผัสสะ เวทนา ตัณหา และอุปาทาน.

บรรดานัยทั้ง ๕ เหล่านี้ นัยนี้ได้มีอวิชาเป็นต้นก่อน ในนัยที่มีอวิชาเป็นต้นนั้น มีจตุกะ ๔ คือ

ปัจจัยจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยปัจจัยธรรม

เหตุจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยเหตุธรรม

สัมปยุตตจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยสัมปยุตธรรม

อัญญมัญญจตุกะ หมวด ๔ กำหนดด้วยอัญญมัญญธรรม.

แม้ นัยที่เหลือก็เหมือนในนัยมีอวิชาเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในแต่ละนัย จึงรวมเป็น ๑๖ จตุกะ ด้วยอำนาจแห่งจตุกะ ๔. บรรดาจตุกะเหล่านั้น เพราะรวมวาระอย่างละ ๔ ด้วยจตุกะแต่ละจตุกะ จึงเป็นวาระละ ๑๖ ในแต่ละนัย ด้วยอำนาจแห่งจตุกะทั้ง ๔ ดังนั้น พึงทราบว่าเป็น ๑๔๔ วาระแล.

ว่าด้วยปัจจัยจตุกะ

บรรดาจตุกะทั้ง ๔ นั้น ปัจจัยจตุกะในนัยมีอวิชาเป็นมูลก่อนกว่านัยทั้งหมดนี้ได้ ในปัจจัยจตุกะนั้น วาระที่หนึ่ง (บาลีข้อ ๒๗๔) ชื่อว่า ทวาท-สังคิกวาร (วาระประกอบด้วยองค์ ๑๒) ประกอบด้วยองค์สองไม่บริบูรณ์ เพราะตรัสนามไว้ในที่แห่งนามรูป และตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในที่แห่งสพายตนะ. วาระที่ ๒ (บาลีข้อ ๒๗๕) ชื่อว่า เอกาทสังคิกวาร (วาระประกอบด้วย

องค์ ๑) ซึ่งประกอบด้วยองค์หนึ่งไม่บริบูรณ์ เพราะตรัสนามอย่างเดียวนั้นที่
แห่งนามรูป และไม่ตรัสองค์อะไร ๆ ในที่แห่งสพายนะ. วาระที่ ๓ (บาลี
ข้อ ๒๗๖) ชื่อว่า ทวาทสังคิกวาร (วาระประกอบด้วยองค์ ๑๒) ประกอบ
ด้วยองค์หนึ่งบริบูรณ์ เพราะตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในที่แห่งสพายนะ แต่วาระ
ที่ มีองค์ ๒ บริบูรณ์แล้วโดยแท้.

ในข้อนั้น หากมีข้อสงสัยว่า แม้วาระที่ ๓ นี้ก็ประกอบด้วยองค์ที่ไม่
บริบูรณ์เหมือนกัน เพราะตรัสว่า ญฺญายตนปจฺจยา ผลฺโส (ผัสสะเกิด
เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย) ดังนี้. ข้อนั้นขอเฉลยว่า มิใช่เป็นดั่งนั้น
เพราะอายตนะที่ ๖ นั้นมิใช่เป็นองค์ ความจริง ผัสสะอย่างเดียวนั้นเป็นองค์ในวาระ
ที่ ๓ นี้ มิใช่อายตนะที่ ๖ เป็นองค์ เพราะฉะนั้น วาระที่ ๓ นี้ มิใช่ประกอบ
ด้วยองค์หนึ่งไม่บริบูรณ์ เพราะอายตนะที่ ๖ นั้น มิใช่เป็นองค์ฉะนั้นแล. อนึ่ง
ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า วาระที่หนึ่ง พระองค์ทรงถือเอา ด้วยอรรถว่าทรง
รวบรวมองค์ไว้ทั้งหมด วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าเป็นความต่างกัน
แห่งปัจจัย วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในภพ วาระที่ ๔
ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะ อนึ่ง วาระที่หนึ่งทรงถือเอาด้วย
อรรถว่าการรวบรวมองค์ไว้ทั้งหมด วาระที่ ๒ ทรงถือเอาด้วยอรรถว่าความ
ต่างกันแห่งปัจจัย วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์มีอายตนะไม่
บริบูรณ์ วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจแห่งสัตว์มีอายตนะบริบูรณ์. อนึ่ง
วาระที่หนึ่งทรงถือเอาด้วยอรรถว่ารวบรวมองค์ทั้งหมดนั้นแหละ วาระที่ ๒
ทรงถือเอาด้วยอำนาจมหานิทานสูตร วาระที่ ๓ ทรงถือเอาด้วยอำนาจรูปภพ
วาระที่ ๔ ทรงถือเอาด้วยอำนาจกามภพ.

บรรดาวาระทั้ง เหล่านั้น วาระที่หนึ่ง ตรัสว่า สัพพสังคาหิกะ (รวบรวมองค์ไว้ทั้งหมด) เพราะในวาระทั้ง ๓ มีวาระที่ ๒ เป็นต้นเหล่านั้น จะไม่รวมเข้าไปในที่ไหน ๆ มิได้มี ความต่างกันแห่งวาระที่เหลืออีกแจ่มแจ้ง ช่างหน้า. เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งวาระที่หนึ่งนั้น พึงทราบว่

องค์ปฏิจสุมุบาทไต ในวาระใดที่

ตรัสโดยประการอื่นและแม้องค์ปฏิจสุมุ-
บาทไต ที่ไม่ตรัสไว้ในวาระใด องค์ปฏิจ-
สุมุบาทไต เป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจสุมุ-
บาทไต โดยประการใด พึงเข้าไปกำหนด
องค์ทั้งหมดนั้นแล.

ในคานานันมีนัย ดังต่อไปนี้:-

ว่าโดยความไม่ต่างกันก่อน ถ้ามว่า บรรดาวาระทั้ง ๔ เหล่านี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสว่า ส ขาร (สังขารทั้งหลาย) ดังนี้ เหมือนในสุดตัน-
ตภาขณีย์ แต่ตรัสว่า ส ขาโร (สังขาร) ดังนี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะสังขารประกอบด้วยขณะแห่งจิตดวงเดียว จริงอยู่ใน
สุดตันตภาขณีย์นั้น ทรงจำแนกปัจจัยการอันเป็นไปในขณะแห่งจิตต่าง ๆ กัน
ในอภิธรรมภาขณีย์นี้ ทรงปรารภปัจจัยการที่เป็นไปในขณะเดียวกัน ก็ในขณะ
แห่งจิตดวงเดียวกัน ย่อมไม่มีเจตนา (คือสังขาร) มาก จึงไม่ตรัสว่า ส ขาร
(สังขารทั้งหลาย) แต่ตรัสว่า ส ขาโร (สังขาร คือ เจตนา) ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาวาระเหล่านี้ ในวาระที่หนึ่งทรงทิ้งรูปเสย ตรัสว่า
วิญญาณปจฺจยา นาม (นามเท่านั้นมิวิญญาณเป็นปัจจัย) ดังนี้ เพราะทรง

รวบรวมธรรมที่นับเนื่องในขณะแห่งจิตดวงเดียว และเพราะเป็นธรรมสาธา-
ระณะไปในที่ทุกสถาน จริงอยู่ นามธรรมนั้นนับเนื่องในขณะจิตดวงเดียวกัน
และเป็นธรรมสาธาณะไปในที่ทั้งหมด ย่อมไม่เป็นไปในฐานะแห่งความเป็นไป
ของวิญญาณ ในที่ไหน ๆ หามิได้ ก็เพราะวาระที่หนึ่งนี้ ผัสสะก็มีหนึ่งเท่านั้น
นับเนื่องเข้าในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน ฉะนั้น เมื่อทรงถือเอาอายตนะที่เป็น
ปัจจัยอันสมควรแก่ผัสสะนั้น จึงตรัส มนายตนะดวงเดียวเท่านั้น ว่า นามปจ-
จยา นฏฺฐายตนะ (อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย) ดังนี้ไว้ในฐานะ
แห่งสพายตนะ เพราะวามนายตนะนั้น เป็นปัจจัยอันสมควรแก่ผัสสะที่เป็น
อกุศลดวงหนึ่ง และมนายตนะนี้ ก็ตรัสไว้แม้ในข้อนี้ว่า **สังขารปจฺจยา**
วิญญานํ (วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
เพื่อทรงแสดงความต่างกันแห่งเหตุและผล และเพื่อครอบงำ จึงทรงถือเอาใน
ที่นี้อีก เพราะในสุดตันตภาชนียันั้น สังขารเป็นเหตุต่างกันแก่มนายตนะนี้
นามเป็นผลโดยไม่ต่างกัน แต่ในอภิธรรมภาชนียันี้ นามเป็นเหตุโดยไม่ต่าง
กันแก่มนายตนะนี้ ผัสสะเป็นผลโดยต่างกันฉะนี้แล.

ส่วนธรรมทั้งหมดมี โสกะ เป็นต้น เพราะไม่เกิดในขณะแห่งจิต
ดวงเดียวกัน ไม่เป็นไปในฐานะแห่งจิตและในจิตทั้งหมด ฉะนั้นจึงไม่ทรง
ถือเอา แต่ชาติ ชรามรณะ แม้มีประมาณขณะแห่งจิตไม่ได้ ก็ทรงถือเอาเพื่อ
ครอบงำ (แห่งปัจเจกการ) เพราะผนวกเข้าภายในขณะจิต ในวาระที่หนึ่ง
องค์ปัจเจกสมุปบาทใด ตรัสเคยประการอื่น และองค์ปัจเจกสมุปบาทใด ไม่
ตรัสไว้ พึงทราบองค์ปัจเจกสมุปบาทนั้น ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

อนึ่ง ในวาระเหล่านี้ องค์ปัจเจกสมุปบาทใดที่ตรัสในวาระอื่นจากวาระ
ที่หนึ่งนี้ พึงทราบอรรถแห่งองค์ปัจเจกสมุปบาทนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ

แต่ความต่างกันใด ๆ มาแล้วในวาระใด ๆ ข้าพเจ้าจักประกาศอรรถอันต่างกั
นั้น ๆ ในวาระนั้น ๆ ทีเดียว.

ส่วนในชื่อว่า **องค์ปฏิจสุมุขปาหิตเป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจ-
สุมุขปาหิต** โดยประการใด นี้ มีอธิบายว่า อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร
๓ อย่าง คือ โดยปัจจัย ๖ ปัจจัย มีสหหาคะ อัญญมัญญะ นิสสยะ สัมปยุตตะ
อตติ และอวิตปัจจัย อันทั่วไปแก่สัมปยุตตธรรม และด้วยเหตุปัจจัย.
บรรดาปัจจัยเหล่านั้นเพราะจตุกะ ๓ มีเหตุจตุกะเป็นต้นข้างหน้า ตรัสไว้ด้วย
อำนาจอวิตตะ สัมปยุตตะ และอัญญมัญญปัจจัย ฉะนั้น ในปัจจัยจตุกะนี้พึงนำ
ปัจจัยทั้ง ๓ เหล่านั้น ออกแล้ว พึงทราบว่ อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร ๔
ด้วยอำนาจปัจจัยที่เหลือ.

สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๘ อย่าง คือ โดยปัจจัยที่เป็นสาธารณะ
๖ ปัจจัย และด้วยกัมมปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ พึงนำ
๓ ปัจจัยเหล่านั้นแหละออก ก็พึงได้ปัจจัย ๕ อย่าง.

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม ๘ อย่าง คือ โดยปัจจัยที่เป็นสาธารณะ
ปัจจัย ๖ อย่าง และด้วยอินทริยปัจจัย ๑ อาหารปัจจัย ๑ และอริปติปัจจัย ๑
แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ พึงนำ ๓ ปัจจัยเหล่านั้นแหละออก คงได้ปัจจัย ๖ อย่าง

นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ โดยปัจจัยที่เป็นสาธารณะ ๖ อย่าง
ชื่อว่า นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ นี้ นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยอริปติ-
ปัจจัย นามบางอย่างเป็นปัจจัยด้วยอาหารปัจจัย เพราะฉะนั้น นามจึงเป็น
ปัจจัยได้หลายอย่าง แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ พึงนำเอา ๓ ปัจจัยเหล่านั้นแหละ
ออกแล้วคงได้ปัจจัย ๓ อย่างบ้าง ๔ อย่างบ้าง ๕ อย่างบ้าง.

อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ เหมือนวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม.
ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๗ อย่าง คือ โดยสาธารณปัจจัย ๖ อย่าง และ
อาหารปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ ฟังนำปัจจัย ๓ เหล่านี้แหละออก
คงได้ปัจจัย ๔ อย่าง.

เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา ๘ อย่าง คือ โดยสาธารณปัจจัย ๖ อย่าง
ด้วยฌานปัจจัย ๑ และอินทริยปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ฟังนำออก ๓ ปัจจัย
เหล่านี้นแหละ คงได้ปัจจัย ๕ อย่าง.

ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน เหมือนอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร
อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ ๗ อย่าง คือ โดยสาธารณปัจจัย ๖ อย่าง และด้วย
มรรคปัจจัย ๑ แต่ในปัจจัยจตุกะนี้ ฟังนำปัจจัย ๓ อย่างเหล่านี้นแหละออก
ก็ได้ปัจจัย ๔ อย่าง.

ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติด้วยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้นโดยปริยาย (อ้อม)
เพราะในคำว่า ชาติ นี้ ประสงค์เอาสังขตลักษณะ ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ
ด้วยอุปนิสสยปัจจัยอย่างเดียวกัน.

ส่วนอาจารย์เหล่าใด กล่าวอย่างนี้ว่า " ในจตุกะนี้ อวิชชาเป็นต้น
เป็นปัจจัยแก่สังขารเป็นต้นแม่ทั้งหมด ด้วยสหชาติปัจจัย เพราะวาระที่หนึ่ง
ทรงเริ่มด้วยอำนาจสหชาติปัจจัยเท่านั้น" อาจารย์เหล่านั้น อันใคร ๆ ฟังแสดง
ความไม่มีแห่งภพเป็นต้นเหมือนอย่างนั้น และแสดงความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย
ที่เหลือแล้วฟังปฏิเสธ เพราะภพมิได้เป็นสหชาติปัจจัยแก่ชาติ ชาติก็ไม่ใช่
สหชาติปัจจัยแก่ชรามรณะ ฝ่ายปัจจัยที่เหลือเหล่าใดใครสไว้แก่สังขารเป็นต้น
เหล่านี้น ปัจจัยแม่เหล่านี้นมีอยู่โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจทิ้งเสีย.

องค์ปฏิจสมุปบาทใด ในวาระใด
ที่ตรัสไว้ โดยประการอื่น และแม้องค์
ปฏิจสมุปบาทใด ที่ไม่ตรัสไว้ในวาระใด
องค์ปฏิจสมุปบาทใด เป็นปัจจัยแก่องค์
ปฏิจสมุปบาทใด โดยประการใด พึงทราบ
ว่าองค์ปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นปัจจัยแก่องค์
ปฏิจสมุปบาทนั้น โดยประการนั้น ดังนี้
ในวาระที่หนึ่งอย่างนี้ก่อน.
แม้ในวาระที่ ๒ เป็นต้นกัณยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยความต่างกันในวาระที่ ๒ (บาลีข้อ ๒๗๔)
ส่วนความต่างกัน พึงทราบดังนี้
ถามว่า ในวาระที่ ๒ ตรัสว่า นามปุจฺจยา ผสฺโส (ผัสสะเกิด
เพราะนามเป็นปัจจัย) มิได้ตรัสคำอะไร ๆ ไว้ในที่แห่งสพายตนะนั้น เพื่อ
อะไร ?

ตอบว่า เพื่อแสดงความต่างกันแห่งปัจจัย และเพื่อสงเคราะห์เข้าด้วย
เทศนาในมหานิทานสูตร.

จริงอยู่ ผัสสะหามีสพายตนะเป็นปัจจัยอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ ที่แท้
มีแม้ขันธ ๓ มีเวทนาขันธเป็นต้นเป็นปัจจัยด้วยทีเดียว ก็ในมหานิทานสูตร
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปฏิจสมุปบาทมีองค์ ๑๑ ทรงทิ้งสพายตนะเสีย อย่างนี้ว่า

ดูก่อนอนนทฺ์ เมื่อเธอถูกถามว่า ผัสสมี่สิ่งนี้เป็นปัจจัยหรือ เธอพึงตอบว่า มี ถ้าถามว่า ผัสสมี่อะไรเป็นปัจจัย เธอพึงตอบว่ามีนามรูปเป็นปัจจัย ดังนี้* เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงความต่างกันแห่งปัจจัยนี้ และเพื่อทรงกำหนดเทศนาในมหานิทานสูตรนี้ จึงตรัสว่า นามปจฺจยาผลฺโส ไว้ในวาระที่ ๒ มิได้ตรัสคำอะไร ๆ ไว้ในที่แห่งสพายตนะ. นี้เป็นความต่างกันในทุกขวาระก่อน.

ว่าด้วยความต่างกันในวาระที่ ๓ (บาลีข้อ ๒๗๖)

ส่วนในวาระที่ ๓ ตรัสองค์ที่ ๕ อันมาในสุดตันตภาชนียํวํ วิญฺญาณ-ปจฺจยา นามรูป (นามรูปเกิดเพราะวิญฺญาณเป็นปัจจัย) ดังนี้. หากมีผู้ถามว่า องค์ที่ ๔ นั้น ไม่ควรในปัจจัยจตุกะนี้ เพราะความที่ปัจจัยการเป็นไปในขณะจิตเดียว. พึงตอบว่า องค์ที่ ๔ (นามรูป) นั้น ไม่ควรหามิได้เพราะเหตุไร เพราะความเป็นปัจจัยในลักษณะของตน จจริงอยู่ แม้ถ้าว่า ในนามรูปนั้น รูปจะตั้งอยู่เกินกว่าของจิต ถึงอย่างนั้น วิญฺญาณนั้นก็เป็นปัจจัยแก่รูปนั้นในลักษณะของตน ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ เบื้องต้นวิญฺญาณเป็นปัจจัย โดยเป็นปัจจัยแก่รูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งเกิดก่อนบ้าง แก่รูปที่เกิดภายหลังบ้าง ข้อนี้ สมกับพระดำรัสที่ตรัสว่า ปจฺจยาชาตา จิตฺตเจตสิกาทมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺจยาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย (ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดภายหลัง เป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อน ด้วยปจฺจยาชาตปัจจัย) ดังนี้. อนึ่ง วิญฺญาณยังเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกันซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยนิสสยปัจจัย เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ธรรมทั้งหลาย

* ที. มหาวคฺค เล่ม ๑๐ ๕๗/๖๖

คือจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยนิสสย-
ปัจจัย.

ถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร ในวาระแรก จึงไม่ตรัส
อย่างนี้เล่า

ตอบว่า เพราะทรงแสดงหมายถึงถิ่นที่รูปเป็นไป

จริงอยู่ ปัจจัยการนี้ พระองค์ทรงแสดงในกามภพอันเป็นถิ่นที่รูป
เป็นไปด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้เกิดในภพแห่งโอปปาติกะผู้มีอายตนะไม่บริบูรณ์
และแห่งเทพในรูปาวจร ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ในวาระที่ ๓ นี้ จึงไม่ตรัสว่า
นามรูปปัจจุยา สพายตน์ (สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) แต่
ตรัสว่า ฉลุขยตน์ (อายตนะที่ ๖) ดังนี้ ในนามรูปนั้น นาม มีนัยตาม
ที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ ส่วนรูปพึงทราบว่าเป็น หทยรูป หทยรูปนั้น เป็น
ปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ นี้ ๒ อย่าง คือ ด้วยนิสสยปัจจัย และปุเรชาติปัจจัย
แลนี้เป็นวาระที่ต่างกัน ในวาระที่ ๑.

ว่าด้วยความต่างกัน ในวาระที่ ๔

ก็วาระที่ ๔ ตรัสไว้ด้วยอำนาจพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและโอปปาติกะ
ด้วยอำนาจกำเนิด พวกสัตว์ผู้มีอายตนะบริบูรณ์ด้วยอำนาจอายตนะ พวกสัตว์ใน
กามภพด้วยสามารถแห่งภพ ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ในวาระที่ ๔ นี้ จึงตรัสว่า
นามรูปปัจจุยา สพายตน์ (สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย) ดังนี้ ใน
นามรูปนั้น นามเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ด้วยสหชาติปัจจัยเป็นต้น เป็นปัจจัย
แก่อายตนะมีจักขุปินต้น ด้วยปัจจุชาติปัจจัย บรรดา รูป หทยรูปเป็นปัจจัยแก่

อายตนะที่ ๖ ด้วยนิสสยปัจจย และประชาตปัจจย. มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจย แก่จักขวายตนะเป็นต้น ด้วยสหหตตะ นิสสยะ อตฺถิ และอวิตตปัจจย ก็เพราะ ปัจจยการนี้เป็นไปในขณะจิตเดียว ฉะนั้น จึงไม่ตรัสในวาระที่ ๔ นี้ว่า สฬายตนะปจฺจยา (เพราะสฬายตนะเป็นปัจจย) ตรัสว่า ฉฏฺฐายตนะปจฺจยา ผลฺโส (ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจย). นี้เป็นความต่างกันในวันวาระที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้คิดรื้อทราบบุคคลต่างกันแห่งวาระทั้ง ๔ เหล่านั้น อย่างนี้แล้ว พึงทราบอีกว่า ในวาระทั้ง ๔ เหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว วาระ ๒ ข้อข้างต้น ตรัสเพื่อแสดงปัจจยการในรูปภพ เพราะองค์ปฏิจจสมุปบาทที่ไม่ระคนด้วยรูป ย่อมเป็นไปในรูปภพ. วาระที่ ๓ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงปัจจยการในรูปภพ เพราะฉะนั้นข้อความระคนด้วยรูปยังมีอยู่. สฬายตนะก็ย่อมไม่เป็นไปในรูปภพ. วาระที่ ๔ ตรัสเพื่อทรงแสดงปัจจยการในกามภพ เพราะว่า สฬายตนะทั้งสี่ ย่อมเป็นไปในกามภพ. อีกอย่างหนึ่ง วาระที่ ๓ ตรัสหมายเอาขณะอกุศลเป็นไป แก่พวกสัตว์ที่มีอายตนะบวร่องในรูปภพ และในกามภพ วาระที่ ๔ ตรัส หมายสัตว์ผู้มีอายตนะครบในกามภพ.

อีกนัยหนึ่ง วาระที่ ๑ ตรัสหมายเอาจิตที่เป็นไปในที่ทั้งหมด เพราะ ว่า วาระที่ ๑ นั้น จะไม่เป็นไปในถิ่นที่จิตเป็นไปที่ไหน ๆ หามิได้. วาระที่ ๒ ตรัสหมายเอาความต่างกันแห่งปัจจย เพราะว่า ความที่วาระมีองค์ ๑๑ และ ความที่ผัสสะมีนามเป็นปัจจย เป็นความต่างแห่งปัจจย ในวาระที่ ๒ นี้. วาระที่ ๓ ตรัสหมายเอากำเนิด ๒ ข้างต้น เพราะว่า วาระที่ ๓ นั้นย่อมมีใน กำเนิด ๒ ข้างต้น เพราะความที่สฬายตนะไม่เกิดทุกเมื่อในกำเนิด ๒ ข้างต้นนั้น

วาระที่ ๔ ตรัสหมายเอากำเนิด ๒ หลัง เพราะว่า วาระที่ ๔ นั้นยังไม่มีในกำเนิด ๒ หลัง เพราะความที่สพายตนะเกิดขึ้นทุกเมื่อในกำเนิด ๒ หลังนั้นแล.

ก็โดยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ องค์ใดที่กล่าวในวาระทั้ง ๔ ว่า

องค์ปฏิจสุมุขบาทใด ในวาระใด
ที่ตรัสไว้โดยประการอื่น และแม้องค์ปฏิจ-
สุมุขบาทใด ที่ไม่ตรัสไว้ในวาระใด องค์-
ปฏิจสุมุขบาทใด เป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจ-
สุมุขบาทใด โดยประการใด พึงเข้าไป
กำหนดองค์ทั้งหมดนั้น ดังนี้.

การแสดงความแห่งคาถา ข่อมเป็นอันข้าพเจ้ากระทำแล้ว ด้วย
ประการฉะนี้.

ต่อจากจตุกะนี้ไป บัณฑิตพึงทราบ
นัยทั้งหมดนี้ และความต่างกัน แม้อันจตุกะ
อื่น โดยทำนองนี้นั้นแหละ.

ว่าด้วยเหตุจตุกะ (บาลีข้อ ๒๗๘)

บรรดาจตุกะเหล่านั้น นัยที่ตรัสไว้ในปัจจุจตุกะก่อนนั้น ปรากฏ
ชัดแล้วในจตุกะทั้งหมดทีเดียว ส่วนความต่างกันเหตุจตุกะเป็นต้นพึงทราบ
อย่างนี้ ในเหตุจตุกะก่อน.

อวิชา เหตุ อสุชาติ อวิชาเหตุโก อวิชาเป็นเหตุแห่ง
สังขารนี้ เพราะเหตุนั้น สังขารนี้ จึงชื่อว่า อวิชาเหตุโก (มีอวิชาเป็น

เหตุ มีอธิบายว่า สังขารนี้มีวิขาเป็นไป คือ ไปจนถึงขณะดับ เพราะเป็นไป (เกิด) พร้อมกัน.

อนึ่ง พระองค์ครั้งทรงแสดงว่า **อวิขาเป็นปัจจัยแก่สังขาร** โดยสาธยายปัจจัยด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีสหชาติเป็นต้น โดยพระดำรัสเพียงเท่านั้นว่า **อวิขาปจฺจยา** (เพราะอวิขาเป็นปัจจัย) แล้ว จึงทรงแสดง ความที่อวิขาเป็นอวิคตปัจจัย โดยเฉพาะ ด้วยพระดำรัสว่า **อวิขาทเหตุโก** (เมื่ออวิขาเป็นเหตุ) อีก. แม้ในคำมีอาทิว่า **อ วิขาปจฺจยา วิญญาณั** **อ วิขาทเหตุโก** (วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้ ก็นัยนี้ เหมือนกัน.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรในองค์มีภพเป็นต้น จึงไม่ทรงทำศัพท์ว่า **เหตุกะ** ไว้

ตอบว่า เพราะองค์มีภพเป็นต้นนั้น ไม่มีความกำหนดด้วยอวิคตปัจจัย และเพราะไม่มีอวิคตปัจจัย เพราะคำว่า **ภพ** ในเหตุจุดกะนี้เป็นชื่อของชั้น ๔ ที่มีอุปาทานเป็นปัจจัย โดยพระบาลีว่า **ตตฺถ กตฺโม อุปาทานปจฺจยา ภโว ๗เป๗ อัย วุจฺจติ อุปาทานปจฺจยา ภโว** ในพระบาลีนั้น **ภพ** เกิดเพราะอุปาทานเป็นไฉน ? เวทนาชั้น ๓ สัญญาชั้น ๓ สังขารชั้น ๓ วิญญาณชั้น ๓ เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า **ภพ** เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังนี้. อนึ่ง **ชาติ** **ชรามรณะ** ก็ผนวกเข้าในสังขารชั้น ๓ โดยพระบาลีมีอาทิว่า **ชาติ ทฺวิหิ ขนฺฺเรหิ สจฺจคฺคิตา** (ชาติสงเคราะห์เข้าด้วยชั้น ๓) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น **อุปาทาน** ย่อมไม่เป็นอวิคตปัจจัยแก่ภพโดยแน่นอน เพราะความไม่ได้ชาติ **ชรามรณะ** ตลอดเวลาที่มีอุปาทาน **ความเป็นอวิคตปัจจัย**

ย่อมไม่เกิดแก่ชาติในสังขตลักษณะทั้งหลาย เพราะความที่ภพกล่าวคือชรามรณะ ไม่มีเพียงขณะแห่งชาติเดียว โดยพระบาลีมีอาทิว่า "ชาติ (ความเกิด) แห่งธรรมนั้น ๆ อันใด" ดังนี้ ความเป็นอวิคตปัจจัยย่อมไม่เกิดแก่ชาติ เพราะความที่ชาติไม่มีในขณะชราและมรณะโดยแท้.

อนึ่ง ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ และชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ ด้วยอุปนิสัยปัจจัยอย่างเดียว เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่ามีได้ทรงทำศัพท์ว่า เหตุะ ในองค์ทั้งหลายมีภพเป็นต้น เพราะไม่มีกำหนดด้วยอวิคตปัจจัย และเพราะความไม่มีอวิคตปัจจัย แม้โดยประการทั้งปวง.

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ภพซึ่งระคนด้วยอุปบัติ โดยพระบาลีว่า **ภพมี ๒ อย่าง** และอุปาทานเป็นอวิคตปัจจัยแก่อุปบัติภพ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่า ภพมีอุปาทานเป็นเหตุ เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย แต่ตรัสว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ดังนี้ เพราะทรงตัดออกแล้วในเหตุจตุกะนี้ แม้ข้างหน้าก็มีได้ตรัสไว้ อุปาทานนั้นไม่สมควร เพราะในที่นี้ มีทรงประสงค์เอาภพที่ระคนด้วยอุปบัติ ด้วยว่าอุปชันขันธ์มาในที่นี้ว่า **ภพ**.

อนึ่ง ในชื่อว่า **ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย** นี้ ภพที่เหลือเว้น ชาติ และชรามรณะแล้ว ฟังทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ชาติ เพราะเหตุไร เพราะชาติเป็นต้น ไม่เป็นไปปัจจัยแก่ชาติ ดังนี้ ถ้าเป็นอย่างนั้น เว้นชาติชรา และมรณะแล้ว ภพก็ควรตรัสว่า เป็นปัจจัยแก่ชาติ. ควรตอบว่า ถูกแล้ว แต่พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัส เพราะไม่มีข้ออ้างที่ควรตรัส ก็ในนิเทศแห่งองค์ที่ ๑๐ ควรตรัสภพซึ่งเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ในนิเทศแห่งองค์ที่ ๑๑ ควรตรัสถึงชาติ แต่ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ ไม่มีข้ออ้างควรกล่าวบทนั้น ฉะนั้น จึงไม่ตรัส เพราะไม่มีข้ออ้างที่ฟังตรัส ถึงแม้มิได้ตรัส ก็ควรถือเอาโดยควรแล.

ก็ในคำว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นต้น ทรง
กระทำคำว่า มีวิญญานเป็นเหตุ เป็นต้น เพราะความที่วิญญานเป็นต้น เกิด
พร้อมกับความเป็นอวิคตปัจจัย. นี้เป็นความต่างกันในเหตุตถุกะ.

ว่าด้วยสัมปยุตตตถุกะ (บาลีข้อ ๒๘๒)

แม้ในสัมปยุตตตถุกะ ก็ทรงแสดงเวลาที่สังขารมีอวิชาเป็นปัจจัย
ด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาติเป็นต้น โดยครั้นเพียงเท่านั้นว่า **อวิชาปจฺจยา**
(เพราะอวิชาเป็นปัจจัย) แล้วทรงแสดงเวลาที่อวิชาเป็นสัมปยุตตปัจจัยว่า
อวิชาสมฺปยุตฺโต (สัมปยุตตด้วยอวิชา) ดังนี้. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้
เหมือนกัน. แต่เพราะอรูปธรรมไม่ประกอบกับรูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น แม้ใน
คำว่า **วิญญานปจฺจยา นามรูป** (นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย) เป็นต้น
ก็ถือเอาเฉพาะองค์ที่ได้เท่านั้น โดยนัยมีอาทิว่า **วิญญานสมฺปยุตฺตํ นาม**
(นามสัมปยุตตด้วยวิญญาน) ในบทวาระที่ ๓ และที่ ๔. นี้เป็นความต่างกัน
ในสัมปยุตตตถุกะ.

ว่าด้วยอัญญมัญญตถุกะ (บาลีข้อ ๒๘๖)

อนึ่ง ในอัญญมัญญตถุกะ พระองค์ทรงแสดงเวลาที่สังขารมีอวิชาเป็น
ปัจจัย ด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาติเป็นต้นว่า **อวิชาปจฺจยา** (เพราะอวิชา
เป็นปัจจัย) แล้วแสดงเวลาที่อวิชาเป็นอัญญมัญญปัจจัยว่า **สํ ขารปจฺจยาปิ**
อวิชา (อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย) ดังนี้. แม้ในบทที่เหลือก็เช่น
นี้เหมือนกัน. แต่เพราะภพเป็นนิปฺปะเทสะ (คือทรงแสดงโดยสิ้นเชิง) อุปาทาน

เป็นสัปปเทสะ (คือทรงแสดงเล็กน้อย) และธรรมที่เป็นสัปปเทสะเป็นปัจฉัย
แก่ธรรมที่เป็นนิปปเทสะ ธรรมที่เป็นนิปปเทสะไม่เป็นปัจฉัยแก่ธรรมที่เป็น
สัปปเทสะ ฉะนั้น ในอัญญมัญญจตุคະนี้ จึงไม่ตรัสว่า **ภวปัจฉยาปี**
อุปาทาน (อุปาทานเกิดแม้เพราะภพเป็นปัจฉัย) อีกนัยหนึ่ง มิได้ตรัสอย่าง
นี้เพราะทรงตัดออกแล้วโดยเทศนาไว้ในหนหลัง แต่เพราะสพายตนะมีเพราะ
นามรูปเป็นปัจฉัย นามรูปย่อไม่มีเพราะสพายตนะเป็นปัจฉัยในขณะจิตดวง
เดียวกัน สพายตนะพึงเป็นอัญญมัญญปัจฉัยแก่นามรูปใด ฉะนั้น ในวาระที่ ๕
จึงทรงถือเอาเฉพาะองค์ที่ได้ในชื่อว่า **สพายตนะปัจฉยาปี นามรูป** (นามรูป
เกิดแม้เพราะสพายตนะเป็นปัจฉัย). นี้เป็นความต่างกัน ในอัญญมัญญจตุคະ.

มาติกาแห่งนัยมีอวิชาเป็นมูล จบ

อธิบายนัยแห่งมาติกา มีสังขารเป็นมูลเป็นต้น*

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มนัยมีสังขารเป็นมูลว่า **อสังขารปัจฉยา**
อวิชา (อวิชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจฉัย) แม้ในพระบาลีสังขารเป็นมูล
เป็นต้นนั้น ก็พึงทราบจตุคະ ๔ และวาระ ๑๖ เหมือนในนัยที่มีอวิชาเป็นมูล.

ว่าด้วยนิเทศจตุคະที่ ๑

ก็ในจตุคະที่ ๑ พระองค์ทรงแสดงเฉพาะวาระที่ ๑ เท่านั้น แล้วทรงย่อ
เทศนาไว้ แม้ในนัยที่มีวิญญาณเป็นมูลเป็นต้นก็เหมือนในนัยที่มีสังขารเป็น
มูลนี้ บรรดานัยเหล่านั้น พระองค์ทรงแสดงความที่อวิชา มีสังขารเป็นต้น เป็น

* บาลีข้อ ๒๕๐

ปัจจัยด้วยอำนาจปัจจัยมีสหชาติเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า **ถั ขารปจฺจยา อวิชฺชา** (อวิชชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ในนัยทั้ง ๘ มีสังขารเป็นมูลเป็นต้นเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว แล้วจึงทรงแสดงความเป็นไปแห่งจักร คือ ปัจจยการ แม้ในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน โดยนัยมีอาทิว่า **อวิชฺชาปจฺจยา ถั ขาโร** (สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) ดังนี้อีก.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสนัยทั้งหลายมีภพเป็นมูล หรือมีชาติ และชรามรณะเป็นมูล อวิชชาข้อมไม่มีเพราะภพเป็นปัจจัย หรือ ?

ตอบว่า ไม่มี หามิได้. แต่เมื่อตรัสคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **ถั ขารปจฺจยา อวิชฺชา** (อวิชชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย) ก็จะได้ตรัสธรรมที่นับเนื่องด้วยภพไร ๆ เป็นปัจจัยแก่อวิชชา เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสนัยมีภพเป็นมูล เพราะไม่มีธรรมอื่นที่ไม่อยู่ข้างต้นซึ่งเป็นปัจจัยแก่อวิชชาที่ควรตรัส และแม้ อวิชชาข้อมถึงการสงเคราะห์ไว้ด้วยศัพท์ว่าภพ เพราะฉะนั้น เมื่อพระองค์ตรัสว่า **ภวปจฺจยา อวิชฺชา** (อวิชชาเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย) ก็พึงเป็นการตรัสแม้ว่า **อวิชฺชาปจฺจยา อวิชฺชา** (อวิชชาเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) ด้วยว่าในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน อวิชชาข้อมไม่ชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่อวิชชา เพราะทรงตัดออกในภพนั้นแหละ นัยแม้มีชาติ ชรามรณะเป็นมูล ก็ไม่ทรงถือเอาอีกนัยหนึ่ง แม้ชาติ ชรามรณะ ก็ทรงผนวกเข้าในภพ และชาติชรามรณะเหล่านี้จะเป็นปัจจัยแก่อวิชชา ในขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน ก็หาไม่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสนัยที่มีภพเป็นมูล หรือมีชาติชรามรณะเป็นมูลจะนี้แล.

จบมาติกา กถา

อภิธรรมภาษณีย์

อกุศลนิเทศ

อกุศลจิต ๑๒

อกุศลจิต ดวงที่ ๑

ปัจจัยจตุกกะ

[๒๕๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิฏฐิมิรูปเป็นอารมณ์ หรือ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุपाทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุपाทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๒๕๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

[๒๕๓] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

[๒๕๔] วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๒๕๕] นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย.

[๒๕๖] อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า อายุตนะ
ที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

[๒๕๗] ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องอันใด นี้
เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย.

[๒๕๘] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๒๕๕] ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนึก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความยินดีความเพลิดเพลิน ความกำหนด ด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนดนึกแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๓๐๐] อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทิวฐิ ความเห็นไปข้างทิวฐิ ฯลฯ ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย.

[๓๐๑] ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ลัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

[๓๐๒] ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๓๐๓] ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา มรณะ ๑

ในชรามรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไป แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย

[๓๐๔] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นั้น ได้แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๕] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๖] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นผัสสะ นี้ เรียกว่า นาม

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องอันใด นี้ เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๗] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อupaทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะupaทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๘] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งโสตายตนะ ความเกิด
ขึ้นแห่งฆณายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งชีวหายตนะ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ
หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็น
ปัจจัย

คำว่า อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัตถุขันธ์ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่ผสมกัน อันใด นี้เรียกว่า

อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด

นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๐๕] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหา
เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรา
มรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

[๓๑๐] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมภูฐาน นี้
เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็น
ปัจจัย

คำว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ

มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด

นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

ปัจจัยจตุกกะ จบ

เหตุจตุกกะ

[๓๑๑] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามมีวิญญาณ
เป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิด
เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามีเวทนา

เป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีต้นเหตุเป็นเหตุ เกิดเพราะ
ต้นเหตุเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด
นี้เรียกว่า สังขารมี อวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

นามมีวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ นี้เรียกว่า นามมีวิญญานเป็น
เหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย.

อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ มีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัยเป็น
ไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย.

เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็น
สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

ตัณhamีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิต อันใด

นี้เรียกว่า ตัณhamีเวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู รกชัญญูคือทัญญู ความเห็นเป็นข้าศึกต่อ
สัมมาทัญญู ความเห็นโลเล สัญญูชนคือทัญญู ความถือผิด ความถือผิดเฉพาะ
ความเห็นดังไปในทางผิด ความถือผิดจากสภาวะ ทางแห่งความชั่ว ทางผิด
ภาวะที่ผิด ถัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด
นี้เรียกว่า อุปาทานมีตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ.

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
มีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๓] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามมีวิญญาณ
เป็นปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามมี
วิญญาณเป็นเหตุเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะ

นามเป็นปัจจัยเวทนามิผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามี
เวทนาเป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิด
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ
เป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้ง
มวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๔] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อัน
ใด นี้เรียกว่า อวิชชา.

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
มีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย.

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

นามวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามวิญญานเป็นเหตุ
เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย.

คำว่า ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม เป็น
ไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญานขันธ เว้นผัสสะ นี้
เรียกว่า นาม.

ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะมีนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะมีนามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ.

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๕] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปมีวิญญาณ
เป็นเหตุเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะมีอายุคณะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายุคณะที่ ๖
เป็นปัจจัย เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามีเวทนา
เป็นเหตุ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะ
ตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๖] ในปัจจุการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อัน
ใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
มีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน นี้
เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิด
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

คำว่า อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
นั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญานธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่ารูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไลน์
จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ มีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็น ปัจจัย
ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เป็นไลน์ ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด นี้
เรียกว่า ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ
ด้วยเหตุนี้ จิต เรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๑๗] ในสมัยนั้น สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัย วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปมีวิญญาณ
เป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะ
นามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะมีสฬายตนะเป็นเหตุ เกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
เวทนามผัสสะเป็นเหตุ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นเหตุ เกิดเพราะตัณหาเป็น
ปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ
เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

[๓๑๘] ในปัจฉยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไลน์ ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะอันใด
นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไลน์ ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารมี
อวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานมีสังขารเป็นเหตุ เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่ารูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปมีวิญญานเป็นเหตุ เกิด
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

คำว่า สพายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น
นามรูป เป็นไฉน ?

นามรูป ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่านาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญานธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่ารูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพายนะมีนามรูปเป็นเหตุ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?
จักขายนะ ฯลฯ มนายนะ นี้เรียกว่า สพายนะมีนามรูปเป็นเหตุ
เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะมีสพายนะเป็นเหตุ เกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?
การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะมีสพายนะเป็นเหตุ เกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย ฯลฯ
ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

เหตุจตุกกะ จบ

สัมปยุตตจตุกกะ

[๓๑๕] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชา
เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม
อันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ อันสัมปยุต
ด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานอัน
สัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๐] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
อันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามอันสัมปยุตด้วยวิญญานเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามอันสัมปยุต
ด้วยวิญญานเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิต อันใด
นี้เรียกว่า ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู ฯลฯ ลัทธินบ่อเกิดแห่งความพินาศ
การถือเอาโดยวิปลาส อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิด
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๑] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม
อันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วย
นาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทาน
อันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็น
ปัจจัยชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความ
เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๒๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชาเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
อันสัมปยุตด้วยอวิชา เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ เรียกว่า นามอันสัมปยุตด้วย
วิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม
เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ
นี้เรียกว่า นาม

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ฯลฯ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๓๒๓] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูป และนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนามเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติ เป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๓๒๔] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร อันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูป และนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐานนี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า อายตนะที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด นี้ เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

[๑๒๕] ในสมัยนั้น สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชา เป็นปัจจัย วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูป และนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสฬายตนะ เกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะ เกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย ตัณหาอันสัมปยุตด้วยเวทนา เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานอันสัมปยุตด้วยตัณหา เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติ เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๒๖] ในปัจฉยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชาเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?
จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานอันสัมปยุตด้วยสังขาร เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วยวิญญาน เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปและนามอันสัมปยุตด้วย
วิญญาน เกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

คำว่า สฬายตนะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น
นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญานธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป
สภาพณะอันสัมปยุตด้วยนาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน
จักขยตนะ ฯลฯ มนยตนะ นี้เรียกว่า สภาพยตนะอันสัมปยุตด้วย
นาม เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสภาพยตนะ เกิดเพราะสภาพยตนะเป็นปัจจัย เป็น
การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใดนี้
เรียกว่า ผัสสะอันสัมปยุตด้วยสภาพยตนะ เกิดเพราะสภาพยตนะเป็นปัจจัย ฯลฯ
ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วย ประการอย่างนี้.

สัมปยุตตจตุกกะ จบ

อัญญมัญญจตุกกะ

[๓๒๗] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชาเกิด
แม่เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดแม่
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดแม่
เพราะนามเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย นามเกิดแม่เพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย อายตนะที่
๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดแม่
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดแม่เพราะ
ตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดแม่เพราะ

อุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๒๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความรู้ไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา.

[๑๒๙] สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความรู้ไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๑๓๐] วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

[๑๓๑] นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย

วิญญูณเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญูณเกิดแม่เพราะนามเป็นปัจจัย.

[๓๓๒] อายุคนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สนกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายุคนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

นามเกิดแม่เพราะอายุคนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดแม่เพราะ
อายุคนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

[๓๓๓] ผัสสะเกิดเพราะอายุคนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุคนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายุคนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียก
ว่า อายุคนะที่ ๖ เกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๓๓๔] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแก่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแก่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดแม่เพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๓๓๕] ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย.

[๓๓๖] อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ทิวฐิ ความเห็นไปข้างทิวฐิ ฯลฯ ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความถือเอาโดยวิปลาส อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ตัณหาเกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

[๓๓๗] ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย.

[๓๓๘]ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความปรากฏ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๓๓๙] ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชราและมรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งกรรมเหล่านั้น
อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความหายไป แห่งกรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะ เกิดเพราะชาติ
เป็นปัจจัย.

[๓๔๐] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้นั้น ได้แก่ความไปรวม ความมาร่วม ความประชุม ความ
ปรากฏแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย การอย่างนี้.

[๓๔๑] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชา เกิด
แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดแม้
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดแม้
เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย นามเกิดแม้เพราะผัสสะ
เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดแม้เพราะเวทนาเป็น
ปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย
อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอุปาทาน ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๓๔๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชา เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชา

สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย

อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญานเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดแม้เพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดแม้เพราะนามเป็นปัจจัย

คำว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัยนั้น นาม เป็นไหน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นผัสสะ นี้
เรียกว่า นาม

ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไหน ?

การกระทบ กิริยากระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

นามเกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไหน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ นี้เรียกว่า
นามเกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๓] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชาเกิด
แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิดแม้
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
แม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูป
เกิดแม้เพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย
อายุคณะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดแม้เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนา
เกิดแม้เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหา
เกิดแม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิด

เพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๔๔] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดแม้เพราะวิญญานเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดแม้เพราะนามเป็นปัจจัย

คำว่า आयตнуที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญูณาธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม้เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ลัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป เกิดแม้เพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัสญาณ ฯลฯ มโนวิญญูณาธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๑๔๕] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชาเกิด
แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิด
แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
เกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย นามรูป
เกิดแม้เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย สฬาย-
ตนะเกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ผัสสะเกิด
แม้เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เวทนาเกิดแม้
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดแม้
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ
เป็นปัจจัย ชรามณะเกิดเพราะ ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้ง
มวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๔๖] ในปัจจยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ
อันใดนี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

สังขารเกิดแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดแม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขายตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายตนะ หรือรูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวนี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

คำว่า วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า

วิญญาณเกิดแม้เพราะนามรูปเป็นปัจจัย

คำว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยนั้น นามรูป เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

มหาภูตรูป ๔ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูป

สพายตนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดเพราะนามรูป

เป็นปัจจัย

นามรูปเกิดแม้เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

นาม ๑ รูป ๑

ในนามและรูปนั้น นาม เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นาม

รูป เป็นไฉน ?

ความเกิดขึ้นแห่งจักขยตนะ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกายตนะ หรือ
รูปแม้อื่นใดมีอยู่ ได้แก่รูปอันเกิดแต่จิต มีจิตเป็นเหตุ มีจิตเป็นสมุฏฐาน
นี้เรียกว่า รูป

นามและรูปดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า นามรูปเกิดแม่เพราะสพายตนะ
เป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย

สพายตนะเกิดแม่เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จักขยตนะ ฯลฯ มนายตนะ นี้เรียกว่า สพายตนะเกิดแม่เพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้

อัญญมัญญตูกกะ จบ

อกุศลจิตดวงที่ ๒-๓-๔

[๓๔๗] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากทัญญู...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
วิปยุตจากทัญญู...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขาร
เกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะ

เวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์
เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๔๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด
นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ

อธิโมกษ์เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เว้นอธิโมกษ์
นี้ เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๕

[๓๔๙] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทิฏฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๐] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใดนี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๖-๗-๘

[๑๕๑] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากทัญญู....เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา

วิปยุตจากทัญญู...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
อายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาเกิดเพราะ
เวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์
เป็นปัจจัยชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๕-๑๐

[๓๕๒] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระค
 ด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
 หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขาร
 เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ
 วิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ
 आयตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปฏิมะเกิดเพราะ
 เวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปฏิมะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์
 เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๓] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปฏิฆะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิตอาฆาต จิตอาฆาตตอบ ฯลฯ ความคูร้าย ความปากร้าย ความ
ไม่เข้มแข็งแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ปฏิฆะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกข์เกิดเพราะปฏิฆะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกข์เกิดเพราะปฏิฆะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกข์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑

[๑๕๔] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิจฉา มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ใน

สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย วิจิกิจฉาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะวิจิกิจฉาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๕] ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใดนี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

วิจิกิจฉาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพრაไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะวิจิจณาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น สัตถุญชั้น สังสารชั้น วิญญาณชั้น เว้นวิจิจณา
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะวิจิจณาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลจิตดวงที่ ๑๒

[๑๕๖] ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
อุทธัจจะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะอุทธัจจะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัยชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๑๕๗] ในปัจฉยาการเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ
อันใด นี้เรียกว่า อวิชชา ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อุทธัจจะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความ
พล่านแห่งจิต คันไค นี้เรียกว่า อุทธัจจะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกข์เกิดเพราะอุทธัจจะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกข์เกิดเพราะอุทธัจจะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกข์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้ ฯลฯ

อกุศลนิเทศ จบ

อธิบายอกุศลนิเทศ

ปฐมจตุกะ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงถือเอากุศล (ในปัจฉยาการ) ก่อน เพราะนิเทศอกุศลนี้ มิได้ทรงตั้งมาตिकाเหมือนในจิตตูปปาตกัณฑ์ในหนหลัง ซึ่งทรงกระทำกุศลติดะไว้เป็นเบื้องต้นแล้วทรงจำแนกกุศลก่อนโดยลำดับมาตिका ที่ทรงตั้งไว้ เพื่อจะทรงจำแนกแสดงองค์ปฏิจสมุปปาทมอวิชชาเป็นต้นตาม ลำดับที่ทรงตั้งไว้ในมาตिका ด้วยอำนาจอกุศลธรรมว่า **อวิชชาปจฺจยา** **สังขาร** (สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย) เท่านั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **กตเม ฆมฺมา อกุสลา** (ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน). เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น ฟังทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในจิตตูปปาตกัณฑ์ ในหนหลังนั้นแหละ.

อนึ่ง เพราะค้นหาและกามุปาทานย่อมไม่เกิดในขณะแห่งจิตเดียว กันฉะนั้นในที่นี้ เพื่อทรงแสดงอุปาทานที่ได้เพราะค้นหาเป็นปัจจัยนั้นนั้นแหละ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ทิจฺฉิ ทิจฺฉิฉิตฺติ** ดังนี้.

อนึ่ง เพราะในนิเทศแห่งภพ อุปาทานถึงการสงเคราะห์เข้าไปในสังขาร ชันธ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **เวทนาชันธํ สัตถุญฺจาชันธํ สังขารชันธํ วิญญูญาน-ชันธํ เวณอุปาทาน** ดังนี้เป็นต้น เพราะเมื่อตรัสอยู่อย่างนี้ก็จะพึงปรากฏ ความที่อุปาทานเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน ก็อุปาทานนั้นนั้นแหละย่อมไม่เป็นปัจจัย แก่อุปาทานนั้น.

ในนิเทศแห่งชาติเป็นต้น เพราะธรรมเหล่านั้นมีชาติเป็นต้นเป็นความ เกิดเป็นต้นของรูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงไม่ตรัสว่า **ความที่พันหัก ความที่ผมหงอก ความที่หนังเหี่ยวยุ่น จุติกิริยาที่จุติ** ดังนี้

พระองค์ทรงตั้งวาระที่หนึ่งอย่างนี้แล้ว ต่อไปก็ทรงแสดงปัจจัยการ
ในวาระที่ ๒ โดยวาระที่ ๑ ในสมัยนั้นแหละ เพื่อทรงแสดงปัจจัยการโดยนัย
แม่อื่นอีก จึงไม่ตรัสวาระกำหนดสมัยไว้ต่างหากแล้วทรงทำเทศนาโดยนัยมีอาทิ
ว่า **ตสุมี สมเย อวิชฺชาปจฺจยา ตํ ขาโร** (สังขารเกิดเพราะอวิชชา
เป็นปัจจัย ในสมัยนั้น).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เวณฬัสสะ** นี้ตรัสไว้เพื่อทรงนำผัสสะ
ออกจากราม เพราะแม้ผัสสะก็นับเนื่องด้วยนาม.

ในวาระที่ ๓ วิญญานเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เมื่อรูปมีจิต
เป็นสมุฏฐานกำลังเป็นไปอยู่ เพราะความที่จักขวยตนะเบื้องต้นอันรูปมีจิตเป็น
สมุฏฐานนั้นกำลังแล้วย่อมปรากฏ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **จกฺขวยตฺนสฺส
อุปฺปโย** (ความเกิดขึ้นแห่งจักขวยตนะ) เป็นต้น. อนึ่ง เพราะวิญญานเป็น
ปัจจัย ด้วยปัจจัยชาติปัจจัยแม้กรรมชรูปซึ่งกำลังเป็นไปในสมัยนั้น แม้
เพราะเหตุนี้ จึงตรัสอย่างนี้ ในวาระที่ ๓ นั้น ทรงถือเอาสันตติ ๒ คือ
สันตติรูปเกิดแต่กรรม และสันตติรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
สันตติ ๒ แม้นอกนี้ก็พึงถือเอา เพราะวิญญานก็เป็นปัจจัยแก่สันตติ ๒ นอกนี้
เหมือนกัน.

ส่วนในวาระที่ ๔ ก็เพราะแม้ในขณะที่จิตเดียวกันจักขวยตนะเป็นต้น มี
มหาภูตรูปเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ มีทथรูปเป็นปัจจัย และอายตนะแม่ทั้ง
หมด มีเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไปด้วยอำนาจปัจจัยชาติปัจจัย และสหชาติ
ปัจจัยเป็นต้น ตามควร ฉะนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ตตฺถ กตฺมํ นามรูปปจฺจยา
สพฺยตฺนํ จกฺขวยตฺนํ** ในปัจจัยการนั้นสพยตนะเกิดเพราะนามรูปเป็น
ปัจจัยเป็นไฉน ? คือจักขวยตนะ.

ปฐมจตุกนิเทศ จบ

นิเทศจตุกะที่ ๒

คำทั้งหมดในจตุกะที่ ๒ ดันทั้งนั้น.

นิเทศจตุกะที่ ๓

ในจตุกะที่ ๓ ความเป็นสัมปยุตตปัจจัยไม่มีแก่ปัจจัยใด ปัจจัยการใด มี เพื่อทรงแสดงปัจจัยการนั้น ๆ ไว้แผนกหนึ่ง จึงตรัสว่า อิทั วุจฺจติ วิญฺญาณปฺจฺจยา นามรูปี วิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ นามํ นี้เรียกว่านามรูป เรียกว่า นามสัมปยุตด้วยวิญฺญาณ เกิดขึ้นเพราะวิญฺญาณเป็นปัจจัย

ตติยจตุกนิเทศ จบ

นิเทศจตุกะที่ ๔

นิเทศแห่งนามเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัยในจตุกะที่ ๔ แม้มิได้ตรัสว่า "เวทนาขันธ ฯลฯ วิญฺญาณขันธ เว้นผัสสะ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย" ดังนี้ ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะได้ตรัสว่า "เวทนาขันธ ฯลฯ วิญฺญาณขันธ เว้นผัสสะ" ดังนี้ ในนิเทศบทอดีตโดยลำดับ นั้นแม้มิได้ตรัส ก็นับว่าเป็นอันตรัสแล้วโดยแท้ เพราะนามใดเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นแหละ แม้ ผัสสะก็เป็นปัจจัยแก่นามนั้น เหมือนกันจะนี้แล.

จตุตถจตุกนิเทศ จบ

อนึ่ง พึงทราบนัย ๘ แม้มีสังขารเป็นมูลเป็นต้น เหมือนนัยที่หนึ่ง มีอวิชชาเป็นมูลซึ่งจำแนกไว้ ๑๖ วาระ ในจตุกะ ๔ ที่ทรงประกาศในอภุสสลิจิต

ดวงที่ ๑ นี้ ส่วนพระบาลีทรงย่อไว้ และพึงทราบว่าเป็นอกุศลจิตดวงที่หนึ่ง นั้นแหละ มี ๕ นัย ๓๖ จตุกะ และ ๑๔๔ วาระ ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงปัจจัยการแม้ในอกุศลจิตที่เหลือ โดยนัยนี้ แหละ จึงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ชมฺมา อุกฺขลา (ธรรมเป็นอกุศล เป็น โฉน).

ในพระบาลีนั้น เพราะในจิตที่ปราศจากทัญญู ไม่มีอุปาทานเกิด เพราะ ตัณหาเป็นปัจจัย ฉะนั้นจึงทรงเพิ่มอริโมกษ์ซึ่งเป็นนิบาตกระทำให้นั่นคง เป็น คุอุปาทานเกิดในที่แห่งอุปาทาน. และเพราะในจิตที่สหระตด้วยโทมนัส แม้ ตัณหาที่มีเวทนาเป็นปัจจัยก็ไม่มี ฉะนั้นจึงทรงเพิ่มบทปฏิฆะที่เป็นกิเลสมีกำลัง เป็นคุตตัณหาเกิดในที่ตัณหา ทรงเพิ่มบทอริโมกษ์นั้นแหละ ในที่แห่งอุปาทาน.

ส่วนในอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจา ย่อมไม่มีแม้อริโมกษ์ เพราะ ไม่มีการตัดสิน ฉะนั้น จึงทรงเพิ่มบทด้วยวิจิกิจจาซึ่งเป็นกิเลสมีกำลังไว้ในที่ แห่งตัณหาคลุฐานะแห่งอุปาทานเสีย แต่ในอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยอุทธัจจะมื่อริ- โมกษ์นั้น จึงทรงเพิ่มบทด้วยอุทธัจจะซึ่งเป็นกิเลสมีกำลัง ในที่แห่งตัณหา ทรงเพิ่มบทอริโมกษ์นั้นแหละไว้ ในที่อุปาทาน. ก็พระผู้พระภาคเจ้าทรง แสดงเหตุสักว่า ความต่างกันในอกุศลทั้งหมด แล้วทรงย่อพระบาลีไว้ ก็ ความต่างกันนี้ ทรงแสดงไว้ในนิเทศอริโมกษ์นั้น เป็นนิเทศอริโมกษ์ที่ยังมิได้ เคยแสดงมาก่อน. คำที่เหลือมาในภายหลังทั้งนั้น.

ก็ในนิเทศแห่งอริโมกษ์ มีวินิจฉัยว่า

ที่ชื่อว่า อริโมกษ์ เพราะอำนาจการตัดสินอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่าอริโมกษ์ (การตัดสินใจ) เพราะอรรถว่า น้อมใจไปให้อารมณ์นั้น คือ

ถึงความตกลงใจ เพราะไม่มีความสงสัย. อากาโรที่ตัดสินอารมณ์ ชื่อว่า
อธิมัจจน (กิริยาที่ตัดสินใจ) ที่ชื่อว่า ตทิมุตตคา (ความตัดสินใจใน
อารมณ์นั้น) เพราะอรรถว่า ความน้อมใจไปในอารมณ์นั้น ก็ในจิตทุกดวง
พึงทราบประเภทแห่งนัยจตุกะโดยนัยที่กล่าวในปฐมจิต (อกุศล) นั้นแหละ
ก็เพราะในอกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉาไม่มีนัย มีอุปาทานเป็นมูลอย่างเดียว
จึงมี ๘ นัย ๓๒ จตุกะ และเป็น ๑๒๘ วาระ ฉะนี้แล.

อกุศลนิเทศ จบ

กุศลนิเทศ

กามาวจรกุศลจิต ๘

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑

[๑๕๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหจรคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นใน สมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะ สังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะ นามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ ผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็น ปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ อย่างนี้.

[๑๕๙] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ

ในกุศลมูลนั้น อโลกะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่จะไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนดนึก กิริยาที่ไม่กำหนดนึก ความไม่กำหนดนึก ความไม่เพ่งเล็งที่เอาทรัพย์สมบัติ ของผู้อื่น กุศลมูลคืออโลกะ อันใด นี้เรียกว่า อโลกะ

อโทสะ เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดพยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ อันใด นี้เรียกว่า อโทสะ

อโมหะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า อโมหะ

สภาวะธรรมเหล่านั้นเรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สงบ เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด นี้เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกข์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด นี้เรียกว่า อธิโมกข์เพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒-๓-๔

[๓๖๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยวิญญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมี
การชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด
ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๓๖๑] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ

ในกุศลมูลนั้น อโลภะ เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนดนัย กิริยาที่ไม่กำหนดนัย ความไม่กำหนดนัย ความไม่เพ่งเล็งที่จะเอาทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่น กุศลมูลคืออโลภะ อันใด นี้เรียกว่า อโลภะ

อโทสะ เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่ประทุษร้าย ความไม่คิดพยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ อันใด นี้เรียกว่า อโทสะ.

สภาวะธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕-๖

[๑๖๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น

ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๖๗] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กุศลมูล
สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใดนี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๗-๘

[๗๖๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต หรือด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัยวิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย
นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพ
เกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัยชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๗๖๕] ในปัจเจกการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรกุศลจิต

[๑๖๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฏิเวทิมเป็นอารมณ์อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้นสังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๖๗] ในปัจจัยการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรกุศลจิต

[๑๖๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรูป เพราะก้าวล่วง
อาภิชฌัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตถณาน อันสทรคด้วยเนว-
สัญญานาสัญญาตนะตัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด
ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๑๖๙] ในปัจจยาการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ สภาวะธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลมูล
สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

โลกตรกุตลจิต

[๓๗๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและ
สุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ในสมัยนั้น
สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม
เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะ
เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกข์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ
อริโมกข์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๑] ในปัจเจกการเหล่านั้น กุศลมูล เป็นไฉน ?

อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฯลฯ

ในกุศลมูลเหล่านั้น อโมหะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจัยธรรม สัมมาทิฏฐิ
สัมมวิจัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้
เรียกว่า อโมหะ สภาวะธรรมเหล่านี้เล่า กุศลมูล

สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด นี้
เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้นั้น
ได้แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏแห่งธรรมเหล่านี้
ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งธรรม
เหล่านี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฉะนั้นแล.

กุศลนิเทศ จบ

อธิบายกุศลนิเทศ (บาลีข้อ ๓๕๘)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เพื่อทรงแสดงปัจจัยการใน กุศลจิตเป็นต้น โดยนัยนี้แหละ จึงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ชมมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นโณน) ดังนี้.

ก็ในอกุศลจิต พระองค์ทรงตั้งมติดกาไว้ก่อนแล้วทรงทำนิเทศไว้ใน ภายหลัง แต่ในกุศลนิเทศนี้ พระองค์มิได้ทรงทำเช่นนั้น เพราะเหตุไร ? เพราะความต่างกันในวาระว่าด้วยอัปปนา ด้วยว่าในโลกียกุศลจิตเป็นต้น ย่อมเป็นอัปปนา โดยพระบาลีว่า เอวมตตสุท กवलสุท ทุกขกขนุ- ฐสุท กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการฉะนี้ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้น เนื่องในทุกขสัจจะ ในโลกุตระกุศลเป็นต้น ย่อมเป็นอัปปนาแก่ธรรมเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ในกุศลเป็นต้นนี้ จึงไม่อาจเพื่อทรงตั้งมติดกา โดยสาธารณะ จึงทรงยกมติดกาแห่งกุศลเป็นต้นเหล่านั้น ๆ ขึ้นแสดงแต่ละอย่าง แล้วทรงทำนิเทศ ในกุศลเหล่านั้น เพราะไม่มีอวิชชาวมกับกุศลสังขารใน ขณะแห่งจิตดวงเดียวกัน ฉะนั้น จึงไม่ตรัสอวิชชา นั้น แล้วตรัสกุศลมูลโดย เป็นรากเหง้าแห่งกุศลทั้งหลาย เหมือนอวิชชาเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งหลาย และเพราะความไม่มีตัณหาอุปาทาน จึงตรัสปสาทะ (ความผ่องใส) อันห้อย ลงในภายในอารมณ์ เหมือนตัณหาตั้งอยู่ในที่แห่งตัณหา ตรัสอธิโมกษ์ ชื่อว่า การตกลงใจอย่างมั่นคงเหมือนอุปาทานตั้งอยู่ในที่แห่งอุปาทานฉะนั้น. คำที่ เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ ฉะนี้แล.

กุศลนิเทศ จบ

อภัยกตนิเทศ

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๑

[๓๗๒] ธรรมเป็นอภัยกต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย มรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๓] ในปัจจัยการเหล่านี้ สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ จักขุวิญญาณธาตุสมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ จักขุวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย-
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะเป็นเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นเวทนา นี้เรียกว่า ภพ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๔] ในสมัยนั้น วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ เกิดขึ้นเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามมีวิญญาณเป็นเหตุ เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ มี
นามเป็นเหตุ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะมีอายตนะที่ ๖ เป็นเหตุ เกิด
เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนามีผัสสะเป็นเหตุเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด

เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีประการ
อย่างนี้.

[๓๗๕] ในสมัยนั้น วิญญาณอันสัมปยุตด้วยสังขารเกิดเพราะสังขาร
เป็นปัจจัย นามอันสัมปยุตด้วยวิญญาณเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะ
ที่ ๖ อันสัมปยุตด้วยนามเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะอันสัมปยุตด้วยอายุคณะ
ที่ ๖ เกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาอันสัมปยุตด้วยผัสสะเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภูพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๖] ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย สังขารเกิด
แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
แม้เพราะนามเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย นามเกิด
แม้เพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย
อายุคณะที่ ๖ เกิดแม้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดแม้เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิด
เพราะภูพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๒-๓-๔-๕

[๓๗๗] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

โสทวิญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็น

อารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ จิวหาวิญญาณ เป็นวิบาก สหจรด้วยอุเบกขา มีรส เป็นอารมณ์เกิดขึ้น กายวิญญาณ เป็นวิบาก สหจรด้วยสุขมีโผฏฐัพพะเป็น อารมณ์ เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ วิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ อายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภูพเกิดเพราะ เวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๗๘] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่านอันใด นี้เรียกว่าสังขาร ฯลฯ
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางกายความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัสอันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นเวทนา นี้เรียกว่าภพ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๖

[๑๗๕] ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารถนารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๗๖] ในปัจจยาการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่าเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่าภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗

[๓๘๑] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

มนวิญญาณาธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นเพราะกามาวจร-
กุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณ
เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖
เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ
อธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๘๒] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่าสังขาร

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจ ในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อริโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เว้นอริโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๘

[๓๘๓] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
 ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นเพราะกามาวจร-
กุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณ

เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖
เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ
อธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๘๘] ในปัจฉยาการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น นี้เรียกว่า
อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรวิบากจิต ๘

[๑๘๕] ธรรมเป็นอภัยกถุตา เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง เพราะ กามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

[๑๘๖] ในปัจจยาการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด
นี้เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อธิโมกข์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกข์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น ๓ สัญญาขั้น ๓ สังขารขั้น ๓ วิญญาณขั้น ๓ เว้นอธิโมกข์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกข์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรวิบากจิต

[๑๘๗] ธรรมเป็นอพยากฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลกรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะมีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุ
ปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่ง
สมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มี
ปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขาร
เป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

อรูปาวจรวิบากจิต

[๓๘๘] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรูปรูป เพราะก้าวล่วง
อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌาน อันสหระคด้วย
เนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้
เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง
จึงบรรลุจตุตถฌาน อันเป็นวิบากเพราะอรูปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว
ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหระคด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา ไม่มี

ทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะ โสมนัสและโทมนัสสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

โลกุตรวินายกจิต

[๑๘๕] ธรรมเป็นอัพยาทุกต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิญาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิมาก เพราะโลกุตระกุศลมาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วทั้งนั้นแล ประกอบด้วยวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิด

เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะ
เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิต ๗

อกุศลวิบากจิต

ดวงที่ ๑-๒-๓-๔-๕

[๓๕๐] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิด
ขึ้น ฯลฯ โสตวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยทุกข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัย
นั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะ
ภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข
ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๑] ในปัจจัยการเหล่านี้ สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ กายวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่
สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อัน
เกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญูณขันธ์ เว้นเวทนา นี้เรียกว่า ภพ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๖

[๑๕๒] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มี
โณภูฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม
อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญูณเกิดเพราะ
สังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะ

นามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะ เป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็น ปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความ เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๓๕๓] ในปัจจยาการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร

วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาน เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ เว้นอธิโมกษ์ นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗

[๑๕๔] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นเพราะอกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๑๕๕] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขาร เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกิริยาจิต ๓

[๑๕๖] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

มโนธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่อภิมุขวิบาก
สหคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโศภณูปะเป็นอารมณ์ หรือ

ปรารถนารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคตด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุ เป็นกิริยาไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารถนารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะ วิญญูณเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะ อายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะ เวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี ด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกิริยาจิต ๘

[๓๕๗] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

มโนวิญญูณธาตุ เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-วิบาก สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรม เป็นอารมณ์ หรือปรารถนารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ... เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุต-จากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นโดย มีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ

สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด
ในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติ
เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรกิริยาจิต

[๓๕๘] ธรรมเป็นอัพยากถุต เป็นไฉน ?

พระชีณาสพ เจริญรูปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล
และไม่ใช่กรรมวิบาก แต่เป็นทัญญูธรรมสุขวิหาร สัจจจากกาม สัจจจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุข
อันเกิดแต่วิเวก มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น วิญญาณ
เกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖
เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนา
เกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิด
เพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพ
เป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้ง
มวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรกิริยาจิต

[๑๕๕] ธรรมเป็นอภัยกถุค เป็นไฉน ?

พระจีณาสพ เจริญอรุปาวจรฌาน เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช้กรรมวิบาก แต่เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิชญัญญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตฌานอันสหระคตด้วยเนวสัญญานาสัญญาตนะตัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสัจจวิไดในสมัยนั้น วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกข์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกข์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อภัยกถนิตเทศ จบ

อภัยกตนิเทศ (บาลีข้อ ๓)

อธิบายความ

อภัยกต ทรงจำแนกไว้โดยลำดับที่มาในจิตอุปาทกัณฑ์ ในหนหลังแล้วนั้นแหละ ในวาระทั้งหมด ทรงลคอวิชาเป็นมูล เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีธรรมที่ควรตั้งไว้ในฐานะแห่งอวิชา จริงอยู่ ในกุศลจิตทั้งหลาย มีกุศลมูลพึงตั้งในฐานะแห่งอวิชา ในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ก็ไม่มีแต่ในสเหตุกจิตทั้งหลายมีกุศลมูลอยู่โดยแท้ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์จึงทรงตัดออกเสียในสเหตุกจิตนี้ ไม่ทรงถือเอาในอเหตุกจิตนั้น ในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ พึงทราบว่าเป็นสภาพให้ตกไปในกระแสเดียว (คือแสดงโดยลำดับ).

อนึ่ง ว่าโดยต่างกัน ในอภัยกตนี้ทรงลคฐานะแห่งตัณหา และอุปาทานในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เพราะเหตุไร ? เพราะไม่มีธรรมที่มีกำลังอันควรแก่ฐานะแห่งตัณหา และเพราะเว้นจากอิโมกษ์ แต่ในอเหตุกจิตที่เหลือ ทรงลคฐานะแห่งตัณหาโดยแท้.

ในสเหตุกจิตทั้งหลาย ทรงเพิ่มบทสาทะ ในที่แห่งตัณหา เพราะเป็นสภาพแห่งความผ่องใส. บรรดาอภัยกตเหล่านี้ ในอเหตุกจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก พึงทราบน้อยอย่างละ ๖ ซึ่งมีสังขาร วิญญาณ นาม สพายตนะ ผัสสะ และเวทนาเป็นมูล ในอเหตุกจิตที่เหลือ พึงทราบว่า มีน้อยอย่างละ ๗ กับน้อยที่มีอิโมกษ์เป็นมูล. ส่วนในสเหตุกจิตทั้งหลาย พึงทราบน้อยอย่างละ ๘ กับปสาทะเป็นมูล.

บรรดาอภัยกฤตเหล่านั้น ตรีสวาระเบื้องต้นของจตุกะทั้ง ๔ ไว้
อย่างเดียวแม้ในจักขุวิญญาณเป็นต้น. วาระที่ ๒ แม้ได้อยู่ด้วยอรรถว่าความ
ต่างกันแห่งปัจจัย ก็ไม่ตรัสไว้. วาระที่ ๓ ที่ ๔ ไม่ตรัสไว้เพราะไม่มีนั่นเอง
ก็วาระที่ ๓ ที่ ๔ ระคนด้วยรูป และจักขุวิญญาณเป็นต้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น
ไม่ได้ แม้ในจตุกะที่เหลือก็ได้เหมือนในจตุกะที่หนึ่งซึ่งมี ๒ วาระ เพราะฉะนั้น
พึงทราบทุกขวาระในปฐมจตุกะ และวาระในจตุกะที่เหลือจตุกะละ ๒ วาระ
แม้ไม่ตรัสไว้ พึงทราบว่าตรัสไว้ทีเดียว ในอภัยกฤตแห่งอเหตุกะที่เหลือได้
วาระแม้ทั้งปวงในจตุกะทั้งหมด. แต่เพราะตัดออกในจตุกะนี้ จึงมีทรงถือเอา
ข้างหน้า เทศนาที่ตกไปในกระแสทรงทำแล้ว ด้วยประการฉะนี้. แม้ใน
วิบากได้สเหตุกวิบากที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน เว้นรูปวจรวิบาก เพราะใน
อรุปวจร ๒ วาระเท่านั้น ฉะนี้แล.

อภัยกฤตนิเทศ จบ

อวิชชามูลกกุศลนิเทศ

กามาวจรกุศลจิต ๘

กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑

[๔๐๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด
ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะอายุคณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพ
เกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะ
ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๑] ในปัจจยាកการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิด เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโต-
สัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า
เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด

นี้เรียกว่า ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด

นี้เรียกว่า อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เว้นอริโมกษ์

นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๒] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะนาม
เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติ
เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๓] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิด
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะ

ปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์กองมวณนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

[๔๐๔] ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย สฬายตนะเกิด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะ
ผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะ
เป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย
ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อม
มีด้วยประการอย่างนี้.

กามาวจรกุศลจิต

ดวงที่ ๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘

[๔๐๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมี
การชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ... เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ
สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยญาณ... เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิป
ยุตจากญาณ... เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...

เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยอายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรกุศลจิต

[๔๐๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฏิวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรุปาวจรกุศลจิต

[๔๐๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรูป เพราะก้าวล่วง อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถนิมิต อันสหระคด้วยเนว-
สัจญานาสัจญายตนะสัจญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัส และ โทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัย
ใด ในสมัยนั้นสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุคนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุคนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย
ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิด
เพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

โลกุตรกุศลจิต

[๔๐๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตรนิมิต อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจากกาม สัจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมนิมิต ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกข์ปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะ
เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะ
อธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อวิชชามูลกกุศลนิเทศ จบ

กุศลมูลกวิปากนิเทศ

อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

อเหตุกกุศลวิปากจิตดวงที่ ๑

[๔๐๘] ธรรมเป็นอพยากฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาน เป็นวิปาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์เกิด
ขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด
ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญานเป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย
ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ภพ
เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะ
ชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๑๐] ในปัจเจกการเหล่านั้น การเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อเหตุกกุศลวิบากจิต

ดวงที่ ๒-๓-๔-๕-๖-๗-๘

[๔๑๑] ธรรมเป็นอพยากฤต เป็นไฉน ?

โสตวิญญาณเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์เกิด
ขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณเป็นวิบาก สหระคตด้วยสุข มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ มโนธาตุเป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญ-
ญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคตด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรม
เป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ
เป็นวิบาก สหระคตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว
ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย
วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะ
ที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้.

กามาวจรวิบากจิต ๘

[๔๑๒] ธรรมเป็นอภัยกฤต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุเป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้นด้วยการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ...เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงเพราะ กามาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

รูปาวจรวิบากจิต

[๔๑๓] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มีปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมย์ใด ในสมย์
นั้น ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้ว
บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลธรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้
สังสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก มี
ปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ อยู่ในสมย์ใด ในสมย์นั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูล
เป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็น
ปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖
เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
อิโมกษ์เพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติ
เกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อรูปาวจรวิบากจิต

[๔๑๔] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงอรูปภพ เพราะก้าว
ล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุตุดตมตาม อันสหระคด้วย

เนวสัณฺณานาสัณฺณายตณสัณฺญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธึ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงอาภิญญายตณะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถมาน อันเป็นวิบาก เพราะอรุปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหระคด้วยเนวสัณฺณานาสัณฺณายตณสัณฺญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธึ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิด เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

โลกุตรวินาจิต

[๔๑๕] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตระมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิด

แต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล

โยคาวจรบุคคล สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตระกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ปสาทะเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย อริโมกษ์เกิดเพราะปสาทะเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอริโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

กุศลมูลกวิบากนิเทศ จบ

อวิชชามูลกุศลนิเทศ (บาลีข้อ ๔๐๐)

ว่าด้วยกุศลนิเทศ อีกอย่างหนึ่ง

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงปัจฉยการในขณะแห่งจิตเดียวกัน โดยปริยายอื่น จึงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

ในพระบาลีนั้น คำว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย นี้ตรัสหมายเอาความเป็นอุปนิสสยปัจจัย ด้วยเหตุที่นั่นแหละ ในนิเทศวาร จึงมิได้ทรงจำแนก

ว่า ตตฺถ กตฺมา อวิชฺชา (ในปัจฉยาการนั้น อวิชชาเป็นโฉน) ทรงจำ ๑
แนกว่า ตตฺถ กตฺโม อวิชฺชาปจฺจยา ตํ ชาโร (ในปัจฉยาการนั้น สังขาร
เกิดเพราะอวิชชา เป็นโฉน) เพราะสังขารกล่าวต่อกุศลเจตนาอย่างเดียวกันเท่านั้น
เกิดร่วมกับจิตในสมัยนั้น หาใช่อวิชชาไม่.

ในพระบาลีนั้น อวิชชาเป็นปัจจัยแก่โลกียกุศล โดยนัยที่กล่าวไว้ใน
สูตรต้นตภาขณีย์ในหนหลังนั้นแหละ ก็เพราะบุคคลยังละอวิชชาไม่ได้ จึงเจริญ
โลกุตระกุศล เพื่อละอวิชชา. ฉะนั้น สังขารคือกุศลเจตนา นั้น จึงเป็นปัจจัย
ได้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอวิชชาเมื่อนั้น จริงอยู่ เมื่อบุคคลยังมีอวิชชานั้นแหละ
จึงประกอบกุศล การประกอบกุศลของบุคคลนอกนี้ห้ามไม่ ในการประกอบ
กุศลนั้น ย่อมได้การประกอบกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ ด้วยอำนาจแห่งความ
ลุ่มหลงบ้าง ด้วยอำนาจแห่งการเจริญเพื่อก้าวล่วงบ้าง ในโลกุตระกุศล ย่อม
ได้ด้วยอำนาจภาวนาตัดขาดฉะนี้แล. คำที่เหลือ มีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้น แลละ.

ส่วนความต่างกัน มีดังนี้

ในกุศลแต่ละอย่างในหนหลังได้กุศล๑๖ หมวด รวม ๕ หมวด ด้วย
อำนาจตุกะละ ๔ ในที่นี้ไม่ได้เหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุไร เพราะอวิชชา
ไม่เป็นอวิคตปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย. ก็ในกุศลมีอวิชชา
เป็นมูลนี้ ย่อมได้ตุกะที่หนึ่งเท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสขปัจจัย แม้ตุกะที่
หนึ่งนั้น ก็ทรงแสดงย่อไว้เฉพาะวาระที่หนึ่งเท่านั้น แต่บัณฑิตก็ควรนำออก
แสดง ฉะนี้แล.

อวิชชามูลกกุศลนิตเทศ จบ

อกุศลมูลกวิภาคนิเทศ

อกุศลวิปากจิต ๗

อกุศลวิปากจิตดวงที่ ๑

[๔๑๖] ธรรมเป็นอัพยากฤต เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ อันเป็นวิปาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็น
ปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย อายุตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็น
ปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็น
ปัจจัย ภูพเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะ
เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ข่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้.

[๔๑๗] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย
เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ข่อมมี
ด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๒-๓-๔-๕-๖

[๔๑๘] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

โสตวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็น อารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ จิวหาวิญญาณ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรส เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณเป็นวิบาก สหระคด้วยทุกข์ มีโผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ฯลฯ มโนธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูป เป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นาม เกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย आयตนะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะ เกิดเพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์ เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะ ภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗

[๔๑๙] ธรรมเป็นอภัยกถุต เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ในสมัยนั้น สังขารเกิดเพราะ อกุศลมูลเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย นามเกิดเพราะวิญญาณ

เป็นปัจจัย อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

[๔๒๐] ในปัจจัยการเหล่านั้น สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน อันใด นี้เรียกว่า สังขารเกิดเพราะอกุศลมูลเป็นปัจจัย.

[๔๒๑] วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย.

[๔๒๒] นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.

[๔๒๓] อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า อายุขณะที่ ๖ เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย.

[๔๒๔] ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด นี้เรียกว่า ผัสสะเกิดเพราะอายุขณะที่ ๖ เป็นปัจจัย.

[๔๒๕] เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย.

[๔๒๖] อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

การตัดสินใจ กิริยาที่ตัดสินใจ ความตัดสินใจในอารมณ์นั้น อันใด
นี้เรียกว่า อธิโมกษ์เกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย.

[๔๒๗] ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ ลัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอธิโมกษ์
นี้เรียกว่า ภพเกิดเพราะอธิโมกษ์เป็นปัจจัย.

[๔๒๘] ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความ
ปรากฏ แห่งกรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย.

[๔๒๙] ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน ?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชราและมรณะนั้น ชรา เป็นไฉน ?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งกรรมเหล่านั้น
อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน ?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง
ความหายไป แห่งกรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

ชราและมรณะดังกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็น
ปัจจัย.

[๔๓๐] คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย
ประการอย่างนี้ นั่น ได้แก่ ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความ
ปรากฏแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึง
เรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้.

อกุศลมูลวิภาคนิเทศ จบ

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัจฉยาการวิภังค์ จบบริบูรณ์

อกุศลมูลวิภาคนิเทศ (บาลีข้อ ๔๑๖)

ว่าด้วยอกุศลวิภาจิต ๘

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะทรงแสดงปัจฉยาการแม่ใน
อภัยกถาทั้งหลาย โดยนัยอื่นอีกทีเดียว จึงทรงเริ่มคำมีอาทิว่า กตเม ชมฺมา
อพฺยากตา ธรรมเป็นอภัยกถาเป็นไฉน ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น คำว่า เพราะกุศลมูลเป็นปัจจัย แม่นี้ ตรัส
หมายเอาความเป็นอุปนิสสยปัจจัย จริงอยู่ กุศลมูลย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลวิบาก
และอกุศลมูลเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่กุศลวิบาก แต่ไม่ควรกล่าวถึงกรรมปัจจัย
ที่เกิดต่างขณะกันทีเดียว ฉะนั้น ปัจจัยที่เป็นกุศลมูล และอกุศลนี้ จึงเป็น
ปัจจัย ด้วยอุปนิสสยปัจจัย และกรรมปัจจัยที่เกิดต่างขณะกัน ด้วยเหตุนี้แหละ

ในนิเทศวาร จึงไม่จำแนกว่า ตตฺถ กตมฺ กุสลมฺมุตฺ ในปัจจยาการนั้น
กุสลมฺมุตฺเป็นโจน ทรงจำแนกว่า ตตฺถ กตโม กุสลมฺมุตฺปัจจยา ตํ ชาโร
ในปัจจยาการนั้น สังขารเกิดเพราะกุสลมฺมุตฺเป็นปัจจย เป็นโจน ดังนี้. แม้ใน
อกุสลวิบากก็เช่นนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง ในวิบากนิเทศเมื่อนี้ ย่อมได้เฉพาะปัจจยจตุกะที่หนึ่งเท่านั้น
คฺจในนิเทศแห่งกุศลมีอวิชาเป็นมฺมุต แม้ปัจจยจตุกะนั้น ก็ทรงแสดงปฐมวาร
แล้วทรงย่อไว้ ฉะนั้น พึงทราบประเภทแห่งวาระ ในนัยที่มีกุศลเป็นมฺมุตและ
อกุศลเป็นมฺมุต ด้วยอำนาจจตุกะแต่ละจตุกะในวิปากจิตแต่ละดวง แต่เพราะ
อวิชา และกุศลมฺมุต อกุศลมฺมุต ย่อมไม่ได้ความเป็นอุปนิสสยปัจจยแก่กรรมที่
เป็นกิริยา ฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวปัจจยาการ ด้วยอำนาจกิริยาแล.

ด้วยประการฉะนี้ ปัจจยาการนี้

อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีวาทะประ-

เสริฐตรัสไว้ โดยประเภทมิใช่น้อย ในธรรม
ที่เป็นอกุศล กุศล และอัพยาภุต ส่วนใน
วิบากแห่งกุศลและอกุศล ตรัสไว้อย่างเดียว
เท่านั้น ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจยเพื่อความ
แตกฉานปรีชาญาณ ในประเภทธรรมที่เป็น
ปัจจย เพราะเมื่อเว้นลำดับแห่งปรียติ การฟัง
การคิดการปฏิบัติย่อมไม่แตกฉานปรีชาญาณ
ในปัจจยาการนี้ แม้ในกาลไหน ๆ ฉะนั้น

นักปราชญ์ ผู้มีปัญญาทรงจำ ควรทำในปัจ
จยการนั้น โดยลำดับแห่งปริยัติ การฟัง การ
คิด และปฏิบัติในกาลทุกเมื่อ เพราะกิจอื่นที่
ควรทำยิ่งกว่าปัจจยการนั้น มิได้มี ฉะนั้นแล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

ก็ในปัจจยการนี้ พระองค์ทรงนำออกจำแนกแสดงไว้ ๒ ปรีวรรค คือ
ด้วยอำนาจสุดตันตภาษณีย์ และอภิธรรมภาษณีย์เท่านั้น ดังนี้แล.

ปัจจยสมุปปาทวิภังคนิเทศ จบ